[illegible]

अथ शब्दानीसार [illegible]

अष्टाध्याईसाङ्ग

॥ यह पुस्तक शहर मथुरा में बाबू वंशीधर की दूकान ॥

॥ पर मिलेगी जिसकिसी को लेना होय सो दूकान पे ॥

॥ सूफ़ से खरीद लेवे ॥

॥ हसब फरमायश बाबू वंशीधर के मतबअ मुम्बेअ़ल उलूम में मुन्शी
कन्हैयालाल के प्रबंध से छापी गई सन् १८९८ ई० मोल पुस्तक ।ऽ ॥ ०॥

द्भावेदर्शनंस्यात् १।२।५५ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् १।२।५६ कालोपसर्जनेचतुल्यम् १।२
।५७ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् १।२।५८ अस्मदोद्वयोश्च १।२।५९ फल्गुनीप्रोष्ठपदानांचन
क्षत्रे १।२।६० छन्दसिपुनर्वस्वोरेकवचनम् १।२।६१ विशाखयोश्च १।२।६२ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वेबहुवचनस्यद्विव
चनंनित्यम् १।२।६३ सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ १।२।६४ वृद्धोयूनातल्लक्षणश्चेदेवविशेषः १।२।६५ स्त्रीपुंवच्च १।
२।६६ पुमान्स्त्रिया १।२।६७ भ्रातृपुत्रौस्वसृदुहितृभ्याम् १।२।६८ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् १।२।६९
पितामात्रा १।२।७० श्वशुरःश्वश्र्वा १।२।७१ त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम् १।२।७२ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषुस्त्री १।२।७३
गाङ्कुटाद्युदुपधारषृतकृ श्छन्दसिपुनर्वस्वोस्तयोर्दश ॥ इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ भूवादयोधातवः
१।३।१ उपदेशेजनुनासिकइत् १।३।२ हलन्त्यम् १।३।३ नविभक्तौतुस्माः १।३।४ आदिर्ञिटुडवः १।३।५ षःप्रत्यय
स्य १।३।६ चुटू १।३।७ लशक्वतद्धिते १।३।८ तस्यलोपः १।३।९ यथासंख्यमनुदेशःसमानाम् १।३।१० स्वरितेनाधि
कारः १।३।११ अनुदात्तङितआत्मनेपदम् १।३।१२ भावकर्मणोः १।३।१३ कर्तरिकर्मव्यतिहारे १।३।१४ नगतिहिंसा
र्थेभ्यः १।३।१५ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च १।३।१६ नेर्विशः १।३।१७ परिव्यवेभ्यःक्रियः १।३।१८ विपराभ्यांजेः १।३।१९
आङोदोनास्यविहरणे १।३।२० क्रीडोनुसंपरिभ्यश्च १।३।२१ समवप्रविभ्यःस्थः १।३।२२ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च
१।३।२३ उदोनूर्ध्वकर्मणि १।३।२४ उपान्मंत्रकरणे १।३।२५ अकर्मकाच्च १।३।२६ उद्विभ्यांतपः १।३।२७ आङोयमहनः
१।३।२८ समोगम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्योह्वः १।३।२९ स्पर्द्धायामाङः १।३।३० गन्धनावक्षेपणसेव
नसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषुकृञः १।३।३१ अधेःप्रसहने १।३।३२ वेःशब्दकर्मणः १।३।३३ अकर्म
काच्च १।३।३४ संमाननोत्संजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषुनियः १।३।३५ कर्तृस्थेचाशरीरेकर्मणि १
।३।३६ वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमः १।३।३७ उपपराभ्याम् १।३।३८ आङउद्गमने १।३।३९ वेःपादविहरणे १।३।४० प्रोप

समगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः १।३।२९ निसमुपविभ्योह्वः १।३।३०

भ्यांसमर्थाभ्याम् १।३।४१ अनुपसर्गाद्वा १।३।४२ अपह्नवे ज्ञः १।३।४३ अकर्मकाच्च १।३।४४ संप्रतिभ्यामनाध्याने १।३।४६ अनोरकर्मकात् १।३।४८ विभाषाविप्रलापे १।३।४९ अवाद्ग्रः १।३।५० समः प्रतिज्ञाने १।३।५१ उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५२ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५३ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे १।३।५४ उपाद्यमः स्वकरणे १।३।५५ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १।३।५६ नानोर्ज्ञः १।३।५७ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १।३।५८ शदेः शितः १।३।५९ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६० पूर्ववत्सनः १।३।६१ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६२ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु १।३।६३ समः क्ष्णुवः १।३।६४ भुजोऽनवने १।३।६५ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ताऽनाध्याने १।३।६६ भीस्म्योर्हेतुभये १।३।६७ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने १।३।६८ लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च १।३।६९ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे १।३।७० स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७१ अपाद्वदः १।३।७२ णिचश्च १।३।७३ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे १।३।७४ अनुपसर्गाज्ज्ञः १।३।७५ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने १।३।७६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७७ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७८ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।७९ प्राद्वहः १।३।८० परेर्मृषः १।३।८१ व्याङ्परिभ्यो रमः १।३।८२ उपाच्च १।३।८३ विभाषाकर्मकात् १।३।८४ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः १।३।८५ निगरणचलनार्थेभ्यश्च १।३।८६ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् १।३।८७ नपादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः १।३।८८ वा क्यषः १।३।८९ द्युद्भ्यो लुङि १।३।९० वृद्भ्यः स्यसनोः १।३।९१ लुटि च क्लृपः १।३।९२ भूवादयः। क्रीडोऽनुवे। पाद् म्रियतेः। प्राद्वहस्त्रयोदश।। इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।। आकडारादेका संज्ञा १।४।१ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२ यूस्त्र्याख्यौ नदी १।४।३ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १।४।४ वामि १।४।५ ङिति ह्रस्वश्च १।४।६ शेषो घ्यसखि १।४।७ पतिः समास एव १।४।८ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।९ ह्रस्वं लघु १।४।१० संयोगे गुरु १।४।११ दीर्घं च १।४।१२ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १।४।१३ सुप्तिङन्तं पदम् १।४।१४ नः क्ये १।४।१५ सिति च १।४।१६ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १।४।१७ यचि भम् १।४।१८ तसौ मत्वर्थे १।४।१९ अय

स्मयादीनि छन्दसि १।४।२० बहुषु बहुवचनम् १।४।२१ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १।४।२२ कारके १।४।२३ ध्रुवमपा
येऽपादानम् १।४।२४ भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५ पराजेरसोढः १।४।२६ वारणार्थानामीप्सितः १।४।२७ अन्तर्द्धौ येना
दर्शनमिच्छति १।४।२८ आख्यातोपयोगे १।४।२९ जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३० भुवः प्रभवः १।४।३१ कर्मणायमभिप्रैति
स सम्प्रदानम् १।४।३२ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः १।४।३३ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः १।४।३४ धारेरुत्तमर्णः १।४।३५
स्पृहेरीप्सितः १।४।३६ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम्प्रतिकोपः १।४।३७ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म १।४।३८ राधीक्ष्योर्यस्य विप्र
श्नः १।४।३९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता १।४।४० अनुप्रतिगृणश्च १।४।४१ साधकतमं करणम् १।४।४२ दिवः कर्म च
१।४।४३ परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् १।४।४४ आधारोऽधिकरणम् १।४।४५ अधिशीङ्स्थासां कर्म १।४।४६ अभिनि
विशश्च १।४।४७ उपान्वध्याङ्वसः १।४।४८ कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म १।४।४९ तथायुक्तं चानीप्सितम् १।४।५० अकथितं च
१।४।५१ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्त्ता स णौ १।४।५२ हृक्रोरन्यतरस्याम् १।४।५३ स्वतन्त्रः कर्त्ता
१।४।५४ तत्प्रयोजको हेतुश्च १।४।५५ प्राग्रीश्वरान्निपाताः १।४।५६ चादयोऽसत्त्वे १।४।५७ प्रादयः १।४।५८ उपसर्गाः क्रि
यायोगे १।४।५९ गतिश्च १।४।६० ऊर्यादिच्विडाचश्च १।४।६१ अनुकरणं चानितिपरम् १।४।६२ आदरानादरयोः सद
सती १।४।६३ भूषणेऽलम् १।४।६४ अन्तरपरिग्रहे १।४।६५ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते १।४।६६ पुरोऽव्ययम् १।४।६७ अ
स्तं च १।४।६८ अच्छ गत्यर्थवदेषु १।४।६९ अदोऽनुपदेशे १।४।७० तिरोऽन्तर्द्धौ १।४।७१ विभाषा कृञि १।४।७२ उपाजेऽन्वाजे
१।४।७३ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४ अनत्याधान उरसिमनसी १।४।७५ मध्ये पदे निवचने च १।४।७६ नित्यं हस्ते पाणावुप
यमने १।४।७७ प्राध्वं बन्धने १।४।७८ जीविकोपनिषदावौपम्ये १।४।७९ ते प्राग्धातोः १।४।८० छन्दसि परेऽपि १।४।८१ व्य
वहिताश्च १।४।८२ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३ अनुर्लक्षणे १।४।८४ तृतीयार्थे १।४।८५ हीने १।४।८६ उपोऽधिके च १।४।८७
अपपरी वर्ज्जने १।४।८८ आङ्मर्यादावचने १।४।८९ लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः १।४।९० अभि

रभागे १।४।९१ प्रतिनिधिप्रतिदानयोः १।४।९२ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३ सुः पूजायाम् १।४।९४ अतिरतिक्र
मणे च १।४।९५ अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु १।४।९६ अधिरीश्वरे १।४।९७ विभाषा कृञि
१।४।९८ लः परस्मैपदम् १।४।९९ तङानावात्मनेपदम् १।४।१०० तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१
तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १।४।१०२ सुपः १।४।१०३ विभक्तिश्च १।४।१०४ युष्मद्युपपदे समानाधिकर
णे स्थानिन्यपि मध्यमः १।४।१०५ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च १।४।१०६ अस्मद्युत्तमः १।४।१०७ शेषे प्रथ
मः १।४।१०८ परः संनिकर्षः संहिता १।४।१०९ विरामोऽवसानम् १।४।११० आकडाराद्दहुघनुघतिष्ठणकृत्यादिकृत्
सितिङोदशः ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥१॥ ॥ ॥ समर्थः पदविधिः
२।१।१ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे २।१।२ प्राक्कडारात्समासः २।१।३ सह सुपा २।१।४ अव्ययीभावः २।१।५ अव्ययं विभ
क्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाक
ल्यान्तवचनेषु २।१।६ यथाऽसादृश्ये २।१।७ यावदवधारणे २।१।८ सुप्प्रतिना मात्रार्थे २।१।९ अक्षशलाकासं
ख्याः परिणा २।१।१० विभाषा २।१।११ अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या २।१।१२ आङ्मर्यादाभिविध्योः २।१।१३ लक्ष
णेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।२।१।१४ अनुर्यत्समया २।१।१५ यस्य चायामः २।१।१६ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च २।१।१७ पा
रे मध्ये षष्ठ्या वा २।१।१८ संख्या वंश्येन २।१।१९ नदीभिश्च २।१।२० अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् २।१।२१ तत्पुरुषः
२।१।२२ द्विगुश्च २।१।२३ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः २।१।२४ स्वयं क्तेन २।१।२५ खट्वा क्षेपे २।१।२६
सामि २।१।२७ कालाः २।१।२८ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन २।१।३० पूर्वसदृशसमो
नार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः २।१।३१ कर्तृकरणे कृता बहुलम् २।१।३२ कृत्यैरधिकार्थवचने २।१।३३ अ
न्नेन व्यंजनम् २।१।३४ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २।१।३५ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः २।१।३६ पञ्चमी भ

येन २।१।३७ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः २।१।३८ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन २।१।३९ सप्तमी
शौण्डैः २।१।४० सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च २।१।४१ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे २।१।४२ कृत्यैर्ऋणे २।१।४३ संज्ञायाम् २।१।४४ क्तेना
होरात्रावयवाः २।१।४५ तत्र २।१।४६ क्षेपे २।१।४७ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवके
वलाः समानाधिकरणेन २।१।४९ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २।१।५० तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च २।१।५१ संख्यापूर्वो
द्विगुः २।१।५२ कुत्सितानि कुत्सनैः २।१।५३ पापाणके कुत्सितैः २।१।५४ उपमानानि सामान्यवचनैः २।१।५५ उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे। २।१।५६ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् २।१।५७ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानम
ध्यमध्यमवीराश्च २।१।५८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९ क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् २।१।६० सन्महत्परमोत्तमोत्कृ
ष्टाः पूज्यमानैः २।१।६१ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् २।१।६२ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने २।१।६३ किं क्षेपे २।१।६४
पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः २।१।६५ प्रशंसाव
चनैश्च २।१।६६ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः २।१।६७ कृत्यतुल्याख्या अजात्या २।१।६८ वर्णो वर्णेन २।१।६९
कुमारः श्रमणादिभिः २।१।७० चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२ समर्थोन्यपदार्थे सिद्धशुष्क
सन्महद्वादश ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे २।२।१ अर्धं नपुंसक
म् २।२।२ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् २।२।३ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया २।२।४ कालाः परिमाणिना २।२।५
नञ् २।२।६ ईषदकृता २।२।७ षष्ठी २।२।८ याजकादिभिश्च २।२।९ न निर्धारणे २।२।१० पूरणगुणसुहितार्थसदव्य
यतव्यसमानाधिकरणेन २।२।११ क्तेन च पूजायाम् २।२।१२ अधिकरणवाचिना च २।२।१३ कर्मणि च २।२।१४ तृजका-
भ्यां कर्तरि २।२।१५ कर्तरि च। २।२।१६ नित्यं क्रीडाजीविकयोः २।२।१७ कुगतिप्रादयः २।२।१८ उपपदमतिङ् २।२।१९
अमैवाव्ययेन २।२।२० तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् २।२।२१ क्त्वा च २।२।२२ शेषो बहुव्रीहिः २।२।२३ अनेकमन्यपदार्थे

श्रः
९

२।२।२५ सङ्ख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये २।२।२६ दिङ्नामान्यन्तराले २।२।२७ तत्र तेनेदमिति सरूपे २।२।२८ तेन सहेति तुल्ययोगे २।२।२९ चार्थे द्वन्द्वः २।२।३० उपसर्जनं पूर्वम् २।२।३१ राजदन्तादिषु परम् २।२।३२ द्वन्द्वे घि २।२।३३ अजाद्यदन्तम् २।२।३४ अल्पाच्तरम् २।२।३५ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ २।२।३६ निष्ठा २।२।३७ वाहिताग्न्यादिषु २।२।३८ कडाराः कर्मधारये २।२।३९ पूर्वापराधरोत्तरतृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ अनभिहिते २।३।१ कर्मणि द्वितीया ॥ २।३।२ तृतीया च होश्छन्दसि २।३।३ अन्तरान्तरेण युक्ते। २।३।४ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २।३।५ अपवर्गे तृतीया २।३।६ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये २।३।७ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया २।३।८ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी २।३।९ पञ्चम्यपाङ्परिभिः २।३।१० प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् २।३।११ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि २।३।१२ चतुर्थी सम्प्रदाने २।३।१३ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः २।३।१४ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च २।३।१६ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणिषु २।३।१७ कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८ सहयुक्तेऽप्रधाने २।३।१९ येनाङ्गविकारः २।३।२० इत्थम्भूतलक्षणे २।३।२१ सञ्ज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि २।३।२२ हेतौ २।३।२३ अकर्तर्यृणे पञ्चमी २।३।२४ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् २।३।२५ षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६ सर्वनाम्नस्तृतीया च २।३।२७ अपादाने पञ्चमी २।३।२८ अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते २।३।२९ षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन २।३।३० एनपा द्वितीया २।३।३१ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् २।३।३२ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य २।३।३३ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् २।३।३४ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ २।३।३५ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६ यस्य च भावेन भावलक्षणम् २।३।३७ षष्ठी चानादरे २।३।३८ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च २।३।३९ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् २।३।४० यतश्च निर्द्धारणम् २।३।४१ पञ्चमी विभक्ते २।३।४२ सा

धुनिपुणाभ्यामर्चायांसप्तम्यप्रतेः २।३।४३ प्रसितोत्सुकाभ्यांन्तृतीयाच २।३।४४ नक्षत्रेचलुपि २।३।४५ प्रातिप-
दिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा २।३।४६ सम्बोधनेच २।३।४७ सामन्त्रितम् २।३।४८ एकवचनंसंबुद्धिः
२।३।४९ षष्ठीशेषे २।३।५० ज्ञोविदर्थस्यकरणे २।३।५१ अधीगर्थदयेशांकर्मणि २।३।५२ कृञःप्रतियत्ने २।३।५३
रुजार्थानांभाववचनानामज्वरे २।३।५४ आशिषिनाथः २।३।५५ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषांहिंसायाम्
२।३।५६ व्यवहृपणोःसमर्थयोः २।३।५७ दिवस्तदर्थस्य २।३।५८ विभाषोपसर्गे २।३।५९ द्वितीयाब्राह्मणे २।३।६०
प्रेष्यब्रुवोर्हविषोदेवतासम्प्रदाने २।३।६१ चतुर्थ्यर्थेबहुलंछन्दसि २।३।६२ यजेश्चकरणे २।३।६३ कृत्वोर्थप्रयोगे
कालेऽधिकरणे २।३।६४ कर्तृकर्मणोःकृति २।३।६५ उभयप्राप्तौकर्मणि २।३।६६ क्तस्यचवर्तमाने २।३।६७ अधि-
करणवाचिनश्च २।३।६८ नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् २।३।६९ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः २।३।७० कृ-
त्यानांकर्तरिवा २।३।७१ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्याम् २।३।७२ चतुर्थीचाशिष्यायुष्यमद्रभ-
द्रकुशलसुखार्थहितैः २।३।७३ अनभिहितइत्यंयतश्चप्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश ॥ इतिद्वितीयाध्यायस्यतृतीयः
पादः ॥ द्विगुरेकवचनम् २।४।१ द्वन्द्वश्चप्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् २।४।२ अनुवादेचरणानाम् २।४।३ अध्वर्युक्र-
तुरनपुंसकम् २।४।४ अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानाम् २।४।५ जातिरप्राणिनाम् २।४।६ विशिष्टलिङ्गोनदी-
देशोऽग्रामाः २।४।७ क्षुद्रजन्तवः २।४।८ येषांचविरोधःशाश्वतिकः २।४।९ शूद्राणामनिरवसितानाम् २।४।
१० गवाश्वप्रभृतीनिच २।४।११ विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा-
णाम् २।४।१२ विप्रतिषिद्धंचानधिकरणवाचि २।४।१३ नदधिपयआदीनि २।४।१४ अधिकरणैतावत्त्वेच २।४।
१५ विभाषासमीपे २।४।१६ सनपुंसकम् २।४।१७ अव्ययीभावश्च २।४।१८ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः २।४।१९ सं-
ज्ञायाङ्कन्थोशीनरेषु २।४।२० उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् २।४।२१ छायाबाहुल्ये २।४।२२ सभाराजा-

अ०
११

मनुष्यपूर्वा २।४।२३ अशाला च २।४।२४ विभाषा सेनासुराछायाशालानिशानाम् २।४।२५ परवल्लिङ्गं द्वन्द्व तत्पुरुषयोः २।४।२६ पूर्ववदश्ववडवौ २।४।२७ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि २।४।२८ रात्राह्नाहाः पुंसि २।४।२९ अपथं नपुंसकम् २।४।३० अर्द्धर्चाः पुंसि च २।४।३१ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ २।४।३२ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ २।४।३३ द्वितीयाटौस्स्वेनः २।४।३४ आर्द्धधातुके २।४।३५ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति २।४।३६ लुङ्सनोर्घस्ल़ २।४।३७ घञपोश्च २।४।३८ बहुलं छन्दसि २।४।३९ लिट्यन्यतरस्याम् २।४।४० वेञो वयिः २।४।४१ हनो वध लिङि २।४।४२ लुङि च २।४।४३ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् २।४।४४ इणो गा लुङि २।४।४५ णौ गमिरबोधने २।४।४६ सनि च २।४।४७ इङश्च २।४।४८ गाङ् लिटि २।४।४९ विभाषा लुङ्लृङोः २।४।५० णौ च संश्चङोः २।४।५१ अस्तेर्भूः २।४।५२ ब्रुवो वचिः २।४।५३ चक्षिङः ख्याञ् २।४।५४ वा लिटि २।४।५५ अजेर्व्यघञपोः २।४।५६ वा यौ २।४।५७ ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः २।४।५८ पैलादिभ्यश्च २।४।५९ इञः प्राचाम् २।४।६० न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् २।४।६२ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ यञञोश्च २।४।६४ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च २।४।६५ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु २।४।६६ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् २।४।७० सुपो धातुप्रातिपदिकयोः २।४।७१ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२ बहुलं छन्दसि २।४।७३ यङोऽचि च २।४।७४ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २।४।७५ बहुलं छन्दसि २।४।७६ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७ विभाषा घ्राधेट्शाछासः २।४।७८ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९ मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः २।४।८० आमः २।४।८१ अव्ययादाप्सुपः २।४।८२ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः २।४।८३ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् २।४।८४ लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५ द्विगुसंज्ञोपक्रमंकेजोन तौल्वलिभ्यश्चामः पञ्च ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ इति श्री द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्रत्ययः ३।१।१ परश्च ३।१।२ आद्युदात्तश्च ३।१।३ अनुदात्तौ सुप्पितौ ३।१।४ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ३।१।५ मान्वधदा न्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३।१।६ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७ सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८ काम्यच्च ३।१।९ उपमानादाचारे ३।१।१० कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ३।१।१२ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३।१।१३ कष्टाय क्रमणे ३।१।१४ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ३।१।१५ वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ३।१।१६ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे ३।१।१७ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ३।१।१९ पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ् ३।१।२० मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच् ३।१।२१ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।२३ लुपसदचरजपजभदहदशगॄभ्यो भावगर्हायाम् ३।१।२४ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५ हेतुमति च ३।१।२६ कण्ड्वादिभ्यो यक् ३।१।२७ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३।१।२८ ऋतेरीयङ् ३।१।२९ कमेर्णिङ् ३।१।३० आयादय आर्द्धधातुके वा ३।१।३१ सनाद्यन्ता धातवः ३।१।३२ स्यतासी लृलुटोः ३।१।३३ सिब्बहुलं लेटि ३।१।३४ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ३।१।३५ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३।१।३६ दयायासश्च ३।१।३७ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।३८ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३।१।३९ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४० विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३।१।४१ अभ्युत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति छन्दसि ३।१।४२ च्लि लुङि ३।१।४३ च्लेः सिच् ३।१।४४ शल इगुपधादनिटः क्सः ३।१।४५ श्लिष आलिङ्गने ३।१।४६ न दृशः ३।१।४७ णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८ विभाषा धेट्श्व्योः ३।१।४९ गुपेश्छन्दसि ३।१।५० नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ३।१।५१ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।५२ लिपिसिचिह्वश्च ३।१।५३ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३।१।५४॥

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ३।१।५५ सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च ३।१।५६ इरितो वा ३।१।५७ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचु
ग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३।१।५८ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ३।१।५९ चिण् ते पदः ३।१।६० दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो
ऽन्यतरस्याम् ३।१।६१ अचः कर्मकर्त्तरि ३।१।६२ दुहश्च ३।१।६३ न रुधः ३।१।६४ तपोऽनुतापे च ३।१।६५ चिण् भावकर्म्म
णोः ३।१।६६ सार्वधातुके यक् ३।१।६७ कर्त्तरि शप् ३।१।६८ दिवादिभ्यः श्यन् ३।१।६९ वाभ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसि
त्रुटिलषः ३।१।७० यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१ संयसश्च ३।१।७२ स्वादिभ्यः श्नुः ३।१।७३ श्रुवः शृ च ३।१।७४ अक्षोऽन्यतरस्याम्
३।१।७५ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७ रुधादिभ्यः श्नम् ३।१।७८ तनादिकृञ्भ्य उः ३।१।७९ धिन्विकृण्व्यो
रच ३।१।८० क्र्यादिभ्यः श्ना ३।१।८१ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ३।१।८२ शानज्झौ ३।१।८३ छन्दसि शायज
पि ३।१।८४ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ३।१।८७ तपस्तपःकर्मकस्यैव ३।१।
८८ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ३।१।८९ कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च ३।१।९० धातोः ३।१।९१ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३।१।९२
कृदतिङ् ३।१।९३ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४ कृत्याः ३।१।९५ तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६ अचो यत् ३।१।९७ पोरदुपधात् ३।१।
९८ शकिसहोश्च ३।१।९९ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ३।१।१०० अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ३।१।१०१ वह्यं क
रणम् ३।१।१०२ अर्यः स्वामिवैश्ययोः ३।१।१०३ उपसर्या काल्या प्रजने ३।१।१०४ अजर्यं सङ्गतम् ३।१।१०५ वदः सुपि क्यप् च ३।१।१०६
भुवो भावे ३।१।१०७ हनस्त च ३।१।१०८ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ३।१।१०९ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ३।१।११० ई च खनः ३।१।१११
भृञोऽसंज्ञायाम् ३।१।११२ मृजेर्विभाषा ३।१।११३ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ३।१।११४ भिद्यो
द्ध्यौ नदे ३।१।११५ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे ३।१।११६ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ३।१।११७ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः ३।१।११८
पदाऽस्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च ३।१।११९ विभाषा कृवृषोः ३।१।१२० युग्यं च पत्रे ३।१।१२१ अमावस्यदन्यतरस्याम् ३।१।१२२ छन्द
सि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्य

स्ताव्योपचाय्यपृडानि ३।१।१२३ ऋहलोर्ण्यत् ३।१।१२४ ओरावश्यके ३।१।१२५ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च
३।१।१२६ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७ प्रणाय्योऽसम्मतौ ३।१।१२८ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवास
सामिधेनीषु ३।१।१२९ क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ३।१।१३० अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ३।१।१३१ चित्याग्नि-
चित्ये च ३।१।१३२ ण्वुल्तृचौ ३।१।१३३ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५
आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ३।१।१३७ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसा-
हिभ्यश्च ३।१।१३८ ददातिदधात्योर्विभाषा ३।१।१३९ ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ३।१।१४० श्याद्व्यधास्रुसंस्रुतीणव-
सावहृलिहश्लिषश्वसश्च ३।१।१४१ दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३ गेहे कः ३।१।१४४ शिल्पिनि
ष्वुन् ३।१।१४५ गस्थकन् ३।१।१४६ ण्युट् च ३।१।१४७ हश्च व्रीहिकालयोः ३।१।१४८ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ३।१।१४९
आशिषि च ३।१।१५० चत्वयोमुण्डविद्धंदीपजनक्यादिभ्योवस्यसुगंधश्याद्यद्यादश॥ इति तृतीयाध्यायस्य
प्रथमः पादः॥ कर्मण्यण् ३।२।१ ह्वावामश्च ३।२।२ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३ सुपि स्थः ३।२।४ तुन्दशोकयोः परिमृ-
जापनुदोः ३।२।५ प्रे दाज्ञः ३।२।६ समि ख्यः ३।२।७ गापोष्टक् ३।२।८ हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९ वयसि च ३।२।१०
आङि ताच्छील्ये ३।२।११ अर्हः ३।२।१२ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ३।२।१३ शमि धातोः सञ्ज्ञायाम् ३।२।१४ अधिक-
रणे शेतेः ३।२।१५ चरेष्टः ३।२।१६ भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः ३।२।१८ पूर्वे कर्तरि ३।२।१९
कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ३।२।२० दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबि-
बलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु ३।२।२१ कर्मणि भृतौ ३।२।२२ न शब्दश्लोककल-
हगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ३।२।२३ स्तम्बशकृतोरिन् ३।२।२४ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ३।२।२५ फलेग्रहि-
रात्मम्भरिश्च ३।२।२६ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३।२।२७ एजेः खश् ३।२।२८ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ३।२।२९

डीमुष्ट्योश्च ३।२।३० उदि कूले रुजिवहोः ३।२।३१ वहाभ्रे लिहः ३।२।३२ परिमाणे पचः ३।२।३३ मितनखे च
३।२।३४ विध्वरुषोस्तुदः ३।२।३५ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः ३।२।३६ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च ३।२।३७॥
प्रियवशे वदः खच् ३।२।३८ द्विषत्परयोस्तापेः ३।२।३९ वाचि यमो व्रते ३।२।४० पूःसर्वयोर्दारिसहोः ३।२।४१ सर्व-
कूलाभ्रकरीषेषु कषः ३।२।४२ मेघर्त्तिभयेषु कृञः ३।२।४३ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ३।२।४४ आशिते भुवः करण-
भावयोः ३।२।४५ संज्ञायां भृतॄवृजिधारिसहितपिदमः ३।२।४६ गमश्च ३।२।४७ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारस-
र्वानन्तेषु डः ३।२।४८ आशिषि हनः ३।२।४९ अपे क्लेशतमसोः ३।२।५० कुमारशीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१
लक्षणे जायापत्योष्टक् ३।२।५२ अमनुष्यकर्त्तृके च ३।२।५३ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ३।२।५४ पाणिघताड्-
घौ शिल्पिनि ३।२।५५ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ३।२।५६ ।
कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ३।२।५७ स्पृशोऽनुदके क्विन् ३।२।५८ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चा-
ञ्च ३।२।५९ त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३।२।६० सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपस-
र्गेऽपि क्विप् ३।२।६१ भजो ण्विः ३।२।६२ छन्दसि सहः ३।२।६३ वहश्च ३।२।६४ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ३।२।६५
हव्येऽनन्तःपादम् ३।२।६६ जनसनखनक्रमगमो विट् ३।२।६७ अदोऽनन्ने ३।२।६८ क्रव्ये च ३।२।६९ दुहः कप्
घश्च ३।२।७० मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् ३।२।७१ अवे यजः ३।२।७२ विजुपे छन्दसि ३।२।७३ आतो म-
निन्क्वनिब्वनिपश्च ३।२।७४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५ क्विप् च ३।२।७६ स्थः क च ३।२।७७ सुप्यजातौ णिनिस्ता-
च्छील्ये ३।२।७८ कर्त्तर्युपमाने ३।२।७९ व्रते ३।२।८० बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१ मनः ३।२।८२ आत्ममाने खश्च
३।२।८३ भूते ३।२।८४ करणे यजः ३।२।८५ कर्मणि हनः ३।२।८६ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ३।२।८७ बहुलं छन्द-
सि ३।२।८८ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ३।२।८९ सोमे सुञः ३।२।९० अग्नौ चेः ३।२।९१ कर्मण्यग्न्याख्या-

याम् ३।२।९२ कर्मणीनिर्विक्रियः ३।२।९३ दृशेः क्वनिप् ३।२।९४ राजनि युधि कृञः ३।२।९५ सहे च ३।२।९६ सप्तम्यां
जनेर्डः ३।२।९७ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८ उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् ३।२।९९ अनौ कर्मणि ३।२।१०० अन्येष्वपि दृश्य
ते ३।२।१०१ निष्ठा ३।२।१०२ सुयजोर्ङ्वनिप् ३।२।१०३ जीर्यतेरतृन् ३।२।१०४ छन्दसि लिट् ३।२।१०५ लिटः कानज्वा ३।२।
१०६ क्वसुश्च ३।२।१०७ भाषायां सदवसश्रुवः ३।२।१०८ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ३।२।१०९ लुङ् ३।२।११० अनद्य
तने लङ् ३।२।१११ अभिज्ञावचने लृट् ३।२।११२ न यदि ३।२।११३ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११४ परोक्षे लिट् ३।२।११५ ह
शश्वतोर्लङ् च ३।२।११६ प्रश्ने चासन्नकाले ३।२।११७ लट् स्मे ३।२।११८ अपरोक्षे च ३।२।११९ ननौ पृष्टप्रतिवचने ३।२।
१२० नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१ पुरि लुङ् चास्मे ३।२।१२२ वर्त्तमाने लट् ३।२।१२३ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधि
करणे ३।२।१२४ सम्बोधने च ३।२।१२५ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ३।२।१२६ तौ सत् ३।२।१२७ पूङ्यजोः शानन् ३।२।१२८
ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ३।२।१२९ इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि ३।२।१३० द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१ सुञो यज्ञसं
योगे ३।२।१३२ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३ आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ३।२।१३४ तृन् ३।२।१३५ अलंकृ
ञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ३।२।१३६ णेश्छन्दसि ३।२।१३७ भुवश्च
३।२।१३८ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ३।२।१३९ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ३।२।१४० शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१४१ संपृ
चानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीड
विविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ३।२।१४२ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ३।२।१४३ अपे च लषः ३।२।
१४४ प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ३।२।१४५ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासू
यो वुञ् ३।२।१४६ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ३।२।१४७ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ३।२।१४८ अनुदात्तेतश्च हलादेः
३।२।१४९ जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः ३।२।१५० क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ३।२।१५१ न यः ३।२।१५२

सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशॄभ्य उकञ् ३।२।१५४ जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठ
वृङः षाकन् ३।२।१५५ प्रजोरिनिः ३।२।१५६ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ३।२।१५७ स्पृहि
गृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ३।२।१५८ दाधेट्सिशदसदो रुः ३।२।१५९ सृघस्यदः क्मरच् ३।२।१६०
भञ्जभासमिदो घुरच् ३।२।१६१ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ३।२।१६२ इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ३।२।१६३ गत्वरश्च
३।२।१६४ जागरूकः ३।२।१६५ यजजपदशां यङः ३।२।१६६ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो रः ३।२।१६७ स
नाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८ विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९ क्याच्छन्दसि ३।२।१७० आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ३।
२।१७१ स्वपितृषोर्नजिङ् ३।२।१७२ शॄवन्द्योरारुः ३।२।१७३ भियः क्रुक्लुकनौ ३।२।१७४ स्थेशभासपिसकसो-
वरच् ३।२।१७५ यश्च यङः ३।२।१७६ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपॄजुग्रावस्तुवः क्विप् ३।२।१७७ अन्येभ्योपि दृश्य
न्ते ३।२।१७८ भुवः सञ्ज्ञान्तरयोः ३।२।१७९ विप्रसंभ्यो ड्वसञ्ज्ञायाम् ३।२।१८० धः कर्मणि ष्ट्रन् ३।२।१८१ दाम्नीश
सयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ३।२।१८२ हलसूकरयोः पुवः ३।२।१८३ अर्त्तिलूधूसूखनस
हचर इत्रः ३।२।१८४ पुवः सञ्ज्ञायाम् ३।२।१८५ कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ३।२।१८६ ञीतः क्तः ३।२।१८७ मतिबुद्धिपू
जार्थेभ्यश्च ३।२।१८८ कर्मणि रिवाष्टः सन्त बहुलमन्ये तु नन्दोः शमिति भञ्जभासधः कर्मेण्य ष्टौ ॥ इति तृ
तीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ उणादयो बहुलम् ३।३।१ भूतेपि दृश्यन्ते ३।३।२ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ या
वत्पुरानिपातयोर्लट् ३।३।४ विभाषा कदाकर्ह्योः ३।३।५ किंवृत्ते लिप्सायाम् ३।३।६ लिप्स्यमानसिद्धौ च ३।३।
७ लोडर्थलक्षणे च ३।३।८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ३।३।९ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ३।३।१० भाववचं च
नाश्च ३।३।११ अण्कर्मणि च ३।३।१२ लृट् शेषे च ३।३।१३ लृटः सद्वा ३।३।१४ अनद्यतने लुट् ३।३।१५ पदरुजवि
शस्पृशो घञ् ३।३।१६ सृ स्थिरे ३।३।१७ भावे ३।३।१८ अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् ३।३।१९ परिमाणाख्या-

यांसर्वेभ्यः ३।३।२० इङश्च ३।३।२१ उपसर्गेरुवः ३।३।२२ समियुद्रुदुवः ३।३।२३ श्रिणीभुवोनुपसर्गे ३।३।२४ वौ
क्षुश्रुवः ३।३।२५ अवोदोर्नियः ३।३।२६ प्रेद्रुस्तुस्रुवः ३।३।२७ निरभ्योः पूल्वोः ३।३।२८ उन्न्योर्ग्रः ३।३।२९ कृधान्ये
३।३।३० यज्ञेसमिस्तुवः ३।३।३१ प्रेस्त्रोऽयज्ञे ३।३।३२ प्रथनेवावशब्दे ३।३।३३ छन्दोनाम्निच ३।३।३४ उदिग्रहः ३।३।
३५ समिमुष्टौ ३।३।३६ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः ३।३।३७ परावनुपात्यय इणः ३।३।३८ व्युपयोश्शेतेपर्याये।
३।३।३९ हस्तादानेचेरस्तेये ३।३।४० निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्चकः ३।३।४१ संघेचानौत्तराधर्ये ३।३।
४२ कर्मव्यतिहारेणच्स्त्रियाम् ३।३।४३ अभिविधौभावइनुण् ३।३।४४ आक्रोशेवन्योर्ग्रहः ३।३।४५ प्रेलिप्साया
म् ३।३।४६ परौयज्ञे ३।३।४७ नौवृधान्ये ३।३।४८ उदश्रयतियौतिपूद्रुवः ३।३।४९ विभाषाङिरुप्लुवोः ३।३।५० अ
वेग्रहोवर्षप्रतिबन्धे। ३।३।५१ प्रेवणिजाम् ३।३।५२ रश्मौच ३।३।५३ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४ परौभुवोऽवज्ञाने।
३।३।५५ एरच् ३।३।५६ ऋदोरप् ३।३।५७ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ३।३।५८ उपसर्गेदः ३।३।५९ नौणच ३।३।६० व्यध
जपोरनुपसर्गे ३।३।६१ स्वनहसोर्वा ३।३।६२ यमः समुपनिविषुच ३।३।६३ नौगदनदपठस्वनः ३।३।६४ क्वणो
वीणायाञ्च ३।३।६५ नित्यंपणः परिमाणे ३।३।६६ मदोनुपसर्गे ३।३।६७ प्रमदसम्मदौहर्षे ३।३।६८ समुदोर
जः पशुषु ३।३।६९ अक्षेषुग्लहः ३।३।७० प्रजनेसर्त्तेः ३।३।७१ ह्वः सम्प्रसारणञ्चन्यभ्युपविषु ३।३।७२ आङि
युद्धे ३।३।७३ निपानमाहावः ३।३।७४ भावेनुपसर्गस्य ३।३।७५ हनश्चवधः ३।३।७६ मूर्त्तौघनः ३।३।७७ अन्तर्घ
नोदेशे ३।३।७८ अगारैकदेशेप्रघणः प्रघाणश्च ३।३।७९ उद्घनोत्याधानम् ३।३।८० अपघनोङ्गम् ३।३।८१ क
रणेयोविद्रुषु ३।३।८२ स्तम्बेकच ३।३।८३ परौघः ३।३।८४ उपघ्नआश्रये ३।३।८५ सङ्घोद्घौगणप्रशंसयोः ३।३।
८६ निघोनिमितम् ३।३।८७ ड्वितःक्त्रिः ३।३।८८ ट्वितोऽथुच् ३।३।८९ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङ् ३।३।९०
स्वपोनन् ३।३।९१ उपसर्गेघोः किः ।। ३।३।९२।। कर्मण्यधिकरणेच ३।३।९३ स्त्रियांक्तिन् ३।३।९४ स्थागापा

पचोभावे ३।३।९५ मन्त्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तः ३।३।९६ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च
३।३।९७ व्रजयजोर्भावेक्यप् ३।३।९८ सञ्ज्ञायांसमजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ३।३।९९ कृञःशच
३।३।१०० इच्छा ३।३।१०१ अप्रत्ययात् ३।३।१०२ गुरोश्चहलः ३।३।१०३ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ चिन्तिपूजिकथि
कुम्बिचर्चश्च ३।३।१०५ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६ ण्यासश्रन्थोयुच् ३।३।१०७ रोगाख्यायांण्वुल्बहुलम् ३।३।१०८ स
ञ्ज्ञायाम ३।३।१०९ विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च ३।३।११० पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषुण्वुच् ३।३।१११ आक्रोशेनञ्यनिः
३।३।११२ कृत्यल्युटोबहुलम् ३।३।११३ नपुंसकेभावेक्तः ३।३।११४ ल्युट्च ३।३।११५ कर्मणिचयेनसंस्पर्शात्कर्त्तुःशरी
रसुखम् ३।३।११६ करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७ पुंसिसञ्ज्ञायांघःप्रायेण ३।३।११८ गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजा
पणनिगमाश्च ३।३।११९ अवेतॄस्त्रोर्घञ् ३।३।१२० हलश्च ३।३।१२१ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारायाश्च ३।३।१२२
उदंकोनुदके ३।३।१२३ जालमानायः ३।३।१२४ खनोघच ३।३।१२५ ईषद्दुःसुषुकृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखल् ३।३।१२६ क
र्तृकर्मणोश्चभूकृञोः ३।३।१२७ आतोयुच् ३।३।१२८ छन्दसिगत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९ अन्येभ्योपिदृश्यते ३।३।१३०
वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ३।३।१३१ आशंसायांभूतवच्च ३।३।१३२ क्षिप्रवचनेलृट् ३।३।१३३ आशंसा
वचनेलिङ् ३।३।१३४ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ३।३।१३५ भविष्यतिमर्यादावचनेऽवरस्मिन् ३।३।
१३६ कालविभागेचानहोरात्राणाम् ३।३।१३७ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८ लिङ्निमित्तेलृङ्क्रियातिपत्तौ ३।३।१३९
भूतेच ३।३।१४० वोताप्योः ३।३।१४१ गर्हायांलडपिजात्वोः ३।३।१४२ विभाषाकथमिलिङ्च ३।३।१४३ किंवृत्तेलिङ्लृ
टौ ३।३।१४४ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेपि ३।३।१४५ किंकिलास्त्यर्थेषुलृट् ३।३।१४६ जातुयदोर्लिङ् ३।३
१४७ यच्चयत्रयोः ३।३।१४८ गर्हायाञ्च ३।३।१४९ चित्रीकरणेच ३।३।१५० शेषेलृडयदौ ३।३।१५१ उताप्योःसमर्थ
योर्लिङ् ३।३।१५२। कामप्रवेदनेकच्चिति ३।३।१५३ सम्भावनेऽलमितिचेत्सिद्धाप्रयोगे ३।३।१५४ विभाषाधा.

नैसंभावनवचनेयदि ३।३।१५५ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३।३।१५६ इच्छार्थेषुलिङ्लोटौ ३।३।१५७ समानकर्तृकेषुतु
मुन् ३।३।१५८ लिङ् ३।३।१५९ इच्छार्थेभ्योविभाषावर्त्तमाने ३।३।१६० विधिनिमन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु
लिङ् ३।३।१६१ लोट् ३।३।१६२ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषुकृत्याश्च ३।३।१६३ लिङ्चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ३।३।१६४ स्मेलोट्
३।३।१६५ अधीष्टेच ३।३।१६६ कालसमयवेलासुतुमुन् ३।३।१६७ लिङ्यदि ३।३।१६८ अर्हेकृत्यतृचश्च ३।३।
१६९ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ३।३।१७० कृत्याश्च ३।३।१७१ शकिलिङ्च ३।३।१७२ आशिषिलिङ्लोटौ
३।३।१७३ क्तिच्क्तौचसंज्ञायाम् ३।३।१७४ माङिलुङ् ३।३।१७५ स्मोत्तरेलङ्च ३।३।१७६ डणारयदुङ् अशि
वासव्यधजपोरपघनोङ् मिच्छाहलश्चवोताप्योर्विधिषोडशः ॥ इतितृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ धा
तुसम्बन्धेप्रत्ययाः ३।४।१ क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोः ३।४।२ समुच्चयेन्यतरस्याम् ॥
३।४।३ यथाविध्यनुप्रयोगःपूर्वस्मिन् ३।४।४ समुच्चयेसामान्यवचनस्य ॥ ३।४।५ छन्दसिलुङ्लङ्लिटः ३।४।
६ लिङर्थेलेट् ३।४।७ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३।४।८ तुमर्थेसेसेनसेअसेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यै
शध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः ३।४।९ प्रयैरोहिष्यैअव्यथिष्यै ३।४।१० दृशेविख्येच ३।४।११ शकिणमुल्कमुलौ
३।४।१२ ईश्वरेतोसुन्कसुनौ ३।४।१३ कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनः ३।४।१४ अवचक्षेच ३।४।१५ भावलक्षणे
स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् ३।४।१६ सृपितृदोःकसुन् ३।४।१७ अलंखल्वोःप्रतिषेधयोःप्रा
चांक्त्वा ३।४।१८ उदीचांमाङोव्यतिहारे ॥ ३।४।१९ परावरयोगेच ३।४।२० समानकर्तृकयोःपूर्वकाले ३।४।२१
आभीक्ष्ण्येणमुल्च ३।४।२२ नयद्यनाकांक्षे ३।४।२३ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ३।४।२४ कर्मण्याक्रोशेकृञः
खमुञ् ३।४।२५ स्वादुमिणमुल् ३।४।२६ अन्यथैवंकथमित्थंसुसिद्धाप्रयोगश्चेत् ३।४।२७ यथातथयोरसू
याप्रतिवचने ३।४।२८ कर्मणिदृशिविदोःसाकल्ये ३।४।२९ यावतिविन्दजीवोः ३।४।३० चर्मोदरयोःपूरेः ३।४।

३१ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ३।४।३२ चेलेक्नोपेः ३।४।३३ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४ शु-
ष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ३।४।३५ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ३।४।३६ करणेहनः ३।४।३७ स्नेहने पिषः ३।४।
३८ हस्तेवर्त्तिग्रहोः ३।४।३९ स्वेपुषः ३।४।४० अधिकरणेबन्धः ३।४।४१ सञ्ज्ञायाम् ३।४।४२ कर्त्रोर्जीवपुरुष
योर्नशिवहोः ३।४।४३ ऊर्द्ध्वे शुषिपूरोः ३।४।४४ उपमाने कर्मणिच ३।४।४५ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।
४।४६ उपदंशस्तृतीयायाम् ३।४।४७ हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ३।४।४८ सप्तम्याञ्चोपपीडरुधक-
र्षः ३।४।४९ समासत्तौ ३।४।५० प्रमाणेच ३।४।५१ अपादाने परीप्सायाम् ३।४।५२ द्वितीयायाञ्च ॥ ॥८०
३।४।५३ स्वाङ्गेऽध्रुवे ३।४।५४ परिक्लिश्यमानेच ३।४।५५ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः
३।४।५६ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ३।४।५७ नाम्न्यादिशिग्रहोः ३।४।५८ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्या
नेकृञः क्त्वाणमुलौ ३।४।५९ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६० स्वाङ्गेतस्प्रत्यये कृभ्वोः ३।४।६१ नाधार्थप्रत्ययेच्व्य
र्थे ३।४।६२ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३ अन्वच्यानुलोम्ये ३।४।६४ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हा-
स्त्यर्थेषु तुमुन् ३।४।६५ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३।४।६६ कर्त्तरिकृत् ३।४।६७ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्था
नीयजन्याप्लाव्यापात्यावा ३।४।६८ लः कर्मणिचभावेचाकर्मकेभ्यः ३।४।६९ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः
३।४।७० आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरिच ३।४।७१ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्य्यतिभ्यश्च
३।४।७२ दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ३।४।७३ भीमादयोऽपादाने ३।४।७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५ क्तोऽधिक
रणेच ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ३।४।७६ लस्य ३।४।७७ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासा
थांध्वमिड्वहिमहिङ् ३।४।७८ टितआत्मनेपदानांटेरे ३।४।७९ थासस्से ३।४।८० लिटस्तझयोरेशिरेच् ३।४।
८१ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४।८२ विदोलटोवा ३।४।८३ ब्रुवः पञ्चानामादितआहो-

ब्रुवः ३।४।८४ लोटो लङ्वत् ३।४।८५ एरुः ३।४।८६ सेर्ह्यपिच्च ३।४।८७ वाछन्दसि ३।४।८८ मेर्निः ३।४।८९
आमेतः ३।४।९० सवाभ्यां वामौ ३।४।९१ आडुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२ एत ऐ ३।४।९३ लेटोडाटौ ३।४।९४ आत
ऐ ३।४।९५ वैतोन्यत्र ३।४।९६ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ३।४।९७ सउत्तमस्य ३।४।९८ नित्यं ङितः ३।४।९९ इतश्च
३।४।१०० तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ३।४।१०१ लिङः सीयुट् ३।४।१०२ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३।४।१०३
किदाशिषि ३।४।१०४ झस्य रन् ३।४।१०५ इटोत् ३।४।१०६ सुट् तिथोः ३।४।१०७ झेर्जुस् ३।४।१०८ सिजभ्यस्तवि
दिभ्यश्च ३।४।१०९ आतः ३।४।११० लङः शाकटायनस्यैव ३।४।१११ द्विषश्च ३।४।११२ तिङ्शित्सार्वधातुकम्
३।४।११३ आर्द्धधातुकं शेषः ३।४।११४ लिट् च ३।४।११५ लिङाशिषि ३।४।११६ छन्दस्युभयथा ३।४।११७ धा
तुसंबन्धे समानकर्तृकयोराधिकरणे स्वाङ्गे लिटलृस्य मिपां सप्तदश ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ इति तृतीयोध्यायः समाप्तः ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४।१।१ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङ-
सिभ्यांभ्यस्ङसोसांङ्योस्सुप् ४।१।२ स्त्रियाम् ४।१।३ अजाद्यतष्टाप् ४।१।४ ऋन्नेभ्यो ङीप् ४।१।५ उगितश्च ४।
१।६ वनो र च ४।१।७ पादोन्यतरस्याम् ४।१।८ टाबृचि ४।१।९ न षट्स्वस्रादिभ्यः ४।१।१० मनः ४।१।११ अनो
बहुव्रीहेः ४।१।१२ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ४।१।१३ अनुपसर्जनात् ४।१।१४ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्न
ञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ४।१।१५ यञश्च ४।१।१६ प्राचां ष्फ तद्धितः ४।१।१७ सर्वत्र लोहिता
दिकतन्तेभ्यः ४।१।१८ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ४।१।१९ वयसि प्रथमे ४।१।२० द्विगोः ४।१।२१ अपरिमा
णबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ४।१।२२ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्
४।१।२४ बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ४।१।२५ संख्याव्ययादेर्ङीप् ४।१।२६ दामहायनान्ताच्च ४।१।२७ अनुपधालो
पिनोन्यतरस्याम् ४।१।२८ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ४।१।२९ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृत

सुमंगलभेषजाच्च ४।१।३० रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ४।१।३२ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ४।
१।३३ विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५ पूतक्रतोरै च ४।१।३६ वृषाकप्यग्निकुसितकु
सिदानामुदात्तः ४।१।३७ मनोरौ वा ४।१।३८ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ४।१।३९ अन्यतो ङीष् ४।१।४० षि
द्गौरादिभ्यश्च ४।१।४१ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशकामुककबराद्वृत्यमत्रावप-
नाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ४।१।४२ शोणात्प्राचाम् ४।
१।४३ वोतो गुणवचनात् ४।१।४४ बह्वादिभ्यश्च ४।१।४५ नित्यं छन्दसि ४।१।४६ भुवश्च ४।१।४७ पुंयोगा-
दाख्यायाम् ४।१।४८ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् ४।१।४९
क्रीतात्करणपूर्वात् ४।१।५० क्तादल्पाख्यायाम् ४।१।५१ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४।१।५२ अस्वाङ्गपूर्वप-
दाद्वा ४।१।५३ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ४।१।५४ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ४।
१।५५ न क्रोडादिबह्वचः ४।१।५६ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ४।१।५७ नखमुखात्संज्ञायाम् ४।१।५८ दीर्घ-
जिह्वी च छन्दसि ४।१।५९ दिक्पूर्वपदान्ङीप् ४।१।६० वाहः ४।१।६१ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ४।१।६२
जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ४।१।६३ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ४।१।६४ इतो मनु-
ष्यजातेः ४।१।६५ ऊङुतः ४।१।६६ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७ पङ्गोश्च ४।१।६८ ऊरूत्तरपदादौप-
म्ये ४।१।६९ संहितशफलक्षणवामादेश्च ४।१।७० कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ४।१।७५ तद्धिताः ४।१।७६
यूनस्तिः ४।१।७७ अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ४।१।७८ गोत्रावयवात् ४।१।७९ क्रौड्यादिभ्य-
श्च ४।१।८० दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ४।१।८१ समर्थानां प्रथमाद्वा ४।१।
८२ प्राग्दीव्यतोऽण् ४।१।८३ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ४।१।८५ उत्सा

दिभ्योऽञ् ४।१।८६ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौभवचनात् ४।१।८७ द्विगोर्लुगनपत्ये ४।१।८८ गोत्रेऽलुगचि ४।१।
८९ यूनिलुक् ४।१।९० फक्फिञोरन्यतरस्याम् ४।१।९१ तस्यापत्यम् ४।१।९२ एकोगोत्रे ४।१।९३ गोत्राद्यू
न्यस्त्रियाम् ४।१।९४ अतइञ् ४।१।९५ बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६ सुधातुरकङ् । ४।१।९७ गोत्रेकुञ्जादिभ्यश्च्फ
ञ् ४।१।९८ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९ हरितादिभ्योऽञः ४।१।१०० यञिञोश्च ४।१।१०१ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगुवत्साग्राय
णेषु ४।१।१०२ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योञ् ४।१।१०४ गर्गादिभ्यो
यञ् ४।१।१०५ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ४।१।१०६ कपिबोधादाङ्गिरसे ४।१।१०७ वतण्डाच्च ४।१।१०८ लु
क्स्त्रियाम् ४।१।१०९ अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११० भर्गात्त्रैगर्ते ४।१।१११ शिवादिभ्योण् ४।१।११२ अवृद्धाभ्योन
दीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ४।१।११३ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ४।१।११४ मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ४।
१।११५ कन्यायाः कनीनच ४।१।११६ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु ४।१।११७ पीलायावा ४।१।११८
ढक्चमण्डूकात् ४।१।११९ स्त्रीभ्योढक् ४।१।१२० द्व्यचः ४।१।१२१ इतश्चानिञः ४।१।१२२ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
विकर्णकुषीतकात्काश्यपे ४।१।१२४ भ्रुवोवुक्च ४।१।१२५ कल्याण्यादीनामिनङ् ४।१।१२६ कुलटायावा ४।१।१२७
चटकायाऐरक् ४।१।१२८ गोधायाढ्रक् ४।१।१२९ आरगुदीचाम् ४।१।१३० क्षुद्राभ्योवा ४।१।१३१ पितृष्वसुश्छण्
४।१।१३२ ढकिलोपः ४।१।१३३ मातृष्वसुश्च ४।१।१३४ चतुष्पाद्भ्योढञ् ४।१।१३५ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ राजश्व
शुराद्यत् ४।१।१३७ क्षत्राद्घः ४।१।१३८ कुलात्खः ४।१।१३९ अपूर्वपदादन्यतरस्यांयड्ढकञौ ४।१।१४० महाकु
लादञ्खञौ ४।१।१४१ दुष्कुलाड्ढक् ४।१।१४२ स्वसुश्छः ४।१।१४३ भ्रातुर्व्यच्च ४।१।१४४ व्यन्सपत्ने ४।१।१४५ रेव
त्यादिभ्यष्ठक् ४।१।१४६ गोत्रस्त्रियाकुत्सनेणच ४।१।१४७ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ४।१।१४८ फेश्छच ४।१।१४९
फाण्टाहृतिमिमताभ्यांणफिञौ ४।१।१५० कुर्वादिभ्योण्यः ४।१।१५१ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ४।१।१५२ उ

दीचामिञ् ४।१।१५३ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ४।१।१५५ अणो द्व्यचः ४।१।१५६ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ४।१।१५७ वाकिनादीनां कुक् च ४।१।१५८ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ४।१।१५९ प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम् ४।१।१६० मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ४।१।१६१ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ४।१।१६२ जीवति तु वंश्ये युवा ४।१।१६३ भ्रातरि च ज्यायसि ४।१।१६४ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ४।१।१६५ वृद्धस्य च पूजायाम् यूनश्च कुत्सायाम् जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् ४।१।१६६ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ४।१।१६७ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ४।१।१६८ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ४।१।१६९ कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७० साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ४।१।१७१ ते तद्राजाः ४।१।१७२ कम्बोजाल्लुक् ४।१।१७३ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ४।१।१७४ अतश्च ४।१।१७५ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४।१।१७६ ङ्याप्पृद्दिगोः षिड्गौरादिबाहोदैवयशियपञ्जिनोर्द्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातौ षोडश ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ तेन रक्तं रागात् ४।२।१ लाक्षारोचनाट्ठक् ४।२।२ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३ लुबविशेषे ४।२।४ संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् ४।२।५ द्वन्द्वाच्छः ४।२।६ दृष्टं साम ४।२।७ कलेर्ढक् वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ४।२।८ परिवृतो रथः ४।२।९ पाण्डुकम्बलादिनिः ४।२।१० द्वैपवैयाघ्रादञ् ४।२।११ कौमारापूर्ववचने ४।२।१२ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४।२।१३ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ४।२।१४ संस्कृतं भक्षाः ४।२।१५ शूलोखाद्यत् ४।२।१६ दध्नष्ठक् ४।२।१७ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ४।२।१८ क्षीराड्ढञ् ४।२।१९ सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायाम् ४।२।२० आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ४।२।२१ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः ४।२।२२ सास्य देवता ४।२।२३ कस्येत् ४।२।२४ शुक्राद्घन् ४।२।२५ अपोनप्त्रपांनप्तृभ्यां घः ४।२।२६ छ च ४।२।२७ महेन्द्राद्घाणौ च ४।२।२८ सोमाट्ट्यण् ४।२।२९ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ४।२।३० द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ४।२।३१ अग्नेर्ढक् ४।२।३२ का

लेभ्योभववत् ४।२।३३ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ४।२।३४ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ४।२।३५ तस्यस-
मूहः ४।२।३६ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३७ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् ४।२।३८ केदा-
राद्यञ्च ४।२।३९ ठञ्कवचिनश्च ४।२।४० ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ४।२।४१ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ४।२।४२
अनुदात्तादेरञ् ४।२।४३ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४४ चरणेभ्योधर्मवत् ४।२।४५ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ४।२।४६
केशाश्वाभ्यांयञ्छावन्यतरस्याम् ४।२।४७ पाशादिभ्योयः ४।२।४८ खलगोरथात् ४।२।४९ इनित्रकट्यचश्च ४।
२।५० विषयोदेशे ४।२।५१ राजन्यादिभ्योवुञ् ४।२।५२ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्योविधल्भक्तलौ ४।२।५३
सोऽस्यादिरितिच्छन्दसःप्रगाथेषु ४।२।५४ सङ्ग्रामेप्रयोजनयोद्धृभ्यः ४।२।५५ तदस्यांप्रहरणमितिक्रीडायां
णः ४।२।५६ घञःसास्यांक्रियेतिञः ४।२।५७ तदधीतेतद्वेद ४।२।५८ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ४।२।५९ क्र-
मादिभ्योवुन् ४।२।६० अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६१ वसन्तादिभ्यष्ठक् ४।२।६२ प्रोक्ताल्लुक् ४।२।६३ सूत्राच्चको-
पधात् ४।२।६४ छन्दोब्राह्मणानिचतद्विषयाणि ४।२।६५ तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि ४।२।६६ तेननिर्वृ-
त्तम् ४।२।६७ तस्यनिवासः ४।२।६८ अदूरभवश्च ४।२।६९ ओरञ् ४।२।७० मतोश्चबह्वजङ्गात् ४।२।७१॥
बह्वचःकूपेषु ४।२।७२ उदक्चविपाशः ४।२।७३ सङ्कलादिभ्यश्च ४।२।७४ स्त्रीषुसौवीरसाल्वप्राक्षु ४।२।
७५ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७६ रोणी ४।२।७७ कोपधाच्च ४।२।७८ वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्-
फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गम-
प्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४।२।७९ जनपदेलुप् ४।२।८० वरणादिभ्यश्च ४।२।८१ शर्करायावा ४।२।८२
ठकछौच ४।२।८३ नद्यांमतुप् ४।२।८४ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८५ कुमुदनडवेतसेभ्योड्मतुप् ४।२।८६ नड-
शादाड्ड्वलच् ४।२।८७ शिखायावलच् ४।२।८८ उत्करादिभ्यश्छः ४।२।८९ नडादीनांकुक्च ४।२।९० शेषे ४।

२।९१ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ४।२।९२ ग्रामाद्यखञौ ४।२।९३ कत्त्र्यादिभ्यो ढकञ् ४।२।९४ कुलकुक्षिग्रीवा
भ्यः श्वास्यलङ्कारेषु ४।२।९५ नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९६ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ४।२।९७ कापिश्याः ष्फ
क् ४।२।९८ रङ्कोरमनुष्येण्च ४।२।९९ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ४।२।१०० कन्थायाष्ठक् ४।२।१०१ वर्णौ वु
क् ४।२।१०२ अव्ययात्त्यप् ४।२।१०३ ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ४।२।१०४ तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ ४।२।१०५
दिक्पूर्वपदादसञ्ज्ञायां ञः ४।२।१०६ मद्रेभ्योऽञ् ४।२।१०७ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ४।२।१०८
प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४।२।१०९ कण्वादिभ्यो गोत्रे ४।२।११० इञश्च ४।२।१११ न द्व्यचः प्राच्यभ
रतेषु ४।२।११२ वृद्धाच्छः ४।२।११३ भवतष्ठक्छसौ ४।२।११४ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ४।२।११५ वाहीकग्रामे
भ्यश्च ४।२।११६ विभाषोशीनरेषु ४।२।११७ ओर्देशे ठञ् ४।२।११८ वृद्धात्प्राचाम् ४।२।११९ धन्वयोपधाद्वुञ्
४।२।१२० प्रस्थपुरवहान्ताच्च ४।२।१२१ रोपधेतोः प्राचाम् ४।२।१२२ जनपदतदवध्योश्च ४।२।१२३ अवृद्धादपि ब
हुवचनविषयात् ४।२।१२४ कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् ४।२।१२५ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२६ नगरात्कुत्सनप्रा
वीण्ययोः ४।२।१२७ अरण्यान्मनुष्ये ४।२।१२८ विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ४।२।१२९ मद्रवृज्योः कन् ४।२।१३०॥
कोपधादण् ४।२।१३१ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३२ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ४।२।१३३ अपदातौ साल्वात् ४।२।१३४ गो
यवाग्वोश्च ४।२।१३५ गर्त्तोत्तरपदाच्छः ४।२।१३६ गहादिभ्यश्च ४।२।१३७ प्राचां कटादेः ४।२।१३८ राज्ञः क च ४।
२।१३९ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ४।२।१४० कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ४।२।१४१ पर्वताच्च ४।२।१४२
विभाषाऽमनुष्ये ४।२।१४३ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ४।२।१४४ तेन सास्मिन्नठञ्कमादिभ्यो जनपदेषु प्रागपाग्ध
न्वद्धात्यञ्च ॥इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ॥युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ४।३।१ तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ ४।३।२ तवकममकावेकवचने ४।३।३ अर्द्धाद्यत् ४।३।४ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५ दिक्पू

र्वपराद्धञ्च ४।३।६ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ४।३।७ मध्यान्मः ४।३।८ असांप्रतिके ४।३।९ द्वीपादनु
नुसमुद्रं यञ् ४।३।१० कालाट्ठञ् ४।३।११ श्राद्धे शरदः ४।३।१२ विभाषा रोगातपयोः ४।३।१३ निशाप्रदोषाभ्या
ञ्च ४।३।१४ श्वसस्तुट् ४।३।१५ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ प्रावृष एण्यः ४।३।१७ वर्षाभ्यष्ठक् ४।३।१८
छन्दसि ठञ् ४।३।१९ वसन्ताच्च ४।३।२० हेमन्ताच्च ४।३।२१ सर्वत्राण् च तलोपश्च ४।३।२२ सायंचिरंप्राह्णेप्रगे
ऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ४।३।२३ विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम् ४।३।२४ तत्र जातः ४।३।२५ प्रावृषष्ठप् ४।३।२६
संज्ञायां शरदो वुञ् ४।३।२७ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन् ४।३।२८ पथः पन्थ च ४।३।२९ अमावा
स्याया वा ४।३।३० अ च ४।३।३१ सिन्धपकराभ्यां कन् ४।३।३२ अणञौ च ४।३।३३ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वा
तितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ४।३।३४ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ४।३।३५ वत्सशाला
भिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ४।३।३६ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ४।३।३८ प्रायभवः
४।३।३९ उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ४।३।४० संभूते ४।३।४१ कोशाड्ढञ् ४।३।४२ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमाने
षु ४।३।४३ उप्ते च ४।३।४४ आश्वयुज्या वुञ् ४।३।४५ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ४।३।४६ देयमृणे ४।३।४७ कलाप्य
श्वत्थयवबुसाद्वुन् ४।३।४८ ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ४।३।४९ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ४।३।५० व्याहरति मृ
गः ४।३।५१ तदस्य सोढम् ४।३।५२ तत्र भवः ४।३।५३ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४ शरीरावयवाच्च ४।३।५५ दृतिकुक्षि
कलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् ४।३।५६ ग्रीवाभ्योऽण् च ४।३।५७ गम्भीराञ्ञ्यः ४।३।५८ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९ अन्तःपू
र्वपदाट्ठञ् ४।३।६० ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ४।३।६२ वर्गान्ताच्च ४।३।६३ अशब्दे यत्खा
वन्यतरस्याम् ४।३।६४ कर्णललाटात्कनलंकारे ४।३।६५ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ४।३।६६ बह्वचो
ऽन्तोदात्ताट्ठञ् ४।३।६७ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ४।३।६८ अध्याये वृषः ४।३।६९ पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ४।३।७० छन्द

सोयदणौ ४।३।७१ द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् ४।३।७२ अणृगयनादिभ्यः ४।
३।७३ ततआगतः ४।३।७४ ठगायस्थानेभ्यः ४।३।७५ शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्योवुञ्
४।३।७७ ऋतष्ठञ् ४।३।७८ पितुर्यच्च ४।३।७९ गोत्रादङ्कवत् ४।३।८० हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम् ४।३।८१ मय
ट् ४।३।८२ प्रभवति ४।३।८३ विदूराञ्ञ्यः ४।३।८४ तद्गच्छतिपथिदूतयोः ४।३।८५ अभिनिष्क्रामतिद्वारम् ४।३।
८६ अधिकृत्यकृतेग्रन्थे ४।३।८७ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः ४।३।८८ सोऽस्यनिवासः ४।३।
८९ अभिजनश्च ४।३।९० आयुधजीविभ्यश्छःपर्वते ४।३।९१ शण्डिकादिभ्योञ्यः ४।३।९२ सिंधुतक्षशिलादिभ्यो
ऽणञौ ४।३।९३ तूदीशलातुरवर्म्मतीकूचवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः ४।३।९४ भक्तिः ४।३।९५ अचित्ताद्देशकाल
ट्ठक् ४।३।९६ महाराजाट्ठञ् ४।३।९७ वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन् ४।३।९८ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्योबहुलंवुञ् ४।३।९९
जनपदिनांजनपदवत्सर्वंजनपदेनसमानशब्दानांबहुवचने ४।३।१०० तेनप्रोक्तम् ४।३।१०१ तित्तिरिवरतन्तुखण्डि
कोखाच्छण् ४।३।१०२ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यांणिनिः ४।३।१०३ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ४।३।१०४
पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु ४।३।१०५ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४।३।१०६ कठचरकाल्लुक् ४।३।१०७ कलापिनोऽण्
४।३।१०८ छगलिनोढिनुक् ४।३।१०९ पाराशर्य्यशिलालिभ्यांभिक्षुनटसूत्रयोः ४।३।११० कर्म्मन्दकृशाश्वादिनिः ४।
३।१११ तेनैकदिक् ४।३।११२ तसिश्च ४।३।११३ उरसोयच्च ४।३।११४ उपज्ञाते ४।३।११५ कृतेग्रन्थे ४।३।११६ सञ्ज्ञाया
म् ४।३।११७ कुलालादिभ्योवुञ् ४।३।११८ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ४।३।११९ तस्येदम् ४।३।१२० रथाद्यत् ४।३।१२१
पत्त्रपूर्वादञ् ४।३।१२२ पत्त्राध्वर्युपरिषदश्च ४।३।१२३ हलसीराट्ठक् ४।३।१२४ द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः ४।३।१२५ गो
त्रचरणाद्वुञ् ४।३।१२६ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ४।३।१२७ शाकलाद्वा ४।३।१२८ छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकब
ह्वृचनटाञ्ञ्यः ४।३।१२९ नदण्डमाणवान्तेवासिषु ४।३।१३० रैवतिकादिभ्यश्छः ४।३।१३१ कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ४।

४।३।१३२ आथर्वणिकस्येकलोपश्च ४।३।१३३ तस्य विकारः ४।३।१३४ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ४।३।१३५ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६ कोपधाच्च ४।३।१३७ त्रपुजतुनोः षुक् ४।३।१३८ ओरञ् ४।३।१३९ अनुदात्तादेश्च ४।३।१४० पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१ शम्याः ष्लञ् ४।३।१४२ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ४।३।१४३ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५ पिष्टाच्च ४।३।१४६ सञ्ज्ञायां कन् ४।३।१४७ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८ असञ्ज्ञायां तिलयवाभ्याम् ४।३।१४९ द्व्यचश्छन्दसि ४।३।१५० नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ४।३।१५१ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२ जातरूपेभ्यः परिमाणे ४।३।१५३ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।१५४ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ४।३।१५५ क्रीतवत्परिमाणात् ४।३।१५६ उष्ट्राद्वुञ् ४।३।१५७ उमोर्णयोर्वा ४।३।१५८ एण्या ढञ् ४।३।१५९ गोपयसोर्यत् ४।३।१६० द्रोश्च ४।३।१६१ माने वयः ४।३।१६२ फले लुक् ४।३।१६३ प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।१६४ जम्ब्वा वा ४।३।१६५ लुप् च ४।३।१६६ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।१६७ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च ४।३।१६८ युस्मदे मन्त्रात्सम्भूते यामह्वे तु तेन रयात्य लाशणादिभ्यो द्रोम्श्राष्टौ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ प्राग्वहतेष्ठक् ४।४।१ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ४।४।२ संस्कृतम् ४।४।३ कुलत्थकोपधादण् ४।४।४ तरति ४।४।५ गोपुच्छाट्ठञ् ४।४।६ नौद्व्यचष्ठन् ४।४।७ चरति ४।४।८ आकर्षात्ष्ठल् ४।४।९ पर्प्यादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१० श्वगणाट्ठञ्च ४।४।११ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ४।४।१३ आयुधाच्छ च ४।४।१४ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ४।४।१६ विभाषा विवधात् ४।४।१७ अण् कुटिलिकायाः ४।४।१८ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ४।४।१९ त्रेर्मम्नित्यम् ४।४।२० अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ४।४।२१ संसृष्टे ४।४।२२ चूर्णादिनिः ४।४।२३ लवणाल्लुक् ४।४।२४ मुद्गादण् ४।४।२५ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ४।४।२६ ओजस्सहोऽम्भसा वर्तते ४।४।२७ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ४।४।२८ परिमुखं च ४।४।२९ प्रयच्छति गर्ह्यम् ४।४।३० कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ ४।४।३१ उञ्छति ४

४।३२ रक्षति ४।४।३३ शब्ददर्दुरं करोति ४।४।३४ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति ४।४।३५ परिपन्थञ्च तिष्ठति ४।४।३६ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ४।४।३७ आक्रन्दाट्ठञ्च ४।४।३८ पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९ प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ४।४।४० धर्मञ्चरति ४।४।४१ प्रतिपथमेति ठंश्च ४।४।४२ समवायान्समवैति ४।४।४३ परिषदो ण्यः ४।४।४४ सेनाया वा ४।४।४५ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ४।४।४६ तस्य धर्म्यम् ४।४।४७ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८ ऋतेऽञ् ४।४।४९ अवक्रयः ४।४।५० तदस्य पण्यम् ४।४।५१ लवणाट्ठञ् ४।४।५२ किसरादिभ्यः ष्ठन् ४।४।५३ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ४।४।५४ शिल्पम् ४।४।५५ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ४।४।५६ प्रहरणम् ४।४।५७ परश्वधाट्ठञ्च ४।४।५८ शक्तियष्ट्योरीकक् ४।४।५९ अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ४।४।६० शीलम् ४।४।६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२ कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ४।४।६४ हितं भक्षाः ४।४।६५ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ४।४।६६ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ४।४।६७ भक्तादणन्यतरस्याम् ४।४।६८ तत्र नियुक्तः ४।४।६९ अगारान्ताट्ठन् ४।४।७० अध्यायिन्यदेशकालात् ४।४।७१ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ४।४।७२ निकटे वसति ४।४।७३ आवसथात्ष्ठल् ४।४।७४ प्राग्घिताद्यत् ४।४।७५ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ४।४।७६ धुरो यड्ढकौ ४।४।७७ खः सर्वधुरात् ४।४।७८ एकधुराल्लुक्च ४।४।७९ शकटादण् ४।४।८० हलसीराट्ठक् ४।४।८१ संज्ञायां जन्याः ४।४।८२ विध्यत्यधनुषा ४।४।८३ धनगणं लब्धा ४।४।८४ अन्नाण्णः ४।४।८५ वशं गतः ४।४।८६ पदमस्मिन्दृश्यम् ४।४।८७ मूलमस्याबर्हि ४।४।८८ संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९ गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ४।४।९० नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मितेषु ४।४।९१ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ४।४।९२ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३ उरसोऽण्च ४।४।९४ हृदयस्य प्रियः ४।४।९५ बन्धने चर्षौ ४।४।९६ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ४।४।९७ तत्र साधुः ४।४।९८ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४।४।९९ भक्ताण्णः ४।४।१००

परिषदो ण्यः ४।४।१०१ कथादिभ्यष्ठक् ४।४।१०२ गुडादिभ्यष्ठञ् ४।४।१०३ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ४।४।१०४
सभाया यः ४।४।१०५ ढश्छन्दसि ४।४।१०६ समानतीर्थे वासी ४।४।१०७ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ४।४।१०८
सोदराद्यः ४।४।१०९ भवे छन्दसि ४।४।११० पाथोनदीभ्यां ड्यण् ४।४।१११ वेशन्तहिमवद्भ्यामण् ४।४।११२ स्रोत
सो विभाषा ड्यड्ड्यौ ४।४।११३ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ४।४।११४ तुग्राद्घन् ४।४।११५ अग्राद्यत् ४।४।११६ घच्छौ
च ४।४।११७ समुद्राभ्राद्घः ४।४।११८ बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९ दूतस्य भागकर्मणी ४।४।१२० रक्षोयातूनां हननी ४।
४।१२१ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ४।४।१२२ असुरस्य स्वम् ४।४।१२३ मायायामण् ४।४।१२४ तद्वानासामु
पधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ४।४।१२५ अश्विमानण् ४।४।१२६ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ४।४।१२७ मत्वर्थे मा
सतन्वोः ४।४।१२८ मधोर्ञ च ४।४।१२९ ओजसोऽहनि यत्खौ ४।४।१३० वेशोयशआदेर्भगाद्यल् ४।४।१३१ ख च
४।४।१३२ पूर्वैः कृतमिनियौ च ४।४।१३३ अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४ सहस्रेण संमितौ घः ४।४।१३५ मतौ च ४।४।१३६
सोममर्हति यः ४।४।१३७ मये च ४।४।१३८ मधोः ४।४।१३९ वसोः समूहे च ४।४।१४० नक्षत्राद्घः ४।४।१४१ सर्वदेवा
त्तातिल् ४।४।१४२ शिवशमरिष्टस्य करे ४।४।१४३ भावे च ४।४।१४४ प्राग्वहत्यं धर्मे शीलं सीरपरिषदोरक्षोस
र्वदेवाश्चत्वारः ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ इति चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॥ प्राक्क्रीताच्छः ॥
५।१।१ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५।१।३ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४ तस्मै हितम् ५।
१।५ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ५।१।७ अजाविभ्यां थ्यन् ५।१।८ आत्मन्विश्वज
नभोगोत्तरपदात्खः ५।१।९ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ५।१।१० माणवचरकाभ्यां खञ् ५।१।११ तदर्थं विकृतेः प्रकृ
तौ ५।१।१२ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ५।१।१३ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ५।१।१४ चर्म्मणोऽञ् ५।१।१५ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति ५।
१।१६ परिखाया ढञ् ५।१।१७ प्राग्वहतेष्ठञ् ५।१।१८ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ५।१।१९ असमासे निष्का

रिभ्यः ५।१।२० शताच्च ठन्यतावशते ५।१।२१ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ५।१।२२ वतोरिड्वा ५।१।२३ विंशतित्रिंश
द्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ५।१।२४ कंसाट्टिठन् ५।१।२५ शूर्पादञन्यतरस्याम् ५।१।२६ शतमानविंशतिकसहस्रवसनाद
ण् ५।१।२७ अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ५।१।२८ विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ५।१।२९ द्वित्रिपूर्वान्निष्कान् ५।१।
३० बिस्ताच्च ५।१।३१ विंशतिकात्खः ५।१।३२ खार्य्या ईकन् ५।१।३३ पणपादमाषशताद्यत् ५।१।३४ शाणाद्वा ५।१।३५ द्वि
त्रिपूर्वादण्च कौ तेनक्रीतम् ५।१।३६ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ५।१।३७ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५।१।
३८ पुत्राच्छच ५।१।३९ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ५।१।४० तस्येश्वरः ५।१।४१ तत्र विदित इति च ५।१।४२ लोकस
र्वलोकाट्ठञ् ५।१।४३ तस्य वापः ५।१।४४ पात्रात्ष्ठन् ५।१।४५ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते ५।१।४६ पूर
णाद्धाट्ठन् ५।१।४७ भागाद्यच्च ५।१।४८ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ५।१।४९ वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ५।१।
५० संभवत्यवहरति पचति ५।१।५१ आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् ५।१।५२ द्विगोः ष्ठंश्च ५।१।५३ कुलिजाल्लु
क्खौ च ५।१।५४ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ५।१।५५ तदस्य परिमाणम् ५।१।५६ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ५।१।
५७ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ५।१।५८ पञ्चद्दशतौ वर्गे वा ५।१।५९
सप्तनोऽञ् छन्दसि ५।१।६० त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् ५।१।६१ तदर्हति ५।१।६२ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।
१।६३ शीर्षच्छेदाद्यच्च ५।१।६४ दण्डादिभ्यो यः ५।१।६५ छन्दसि च ५।१।६६ पात्राद्घंश्च ५।१।६७ कडङ्करदक्षिणाच्छ
च ५।१।६८ स्थालीबिलात् ५।१।६९ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ५।१।७० पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति ५।१।७१ संश
यमापन्नः ५।१।७२ योजनं गच्छति ५।१।७३ पथः ष्कन् ५।१।७४ पन्थो ण नित्यम् ५।१।७५ उत्तरपथेनाहृतं च ५।१।७६
कालात् ५।१।७७ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७८ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ५।१।७९ मासाद्वयसि यत्खञौ ५।१।८० द्विगोर्यप्
५।१।८१ षण्मासाण्ण्यच्च ५।१।८२ अवयसि ठंश्च ५।१।८३ समायाः खः ५।१।८४ द्विगोर्वा ५।१।८५ रात्र्यहःसंवत्सराच्च ५।१।

८६ वर्षाल्लुक् ५।१।८७ चित्तवति नित्यम् ५।१।८८ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ५।१।८९ वत्सरान्ताच्छन्दसि ५।१।९०
संपरिपूर्वात्ख च ५।१।९१ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ५।१।९२ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५।१।९३ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः
५।१।९४ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ५।१।९५ व्युष्टादिभ्योऽण् ५।१।९६ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ५।१।९७ सम्पा
दिनि ५।१।९८ कर्मवेषाद्यत् ५।१।९९ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ५।१।१०० योगाद्यच्च ५।१।१०१ कर्मण उकञ् ५।१।१०२
समयस्तदस्य प्राप्तम् ५।१।१०३ ऋतोरण् ५।१।१०४ छन्दसि घस् ५।१।१०५ कालाद्यत् ५।१।१०६ प्रकृष्टे ठञ् ५।१।१०७ प्रयो
जनम् ५।१।१०८ विशाखाषाढादाण्मन्थदण्डयोः ५।१।१०९ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।११० समापनात्सपूर्वपदात् ५।
१।१११ ऐकागारिकट् चौरे ५।१।११२ आकालिकडाद्यन्तवचने ५।१।११३ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ५।१।११४ तत्र तस्येव ५
।१।११५ तदर्हम् ५।१।११६ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ५।१।११७ तस्य भावस्त्वतलौ ५।१।११८ आ च त्वात् ५।१।११९ न नञ्पूर्वा
त्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ५।१।१२० पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२१ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च
५।१।१२२ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२३ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ५।१।१२४ सख्युर्यः ५।१।१२५ कपिज्ञात्यो
र्ढक् ५।१।१२६ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५।१।१२७ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ५।१।१२८ हायनान्तयु
वादिभ्योऽण् ५।१।१२९ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३० योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् ५।१।१३१ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ५।१।१३२
गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ५।१।१३३ होत्राभ्यश्छः ५।१।१३४ ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३५ प्राक्क्रीताच्छ तान्नैविंश
द्विगोर्यौगाः ष्ठ्यादिभ्यः पञ्चदश ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ५।२।१ व्रीहिशाल्यो
र्ढक् ५।२।२ यवयवकषष्टिकाद्यत् ५।२।३ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ५।२।४ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ५।२।५
यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ५।२।६ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५।२।७ आप्रपदं प्राप्नोति ५।२।८ अ
नुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ५।२।९ परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ५।२।१० अवारपारात्यन्तानुकामङ्गा

मी ५।२।११ समांसमांविजायते ५।२।१२ अद्यश्वीनावष्टब्धे ५।२।१३ आगवीनः ५।२।१४ अनुग्वलंगामी ५।२।१५ अध्वनोय
त्खौ ५।२।१६ अभ्यमित्राच्छच ५।२।१७ गोष्ठात्खञ्भूतपूर्वे ५।२।१८ अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९ शालीनकौपीनेअधृ
ष्टाकार्ययोः ५।२।२० व्रातेनजीवति ५।२।२१ साप्तपदीनंसख्यम् ५।२।२२ हैयङ्गवीनंसंज्ञायाम् ५।२।२३ तस्यपाकमूलेपी
ल्वादिकर्णादिभ्यःकुणब्जाहचौ ५।२।२४ पक्षात्तिः ५।२।२५ तेनवित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ५।२।२६ विनञ्भ्यांनानाञौनसह ५।२।
२७ वेःशालच्छङ्कटचौ ५।२।२८ संप्रोदश्चकटच् ५।२।२९ अवात्कुटारच्च ५।२।३० नतेनासिकायाःसंज्ञायांटीटञ्नाटच्
भ्राटचः ५।२।३१ नेर्बिडज्बिरीसचौ ५।२।३२ इनच्पिटच्चिकचिच ५।२।३३ उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः ५।२।३४ क
र्मणिघटोऽठच् ५।२।३५ तदस्यसंजातंतारकादिभ्यइतच् ५।२।३६ प्रमाणेद्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ५।२।३७ पुरुषहस्तिभ्या
मण्च ५।२।३८ यत्तदेतेभ्यःपरिमाणेवतुप् ५।२।३९ किमिदंभ्यांवोघः ५।२।४० किमःसंख्यापरिमाणेडतिच ५।२।४१ संख्या
याअवयवेतयप् ५।२।४२ द्वित्रिभ्यांतयस्यायज्वा ५।२।४३ उभादुदात्तोनित्यम् ५।२।४४ तदस्मिन्नधिकमितिदशान्ताड्डः
५।२।४५ शदन्तविंशतेश्च ५।२।४६ संख्यायागुणस्यनिमानेमयट् ५।२।४७ तस्यपूरणेडट् ५।२।४८ नान्तादसंख्यादेर्मट्
५।२।४९ थट्चछन्दसि ५।२।५० षट्कतिकतिपयचतुरांथुक् ५।२।५१ बहुपूगगणसंघस्यतिथुक् ५।२।५२ वतोरिथुक् ५।२।
५३ द्वेस्तीयः ५।२।५४ त्रेःसंप्रसारणंच ५।२।५५ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ५।२।५६ नित्यंशतादिमासार्धमाससंव
त्सराच्च ५।२।५७ षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः ५।२।५८ मतौछःसूक्तसाम्नोः ५।२।५९ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ५।२।६० विमुक्ता
दिभ्योऽण् ५।२।६१ गोषदादिभ्योवुन् ५।२।६२ तत्रकुशलःपथः ५।२।६३ आकर्षादिभ्यःकन् ५।२।६४ धनहिरण्यात्कामे
५।२।६५ स्वाङ्गेभ्यःप्रसिते ५।२।६६ उदराट्ठगाद्यूने ५।२।६७ सस्येनपरिजातः ५।२।६८ अंशंहारी ५।२।६९ तन्त्रादचिरापहृते
५।२।७० ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम् ५।२।७१ शीतोष्णाभ्यांकारिणि ५।२।७२ अधिकाम् ५।२।७३ अनुकाभिकाभी
कः कमिता ५।२।७४ पार्श्वेनान्विच्छति ५।२।७५ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यांठक्ठञौ ५।२।७६ तावतिथंग्रहणमितिलु

अ०
३६

ग्वा ५।२।७७ स एषां ग्रामणीः ५।२।७८ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ५।२।७९ उत्क उन्मनाः ५।२।८० कालप्रयोजनाद्रोगे ५।२।८१ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ५।२।८२ कुल्माषादञ् ५।२।८३ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ५।२।८४ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ५।२।८५ पूर्वादिनिः ५।२।८६ सपूर्वाच्च ५।२।८७ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ५।२।८९ अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९० साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् ५।२।९१ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ५।२।९२ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ५।२।९३ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ५।२।९४ रसादिभ्यश्च ५।२।९५ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ५।२।९६ सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७ वत्सांसाभ्यां कामबले ५।२।९८ फेनादिलच्च ५।२।९९ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१०० प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्यो णः ५।२।१०१ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ५।२।१०२ अण् च ५।२।१०३ सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४ देशे लुबिलचौ च ५।२।१०५ दन्त उन्नत उरच् ५।२।१०६ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ५।२।१०७ द्युद्रुभ्यां मः ५।२।१०८ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ५।२।१०९ गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम् ५।२।११० काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ५।२।१११ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ५।२।११२ दन्तशिखात्संज्ञायाम् ५।२।११३ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ५।२।११४ अत इनिठनौ ५।२।११५ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६ तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७ एकगोपूर्वाट्ठञ्नित्यम् ५।२।११८ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ५।२।११९ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ५।२।१२० अस्मायामेधास्रजो विनिः ५।२।१२१ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२ ऊर्णाया युस् ५।२।१२३ वाचो ग्मिनिः ५।२।१२४ आलजाटचौ बहुभाषिणि ५।२।१२५ स्वामिन्नैश्वर्ये ५।२।१२६ अर्शआदिभ्योऽच् ५।२।१२७ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ५।२।१२८ वातातीसाराभ्यां कुक् च ५।२।१२९ वयसि पूरणात् ५।२।१३० सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ५।२।१३२ हस्ताज्जातौ ५।२।१३३ वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ५।२।१३४ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५।२।१३६ संज्ञायां

विमुक्तादिकालपञ्चाशत्रसायमेधाविंशति ॥ इतिपञ्चमाध्यायस्यद्वितीयः पादः ॥ प्राग्दिशोविभक्तिः
५।३।१ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ५।३।२ इदमइश् ५।३।३ एतेतौरथोः ५।३।४ एतदोऽन् ५।३।५ सर्वस्य
सोऽन्यतरस्यांदि ५।३।६ पञ्चम्यास्तसिल् ५।३।७ तसेश्च ५।३।८ पर्यभिभ्यांच ५।३।९ सप्तम्यास्त्रल् ५।३।१० इ
दमोहः ५।३।११ किमोत् ५।३।१२ वाहचछन्दसि ५।३।१३ इतराभ्योऽपिदृश्यंते ५।३।१४ सर्वैकान्यकिंयत्तदः का
लेदा ५।३।१५ इदमोर्हिल् ५।३।१६ अधुना ५।३।१७ दानींच ५।३।१८ तदोदाच ५।३।१९ तयोर्दार्हिलौचछन्दसि ५।३।
२० अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ५।३।२१ सद्यः परुत्परार्य्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरध
रेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ५।३।२२ प्रकारवचनेथाल् ५।३।२३ इदमस्थमुः ५।३।२४ किमश्च ५।३।२५ थाहेतौचछन्दसि
५।३।२६ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः ५।३।२७ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ५।३।२८ वि
भाषापरावराभ्याम् ५।३।२९ अञ्चेर्लुक् ५।३।३० उपर्युपरिष्टात् ५।३।३१ पश्चात् ५।३।३२ पश्चपश्चाचछन्दसि ५।३।३३
उत्तराधरदक्षिणादातिः ५।३।३४ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ५।३।३५ दक्षिणादाच् ५।३।३६ आहिचदूरे ५।३।३७
उत्तराच्च ५।३।३८ पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषाम् ५।३।३९ अस्तातिच ५।३।४० विभाषावरस्य ५।३।४१ संख्या
याविधार्थेधा ५।३।४२ अधिकरणविचालेच ५।३।४३ एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम् ५।३।४४ द्वित्र्योश्चधमुञ् ५।३।४५
एधाच्च ५।३।४६ याप्येपाशप् ५।३।४७ पूरणाद्भागेतीयादन् ५।३।४८ प्रागेकादशभ्योछन्दसि ५।३।४९ षष्ठाष्टमा
भ्यांञच ५।३।५० मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौच ५।३।५१ एकादाकिनिच्चासहाये ५।३।५२ भूतपूर्वेचरट् ५।३।५३ षष्ठ्यारूप्य
च ५।३।५४ अतिशायनेतमबिष्ठनौ ५।३।५५ तिङश्च ५।३।५६ द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ ५।३।५७ अजादीगुणवचना
देव ५।३।५८ तुश्छन्दसि ५।३।५९ प्रशस्यस्यश्रः ५।३।६० ज्यच ५।३।६१ वृद्धस्यच ५।३।६२ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ५।३।६३ युवाल्पयोःकन
न्यतरस्याम् ५।३।६४ विन्मतोर्लुक् ५।३।६५ प्रशंसायांरूपप् ५।३।६६ ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः ५।३।६७ विभाषासुपोबहुच्पुर

लः ५।३।७० अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ५।३।७१ कस्य च दः ५।३।७२ अज्ञाते ५।३।७३ कुत्सिते ५।३।७४ संज्ञायां
कन् ५।३।७५ अनुकम्पायाम् ५।३।७६ नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ५।३।७८ घनिलचौ च ५।३।७९
प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ५।३।८० जातिनाम्नः कन् ५।३।८१ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ५।३।८२ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयाद
चः ५।३।८३ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां तृतीयात् ५।३।८४ अल्पे ५।३।८५ ह्रस्वे ५।३।८६ संज्ञायां कन् ५।३।८७ कु
टीशमीशुण्डाभ्यो रः ५।३।८८ कुत्वा डुपच् ५।३।८९ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ५।३।९० वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ५।३।९१॥
किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ५।३।९२ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ५।३।९३ एकाच्च प्राचाम् ५।३।९४ अवक्षे
पणे कन् ५।३।९५ इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६ संज्ञायां च ५।३।९७ लुम्मनुष्ये ५।३।९८ जीविकार्थे चापण्ये ५।३।९९ देवपथा
दिभ्यश्च ५।३।१०० वस्तेर्ढञ् ५।३।१०१ शिलाया ढः ५।३।१०२ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३ द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४ कुशाग्राच्छः
५।३।१०५ समासाच्च तद्विषयात् ५।३।१०६ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ५।३।१०८ एकशालायाष्ठजन्य
तरस्याम् ५।३।१०९ कर्कलोहितादीकक् ५।३।११० प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ५।३।१११ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्
५।३।११२ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ५।३।११३ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ५।३।११४ वृकाट्टेण्यण् ५।
३।११५ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५।३।११६ पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ५।३।११७ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखाव
च्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ५।३।११८ ञ्यादयस्तद्राजाः ५।३।११९ आगिशोनुघननेर्विभाषान्यत्र जातिनाम्नोवस्तेरेको
नविंशतिः॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च ५।४।१ दण्डव्यवसर्गयोश्च
५।४।२ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।३ अनत्यन्तगतौ क्तात् ५।४।४ न सामिवचने ५।४।५ बृहत्या आच्छादने ५।४।६ अ
षडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ५।४।७ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् ५।४।८ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ५।४।९
स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ५।४।१० किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे ५।४।११ अमु च च्छन्दसि ५।४।१२ अनु

गाच्छिनष्ठक् ५।४।१३ णचःस्त्रियामञ् ५।४।१४ अणिनुणः ५।४।१५ विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग
णने कृत्वसुच् ५।४।१७ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ५।४।१८ एकस्य सकृच्च ५।४।१९ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ५।४।२० तत्प्रकृ
तवचने मयट् ५।४।२१ समूहवच्च बहुषु ५।४।२२ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ५।४।२३ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ५।४।२४ पाद
ार्घाभ्यां च ५।४।२५ अतिथेर्ञ्यः ५।४।२६ देवात्तल् ५।४।२७ अवेः कः ५।४।२८ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९ लोहितान्मणौ ५।४।
३० वर्णे चानित्ये ५।४।३१ रक्ते ५।४।३२ कालाच्च ५।४।३३ विनयादिभ्यष्ठक् ५।४।३४ वाचो व्याहृतार्थायाम् ५।४।३५ तद्युक्ता
त्कर्मणोऽण् ५।४।३६ ओषधेरजातौ ५।४।३७ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८ मृदस्तिकन् ५।४।३९ सस्नौ प्रशंसायाम् ५।४।४० वृकज्ये
ष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि ५।४।४१ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ५।४।४२ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ५।४।४३
प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ५।४।४४ अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः ५।४।४६
हीयमानपापयोगाच्च ५।४।४७ षष्ठ्या व्याश्रये ५।४।४८ रोगाच्चापनयने ५।४।४९ कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः ५।
४।५० अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ५।४।५१ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ५।४।५२ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३ तद
धीनवचने ५।४।५४ देये त्रा च ५।४।५५ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ५।४।५६ अव्यक्तानुकरणाद्
द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् ५।४।५७ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ ५।४।५८ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ५।४।५९ समया
च्च यापनायाम् ५।४।६० सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ५।४।६१ निष्कुलान्निष्कोषणे ५।४।६२ सुखप्रियादानुलोम्ये ५।४।६३
दुःखात्प्रातिलोम्ये ५।४।६४ शूलात्पाके ५।४।६५ सत्यादशपथे ५।४।६६ मद्रात्परिवापणे ५।४।६७ समासान्ताः ५।४।६८
न पूजनात् ५।४।६९ किमः क्षेपे ५।४।७० नञस्तत्पुरुषात् ५।४।७१ पथो विभाषा ५।४।७२ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात्
५।४।७३ ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ५।४।७४ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः ५।४।७५ अक्ष्णोऽदर्शनात् ५।४।७६ अचतुर
विचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिः

भ्यः

श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः ५।४।७७ ब्रह्महस्तिभ्यांवर्च्चसः
५।४।७८ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५।४।७९ श्वसोवसीयःश्रेयसः ५।४।८० अन्ववतप्ताद्रहसः ५।४।८१ प्रतेरुरसः सप्तमी
स्थात् ५।४।८२ अनुगवमायामे ५।४।८३ द्विस्तावात्रिस्तावावेदिः ५।४।८४ उपसर्गादध्वनः ५।४।८५ तत्पुरुषस्याङ्गु
लेः संख्याव्ययादेः ५।४।८६ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्चरात्रेः ५।४।८७ अह्नोऽह्नएतेभ्यः ५।४।८८ नसंख्यादेः
समाहारे ५।४।८९ उत्तमैकाभ्यांच ५।४।९० राजाहःसखिभ्यष्टच् ५।४।९१ गोरतद्धितलुकि ५।४।९२ अग्राख्याया
मुरसः ५।४।९३ अनोऽश्मायःसरसांजातिसंज्ञयोः ५।४।९४ ग्रामकौटाभ्यांचतक्ष्णः ५।४।९५ अतेःशुनः ५।४।९६ उप
मानादप्राणिषु ५।४।९७ उत्तरमृगपूर्वाच्चसक्थ्नः ५।४।९८ नावोद्विगोः ५।४।९९ अर्द्धाच्च ५।४।१०० खार्य्याःप्राचा
म् ५।४।१०१ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ५।४।१०३ ब्रह्मणोजानपदाख्यायाम् ५।४।१०४
कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ५।४।१०५ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे ५।४।१०६ अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७ अ
नश्च ५।४।१०८ नपुंसकादन्यतरस्याम् ५।४।१०९ नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ५।४।११० झयः ५।४।१११ गिरेश्चसेन
कस्य ५।४।११२ बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोःस्वाङ्गात्षच् ५।४।११३ अङ्गुलेर्दारुणि ५।४।११४ द्वित्रिभ्यांषमूर्द्ध्नः ५।४।११५
अप्पूरणीप्रमाण्योः ५।४।११६ अन्तर्बहिर्भ्यांचलोम्नः ५।४।११७ अञ्नासिकायाःसंज्ञायांनसंचास्थूलात् ५।४।११८
उपसर्गाच्च ५।४।११९ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ५।४।१२० नञ्दुःसुभ्योहलिस
क्थ्योरन्यतरस्याम् ५।४।१२१ नित्यमसिच्प्रजामेधयोः ५।४।१२२ बहुप्रजाश्छन्दसि ५।४।१२३ धर्म्मादनिच्केवलात्
५।४।१२४ जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ५।४।१२५ दक्षिणेर्म्मालुब्धयोगे ५।४।१२६ इच्कर्म्मव्यतिहारे ५।४।१२७ द्विदण्
ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८ प्रसंभ्यांजानुनोर्ज्ञुः ५।४।१२९ ऊर्ध्वाद्विभाषा ५।४।१३० ऊधसोऽनङ् ५।४।१३१ धनुषश्च ५।४
१३२ वासंज्ञायाम् ५।४।१३३ जायायानिङ् ५।४।१३४ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ५।४।१३५ अल्पाख्यायाम् ५।४।१३६

उपमानाच्च ५।४।१३७ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ५।४।१३८ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९ संख्यासुपूर्वस्य ५।४।१४० वयसि दन्तस्य दतृ ५।४।१४१ छन्दसि च ५।४।१४२ स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३ विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ५।४।१४४ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ५।४।१४५ ककुदस्यावस्थायां लोपः ५।४।१४६ त्रिककुत्पर्वते ५।४।१४७ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८ पूर्णाद्विभाषा ५।४।१४९ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ५।४।१५० उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१ इनः स्त्रियाम् ५।४।१५२ नद्यृतश्च ५।४।१५३ शेषाद्विभाषा ५।४।१५४ नसंज्ञायाम् ५।४।१५५ ईयसश्च ५।४।१५६ वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७ ऋतश्छन्दसि ५।४।१५८ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ५।४।१५९ निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६० पादशतस्यनवकतरकज्येष्ठाभ्यांसपञ्चांशवनशातवार्यानजदुःसुभ्यो वयसि विंशतिः ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२ न न्द्राः संयोगादयः ६।१।३ पूर्वोऽभ्यासः ६।१।४ उभे अभ्यस्तम् ६।१।५ जक्षित्यादयः षट् ६।१।६ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ६।१।७ लिटि धातोरनभ्यासस्य ६।१।८ सन्यङोः ६।१।९ श्लौ ६।१।१० चङि ६।१।११ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ६।१।१२ ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ६।१।१३ बन्धुनि बहुव्रीहौ ६।१।१४ वचिस्वपियजादीनां किति ६।१।१५ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६।१।१६ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६।१।१७ स्वापेश्चङि ६।१।१८ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ६।१।१९ न वशः ६।१।२० चायः की ६।१।२१ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ६।१।२२ स्त्यः प्रपूर्वस्य ६।१।२३ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ६।१।२४ प्रतेश्च ६।१।२५ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ६।१।२६ शृतं पाके ६।१।२७ प्यायः पी ६।१।२८ लिड्यङोश्च ६।१।२९ विभाषा श्वेः ६।१।३० णौ च संश्चङोः ६।१।३१ ह्वः सम्प्रसारणम् ६।१।३२ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३ बहुलं छन्दसि ६।१।३४ ॥ चायः की ६।१।३५ ॥ अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ६।१।३६ न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ६।१।३७ लिटि वयो यः ६।१।३८ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ६।१।३९ वेञः ६।१।४० ल्यपि च ६।१।४१ ज्यश्च ६।१।४२ व्यश्च ६।१।४३ विभाषा परेः ६।१।४४ ॥ आदेच उपदेशेऽशिति ६।१।४५ ॥ न व्यो लिटि ६।१।४६ ॥ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ६।१।४७ ॥ क्रीङ्जीनां णौ ॥ ६।१

४० ६।१।४८ सिध्यतेरपारलौकिके ६।१।४९ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ६।१।५० विभाषा लीयतेः ६।१।५१ खिदेश्छन्द
४१ सि ६।१।५२ अपगुरो णमुलि ६।१।५३ चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४ प्रजने वीयतेः ६।१।५५ बिभेतेर्हेतुभये ६।१।५६ नित्यं स्मयतेः
६।१।५७ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६।१।५८ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६।१।५९ शीर्षंश्छन्दसि ६।१।६० ये च तद्धि
ते ६।१।६१ अचि शीर्षः ६।१।६२ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ६।१।६३ धात्वादेः
षः सः ६।१।६४ णो नः ६।१।६५ लोपो व्योर्वलि ६।१।६६ वेरपृक्तस्य ६।१।६७ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६।१।६८ ए
ङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६।१।६९ शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७० ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१ संहितायाम् ६।१।७२ छे च ६।१।
७३ आङ्माङोश्च ६।१।७४ दीर्घात् ६।१।७५ पदान्ताद्वा ६।१।७६ इको यणचि ६।१।७७ एचोऽयवायावः ६।१।७८ वान्तो
यि प्रत्यये ६।१।७९ धातोस्तन्निमित्तस्यैव ६।१।८० क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ६।१।८१ क्रय्यस्तदर्थे ६।१।८२ भय्यप्रवय्ये च छ
न्दसि ६।१।८३ एकः पूर्वपरयोः ६।१।८४ अन्तादिवच्च ६।१।८५ षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६ आद्गुणः ६।१।८७ वृद्धिरेचि
६।१।८८ एत्येधत्यूठ्सु ६।१।८९ आटश्च ६।१।९० उपसर्गादृति धातौ ६।१।९१ वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२ औतोम्शसोः
६।१।९३ एङि पररूपम् ६।१।९४ ओमाङोश्च ६।१।९५ उस्यपदान्तात् ६।१।९६ अतो गुणे ६।१।९७ अव्यक्तानुकरणस्या
त इतौ ६।१।९८ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ६।१।९९ नित्यमाम्रेडिते डाचि ६।१।१०० अकः सवर्णे दीर्घः ६।१।१०१ प्रथ
मयोः पूर्वसवर्णः ६।१।१०२ तस्माच्छसो नः पुंसि ६।१।१०३ नादिचि ६।१।१०४ दीर्घाज्जसि च ६।१।१०५ वा छन्दसि ६।१।१०६
अमि पूर्वः ६।१।१०७ सम्प्रसारणाच्च ६।१।१०८ एङः पदान्तादति ६।१।१०९ ङसिङसोश्च ६।१।११० ऋत उत् ६।१।१११ ।
ख्यत्यात्परस्य ६।१।११२ अतो रोरप्लुतादप्लुते ६।१।११३ हशि च ६।१।११४ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ६।१।११५ अव्याद
वद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ६।१।११६ यजुष्युरः ६।१।११७ आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बि
के पूर्वे ६।१।११८ अङ्ग इत्यादौ च ६।१।११९ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२० अवपथासि च ६।१।१२१ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१

१२२। अवङ् स्फोटायनस्य ६।१।१२३ इन्द्रे च ६।१।१२४ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६।१।१२५ आङोनुनासिकश्छन्दसि
६।१।१२६ इको सवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६।१।१२७ ऋत्यकः ६।१।१२८ अप्लुतवदुपस्थिते ६।१।१२९ ई३ चाक्रवर्मणस्य ६
।१।१३० दिव उत् ६।१।१३१ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६।१।१३२ स्यश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१३३ सोचि लोपे
चेत्पादपूरणम् ६।१।१३४ सुट्कात्पूर्वः ६।१।१३५ अडभ्यासव्यवायेपि ६।१।१३६ संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ६।१।१३७ समवा
ये च ६।१।१३८ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ६।१।१३९ किरतौ लवने ६।१।१४० हिंसायां प्रतेश्च ६।१।१४१ अपाच्च
तुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ६।१।१४२ कुस्तुम्बुरूणि जातिः ६।१।१४३ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ६।१।१४४ गोष्पदं सेविता
सेवितप्रमाणेषु ६।१।१४५ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ६।१।१४६ आश्चर्यमनित्ये ६।१।१४७ वर्चस्केऽवस्करः ६।१।१४८ अप
स्करो रथाङ्गम् ६।१।१४९ विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ६।१।१५० ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ६।१।१५१ प्रतिष्कशश्च कशेः
६।१।१५२ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ६।१।१५३ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ६।१।१५४ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ६।१।
१५५ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६।१।१५७ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ६।१।१५८ कर्षात्वतो घ
ञोऽन्त उदात्तः ६।१।१५९ उञ्छादीनां च ६।१।१६० अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ६।१।१६१ धातोः ६।१।१६२ चितः ६।१।१६३
तद्धितस्य ६।१।१६४ कितः ६।१।१६५ तिसृभ्यो जसः ६।१।१६६ चतुरः शसि ६।१।१६७ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ६।१।
१६८ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ६।१।१६९ अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ६।१।१७० ऊडिदंपदा
द्यप्पुम्रैद्युभ्यः ६।१।१७१ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२ शतुरनुमो नद्यजादी ६।१।१७३ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।१७४ नोङ्
धात्वोः ६।१।१७५ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ६।१।१७६ नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ६।१।१७८ षट्त्रिचतुर्भ्यो ह
लादिः ६।१।१७९ झल्युपोत्तमम् ६।१।१८० विभाषा भाषायाम् ६।१।१८१ न गोश्वन्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ६।१।१८२ दि
वो झल् ६।१।१८३ नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४ तित्स्वरितम् ६।१।१८५ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनु

न्मह्न्विङोः ६।१।१८६ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ६।१।१८७ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ६।१।१८८ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९
अनुदात्ते च ६।१।१९० सर्वस्य सुपि ६।१।१९१ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति ६।१।१९२ लिति ६।१।१९३
आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ६।१।१९४ अचः कर्तृयकि ६।१।१९५ थलि च सेटीडन्तो वा ६।१।१९६ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ६।१।
१९७ आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ६।१।१९९ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२०० क्षयो निवासे ६।१।२०१
जयः करणम् ६।१।२०२ वृषादीनां च ६।१।२०३ संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४ निष्ठा च द्व्यजनात् ६।१।२०५ शुष्कधृष्टौ
६।१।२०६ आशितः कर्ता ६।१।२०७ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८ जुष्टार्पिते च छन्दसि ६।१।२०९ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१० युष्मदस्म
दोर्ङसि ६।१।२११ ङयि च ६।१।२१२ यतोऽनावः ६।१।२१३ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ६।१।२१४ विभाषा वेण्विन्धानयोः ६।१।२१५
त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ६।१।२१६ उपोत्तमं रिति ६।१।२१७ चङ्यन्यतरस्याम् ६।१।२१८ मतोः पूर्वमात् संज्ञा
यां स्त्रियाम् ६।१।२१९ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२० ईवत्याः ६।१।२२१ चौ ६।१।२२२ समासस्य ६।१।२२३ एकाच्श्चायोत्त्वापित्व
येत्वक्षाप्यवञ्याऽवकः सवर्णेऽवयथा सिहिंसायामनुदात्तस्य विभाषा क्षयईवत्याः स्त्रीगणे ॥ इति षष्ठाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ ॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ६
।२।२ वर्णो वर्णेष्वनेते ६।२।३ गाधलवणयोः प्रमाणे ६।२।४ दायाद्यं दायादे ६।२।५ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ६।२।६ पदेऽप
देशे ६।२।७ निवाते वातत्राणे ६।२।८ शारदेऽनार्तवे ६।२।९ अध्वर्युकषाययोर्जातौ ६।२।१० सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये
६।२।११ द्विगौ प्रमाणे ६।२।१२ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ६।२।१३ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ६।२।१४ सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५
प्रीतौ च ६।२।१६ स्वं स्वामिनि ६।२।१७ पत्यावैश्वर्ये ६।२।१८ न भूवाक्चिद्दिधिषु ६।२।१९ वा भुवनम् ६।२।२० आशङ्का
बाधनेदीयस्सु सम्भावने ६।२।२१ पूर्वे भूतपूर्वे ६।२।२२ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ६।२।२३ विस्पष्टा
दीनि गुणवचनेषु ६।२।२४ श्रज्याऽवमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ६।२।२५ कुमारश्च ६।२।२६ आदिः प्रत्येनसि ६।२।२७।

पूगेष्वन्यतरस्याम् ६।२।२८ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ६।२।२९ बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३० दिष्टिवितस्त्यो
श्च ६।२।३१ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् ६।२।३२ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ६।२।३३ राजन्य
बहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ६।२।३४ संख्या ६।२।३५ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ६।२।३६ कार्त्तकौजपादयश्च
६।२।३७ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ६।२।३८ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६।२।३९
उष्ट्रः सादिवाम्योः ६।२।४० गौः सादसादिसारथिषु ६।२।४१ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवा
तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च ६।२।४२ चतुर्थी तदर्थे ६।२।४३ अर्थे ६।२।४४ क्ते च ६।२।४५ कर्मधारयेऽनिष्ठा ६।
२।४६ अहीने द्वितीया ६।२।४७ तृतीया कर्मणि ६।२।४८ गतिरनन्तरः ६।२।४९ तादौ च निति कृत्यतौ ६।२।५० तवै चान्त
श्च युगपत् ६।२।५१ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ६।२।५२ न्यधी च ६।२।५३ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४ हिरण्यपरिमाणं ध
ने ६।२।५५ प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ६।२।५६ कतरकतमौ कर्मधारये ६।२।५७ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ६।२।५८ राजा च
६।२।५९ षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६० क्ते नित्यार्थे ६।२।६१ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२ राजा च प्रशंसायाम् ६।२।६३ आदिरुदात्तः ६।२।६४
सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ६।२।६५ युक्ते च ६।२।६६ विभाषाध्यक्षे ६।२।६७ पापञ्च शिल्पिनि ६।२।६८ गोत्रान्तेवासिमा
णवब्राह्मणेषु क्षेपे ६।२।६९ अङ्गानि मैरेये ६।२।७० भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ६।२।
७२ अके जीविकार्थे ६।२।७३ प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४ अणि नियुक्ते ६।२।७५ शिल्पिनि चाकृञः ६।२।७६ संज्ञायाञ्च ६।
२।७७ गोतन्तियवम्पाले ६।२।७८ णिनि ६।२।७९ उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ६।२।८० युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१ दीर्घकाश
तुषभ्राष्ट्रवटं जे ६।२।८२ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३ ग्रामे निवसन्तः ६।२।८४ घोषादिषु च ६।२।८५ छात्र्यादयः शाला
याम् ६।२।८६ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ६।२।८७ मालादीनाञ्च ६।२।८८ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ६।२।८९ अर्मे च
वर्णं द्व्यच्त्र्यच् ६।२।९० न भूताधिकसंजीवमद्राश्मकज्जलम् ६।२।९१ अन्तः ६।२।९२ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ६।२।९३ संज्ञायां

गिरिनिकाययोः ६।२।९४ कुमार्य्यां वयसि ६।२।९५ उदके केवले ६।२।९६ द्विगौ क्रतौ ६।२।९७ सभायान्नपुंस-
के ६।२।९८ पुरे प्राचाम् ६।२।९९ अरिष्टगौडपूर्वे च ६।२।१०० न हास्तिनफलककमार्देयाः ६।२।१०१ कुसूलकूपकुम्भशालं विले
६।२।१०२ दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ६।२।१०३ आचार्य्योपसर्ज्जनश्चान्तेवासिनि ६।२।१०४ उत्तरपदवृद्धौ
सर्व्वञ्च ६।२।१०५ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ६।२।१०६ उदराश्वेषुषु ६।२।१०७ क्षेपे ६।२।१०८ नदी बन्धुनि ६।२।१०९ निष्ठोपसर्ग-
पूर्व्वमन्यतरस्याम् ६।२।११० उत्तरपदादिः ६।२।१११ कर्णो वर्णलक्षणात् ६।२।११२ संज्ञौपम्ययोश्च ६।२।११३ कण्ठपृ-
ष्ठग्रीवाजङ्घञ्च ६।२।११४ शृङ्गमवस्थायाञ्च ६।२।११५ नञो जरमरमित्रमृताः ६।२।११६ सोर्मनसी अलोमोषसी ६।२।
११७ क्रत्वादयश्च ६।२।११८ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ६।२।११९ वीरवीर्य्यौ च ६।२।१२० कूलतीरतूलमूलशालाऽक्षसम-
मव्ययीभावे ६।२।१२१ कंसमन्थशूर्प्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ६।२।१२२ तत्पुरुषे शालायान्नपुंसके ६।२।१२३ कन्था च ६।
२।१२४ आदिश्चिहणादीनाम् ६।२।१२५ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ६।२।१२६ चीरमुपमानम् ६।२।१२७ पललसू-
पशाकम्मिश्रे ६।२।१२८ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ६।२।१२९ अकर्मधारये राज्यम् ६।२।१३० वर्ग्यादयश्च ६।२।१३१
पुत्रः पुंभ्यः ६।२।१३२ नाचार्य्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ६।२।१३३ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६।२।१३४ ष-
ट्च काण्डादीनि ६।२।१३५ कुण्डं वनम् ६।२।१३६ प्रकृत्या भगालम् ६।२।१३७ शितेर्न्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभस-
त् ६।२।१३८ गतिकारकोपपदात्कृत् ६।२।१३९ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६।२।१४० देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१ नो-
त्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ६।२।१४२ अन्तः ६।२।१४३ थाथघञ्क्ताऽजऽवित्रकाणाम् ६।२।१४४
सूपमानात्क्तः ६।२।१४५ संज्ञायामनाचितादीनाम् ६।२।१४६ प्रवृद्धादीनाञ्च ६।२।१४७ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि
६।२।१४८ इत्थंभूतेन कृतमिति च ६।२।१४९ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५० मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाज-
कादिक्रीताः ६।२।१५१ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ६।२।१५३ मिश्रञ्चानुपसर्गमसन्धौ ६

२।१५४ नञोगुणप्रतिषेधसंपाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ६।२।१५५ ययतोश्चातदर्थे ६।२।१५६ अच्कावशक्तौ ६।२।
१५७ आक्रोशे च ६।२।१५८ संज्ञायाम् ६।२।१५९ कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ६।२।१६० विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु
६।२।१६१ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ६।२।१६२ संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३ विभाषा छन्दसि ६।२।१६४
संज्ञायां मित्राजिनयोः ६।२।१६५ व्यवायिनोऽन्तरम् ६।२।१६६ मुखं स्वाङ्गम् ६।२।१६७ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थू
लमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ६।२।१६८ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ६।२।१६९ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्तोऽकृ
तमितप्रतिपन्नाः ६।२।१७० वा जाते ६।२।१७१ नञ्सुभ्याम् ६।२।१७२ कपि पूर्वम् ६।२।१७३ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ६।२।१७४
बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ६।२।१७५ न गुणादयोऽवयवाः ६।२।१७६ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ६।२।१७७ वनं समा
से ६।२।१७८ अन्तः ६।२।१७९ अन्तश्च ६।२।१८० न निविभ्याम् ६।२।१८१ परेरभितोभावि मण्डलम् ६।२।१८२ प्रादस्वाङ्गं
संज्ञायाम् ६।२।१८३ निरुदकादीनि च ६।२।१८४ अभेर्मुखम् ६।२।१८५ अपाच्च ६।२।१८६ स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकु
क्षिसीरनामनाम च ६।२।१८७ अधेरुपरिस्थम् ६।२।१८८ अनोरप्रधानकनीयसी ६।२।१८९ पुरुषश्चान्वादिष्टः ६।२।१९०
अतेरकृत्पदे ६।२।१९१ नेरनिधाने ६।२।१९२ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३ उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः ६।२।१९४॥
सोरवक्षेपणे ६।२।१९५ विभाषोत्पुच्छे ६।२।१९६ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ६।२।१९७ सक्थं चाक्रान्तात् ६।
२।१९८ परादिश्छन्दसि बहुलम् ६।२।१९९ बहुव्रीहावाशङ्क्वागौसादृक्के नित्यार्थेयुक्तानहस्तिनकूलतीरदेवना
विभाषाननिव्येकोनविंशतिः ॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ अलुगुत्तरपदे ६।३।१ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ६।
६।३।२ ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ६।३।३ मनसः संज्ञायाम् ६।३।४ आज्ञायिनि च ६।३।५ आत्मनश्च पूरणे
६।३।६ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ६।३।७ परस्य च ६।३।८ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ६।३।९ कारनाम्नि च
प्राचां हलादौ ६।३।१० मध्याद्गुरौ ६।३।११ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ६।३।१२ बन्धे च विभाषा ६।३।१३ तत्पुरु

षेकृति बहुलम् ६।३।१४ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ६।३।१५ विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ६।३।१६ घकालतनेषु का
लनाम्नः ६।३।१७ शयवासवासिष्वकालात् ६।३।१८ नेन्सिद्धबध्नातिषु च ६।३।१९ स्थे च भाषायाम् ६।३।२० षष्ठ्या आ
क्रोशे ६।३।२१ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६।३।२२ ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ६।३।२३ विभाषा स्वसृपत्योः ६।३।२४ आनङ् ऋ
तो द्वन्द्वे ६।३।२५ देवताद्वन्द्वे च ६।३।२६ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ६।३।२७ इद्वृद्धौ ६।३।२८ दिवो द्यावा ६।३।२९ दिवसश्च
पृथिव्याम् ६।३।३० उषासोषसः ६।३।३१ मातरपितरावुदीचाम् ६।३।३२ पितरामातरा च छन्दसि ६।३।३३ स्त्रियाः पुं
वद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५ क्य
ङ्मानिनोश्च ६।३।३६ न कोपधायाः ६।३।३७ संज्ञापूरण्योश्च ६।३।३८ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ६।३।
३९ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ६।३।४० जातेश्च ६।३।४१ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ६।३।४२ घरूपकल्पचेलड्ब्रुव
गोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ६।३।४३ नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ६।३।४४ उगितश्च ६।३।४५ आन्महतः समा
नाधिकरणजातीययोः ६।३।४६ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ६।३।४७ त्रेस्त्रयः ६।३।४८ विभाषा चत्वारिंश
त्प्रभृतौ सर्वेषाम् ६।३।४९ हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ६।३।५० वा शोकष्यञ्रोगेषु ६।३।५१ पादस्य पदाज्याति
गोपहतेषु ६।३।५२ पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३ हिमकाषिहतिषु च ६।३।५४ ऋचः शे ६।३।५५ वा घोषमिश्रशब्देषु ६।३।
५६ उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।५७ पेषंवासवाहनधिषु च ६।३।५८ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ६।३।५९ म
न्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु ६।३।६० इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ६।३।६१ एक तद्धिते च ६।३।६२
ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ६।३।६३ त्वे च ६।३।६४ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ६।३।६५ खित्यनव्यय
स्य ६।३।६६ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ६।३।६७ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ६।३।६८ वाचंयमपुरन्दरौ च ६।३।६९। कारे सत्या
गदस्य ६।३।७० श्येनतिलस्य पाते ञे ६।३।७१ रात्रेः कृति विभाषा ६।३।७२ नलोपो नञः ६।३।७३ तस्मान्नुडचि ६।३।७

अ०
४९

नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ६।३।७५ एकादिश्चैकस्य चा
दुक् ६।३।७६ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ६।३।७७ सहस्य सः संज्ञायाम् ६।३।७८ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९ द्वितीये चा
नुपाख्ये ६।३।८० अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१ वोपसर्जनस्य ६।३।८२ प्रकृत्याऽऽशिष्यगोवत्सहलेषु ६।३।८३ समा
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ६।३।८४ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ६।
३।८५ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६ तीर्थे ये ६।३।८७ विभाषोदरे ६।३।८८ दृग्दृशवतुषु ६।३।८९ इदंकिमोरीश्की ६।
३।९० आ सर्वनाम्नः ६।३।९१ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये ६।३।९२ समः समि ६।३।९३ तिरसस्तिर्यलोपे
६।३।९४ सहस्य सध्रिः ६।३।९५ सधमादस्थयोश्छन्दसि ६।३।९६ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ६।३।९७ ऊदनोर्देशे ६।३।९८
अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ६।३।९९ अर्थे विभाषा ६।३।१००
कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ६।३।१०१ रथवदयोश्च ६।३।१०२ तृणे च जातौ ६।३।१०३ का पथ्यक्षयोः ६।३।१०४ ईषदर्थे ६।३।१०५
विभाषा पुरुषे ६।३।१०६ कवं चोष्णे ६।३।१०७ पथि च छन्दसि ६।३।१०८ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९ संख्या
विसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ६।३।११० ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६।३।१११ सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२
साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ६।३।११३ संहितायाम् ६।३।११४ कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नछि
द्रस्रुवस्वस्तिकस्य ६।३।११५ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ६।३।११६ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलु
कादीनाम् ६।३।११७ वले ६।३।११८ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।११९ शरादीनां च ६।३।१२० इको वहेऽपीलोः ६।३
१२१ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ६।३।१२२ इकः काशे ६।३।१२३ दस्ति ६।३।१२४ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५ छन्दसि
च ६।३।१२६ चितेः कपि ६।३।१२७ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८ नरे संज्ञायाम् ६।३।१२९ मित्रे चर्षौ ६।३।१३० मन्त्रे सोमाश्वे
न्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ६।३।१३१ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ६।३।१३२ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम्

म् ६।३।१३३ इकः सुञि ६।३।१३४ द्व्यचोतस्तिङः ६।३।१३५ निपातस्य च ६।३।१३६ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७ चौ
६।३।१३८ संप्रसारणस्य ६।३।१३९ अलुगुत्तरपदे षष्ठ्याजानेरिको व्ययीभावे कोः कद्दिकोवदे एकोनविंशतिः ॥
॥इ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ अङ्गस्य ६।४।१ हलः ६।४।२ नामि ६।४।३ न तिसृचतसृ ६।४।४ छन्दस्युभयथा
६।४।५ नृ च ६।४।६ नोपधायाः ६।४।७ सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६।४।८ वा षपूर्वस्य निगमे ६।४।९ सान्तमहतः सं
योगस्य ६।४।१० अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम् ६।४।११ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२ सौ च
६।४।१३ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ६।४।१५ अज्झनगमां सनि ६।४।१६ तनो
तेर्विभाषा ६।४।१७ क्रमश्च क्त्वि ६।४।१८ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ६।४।१९ ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ६।४।२० रा
ल्लोपः ६।४।२१ असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२ श्नान्नलोपः ६।४।२३ अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६।४।२४ दंशसञ्जस्वञ्जां
शपि ६।४।२५ रञ्जेश्च ६।४।२६ घञि च भावकरणयोः ६।४।२७ स्यदो जवे ६।४।२८ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ६।४।
२९ नाञ्चेः पूजायाम् ६।४।३० क्त्विस्कन्दिस्यन्दोः ६।४।३१ जान्तनशां विभाषा ६।४।३२ भञ्जेश्च चिणि ६।४।३३ शास इदङ्
हलोः ६।४।३४ शा हौ ६।४।३५ हन्तेर्जः ६।४।३६ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ६।
४।३७ वा ल्यपि ६।४।३८ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९ गमः क्वौ ६।४।४० विड्वनोरनुनासिकस्यात् ६।४।४१ जनसनखनां स
ञ्झलोः ६।४।४२ ये विभाषा ६।४।४३ तनोतेर्यकि ६।४।४४ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ६।४।४५ आर्धधातुके ६।
४।४६ भ्रस्जो रोपधयोरमन्यतरस्याम् ६।४।४७ अतो लोपः ६।४।४८ यस्य हलः ६।४।४९ क्यस्य विभाषा ६।४।५० णेरनिटि
६।४।५१ निष्ठायां सेटि ६।४।५२ जनिता मन्त्रे ६।४।५३ शमिता यज्ञे ६।४।५४ अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ६।४।५५ ल्यपि
लघुपूर्वात् ६।४।५६ विभाषापः ६।४।५७ युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसि ६।४।५८ क्षियः ६।४।५९ निष्ठायामण्यदर्थे ६।४।६० वा
क्रोशदैन्ययोः ६।४।६१ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ६।४।६२ दीङो युडचि

क्ङिति ६।४।६३ आतोलोपइटिच ६।४।६४ ईद्यति ६।४।६५ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६।४।६६ एर्लिङि ६।४।६७
वान्यस्यसंयोगादेः ६।४।६८ नल्यपि ६।४।६९ मयतेरिदन्यतरस्याम् ६।४।७० लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६।४।७१ आ-
डजादीनाम् ६।४।७२ छन्दस्यपिदृश्यते ६।४।७३ नमाङ्योगे ६।४।७४ बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपि ६।४।७५ इरयोरे ६।४।
७६ अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वोरियङुवङौ ६।४।७७ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८ स्त्रियाः ६।४।७९ वाम्शसोः ६।४।८० इणो
यण् ६।४।८१ एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य ६।४।८२ ओः सुपि ६।४।८३ वर्षाभ्वश्च ६।४।८४ नभूसुधियोः ६।४।८५ छन्दस्युभ
यथा ६।४।८६ हुश्नुवोः सार्वधातुके ६।४।८७ भुवोवुग्लुङ्लिटोः ६।४।८८ ऊदुपधायागोहः ६।४।८९ दोषोणौ ६।४।९०
वाचित्तविरागे ६।४।९१ मितांह्रस्वः ६।४।९२ चिण्णमुलोर्दीर्घोन्यतरस्याम् ६।४।९३ खचिह्रस्वः ६।४।९४ ह्लादोनिष्ठायाम् ६।
४।९५ छादेर्घेद्व्युपसर्गस्य ६।४।९६ इस्मन्त्रन्क्विषुच ६।४।९७ गमहनजनखनघसांलोपः क्ङित्यनङि ६।४।९८ त-
निपत्योश्छन्दसि ६।४।९९ घसिभसोर्हलिच ६।४।१०० हुझल्भ्योहेर्धिः ६।४।१०१ श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि ६।४।१०२
अङितश्च ६।४।१०३ चिणोलुक् ६।४।१०४ अतोहेः ६।४।१०५ उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६।४।१०६ लोपश्चास्यान्यतरस्या
म्वोः ६।४।१०७ नित्यंकरोतेः ६।४।१०८ येच ६।४।१०९ अतउत्सार्वधातुके ६।४।११० श्नसोरल्लोपः ६।४।१११ श्नाभ्यस्तयो
रातः ६।४।११२ ईहल्यघोः ६।४।११३ इद्दरिद्रस्य ६।४।११४ भियोन्यतरस्याम् ६।४।११५ जहातेश्च ६।४।११६ आचहौ ६।४
११७ लोपोयि ६।४।११८ घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६।४।११९ अतएकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२० थलिचसे-
टि ६।४।१२१ तॄफलभजत्रपश्च ६।४।१२२ राधोहिंसायाम् ६।४।१२३ वाजॄभ्रमुत्रसाम् ६।४।१२४ फणांचसप्तानाम्
६।४।१२५ नशसददवादिगुणानाम् ६।४।१२६ अर्वणस्त्रसावनञः ६।४।१२७ मघवाबहुलम् ६।४।१२८ भस्य ६।४।१२९
पादःपत् ६।४।१३० वसोःसम्प्रसारणम् ६।४।१३१ वाहऊठ् ६।४।१३२ श्वयुवमघोनामतद्धिते ६।४।१३३ अल्लोपोनः ६।
४।१३४ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ६।४।१३५ विभाषाङिश्योः ६।४।१३६ नसंयोगाद्वमन्तात् ६।४।१३७ अचः ६।४

१३८ ऊदर्ईत् ६।४।१३९ आतो धातोः ६।४।१४० मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ६।४।१४१ ति विंशतेर्डिति ६।४।१४२ टेः ६।४।१४३
नस्तद्धिते ६।४।१४४ अह्नष्टखोरेव ६।४।१४५ ओर्गुणः ६।४।१४६ ढे लोपोऽकद्र्वाः ६।४।१४७ यस्येति च ६।४।१४८ सूर्यति
ष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ६।४।१४९ हलस्तद्धितस्य ६।४।१५० आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ६।४।१५१ क्यच्व्योश्च
६।४।१५२ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६।४।१५३ तुरिष्ठेमेयस्सु ६।४।१५४ टेः ६।४।१५५ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रा
णां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ६।४।१५६ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहि
गर्वषित्रब्द्राघिवृन्दाः ६।४।१५७ बहोर्लोपो भू च बहोः ६।४।१५८ इष्ठस्य यिट् च ६।४।१५९ ज्यादादीयसः ६।४।१६० र ऋ
तो हलादेर्लघोः ६।४।१६१ विभाषर्जोश्छन्दसि ६।४।१६२ प्रकृत्यैकाच् ६।४।१६३ इनण्यनपत्ये ६।४।१६४ गाथि
विदथिकेशिगणिपणिनश्च ६।४।१६५ संयोगादिश्च ६।४।१६६ अन् ६।४।१६७ ये चाभावकर्मणोः ६।४।१६८ आत्मा
ध्वानौ खे ६।४।१६९ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ६।४।१७० ब्राह्मोऽजातौ ६।४।१७१ कार्मस्ताच्छील्ये ६।४।१७२ औक्षमन
पत्ये ६।४।१७३ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाक
मैत्रेयहिरण्मयानि ६।४।१७४ ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ६।४।१७५ अङ्गस्य ण्लोपो बिदुनो वी
को षट्द्रींहफल्भास्य लिच मंत्रेषु रस्त तः पञ्चदश ॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥ शुभं

युवोरनाकौ ७।१।१ आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ७।१।२ झोऽन्तः ७।१।३ अदभ्यस्तात् ७।१।४ आत्म
नेपदेष्वनतः ७।१।५ शीङो रुट् ७।१।६ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७ बहुलं छन्दसि ७।१।८ अतो भिस ऐस् ७।१।९ बहुलं छन्दसि ७
१।१० नेदमदसोरकोः ७।१।११ टाङसिङसामिनात्स्याः ७।१।१२ ङेर्यः ७।१।१३ सर्वनाम्नः स्मै ७।१।१४ ङसिङ्योः स्मा
त्स्मिनौ ७।१।१५ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७।१।१६ जसः शी ७।१।१७ औङ आपः ७।१।१८ नपुंसकाच्च ७।१।१९ जश्शसोः शि
७।१।२० अष्टाभ्य औश् ७।१।२१ षड्भ्यो लुक् ७।१।२२ स्वमोर्नपुंसकात् ७।१।२३ अतोऽम् ७।१।२४ अद्ड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः

७।१।२५ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोश् ७।१।२७ ङेप्रथमयोरम् ७।१।२८ शसोन ७।१।२९ भ्यसो
भ्यम् ७।१।३० पञ्चम्या अत् ७।१।३१ एकवचनस्य च ७।१।३२ साम आकम् ७।१।३३ आत औ णलः ७।१।३४ तुह्योस्ता
तङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।३५ विदेः शतुर्वसुः ७।१।३६ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३७ क्त्वापिछन्दसि ७।१।३८
सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ७।१।३९ अमो मश् ७।१।४० लोपस्त आत्मनेपदेषु ७।१।४१ ध्वमो
ध्वात् ७।१।४२ यजध्वैनमिति च ७।१।४३ तस्य तात् ७।१।४४ तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५ इदन्तो मसि ७।१।४६ क्त्वो यक्
७।१।४७ इष्ट्वीनमिति च ७।१।४८ स्नात्व्यादयश्च ७।१।४९ आज्जसेरसुक् ७।१।५० अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्य
चि ७।१।५१ आमि सर्वनाम्नः सुट् ७।१।५२ त्रेस्त्रयः ७।१।५३ ह्रस्वनद्यापो नुट् ७।१।५४ षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५ श्री
ग्रामण्योश्छन्दसि ७।१।५६ गोः पादान्ते ७।१।५७ इदितो नुम् धातोः ७।१।५८ शे मुचादीनाम् ७।१।५९ मस्जिनशो
र्झलि ७।१।६० रधिजभोरचि ७।१।६१ नेट्यलिटि रधेः ७।१।६२ रभेरशब्लिटोः ७।१।६३ लभेश्च ७।१।६४ आङो यि ७।
१।६५ उपात्प्रशंसायाम् ७।१।६६ उपसर्गात्खल्घञोः ७।१।६७ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ७।१।६८ विभाषा चिण्णमुलोः
७।१।६९ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७।१।७० युजेरसमासे ७।१।७१ नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२ इकोऽचि वि
भक्तौ ७।१।७३ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ७।१।७४ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७।१।७५ छ
न्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६ ई च द्विवचने ७।१।७७ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८ वा नपुंसकस्य ७।१।७९ आच्छीनद्योर्नुम्
७।१।८० शप्श्यनोर्नित्यम् ७।१।८१ सावनडुहः ७।१।८२ दृक्स्ववस्स्वतवसां छन्दसि ७।१।८३ दिव औत् ७।१।८४
पथिमथ्यृभुक्षामात् ७।१।८५ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६ थो न्थः ७।१।८७ भस्य टेर्लोपः ७।१।८८ पुंसोऽसुङ् ७।१।
८९ गोतो णित् ७।१।९० णलुत्तमो वा ७।१।९१ सख्युरसम्बुद्धौ ७।१।९२ अनङ् सौ ७।१।९३ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽने
हसां च ७।१।९४ तृज्वत्क्रोष्टुः ७।१।९५ स्त्रियां च ७।१।९६ विभाषा तृतीयादिष्वचि ७।१।९७ चतुरनडुहोरामुदात्तः

मघी

७।१।९८ अम् सम्बुद्धौ ७।१।९९ चतुरनडुहोरामुदात्तः ७।१।१०० उपधायाश्च ७।१।१०१ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७।१।१०२ बहुलं छन्द
सि ७।१।१०३ युवोरत्ताभ्यो लोपस्तरधिजभोम्रस्य नोरुपधायाः स्त्रीणि ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः
सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७।२।१ अतो ल्रान्तस्य ७।२।२ वदव्रजहलन्तस्याचः ७।२।३ नेटि ७।२।४ ह्म्यन्तक्षणश्वसजा
गृणिश्व्येदिताम् ७।२।५ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७ नेड्वशि कृति ७।२।८ तितुत्रतथसिसुसरक
सेषु च ७।२।९ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७।२।१० श्र्युकः किति ७।२।११ सनि ग्रहगुहोश्च ७।२।१२ कृसृभृवृस्तुद्रुस्रु
श्रुवो लिटि ७।२।१३ श्वीदितो निष्ठायाम् ७।२।१४ यस्य विभाषा ७।२।१५ आदितश्च ७।२।१६ विभाषा भावादिकर्मणोः
७।२।१७ क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ७।२
१८ धृषिशसी वैयात्ये ७।२।१९ दृढः स्थूलबलयोः ७।२।२० प्रभौ परिवृढः ७।२।२१ कृच्छ्रगहनयोः कषः ७।२।२२ घुषिरवि
शब्दने ७।२।२३ अर्देः संनिविभ्यः ७।२।२४ अभेश्चाविदूर्ये ७।२।२५ णेरध्ययने वृत्तम् ७।२।२६ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्प
ष्टच्छन्नज्ञप्ताः ७।२।२७ रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ७।२।२८ हृषेर्लोमसु ७।२।२९ अपचितश्च ७।२।३० ह्रु ह्वरेश्छन्दसि ७
।२।३१ अपरिह्वृताश्च ७।२।३२ सोमे ह्वरितः ७।२।३३ ग्रसितस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविकस्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृत
रुतृतरूतृवरुतृवरूतृवरूत्रीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च ७।२।३४ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ७।२।३५ स्नुक्र
मोरनात्मनेपदनिमित्ते ७।२।३६ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७ वॄतो वा ७।२।३८ न लिङि ७।२।३९ सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०
इट् सनि वा ७।२।४१ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ७।२।४२ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७।२।
४४ रधादिभ्यश्च ७।२।४५ निरः कुषः ७।२।४६ इण्निष्ठायाम् ७।२।४७ तीषसहलुभरुषरिषः ७।२।४८ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भु
श्रिस्वृयूर्णुभरज्ञपिसनाम् ७।२।४९ क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ७।२।५० पूङश्च ७।२।५१ वसतिक्षुधोरिट् ७।२।५२ अञ्चेः पूजा
याम् ७।२।५३ लुभो विमोहने ७।२।५४ जॄव्रश्च्योः क्त्वि ७।२।५५ उदितो वा ७।२।५६ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ७।२।५७

गमेरिट्परस्मैपदेषु ७।२।५८ नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९ तासिचक्लृपः ७।२।६० अचस्तास्वत्थल्यनिटोनित्यम् ७।२।६१
उपदेशेत्वतः ७।२।६२ ऋतोभारद्वाजस्य ७।२।६३ बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेतिनिगमे ७।२।६४ विभाषासृजिदृशोः ७।
२।६५ इडत्त्यर्तिव्ययतीनाम् ७।२।६६ वस्वेकाजाद्घसाम् ७।२।६७ विभाषागमहनविदविशाम् ७।२।६८ सनिंससनिवां
सम् ७।२।६९ ऋद्धनोःस्ये ७।२।७० अञ्जेःसिचि ७।२।७१ स्तुसुधूञ्भ्यःपरस्मैपदेषु ७।२।७२ यमरमनमातांसक्च ७।२।७३
स्मिपूङ्रञ्ज्वशांसनि ७।२।७४ किरश्चपञ्चभ्यः ७।२।७५ रुदादिभ्यःसार्वधातुके ७।२।७६ ईशःसे ७।२।७७ ईडजनोर्ध्वेच
७।२।७८ लिङःसलोपोनन्त्यस्य ७।२।७९ अतोयेयः ७।२।८० आतोङितः ७।२।८१ आनेमुक् ७।२।८२ ईदासः ७।२।८३ अष्ट
नआविभक्तौ ७।२।८४ रायोहलि ७।२।८५ युष्मदस्मदोरनादेशे ७।२।८६ द्वितीयायाञ्च ७।२।८७ प्रथमायाश्चद्विवचने
भाषायाम् ७।२।८८ योचि ७।२।८९ शेषेलोपः ७।२।९० मपर्यन्तस्य ७।२।९१ युवावौद्विवचने ७।२।९२ यूयवयौजसि ७।२।
९३ त्वाहौसौ ७।२।९४ तुभ्यमह्यौङयि ७।२।९५ तवममौङसि ७।२।९६ त्वमावेकवचने ७।२।९७ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७।
२।९८ त्रिचतुरोःस्त्रियांतिसृचतसृ ७।२।९९ अचिरऋतः ७।२।१०० जरायाजरसन्यतरस्याम् ७।२।१०१ त्यदादीनामः ७।
किमःकः ७।२।१०३ कुतिहोः ७।२।१०४ क्वाति ७।२।१०५ तदोःसःसावनन्त्ययोः ७।२।१०६ अदसऔसुलोपश्च ७।२।१०७ इदमोमः ७।२।
१०८ दश्च ७।२।१०९ यःसौ ७।२।११० इदोय्पुंसि ७।२।१११ अनाप्यकः ७।२।११२ हलिलोपः ७।२।११३ मृजेर्वृद्धिः ७।२।११४।
अचोञ्णिति ७।२।११५ अतउपधायाः ७।२।११६ तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७ कितिच ७।२।११८ सिचिप्रभाविट्सन्पत्वसात्ऽतो
जरण्याश्च छदश ॥ इतिसप्तमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् ७।३।१ केक
यमित्रयुप्रलयानांयादेरियः ७।३।२ नय्वाभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच् ७।३।३ द्वारादीनाञ्च ७।३।४ न्यग्रोधस्यचकेवलस्य
७।३।५ नकर्मव्यतिहारे ७।३।६ स्वागतादीनाञ्च ७।३।७ श्वादेरिञि ७।३।८ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९ उत्तरपदस्य ७।३।१०
अवयवादृतोः ७।३।११ सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्य ७।३।१२ दिशोमद्राणाम् ७।३।१३ प्राचांग्रामनगराणाम् ७।३।१४ संख्यायाः

पदान्ताभ्यां

संवत्सरसंख्यस्य च ७।३।१५ वर्षस्याभविष्यति ७।३।१६ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ७।३।१७ जे प्रोष्ठपदानाम् ७
३।१८ हृद्भगसिंध्वन्ते पूर्वपदस्य च ७।३।१९ अनुशतिकादीनाञ्च ७।३।२० देवताद्वंद्वे च ७।३।२१ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
दीर्घाच्च वरुणस्य ७।३।२३ प्राचां नगरान्ते ७।३।२४ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ७।३।२५ अर्द्धात्परिमा
णस्य पूर्वस्य तु वा ७।३।२६ नातः परस्य ७।३।२७ प्रवाहणस्य ढे ७।३।२८ तत्प्रत्ययस्य च ७।३।२९ नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकु
शलनिपुणानाम् ७।३।३० यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ७।३।३१ हनस्तोऽचिण्णलोः ७।३।३२ आतो युक् चिण्कृ
तोः ७।३।३३ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ७।३।३४ जनिवध्योश्च ७।३।३५ अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ
७।३।३६ शाछासाह्वाव्यावेपां युक् ७।३।३७ वो विधूनने जुक् ७।३।३८ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ७।३।
३९ भियो हेतुभये षुक् ७।३।४० स्फायो वः ७।३।४१ शदेरगतौ तः ७।३।४२ रुहः पोऽन्यतरस्याम् ७।३।४३ प्रत्ययस्थात्का
त्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ७।३।४४ न यासयोः ७।३।४५ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ७।३।४६ भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा
नञ्पूर्वाणामपि ७।३।४७ अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८ आदाचार्याणाम् ७।३।४९ ठस्येकः ७।३।५० इसुसुक्तान्तात्कः ७
३।५१ चजोः कु घिण्ण्यतोः ७।३।५२ न्यङ्क्वादीनाञ्च ७।३।५३ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ७।३।५४ अभ्यासाच्च ७।३।५५ हेरचङि ७।३।५६
सन्लिटोर्जेः ७।३।५७ विभाषा चेः ७।३।५८ न क्वादेः ७।३।५९ अजिव्रज्योश्च ७।३।६० भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ७।३।६१
प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ७।३।६२ वञ्चेर्गतौ ७।३।६३ ओक उचः के ७।३।६४ ण्य आवश्यके ७।३।६५ यजयाचरुचप्रवच
र्चश्च ७।३।६६ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ७।३।६८ भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९ घोर्लोपो लेटि वा
७।३।७० ओतः श्यनि ७।३।७१ क्सस्याचि ७।३।७२ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७।३।७३ शमामष्टानां दी
र्घः श्यनि ७।३।७४ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ७।३।७५ क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६ इषुगमियमां छः ७।३।७७ पाघ्राध्मास्था
म्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ७।३।७८ ज्ञाजनोर्जा ७।३।७९

घादीनां ह्रस्वः ७।३।८० मीनातेर्निगमे ७।३।८१ मिदेर्गुणः ७।३।८२ जुसि च ७।३।८३ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७।३।८४
जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ७।३।८५ पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७।३।८७ भूसुवोस्ति-
ङि ७।३।८८ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९ ऊर्णोतेर्विभाषा ७।३।९० गुणोऽपृक्ते ७।३।९१ तृणह इम् ७।३।९२ ब्रुव ईट्
७।३।९३ यङो वा ७।३।९४ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ७।३।९५ अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६ बहुलं छन्दसि ७।३।९७ रु-
दश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८ अड्गार्ग्यगालवयोः ७।३।९९ अदः सर्वेषाम् ७।३।१०० अतो दीर्घो यञि ७।३।१०१ सुपि च ७।३।१०२
बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३ ओसि च ७।३।१०४ आङि चापः ७।३।१०५ सम्बुद्धौ च ७।३।१०६ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ७।३।१०७ ह्रस्व-
स्य गुणः ७।३।१०८ जसि च ७।३।१०९ ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७।३।११० घेर्ङिति ७।३।१११ आण्नद्याः ७।३।११२ याडापः
७।३।११३ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ७।३।११४ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ७।३।११५ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ७।३।११६ इदुद्भ्यां
७।३।११७ औत् ७।३।११८ अच्च घेः ७।३।११९ आङो नाऽस्त्रियाम् ७।३।१२० रेविकादेवतासायोभुजन्युनौमीनाते ऽन्तो
दीर्घो विंशतिः॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१ नाग्लोपिशास्वृदिताम् ७।४।२
भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडाम् अन्यतरस्याम् ७।४।३ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ७।४।४ तिष्ठतेरित् ७।४।५ जि-
घ्रतेर्वा ७।४।६ उर्ऋत् ७।४।७ नित्यं छन्दसि ७।४।८ दयतेर्दिगि लिटि ७।४।९ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७।४।१० ऋच्छत्यृता-
म् ७।४।११ शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२ केऽणः ७।४।१३ न कपि ७।४।१४ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५ ऋदृशोऽङि गुणः ७।४।
१६ अस्यतेस्थुक् ७।४।१७ श्वयतेरः ७।४।१८ पतः पुम् ७।४।१९ वच उम् ७।४।२० शीङः सार्वधातुके गुणः ७।४।२१ अ-
यङ् यि क्ङिति ७।४।२२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ७।४।२३ एतेर्लिङि ७।४।२४ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५ च्वौ च ७।४।२६
रीङ् ऋतः ७।४।२७ रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७।४।२८ गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७।४।२९ यङि च ७।४।३० ई घ्राध्मोः ७।४।३१ अस्य च्वौ ७।४।
३२ क्यचि च ७।४।३३ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ७।४।३४ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५ दुरस्युर्द्रविणस्यु

र्वृषण्यति रिषण्यति ७।४।३६ अश्वाघस्यात् ७।४।३७ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ७।४।३८ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लो-
पः ७।४।३९ द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ७।४।४० शाछोरन्यतरस्याम् ७।४।४१ दधातेर्हिः ७।४।४२ जहातेश्च क्त्वि ७।
४।४३ विभाषा छन्दसि ७।४।४४ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ७।४।४५ दो दद्धोः ७।४।४६ अच उपसर्गात्तः ७।
४।४७ अपो भि ७।४।४८ सः स्यार्धधातुके ७।४।४९ तासस्त्योर्लोपः ७।४।५० रि च ७।४।५१ ह एति ७।४।५२ यीवर्णयोर्दी-
धीवेव्योः ७।४।५३ सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ७।४।५४ आप्ज्ञप्यृधामीत् ७।४।५५ दम्भ इच्च ७।४।५६
मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ७।४।५७ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७।४।५८ ह्रस्वः ७।४।५९ हलादिः शेषः ७।४।६० शर्पूर्वाः ख-
यः ७।४।६१ कुहोश्चुः ७।४।६२ न कवतेर्यङि ७।४।६३ कृषेश्छन्दसि ७।४।६४ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽल-
र्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ७।४।६५ उरत् ७।४।६६ द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७।४।६७ व्यथो लिटि ७।४।६८ दीर्घ इणः किति ७।४।६९
अत आदेः ७।४।७० तस्मान्नुड् द्विहलः ७।४।७१ अश्नोतेश्च ७।४।७२ भवतेरः ७।४।७३ ससूवेति निगमे ७।४।७४ णिजां
त्रयाणां गुणः श्लौ ७।४।७५ भृञामित् ७।४।७६ अर्तिपिपर्त्योश्च ७।४।७७ बहुलं छन्दसि ७।४।७८ सन्यतः ७।४।७९
ओः पुयण्ज्यपरे ७।४।८० स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ७।४।८१ गुणो यङ्लुकोः ७।४।८२ दीर्घो-
ऽकितः ७।४।८३ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ७।४।८४ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ७।४।८५ जपजभदह-
दशभञ्जपशां च ७।४।८६ चरफलोश्च ७।४।८७ उत्परस्यातः ७।४।८८ ति च ७।४।८९ रीगृदुपधस्य च ७।४।९० रु-
ग्रिकौ च लुकि ७।४।९१ ऋतश्च ७।४।९२ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७।४।९३ दीर्घो लघोः ७।४।९४ अत् स्मृदृत्व-
रप्रथम्रदस्तॄस्पशाम् ७।४।९५ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ७।४।९६ ई च गणः ७।४।९७ णौ च षीडः शाच्छेश्शपूर्वा स-
वति सप्तदशाः ॥ ॥ इति श्रीसप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ सर्वस्य द्वे ८।१।१ तस्य परम्

म्रेडितम् ८।१।२ अनुदात्तञ्च ८।१।३ नित्यवीप्सयोः ८।१।४ परेर्वर्जने ८।१।५ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८।१।६ उपर्य्य
ध्यधसः सामीप्ये ८।१।७ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८ एकम्बहुव्रीहिवत् ८।
१।९ आबाधे च ८।१।१० कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।११ प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२ अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्या
म् ८।१।१३ यथास्वे यथायथम् ८।१।१४ द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ८।१।
१५ पदस्य ८।१।१६ पदात् ८।१।१७ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८।१।१८ आमन्त्रितस्य च ८।१।१९ युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी
द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ८।१।२० बहुवचनस्य वस्नसौ ८।१।२१ तेमयावेकवचनस्य ८।१।२२ त्वामौ द्वितीयायाः ८
।१।२३ न चवाहाहैवयुक्ते ८।१।२४ पश्यार्थैश्चानालोचने ८।१।२५ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ८।१।२६ तिङो गो
त्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७ तिङ्ङतिङः ८।१।२८ न लुट् ८।१।२९ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्क
च्चिद्यत्रयुक्तम् ८।१।३० नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१ सत्यम्प्रश्ने ८।१।३२ अङ्गाप्रातिलोम्ये ८।१।३३ हि च ८।१।३४ छन्दस्यने
कमपि साकाङ्क्षम् ८।१।३५ यावद्यथाभ्याम् ८।१।३६ पूजायान्नानन्तरम् ८।१।३७ उपसर्गव्यपेतञ्च ८।१।३८ तुपश्य
पश्यताहैः पूजायाम् ८।१।३९ अहो च ८।१।४० शेषे विभाषा ८।१।४१ पुरा च परीप्सायाम् ८।१।४२ नन्वित्यनुज्ञैषणा
याम् ८।१।४३ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ८।१।४४ लोपे विभाषा ८।१।४५ एहिमन्ये प्रहासे लृट् ८।१।४६
जात्वपूर्वम् ८।१।४७ किंवृत्तञ्च चिदुत्तरम् ८।१।४८ आहो उताहो चानन्तरम् ८।१।४९ शेषे विभाषा ८।१।५० गत्यर्थ
लोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ८।१।५१ लोट् च ८।१।५२ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ८।१।५३ हन्त च ८।१।५४ आ
म एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ८।१।५५ यद्धितुपरञ्छन्दसि ८।१।५६ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ८।१।
५७ चादिषु च ८।१।५८ चवायोगे प्रथमा ८।१।५९ हेति क्षियायाम् ८।१।६० अहेति विनियोगे च ८।१।६१ चाहलोप एवे
त्यवधारणम् ८।१।६२ चादिलोपे विभाषा ८।१।६३ वैवावेति च छन्दसि ८।१।६४ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ८।१।६५

दृत्तान्नित्यम् ८।१।६६ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८।१।६७ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८ कुत्सने च सुप्यगो
त्रादौ ८।१।६९ गतिर्गतौ ८।१।७० तिङि चोदात्तवति ८।१।७१ आमन्त्रितम्पूर्वमविद्यमानवत् ८।१।७२ नामन्त्रिते समा
नाधिकरणे सामान्यवचनम् ८।१।७३ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ८।१।७४ सर्वस्य बहुवचनशेषे अहेति च
तुर्दशः॥ इत्यष्टाध्यायस्याष्टमस्य प्रथमः पादः॥ पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८।२।२ न मु ने
८।२।३ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५ स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ८।२।६ न
लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८।२।७ न ङिसम्बुद्ध्योः ८।२।८ मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ८।२।९ झयः ८।२।१० संज्ञा
याम् ८।२।११ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ८।२।१२ उदन्वानुदधौ च ८।२।१३ राजन्वान्सौराज्ये
८।२।१४ छन्दसीरः ८।२।१५ अनो नुट् ८।२।१६ नाद्घस्य ८।२।१७ कृपो रो लः ८।२।१८ उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९ ग्रो यङि ८।
२।२० अचि विभाषा ८।२।२१ परेश्च घाङ्कयोः ८।२।२२ संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३ रात्सस्य ८।२।२४ धि च ८।२।२५ झलो
झलि ८।२।२६ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७ इट ईटि ८।२।२८ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८।२।२९ चोः कुः ८।२।३० हो ढः ८।२।३१ दादे
र्धातोर्घः ८।२।३२ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ८।२।३३ नहो धः ८।२।३४ आहस्थः ८।२।३५ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराज
भ्राजच्छशां षः ८।२।३६ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८।२।३७ दधस्तथोश्च ८।२।३८ झलां जशोऽन्ते ८।२।३९ झषस्त
थोर्धोऽधः ८।२।४० षढोः कः सि ८।२।४१ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ८।२।४२ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ८।२।४३
ल्वादिभ्यः ८।२।४४ ओदितश्च ८।२।४५ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६ श्योऽस्पर्शे ८।२।४७ अञ्चोऽनपादाने ८।२।४८ दिवोऽविजि
गीषायाम् ८।२।४९ निर्वाणोऽवाते ८।२।५० शुषः कः ८।२।५१ पचो वः ८।२।५२ क्षायो मः ८।२।५३ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ८।२।
५४ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ८।२।५५ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ८।२।५६ न ध्याख्यापॄमूर्छिम
दाम् ८।२।५७ वित्तो भोगप्रत्यययोः ८।२।५८ भित्तं शकलम् ८।२।५९ ऋणमाधमर्ण्ये ८।२।६० नसत्तनिषत्तानुत्त

र्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ८।२।६१ क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८।२।६२ नशेर्वा ८।२।६३ मो नो धातोः ८।२।६४ म्वोश्च ८।२।६५
ससजुषो रुः ८।२।६६ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ८।२।६७ अहन् ८।२।६८ रोऽसुपि ८।२।६९ अम्नरूधरवरित्यु
भयथा छन्दसि ८।२।७० भुवश्च महाव्याहृतेः ८।२।७१ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८।२।७२ तिप्यनस्तेः ८।२।७३ सिपि धातो
रुर्वा ८।२।७४ दश्च ८।२।७५ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८।२।७६ हलि च ८।२।७७ उपधायां च ८।२।७८ न भकुर्छुराम् ८।२।७९
अदसोऽसेर्दादु दो मः ८।२।८० एत ईद्बहुवचने ८।२।८१ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ८।२।८२ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ८।२।८३ दूरा
द्धूते च ८।२।८४ हैहेप्रयोगे हैहयोः ८।२।८५ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ८।२।८६ ओमभ्यादाने ८।२।८७
ये यज्ञकर्मणि ८।२।८८ प्रणवष्टेः ८।२।८९ याज्यान्तः ८।२।९० ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ८।२।९१ अ
ग्नीत्प्रेषणे परस्य च ८।२।९२ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ८।२।९३ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४ आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।
९५ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ८।२।९६ विचार्यमाणानाम् ८।२।९७ पूर्वं तु भाषायाम् ८।२।९८ प्रतिश्रवणे च ८।२।९९
अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८।२।१०० चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ८।२।१०१ उपरिस्विदासीदिति च ८।२।१०२ स्वरि
तमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ८।२।१०३ क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ८।२।१०४ अनन्त्यस्यापि प्रश्ना
ख्यानयोः ८।२।१०५ प्लुतावैच इदुतौ ८।२।१०६ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ८।२।१०७ तयोर्य्वा
वचि संहितायाम् ८।२।१०८ पूर्वत्राचिपढोनेसन्नेएनईविदित्यष्टौ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ मतुवसो
रु सम्बुद्धौ छन्दसि ८।३।१ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८।३।२ आतोऽटि नित्यम् ८।३।३ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८।
३।४ समः सुटि ८।३।५ पुमः खय्यम्परे ८।३।६ नश्छव्यप्रशान् ८।३।७ उभयथर्क्षु ८।३।८ दीर्घादटि समानपादे ८।३।
९ नॄन्पे ८।३।१० स्वतवान्पायौ ८।३।११ कानाम्रेडिते ८।३।१२ ढो ढे लोपः ८।३।१३ रो रि ८।३।१४ खरवसानयोर्विसर्ज
नीयः ८।३।१५ रोः सुपि ८।३।१६ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८।३।१७ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८

लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२० उञि च पदे ८।३।२१ हलि सर्वेषाम् ८।३।२२ मोनुस्वारः ८।३।२३ न
श्चापदान्तस्य झलि ८।३।२४ मो राजि समः क्वौ ८।३।२५ हे मपरे वा ८।३।२६ नपरे नः ८।३।२७ ङ्णोः कुक्टुक् शरि ८।३।२८
डः सि धुट् ८।३।२९ नश्च ८।३।३० शि तुक् ८।३।३१ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ८।३।३२ मय उञो वो वा ८।३।३३ वि
सर्जनीयस्य सः ८।३।३४ शर्परे विसर्जनीयः ८।३।३५ वा शरि ८।३।३६ कुप्वोः ≍क≍पौ च ८।३।३७ सोपदादौ ८।३।३८
इणः षः ८।३।३९ नमस्पुरसोर्गत्योः ८।३।४० इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ८।३।४१ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२ द्विस्त्रि
श्चतुरिति कृत्वोर्थे ८।३।४३ इसुसोः सामर्थ्ये ८।३।४४ नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य ८।३।४५ अतः कृकमिकंसकुम्भपा
त्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ८।३।४६ अधः शिरसी पदे ८।३।४७ कस्कादिषु च ८।३।४८ छन्दसि वाप्राम्रेडितयोः ८।३।४९
कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ८।३।५० पञ्चम्याः परावध्यर्थे ८।३।५१ पातौ च बहुलम् ८।३।५२ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृ
पारपदपयस्पोषेषु ८।३।५३ इडाया वा ८।३।५४ अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ८।३।५५ सहेः साडः सः ८।३।५६ इण्कोः ८।३।
५७ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि ८।३।५८ आदेशप्रत्यययोः ८।३।५९ शासिवसिघसीनां च ८।३।६० स्तौतिण्योरे
व षण्यभ्यासात् ८।३।६१ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ८।३।६२ प्राक्सितादड्व्यवायेपि ८।३।६३ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्या
सस्य ८।३।६४ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ८।३।६५ सदिरप्रतेः
८।३।६६ स्तम्भेः ८।३।६७ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ८।३।६८ वेश्च स्वनो भोजने ८।३।६९ परिनिविभ्यः सेवसितसय
सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ८।३।७० सिवादीनां वाड्व्यवायेपि ८।३।७१ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८।३।७२
वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३ परेश्च ८।३।७४ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ८।३।७५ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८।३।७६ वेः
स्कभ्नातेर्नित्यम् ८।३।७७ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोङ्गात् ८।३।७८ विभाषेटः ८।३।७९ समासेङ्गुलेः सङ्गः ८।३।८० भीरोः
स्थानम् ८।३।८१ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ८।३।८२ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३ मातृपितृभ्यां स्वसा ८।३।८४ मातुः

पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ८।३।८५ अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८।३।८६ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ८।३।
८७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ८।३।८८ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ८।३।८९ सूत्रं प्रतिष्णातम् ८।३।९०
कपिष्ठलो गोत्रे ८।३।९१ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ८।३।९२ वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४ गवियुधि
भ्यां स्थिरः ८।३।९५ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ८।३।९६ अम्बाऽम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपर
मेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ८।३।९७ सुषामादिषु च ८।३।९८ एति संज्ञायामगात् ८।३।९९ नक्षत्राद्वा ८।३।१०० ह्रस्वा
त्तादौ तद्धिते ८।३।१०१ निसस्तपतावनासेवने ८।३।१०२ युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम् ८।३।१०३ यजुष्येकेषाम् ८।३।
१०४ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ८।३।१०५ पूर्वपदात् ८।३।१०६ सुञः ८।३।१०७ सनोतेरनः ८।३।१०८ सहेः पृतनर्ताभ्यां
च ८।३।१०९ न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ८।३।११० सात्पदाद्योः ८।३।१११ सिचो यङि ८।३।११२ से
धतेर्गतौ ८।३।११३ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ८।३।११४ सोढः ८।३।११५ स्तम्भुसिवुसहां चङि ८।३।११६ सुनोतेः स्यसनोः
८।३।११७ सदेः परस्य लिटि ८।३।११८ निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ८।३।११९ मतुवसो रु जि चे इदुदुपधस्तौति णो
भीरोर्युष्मदेकोनविंशतिः ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे ८।४।१ अट्कुप्वा
ङ्नुम्व्यवायेऽपि ८।४।२ पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८।४।३ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रेभ्यः ८।४
४ प्रनिरन्तः शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ८।४।५ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ८।४।
६ अह्नोऽदन्तात् ८।४।७ वाहनमाहितात् ८।४।८ पानं देशे ८।४।९ वा भावकरणयोः ८।४।१० प्रातिपदिका
न्तनुम्विभक्तिषु च ८।४।११ एकाजुत्तरपदे णः ८।४।१२ कुमति च ८।४।१३ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८।
४।१४ हिनुमीना ८।४।१५ आनि लोट् ८।४।१६ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति
वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८।४।१७ शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ८।४।१८ अनितेः ८।४।१९

अन्तः ८।४।२० उभौ साभ्यासस्य ८।४।२१ हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२ वमोर्वा ८।४।२३ अन्तरदेशे ८।४।२४ अयनञ्च ८।४।२५ छन्दस्यृदवग्रहात् ८।४।२६ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ८।४।२७ उपसर्गादनोत्परः ८।४।२८ कृत्यचः ८।४।२९ णेर्विभाषा ८।४।३० हलश्चेजुपधात् ८।४।३१ इजादेः सनुमः ८।४।३२ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ८।४।३३ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ८।४।३४ षात्पदान्तात् ८।४।३५ नशेः षान्तस्य ८।४।३६ पदान्तस्य ८।४।३७ पदव्यवायेपि ८।४।३८ क्षुभ्नादिषु च ८।४।३९ स्तोः श्चुना श्चुः ८।४।४० ष्टुना ष्टुः ८।४।४१ न पदान्ताट्टोरनाम् ८।४।४२ तोः षि ८।४।४३ शात् ८।४।४४ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८।४।४५ अचो रहाभ्यां द्वे ८।४।४६ अनचि च ८।४।४७ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ८।४।४८ शरोऽचि ८।४।४९ त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ८।४।५० सर्वत्र शाकल्यस्य ८।४।५१ दीर्घादाचार्याणाम् ८।४।५२ झलां जश् झशि ८।४।५३ अभ्यासे चर्च ८।४।५४ खरि च ८।४।५५ वावसाने ८।४।५६ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ८।४।५७ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८।४।५८ वा पदान्तस्य ८।४।५९ तोर्लि ८।४।६० उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८।४।६१ झयो होऽन्यतरस्याम् ८।४।६२ शश्छोऽटि ८।४।६३ हलो यमां यमि लोपः ८।४।६४ झरो झरि सवर्णे ८।४।६५ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ८।४।६६ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ८।४।६७ अ अ ८।४।६८ रवाभ्यासुभौ ष्टुनोदोऽष्टौ ॥ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ ॥

॥ हस्ताक्षर गणेशदत्त गौडब्राह्मण ॥ शुभंभूयात् ॥

अध्यायाः	०१	०२	०३	०४	०५	०६	०७	०८
आद्यपादस्य सू	७५	७२	१५०	१७६	१३५	२२३	१०३	७४
द्वितीयपादस्य सूत्रसंख्या	७३	३८	१८८	१४४	१४०	१९९	११८	१०८
तृतीयपादस्य सूत्रसंख्या	९२	७३	१७६	१६८	११९	१३९	१२०	११९
चतुर्थपादस्य	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

श्रीहठमतामिदम्पुस्तकम्

१ प्रथमोभागः

लालापोलोमल्लस्यधनव्ययि

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा
सहस्रांशुरिवाशेषं मुद्राकिरणराजिभिः

श्रीकाशीविश्वेश्वरो विजयते

महाभाष्यम्

भाष्यप्रदीपेनाभिनवटिप्पण्या च सहितम्

इदं श्रीकाश्यां विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये मुद्रयितुमुपक्रान्तम्
का० सु० १ संवत् १९२७

भूमिका

एषु दिवसेषु पाणिनीयव्याकरणस्य परश्शतैः प्राचीनार्वाचीनाचार्यनिर्मितोत्तमतमनिबन्धैरत्यन्तमुप-
चितस्य पठनपाठनादिपरमप्रचुरप्रचारस्य यदुपजीव्य सर्वे निर्णयाः प्रावर्तन्त यच्च सर्वैर्निबन्धकारैर्मूर्द्धाभिषि-
क्तप्रमाणतयाऽत्यर्थमाद्रियते यत्र च दृढोव्यवसायोलोकोत्तरपाण्डित्याय प्रकल्पते यच्च साक्षान्नारायणमू-
र्तिना मुनिवृन्दवन्दितचरणकमलेन भगवत्पतञ्जलिमहर्षिणा जगदुपकाराय स्वयं विनिर्मितं तदिदं महा-
भाष्यं नाम केवलं पुस्तकदेर्लभ्यमात्रेण क्रमशः पठनपाठनाभ्यासाद्यगोचरीभूय विलुप्तप्रचारं चेत्स्यान्मूल-
एव कुठार इति संभाव्य भूयसां तदभ्यासरसिकानां पण्डितवराणां विद्यार्थिगणानां च प्रार्थनेन श्रीमत्का-
शिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षास्मत्प्रभुवरश्रीयुतग्रिफिथसाहिबकृतप्रोत्साहनेन च तन्मुद्रणाय वयं
सोल्लासं प्रावर्तिष्महि। पुरा चैतत्पाठशालाध्यक्षेणाधुना यशोमात्रावशेषेण बालण्टेनमहाशयेन महतोत्सा-
हेनेदं प्रदीपविवरणाभ्यां सहमुद्रयितुं प्रारब्धं तस्य च पत्राणामायामविस्तारावतिमहान्ताविति तद् बहुभ्योन
व्यरोचिष्टेत्यतीव न्यूना ग्राहकसंख्याऽभूत्। ततश्च सुविपुलकालद्रव्यव्ययसाध्यतन्मुद्रणोत्साहस्य मन्दी-
भावेन नवाह्निकमेव तदुपरतम्। संप्रति चास्माभिर्विवरणस्यातिविस्ततत्वेन तन्मुद्रणास्य भूयःसमयद्रव्य-
व्ययापेक्षत्वात् प्रायस्तस्य शब्देन्दुशेखरमञ्जूषादिभिर्गतार्थत्वात् केवलं भाष्यकैयटयोः कुत्रकुत्र चिद्

योजनायामेव प्रधानोपयोगित्वात्तन्मुद्रणं नातीवोपयुज्यत इति ततः किंचित् किंचिदुपयोगिभूतमादाय स्वयमपि बहुत्राभिनवान् प्रकारान् कल्पयित्वाऽत्यन्तं लघीयसी टिप्पणी विरचिता। कैयटं विना भाष्यस्य योजनमेवाशक्यमिति तन्मुद्रणं त्वावश्यकमेव। सीसाक्षराणि चात्र सूक्ष्माण्येव चारूण्युपलभ्यन्ते न स्थूलानीति स्थूलाक्षरप्रियैरस्माभिः शिलाक्षरैरेवास्मिन्नभिनवे विद्योदयनाम्नि यन्त्रालये महताऽऽयासेन परमप्राचीनानि भाष्यकैयटपुस्तकानि संपाद्य तेभ्यो व्याख्याभ्यश्च पाठान्निर्णीय संशोध्याभिनवनिर्मितटिप्पण्या सह तन्मुद्रणमारब्धम्। अत्र च टिप्पण्यां यद्यत् प्राचीननिबन्धेभ्य उद्ध्रियते तत्रतत्र च तत्तन्नाम प्रदर्श्यते विवरणस्य तु द्योतकं वि० इति। यच्चाभिनवं लिख्यते तन्निबन्धनं प्रथममिति कुत्रकुत्रचिद् यदि सुपरिष्कृतं न स्यात् तर्हि न तावतैव हेयत्वमस्याष्टिप्पण्या भवितुमर्हति यतः कस्यापि प्रथममेव निबन्धनं सर्वांशे साधु न भवतीति व्यक्तमेव केवलं व्युत्पन्नजनमनांसि निकषोपलस्थाने कल्पयित्वा तेभ्य इदमुपायनीक्रियते ते च निसर्गसुजनाः सारासारविवेकपुरःसरमवश्यं गुणदोषौ निरूपयेयुरिति दृढमाशास्महे। प्रीयतां चानेन व्यापारेण सर्वान्तर्यामी भगवान् परमेश्वर इति सविनयं प्रार्थयामहे ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम्

धर्मशास्त्राचार्यो राजारामशास्त्री
सांख्यशास्त्राध्यापको बालशास्त्री

श्रीगणेशायनमः॥ सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम्॥ सदसद्रूपतातीतमद्वयं माययावृतैः॥१॥ ज्ञान लोचनसंलक्ष्यं नारायणमजं विभुम्॥ प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याविधायिनम्॥२॥ पुरुषाः प्रतिपद्यन्ते देव त्वं यदनुग्रहात्॥ सरस्वतीं च तां नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम्॥३॥ पदवाक्यप्रमाणानां पारं यातस्य धीमतः॥ गुरोर्महेश्वरस्यापि कृत्वा चरणवन्दनम्॥४॥ महाभाष्यार्णवावारपारीणं विवृतिप्लवम्॥ यथागमं विधा- स्येहं कैयटो जैयटात्मजः॥५॥ भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः क्वाहं मन्दमतिस्ततः॥ छात्राणामुपहास्यत्वं यास्या मिपिशुनात्मनाम्॥६॥ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना॥ क्रममाणः शनैः पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुव

श्रीपतञ्जलये नमः॥ अथ शब्दानुशासनम्॥

त्॥७॥ महाभाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह। अथ शब्दानुशासनमि- ति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रक्षोहादीनि पश्चाद्वक्ष्यन्ते॥

श्रीगणेशायनमः॥ आलोकालोकआलोकान्तरं नापेक्षते यथा॥ एवं वृत्त्याप्तिमात्रेण यत्स्फूर्तिस्तत्परं महः॥१॥ प्रयोजनमाहेति॥ साधवः शब्दास्तेषामसाधुभ्यो विवेको वा विषयोऽनेन प्रदर्श्यत इति तु युक्तम्॥ स्वतः पुरुषार्थतदारा- दुपकारकाणामेव प्रयोजनताया औचित्येन रक्षादीनामेव प्रधानप्रयोजनताया युक्तत्वात्॥ प्रयोजननिरूपणस्या ध्ययनानुकूलप्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनत्वज्ञानजननमात्रेणो वार्थवत्त्वादध्ययनस्य च विवेकज्ञानपर्यन्तत्वाज्ज्ञानस्या ध्ययनान्तर्गतत्वेन प्रयोजनतायाः कथमपि वक्तुमशक्यत्वाच्च। प्रथमं विषयं निरूप्य रक्षोहेत्यादिना विस्तरेण प्रयोज नानि प्रतिपाद्य ततः किंपुनरिति प्रभृत्याक्षेपतत्प्रतिक्षेपमुखेनाधिकारीनिरूप्यत इति संदर्भमुद्रेण ॥

एववाक्यं व्याख्यातुं तदवयवमथशब्दं तावद्व्याचष्टे। अथेत्ययमिति। इति शब्दोऽथशब्दस्य स्वरूपेऽवस्थापनाय प्रयुक्तः। एवं हि पदान्तरैः सामानाधिकरण्येन संबन्धे सत्यथशब्दो व्याख्यातुं शक्यते। स्वरूपेऽवस्थितश्च सर्वनाम्ना परामृश्यते। अयमिति। शब्द इति स्वरूपकथनं विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारार्थ इति। अधिकारः प्रस्तावो द्योत्यत्वेनास्य प्रयोजनमित्यर्थः। निपातानां च द्योतकत्वं वाक्यपदीये निर्णीतम्। अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति। शब्दानुशासनमिति। अनेकक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रारभ्यमाणताऽथशब्दसन्निधाने प्रतीयते। व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति। अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनुपादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी। अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासप्र

अथेत्ययं शब्दोधिकारार्थः प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्। केषां शब्दानाम्॥

तिषेधात्प्रसङ्गादिध्मप्रव्रश्चनादिवत्समासः। शब्दशब्दस्य सामान्यशब्दत्वाद्धि ना प्रकरणादिना विशेषवस्थानाभावात्तत्रीशब्दकाकवाशितादीनामप्यनुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति। केषामिति। उत्तरपदार्थान्तर्गतस्यापि पूर्वपदार्थस्य बुध्या प्रविभागात्किमा प्रत्यवमर्शः यथा राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति॥

प्रस्तावः। प्रारम्भः। वि०। द्योतकत्वमिति। विवरणकारास्तु वाचकत्वमेवेच्छन्ति। न च वाचकत्वपक्षेऽधिकारं जानातीत्यर्थेऽथ जानातीति प्रयोगापत्तिः। तस्याधिक्रियमाणार्थकतायाः स्वसमभिव्याहृतप्रथमान्तपदार्थान्वयबोधं प्रत्येव साकाङ्क्षतायाश्च स्वीकारात्। अत एव शब्दानुशासनस्य प्रारम्भ इत्यर्थे शब्दानुशासनमथेति न प्रयोगः॥ द्योतकत्वपक्षे त्वधिक्रियत इत्यस्याध्याहार एव तात्पर्यग्राहकताऽत्राथशब्दस्य तदाहानेकेति॥

सिद्धान्तवादी तु व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह। लौकिकानामिति। लोके विदिता इति लोकः सर्वलोकाट्ठञिति ठञ्। अथवा भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्। एवं वेदे भवा वैदिकाः वैदिकानामपि लौकिकत्वेऽपि प्राधान्यख्यापनाय पृथगुपादानम्। यथा ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति वसिष्ठस्य। तेषां तु प्राधान्यं यत्नेनापभ्रंशपरिहारात्। अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः। तत्र लोके पदानुपूर्वीनियमाभावात्पदान्येव दर्शयति। गौरश्व इति। वेदे त्वानुपूर्वीनियमाद्वाक्यान्युदाहरति। शन्न इति। अयं गौरयं शुक्ल इति शब्दार्थ

लौकिकानां वैदिकानां च। तत्र लौकिकास्तावत्। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति। वैदिकाः खल्वपि। शन्नो देवीरभिष्टये। इषे त्वोर्जे त्वा। अग्निमीळे पुरोहितम्। अग्न आयाहि वीतय इति। अथ गौरित्यत्र कः शब्दः॥

योरभेदेन लोके व्यवहारदर्शनाच्छब्दस्वरूपनिर्द्धारणाय पृच्छति। अथेति। गौरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्यर्थः॥

शन्न इतीति। अथ क्रमेणर्ग्यजुःसामाथर्वणामादीनां प्रदर्शनमकृत्वाऽथर्वयजुरृक्साम्नां शन्न इत्यादिक्रमेणादीनप्रदर्शयतो भगवतः क आशयः। उच्यते। त्रेतासाध्यानुश्रविकैककर्मण्यथर्ववेदस्याभिचारादिप्रधानस्यानुपयोगित्वेन विहारनिर्माणादितदुपकरणसंपादनाङ्गभूतरक्षःपिशाचादिनिरासस्साधनीभूतानां मन्त्रविशेषाणां कर्मविशेषाणां च तत्र सद्भावेन प्रथमं तस्योपयोगात्प्रथममुपस्थितिः। तत उपक्रमप्रभृति प्रधानाध्वर्युकर्ममन्त्रप्रदर्शकस्य मित्तिस्थानीयस्य यजुर्वेदस्य। ततश्चित्रस्थानीययोरृक्साम्नयोर्मध्ये प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासहौत्रोपयोगिन ऋग्वेदस्य। ततः सोमाद्युपयोगिनः सामवेदस्येत्युपस्थितिक्रमानुसारेणोचितं तथा प्रदर्शनमिति॥ ॥

तान्येव वस्तूनि क्रमेणादर्शयति। किं यत्तदिति। उद्दिश्यमानत्वान्निर्दिश्यमानयोरेकत्वमापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गमुपाददते इति कामचारतः स शब्द इति पुल्लिङ्गेन निर्देशः। नेत्याहेति। भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वान्न द्रव्यं शब्द इति प्रतीतमपि तु द्रव्यमिति। यदि हि द्रव्यानुशासनं विवक्षितमभविष्यद् अथ द्रव्यानुशासनमित्येवावक्ष्यत्। अनेनैव न्यायेन गुणक्रियासामान्यानां निराकृतेऽपि शब्दत्वे प्रपञ्चार्थं तच्चोद्यपूर्वकं निराकरोति। यत्तर्हीति। गोशब्दार्थे चैषां संभवाच्छब्दत्वमाशङ्क्यते। परिहारस्तु पूर्ववत्। तत्रेङ्गितमभिप्रायस्य सूचकः शरीरव्यापारः। चेष्टितं कायपरिस्पन्दः। निमिषितमक्षिव्यापारः। शुक्लो नील इति। द्रव्यस्य प्रागुपन्यासाद्गुणमात्राभिधायिनोऽत्र शुक्लादयो द्रष्ट

किं यत्तत्सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाण्यर्थरूपं स शब्दः। नेत्याह। द्रव्यं नाम तत्। यत्तर्हि तदिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति स शब्दः। नेत्याह। क्रिया नाम सा। यत्तर्हि तच्छुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः। नेत्याह। गुणो नाम सः। यत्तर्हि तद्भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वच्छिन्नं सामान्यभूतं स शब्दः। नेत्याह।

व्याः। भिन्नेष्वभिन्नमिति। अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते। छिन्नेष्वच्छिन्नमिति। अनेन तु नित्यत्वम्। सामान्यभूतमिति। सत्ताख्यं महासामान्यं गोत्वादेः सामान्यस्योपमानं निर्दिष्टम्। सामान्यमिव सामान्यभूतम्। भूतशब्द उपमार्थे। यथा पितृभूत इति॥

वस्तूनीति। अथ गुणक्रिययोः क्वगौरिति विज्ञाने प्रतिभास इति चेद् गुणक्रियासमूहो द्रव्यमिति तस्य भाव इति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे समूहस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन समुदायात्मकद्रव्यभानस्य गुणादिभाननान्तरीयकतया तद्भानस्य सिद्धिरिति वि॰। यत्तदिति समुदायो यद्वृत्तार्थे वर्तते। यद्वा तच्छब्दः प्रसिद्धौ। वि॰ भिन्नेन्द्रियेति। श्रोत्रेन्द्रियेत्यर्थः। द्रव्यं नाम गुणो नामेत्यादौ श्रोत्राग्राह्यत्वेन द्रव्यगुणयोर्विशेषणान्मतभेदेन शब्दस्य द्रव्यत्वे गुणत्वे वा नेत्याह द्रव्यं नाम तदित्यादेर्नो सङ्गतिः ॥

द्रव्यादिषु निरस्तेषु पृच्छति। कस्तर्हीति। उत्तरमाह। येनोच्चारितेनेति। वैयाकरणा वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति। वर्णानां प्रत्येकं वाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात्। आनर्थक्ये तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे यौगपद्येनोत्पत्त्यभावात्। अभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्त्या समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वे सरो रस इत्यादावर्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसङ्गात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचको विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः। उच्चारितेनाप्रकाशितेनेत्यर्थः। अथ वेति। अन्यत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यवस्थापितत्वादिहाभेदे न व्यवहारेऽपि न दोषः। द्रव्यादयो न शब्दशब्दवाच्या इत्यत्र तात्पर्यात्। ध्वनिं कुर्वन्निति। विधिनिषेधयोरप्रवृत्तविषयत्वात्कथमस्य त्रिभिः संबन्धः। उच्यते। शब्दं

आकृतिर्नाम सा। कस्तर्हि शब्दः। येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः। अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते। तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं कार्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति। ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते। तस्माद्ध्वनिः शब्दः। कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि॥

कुर्वन्नपि शब्दं कुर्वित्युच्यते विरामाशङ्कायां तन्निवृत्तये। तथानभिमतशब्दश्रवणोद्वेजितेनोच्यते मा शब्दं कार्षीरिति। कानि पुनरिति। किं संध्योपासनादिवद्व्याकरणाध्ययनं नित्यं कर्माथ काम्यमिति प्रश्नः॥

आनर्थक्ये तु प्रत्येकमिति। प्रत्येकस्यावाचकत्व इत्यर्थः। इत उत्तरं तथा च समुदायस्य वाचकत्वमुपेयं तदपि न शक्यते वक्तुमिति शेषः॥ ॥

पारंपर्येण पुरुषार्थसाधनतामस्याह रक्षेति। लो[illegible]लोपागम[illegible]वेदे दृष्ट्वा[illegible] वैयाकरणः। वैयाकरणस्तु नभ्रम

ति। वेदार्थं चाध्यवस्यति। तत्र लोपागमयोरुदाहरणम्। देवा अदुह्रेति। दुहेर्लङि झस्यादादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदे
ष्विति तलोपः। बहुलं छन्दसीति रुटि सति रूपमेतत्। वर्णविकारो यथा। उद्ग्राभं च निग्राभं चेति। हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्ये
ति वक्तव्यमिति हस्य भकारः। उदि ग्रह इत्यत्र उद्ग्राभनिग्राभौ च च्छन्दसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनादुन्निपूर्वाद्ग्र
हेर्घञ्। ऊहः खल्वपीति। इह यस्मिन्यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः। येनोपजीव्यते सा विकृ

रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्। रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्। लोपागमवर्णविकारज्ञो हि स
म्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति। ऊहः खल्वपि। न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः। ते चा
वश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः। तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणाम
यितुम्। तस्मादध्येयं व्याकरणम्। आगमः खल्वपि। ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति॥

तिः। प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणः सम्यग्विजानाति। तत्रा
ग्नेर्मन्त्रोऽस्ति। अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति। तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं नि
र्वपामीति। विस्तरेण तु भर्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः। आगम इति। आगमः प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययन
स्य दर्शयति। प्रयोजनशब्देन च फलं प्रयोजकश्चोच्यते। निष्कारण इति। दृष्टं कारणमनपेक्ष्येत्यर्थः॥

प्रयोजकश्चेति। अन्ये त्वत्रागमपदं वेदबोधितपरम्। भवति च वेदबोधितं फलं सन्ध्योपासनस्येव प्रत्यवायपरिहाररूपं व्याक
रणाध्ययनस्य। तथा च फलमेव प्रयोजनपदेन विवक्षणीयमित्याहुः॥ ॥

प्रधानंचेति। पदपदार्थावगमस्यव्याकरणनिमित्तत्वात्तन्मूलत्वाद्वाक्यवाक्यार्थावसायस्येतिभावः। लघ्वर्थमिति। लाघवेनशब्दज्ञानमस्यप्रयोजनम्। ब्राह्मणेनेति। अध्यापनंब्राह्मणस्यवृत्तिः। नचाशब्दज्ञमुपाश्लिष्यन्तिशिष्याइति। असंदेहार्थमिति। सन्देहस्यप्रागभावोत्रवेदितव्यः। नतुप्रध्वंसाभावः। नहिवैयाकरणस्यसंशयउत्पद्यतिन

प्रधानंचषडङ्गेषुव्याकरणम्। प्रधानेचकृतोयत्नः फलवान्भवति। लघ्वर्थंचाध्येयंव्याकरणम्। ब्राह्मणेनावश्यंशब्दाज्ञेयाइति। नचान्तरेणव्याकरणंलघुनोपायेनशब्दाः शक्याविज्ञातुम्। असन्देहार्थंचाप्यध्येयंव्याकरणम्। याज्ञिकाःपठन्ति। स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेतितस्यांसन्देहः। स्थूलाचासौपृषतीचस्थूलपृषती। स्थूलानिवापृषन्तियस्याःसेयंस्थूलपृषतीति। तांनावैयाकरणः स्वरतोध्यवस्यति। यदिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंततोबहुव्रीहिः। अथसमासान्तोदात्तत्वंततस्तत्पुरुषः॥

पृषतीति। इतरस्येवतदुत्यादात्। स्वरतइति। पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावसायइत्यर्थः॥

प्रागभावइति। प्रागभावस्य चाजन्यत्वात्प्रयोज्यत्वरूपं फलत्वमत्रविवक्षितम्। तदपि प्रतियोगिसामग्र्याः सर्वदा विघटनेन तस्य परिरक्षणरूपम्। यथोपस्कारमते दुःखप्रागभावस्याविनाशिनोमोक्षत्वं तत्परिरक्षकताच तत्त्वज्ञानस्य। युक्तंत्वत्र संदेहात्यन्ताभावस्यैवासंदेहपदार्थत्वम्। संदेहकारणस्याज्ञानस्याभावात्मकज्ञानस्य प्रयोज्यतायाःसंदेहाभावे कार्यीभावत्वेन सूपपादत्वात्॥

मुख्यानि प्रयोजनानि प्रदर्श्य आनुषङ्गिकाणि प्रदर्शयति। इमानि चेति। भूय इति। पुनरित्यर्थः। आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम्। तेसुरा इति। निन्दार्थवादेन नम्लेच्छितवा इति म्लेच्छनं निषिध्यते। तत्र केचिदाहुः। हेहे प्रयोगे हेहयोरिति प्लुते प्रकृतिभावे चकर्तव्ये तदकरणं म्लेच्छनमिति। पदद्विर्वचनेकार्ये वाक्यद्विर्वचनं लत्वं च

इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि। तेसुराः। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। चत्वारि। उत त्वः। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि वरुण इति। तेऽसुराः तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद्ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः। म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। तेसुराः। दुष्टः शब्दः। दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

म्लेच्छनमित्यपरे। नम्लेच्छितवा इत्यस्य पर्यायो नापभाषितवा इति। कृत्यार्थे इति तवै प्रत्ययः। म्लेच्छ इति कर्मणि घञ्। दुष्टः शब्द इति। स्वरेण स्वरतः। आद्यादित्वात्तसिः। मिथ्याप्रयुक्त इति। यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्नभिमतमर्थं नाहेत्यर्थः। वागेव वज्रो हिंसकत्वात्।

यथेन्द्रशत्रुशब्दः स्वरदोषाद्यजमानं हिंसितवानित्यर्थः। इन्द्रस्याभिचारो वृत्रेणारब्धः। तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः। तत्रेन्द्रस्य शमयिता शातयिता भवतीति क्रियाशब्दो ऽत्र शत्रुशब्द आश्रितो न तु रूढिशब्दः तदाश्रयणे हि बहुव्रीहितत्पुरुषयोरर्थाभेदः। तत्रेन्द्रामित्रत्वे सिद्धे सतीन्द्रस्य शत्रुर्भवेत्यत्रार्थे प्रतिपाद्ये ऽन्तोदात्ते प्रयोक्तव्ये आद्युदात्तऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्र एव वृत्रस्य शातयिता संपन्नः। इन्द्रशत्रुत्वस्य च विधेयत्वात्तत्संबोधनविभक्तेरनुवाद्यविषयत्वादिहाभावः। यथा राजा भव युध्यस्वेति। ऊह्यमानस्य चामन्त्रत्वाद्यज्ञकर्मणीति जपादिपर्युदासेन मन्त्राणामेकश्रुतिर्विधीयमानेह न भवति। अविज्ञातमिति। अविदितस्वरादिसंस्कारत्वादर्थापरिज्ञानाद्वा। निगदेनेति। पाठमात्रेण

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो ऽपराधादिति॥ दुष्टाञ्छब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। दुष्टः शब्दः। यदधीतम्। यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्॥ तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्। यदधीतम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले। सो ऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः॥

। न तज्ज्वलतीति। निष्फलं भवति। अनर्थकम्। निष्प्रयोजनम्। यस्तु प्रयुङ्क्त इति। अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणस्य दर्शयति। विशेष इति। स एव शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः। अन्यथा त्वसाधुः। यथाश्वे ऽश्वशब्दो धनाभावनिमित्तकः साधुः जातिनिमित्तको ऽसाधुः। गवि च गोणीशब्दः साधर्म्यात्प्रयुक्तः साधुः। जातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः ॥

वृत्रेणेति। अत्र विवरणकारेण वृत्रेणेति फलेहेतौ तृतीयेति व्याख्यातं तस्यायं भावः। तैत्तिरीये विश्वरूपवधात्कुपितेन त्वष्ट्रा ऽऽरब्धे वीन्द्रे सोमे ऽनुपहूतेनैवेन्द्रेण पीतस्य सोमस्यावशेषं क्रुद्धस्त्वष्टा ऽऽहवनीयमुपप्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति ततो वृत्र उदभूदि

[illegible] इति ॥

क इति। वाग्योगविदः श्रुतत्वाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः प्रष्टैव परमतमाशङ्क्याह। वाग्योगविदेवेति। एवमपशब्दज्ञा
नेपीति। यथा श्लेष्मिकद्रव्यसेवया श्लेष्मिको व्याधिर्भवति। तद्विपरीतसेवया त्वारोग्यं तथात्रापि यथोक्तं न्याय्यमि
ति भावः। भूयांसोल्पीयांस इति। परमतापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः। यदि मन्यसे बहवः शब्दा अल्पेपशब्दा अङ्ग भूयस्त्वा
च्च फलभूयस्त्वमिति। तन्न। यस्माद्भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। अज्ञानमिति। यथा च निरश्वो ब्रह्महत्यादिफला

कः। वाग्योगविदेव। कुत एतत्। यो हि शब्दान् जानाति अपशब्दान् अप्यसौ जानाति। यथैव हि शब्द
ज्ञाने धर्मः। एवमपशब्दज्ञानेप्यधर्मः। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसोपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः।
एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोपभ्रंशाः
। अथ योऽवाग्योगवित्। अज्ञानं तस्य शरणम्। विषम उपन्यासः। नात्यन्तायाज्ञानं शरणं भवितुमर्हति
। यो ह्यजानन्वै ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। एवं तर्हि सोनन्तमाप्नोति जयं पर
त्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः। कः। अवाग्योगविदेव। अथ यो वाग्योगविद् विज्ञानं तस्य शरणम्।
क्व पुनरिदं पठितम्। भ्राजा नाम श्लोकाः॥

भावः। नात्यन्तायेति। पुरुषाणां विधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिज्ञाने प्रयत्नस्यान्याय्यत्वात्तत्करणात्सामर्थ्ये बलीय इ
त्याह। अवाग्योगविदिति। वाग्योगवित्तु भयज्ञोपि शब्दान्प्रयुङ्क्ते नापशब्दानिति ज्ञानपूर्वकप्रयोगादभ्युदयभाग्भवति।
श्लोकस्याप्रसिद्धत्वात्पृच्छति। क्व पुनरिति। प्रातिपदिकार्थप्रश्न एवात्र तात्पर्यं किं तदस्ति यत्रेदं पठितमित्यर्थः। अतएव
श्लोका इति प्रथमान्तेनोत्तरम्। अन्यथा श्लोकेष्विति वक्तव्यं स्यात्॥ ॥

आप्तोक्तत्वापरिज्ञानादाह। किंच भो इति। यदुदुम्बरेति। अयं श्लोकः सौत्रामणीयागे सुरापानस्य दुष्टत्वमुद्भावयति। प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः। कात्यायनोपनिबद्धभ्राजाख्यश्लोकमध्यपठितस्य त्वस्य श्रुतिरनुग्राहिकास्ति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। स्त्रीष्विवेति। प्रत्यभिवादे हि गुरुणा प्लुतः कार्यः। यस्तु प्लुतं कर्तुं न जानाति स स्त्रीवद्वक्तव्यो यमहमिति न त्वभिवादयेदेवदत्तोहमित्यादिना संस्कृतवाक्येनेत्य

किंच भोः श्लोका अपि प्रमाणम्। किंचातः। यदि श्लोका अपि प्रमाणम्। अयमपि प्रमाणं भवितुमर्हति। यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत्स्वर्गं किं तत्क्रतुगतं नयेदिति। प्रमत्तगीत एष तत्रभवतो यस्त्वप्रमत्तगीतस्तत्प्रमाणम्। यस्तु प्रयुङ्क्ते। अविद्वांसः। अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदेत्। अभिवादे स्त्रीवन्मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्। अविद्वांसः। विभक्तिं कुर्वन्ति। याज्ञिकाः पठन्ति। प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति। न चान्तरेण व्याकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम्। विभक्तिं कुर्वन्ति। यो वा इमाम्। यो वा इमां पदशः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति स आर्त्विजीनो भवति। आर्त्विजीनाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्। यो वा इमाम्॥

र्थः। प्रयाजा इति। प्रयाजादिमन्त्रा ऊह्यमाना अग्निशब्दप्रकृतिकविभक्तियुक्ता इत्यर्थः। यथा समिधोग्न आज्यस्य व्यन्तु अग्नेऽग्न इति। पदश इति। पदं पदमिति संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। स्वरश इति। स्वर उदात्तादिः। अक्षरश इति। अक्षरं व्यञ्जनसहितोऽच्। आर्त्विजीन इति। ऋत्विजमर्हत्यार्त्विजीनो यजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीति याजकोप्यार्त्विजीनः। यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिके न च खञ्। विद्वान्यजेत विद्वान्याजयेदिति विदुषोऽधिकारात् ॥

चत्वारीति। शब्दस्वरूपत्वेन निरूपणम्। त्रयः काला इति। लडादिविषयाः। नित्यः कार्यश्चेति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन। सप्त विभक्तय इति। सुप् इत्यर्थः। केचित्तु तिङामपरिग्रहप्रसङ्गात्सह शेषेण सप्तकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीति व्याचक्षते। वर्षणादिति। कामानां ज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलत्वात्। महतेति। परेण ब्रह्मणेत्यर्थः। चत्वारीत्यनेनैकदेशे।

चत्वारि। चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। त्रयो अस्य पादाः। त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः। द्वे शीर्षे। द्वौ शब्दात्मानौ। नित्यः कार्यश्च। सप्त हस्तासो अस्य। सप्त विभक्तयः। त्रिधा बद्धः। त्रिषु स्थानेषु बद्धः। उरसि कण्ठे शिरसीति। वृषभो वर्षणात्। रोरवीति शब्दं करोति। कुत एतत्। रौतिः शब्दकर्मा। महो देवो मर्त्याँ आविवेशेति। महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः। ताना विवेश। महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्। अपर आह। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। चत्वारि वाक्परिमितापदानि। चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च। तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः। मनस ईषिणो मनीषिणः॥

नवाक्यान्तरमपि सूच्यत इत्याह। अपर आहेति। परिमितानीति प्राप्ते शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपे परिमितेति भवति। परिमितानि परिच्छिन्नान्येतावन्त्येवेत्यर्थः। मनीषिशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः।

कथं मनीषिण एवं विदन्तीत्याह। गुहेति। अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थः। सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्। व्याकरणप्रदीपेन तु तानि प्रकाश्यन्ते। तत्र चतुर्णां पदजातानामेकैकस्य चतुर्थ भागं मनुष्या अवैयाकरणा वदन्ति। नेङ्गयन्तीत्यस्य व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति। उतत्वइति। त्वशब्दोन्यवाची। उतशब्दोपि शब्दस्यार्थे स च भिन्नक्रमः। प्रत्यक्षे

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति। गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति। न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थः। तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति। तुरीयं वा एतद्वाचो यन्मनुष्येषु वर्तते चतुर्थमित्यर्थः। चत्वारि। उतत्वः। उतत्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुतत्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतोत्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः। अपि खल्वेकः पश्यन्नपि न पश्यति। अपि खल्वेकः शृण्वन्नपि न शृणोति एनामिति। अविद्वांसमाहार्धम्। उतोत्वस्मै तन्वं विसस्रे। तनुं विवृणुते। जायेव पत्य उशती सुवासाः। तद्यथा। जाया पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते। एवं वाक् वाग्विदे स्वात्मानं विवृणुते। वाङ्नो विवृणुयादात्मानमित्यध्येयं व्याकरणम्। उतत्वः। सक्तुमिव। सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत। अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताऽधि वाचि। सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति॥

णशब्दस्वरूपमुपलभमानोऽप्यर्थापरिज्ञानान्न पश्यतीत्यर्थः। उतोइति। उत उइति निपातसमाहारः। अविद्वांसमाहार्धमिति। अविद्वल्लक्षणमर्थमर्द्धर्चे आहेत्यर्थः। सचतेरिति। षच सेचन इत्यस्याद्दुर्धावइति। दुःशोधः। यथा तितउना सक्तोस्तुषाद्यपनीयते तथा व्याकरणेन वाचोपशब्दादित्यर्थः। कसतेरिति। पृषोदरादित्वाद्वर्णव्यत्ययः।

ततवदिति। विस्तारयुक्तमित्यर्थः। तुन्नवदिति। बहुच्छिद्रम्। धीराइति। वैयाकरणाः। वाचमक्रतेति। अपशब्देभ्यो वि
विक्तां कृतवन्तः। मन्त्रेघसेति लेर्लुकि सत्यक्रतेति रूपम्। अत्रासखायइति। ऋचितुनुघेति दीर्घः। सखायः समानख्यात
योभेदग्रहस्यनिवृत्तत्वात्सर्वमेकमिति मन्यन्ते। सख्यानीति। सायुज्यानीत्यर्थः। एकगम्यइति। ज्ञानेनैव प्राप्यः। वाची
ति। वेदाख्ये ब्रह्मणि यालक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणा सैषां निहितेत्यर्थः। प्रायश्चित्तीयामिति। भवार्थेवृद्ध

तित उपरि पवनं भवति। ततवद्वा तुन्नवद्वा। धीराध्यानवन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमक्रत अकृष
त। अत्रासखायः सख्यानि जानते। अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते। क्व। एष दुर्गो मार्गः। एकगम्यो
वाग्विषयः। के पुनस्ते। वैयाकरणाः। कुत एतत्। भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि। एषां वाचि भद्रा ल
क्ष्मीर्निहिता भवति। लक्ष्मीर्लक्षणाद्भासनात्परिवृढा भवति। सक्तुमिव। सारस्वतीम्। याज्ञिकाः पठ
न्ति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। प्रायश्चित्तीया माभूमेत्य
ध्येयं व्याकरणम्। सारस्वतीम्। दशम्यां पुत्रस्य। याज्ञिकाः पठन्ति। दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य
नामविदध्यात्॥

च्छः। प्रायश्चित्तीयाइति। प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय श्रुतिस्मृतिविहिताय कर्मणे हितास्तन्निमित्तोत्पादनाः माभू
मेत्यर्थः। दशम्युत्तरकालमिति। दशम्याउत्तरइति पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः। क्रिया
विशेषणं चैतत्। दशादिनान्याशौचं भवतीति दशम्युत्तरकालमित्युक्तम्। यद्यपि गृह्यकाराः पठन्ति दशम्यां पुत्रस्ये
ति। तदपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम्॥ ॥

घोषवदादीति। घोषवन्तो ये वर्णाः शिक्षायां प्रदर्शिताः तदादि। अन्तरन्तस्थमिति। मध्ये यरलवा यस्मिन्नित्यर्थः। त्रिपुरुषानूकमिति। नामकरणे योऽधिकारी पिता तस्य ये त्रयः पुरुषास्ताननुकायत्यभिधत्त इति त्रिपुरुषानूकम्। अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः। सुदेवो असीति। वरुणस्येयं स्तुतिः। यतो हेतोर्व्याकरणज्ञानाद्वरुणसत्यदेवोऽसि ततो हेतोरन्येऽपि सत्यदेवा भवन्तीत्यर्थः। सिन्धव इति। नद्य इव विभक्तय इत्यर्थः। अनुक्षरन्तीति। ताल्वनुप्राप्य प्रका

घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामकृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्। दशम्यां पुत्रस्य। सुदेवो असि। सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव। सुदेवो असि वरुण सत्यदेवोऽसि यस्य ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयः। अनुक्षरन्ति। काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा साऽस्मिन्नुद्यते इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामिव। तद्यथा। शोभनामूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति। एवं ते सप्त सिन्धवः सप्त विभक्तयस्ताल्वनुक्षरन्ति तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवः स्यामित्यध्येयं व्याकरणम्। सुदेवो असि। किं पुनरिदं व्याकरणमेवाधिजिगांसमानेभ्यः

शन्त इत्यर्थः। साऽस्मिन्नुद्यत इति। अनेकार्थत्वाद्धातूनामुत्क्षिप्यत इत्यर्थः। सूर्म्यमिति। सूर्मीमिति प्राप्ते अमि पूर्व इत्यत्र वा छन्दसीत्यनुवृत्त्या यणादेशः। किं पुनरिति। ननु कानि पुनरस्येति येन एवं स एव कथं पृच्छति किं पुनरिति। एवं तर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्य विषयविभागं दर्शयति। पुरा वेदाध्ययनात्पूर्वं व्याकरणमधीयते ते बालत्वात्प्रष्टुमसमर्था इति न प्रयोजनमन्वाख्येयम्। अद्यत्वे तु स्वल्पायुष्ट्वात्पूर्वं वेदं प्रधानमधीयते ततः प्रष्टुं समर्थत्वाद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनं पृच्छन्तीत्यवश्यमन्वाख्येयं प्रयोजनम्॥ ॥

नपुनरन्यदिति। वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्य इत्यर्थः। ॐमित्युक्त्वेति। अभ्युपगम्येत्यर्थः। वृत्तान्तशइति। वृत्तान्तः प्रपाठक उच्यते। वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः। अद्यत्वइति। अद्यत्वेशब्दो निपातोऽस्मिन्काल इत्यत्रार्थे वर्तते। त्वरिताइति। विवाहादौ। उभयोपदेशइति। हेयोपादेयोपदेशे स्पष्टा प्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेश उद्भावितः। यद्यपि प्रतिपत्तिः स्पष्टा गौरवं तु भवतीत्याह॥

प्रयोजनमन्वाख्यायते नपुनरन्यदपि किंचित्। ॐमित्युक्त्वा वृत्तान्तशः शमित्येवमादीन् शब्दान्पठन्ति। पुराकल्प एतदासीत्। संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणंस्माधीयते। तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते। तदद्यत्वे न तथा। वेदमधीत्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति। तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे। इमानि प्रयोजनान्यध्येयं व्याकरणमिति। उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तम्। प्रयोजनान्यप्युक्तानि। शब्दानुशासनमिदानीं कर्तव्यम्। तत्कथं कर्तव्यम्। किं शब्दोपदेशः कर्तव्य आहोस्विदपशब्दोपदेश आहोस्विदुभयोपदेश इति। अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात्। तद्यथा। भक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते॥

अन्यतरेति। शब्दापशब्दयोरित्यर्थः। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्द्धारणे वर्तेते॥

। अभ्युपगम्येत्यर्थ इति। वस्तुतस्तु ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेति श्रुत्योपनिषदा वेदपाठारम्भे प्रणवोच्चारणस्य विधानात्तदनुसारेणेदमोमित्युक्त्वेति भाष्यमिति बोध्यम्॥

 पञ्चेति। अर्थित्वाद्भक्षणं प्राप्तं पञ्चसु पञ्चनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्तते। न त्वयं विधिः। अप्राप्तेरभावा

 त्। किंपुनरिति। उभयोपदेशाद्गुरोर्लघीवपि प्रश्नस्यैतयोः कोऽन्याय्य इत्यर्थः। दृष्टेति। साधुशब्दप्रयोगाद्धर्मावाप्तेरि

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति। अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः। तद्यथा। अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति। एवमिहापि। यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौरित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयोऽपशब्दा इति। अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्यत एतद्गौरित्येष शब्द इति। किंपुनरत्र ज्यायः। लघुत्वाच्छब्दोपदेशः। लघीयाञ्छब्दोपदेशः। गरीयानपशब्दोपदेशः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति। अथैतस्मिन्शब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कर्तव्यः। गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः। नेत्याह। अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते। बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां

त्यर्थः। अथवा उपादेयोपदेशात्साक्षात्प्रतिपत्तिर्भवतीति भावः। बृहस्पतिरिन्द्रायेति। प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः॥

॥

शब्दानामिति। शब्दपारायणशब्दो योगरूढः शास्त्रविशेषस्य। तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणाभिधाना

यगम्यमानार्थस्यापि शब्दानामित्यस्य प्रयोगः। एकदेशोपयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते। यथौषधसंस्कृत
घृतमात्रैकदेशोपयोगे उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः। तथेह नेति प्रतिपादयति। चतुर्भिरिति। आगमकालो ग्रह

शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम। बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसह
स्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम। किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति।
चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति। आगमकालेन स्वाध्यायकालेन प्रवचनकालेन व्यव
हारकालेनेति। तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपायः शब्दानां
प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः। किंचित्सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्र
वर्त्यं येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान्प्रतिपद्येरन्। किं पुनस्तत्। उत्सर्गापवादौ। कश्चि
दुत्सर्गः कर्तव्यः। कश्चिदपवादः। कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः। कथंजातीयकोपवा
दः। सामान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः विशेषतोपवादः। तद्यथा। कर्मण्यण्। तस्य विशेषेणापवादः।
तद्यथा। आतोनुपसर्गे कः॥

णकालः। स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः। प्रवचनकालोऽध्यापनकालः। व्यवहारो यज्ञकर्मणि। किंचिदिति।
सामान्यविशेषो यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत्। कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इत्यादि॥

सकलशास्त्रव्यवस्थैकतरपक्षाश्रयणे न सिध्यतीति पक्षद्वयाश्रयणं प्रश्नपूर्वकं करोति। किंपुनरिति। आकृतिपक्षे केवले आश्रीयमाणे सरूपाणामित्येकशेषः, सहवचनविप्रतिषेधसूत्रादि नोपपद्यते। केवलेपि व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादि न घटते। तस्मात्तु स्यसिद्धये क्वचित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते। अत्र जातिवादिन आहुः। जातिरेव शब्देन प्रतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात्संबन्धग्रहणासंभवात्। साच जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययदर्शनादस्तीत्यवसीयते। तत्र गवादयः शब्दाभिन्नद्रव्यसमवेतां जातिमभिदधति। तस्यां प्रतीतायां तदावेशात्तदवच्छिन्नं द्रव्यं प्रतीयते। शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाचक्षते। गुणे तु तत्संबन्धात्प्रत्ययः। द्रव्ये संबन्धिसम्बन्धात्।

किंपुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम्। उभयमित्याह। कथं ज्ञायते। उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि। आकृतिं पदार्थं मत्वा जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्युच्यते। द्रव्यं पदार्थं मत्वा सरूपाणामित्येकशेष आरभ्यते॥

। संज्ञाशब्दानामपुत्त्यतिप्रभृत्याविनाशात् पिण्डस्य कौमारयौवनाद्यवस्थाभेदेपि स एवायमित्यभिन्नप्रत्ययनिमित्ता डित्थत्वादिका जातिर्वाच्या। क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव धातुवाच्या। पठति पठतः पठन्तीत्यादेरभिन्नस्य प्रत्ययस्य सद्भावात्तन्निमित्तजात्यभ्युपगमः। व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः। शब्दस्य व्यक्तिरेव वाच्या। जातेस्तूपलक्षणभावेनाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः॥

उपलक्षणभावेनेति। व्यक्तिशाब्दबोधस्य सधर्मितावच्छेदककत्वनिर्वाहाय साधारणधर्माणां तत्प्रकारतया भानस्यावश्यकतया ऽपूर्वव्यक्तिभानोपपत्तये शक्तिज्ञाने शक्यतावच्छेदकानां तेषामनुगतेन केनचिद्रूपेण प्रवेशस्यावश्यवक्तव्यतया गोपदादि[illegible]ना श्रयणमिति भावः॥

किंपुनरिति। विप्रतिपत्त्या संशयः। केचिद्धि नित्यवर्गं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः। अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमिच्छन्ति। वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते। अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः स च कार्यस्तद्व्यतिरेकेणान्यस्यानुपलम्भादित्याचक्षते। संग्रह इति। ग्रन्थविशेषे। कथं पुनरिति। किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानामथ स्मर्तेति प्रश्नः। सिद्ध इति। तत्र नित्यः शब्दो जातिस्फोटलक्षणो व्यक्तिस्फोटलक्षणो वा। कार्यशब्दिकानामपि मते प्रवाहनित्यतया। अर्थस्यापि जातिलक्षणस्य नित्यत्वम्। द्रव्यपक्षेपि सर्वशब्दानां सत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म वाच्यमिति नित्यता प्रवाहनित्यतया वा। संबन्धस्यापि व्यवहारपरंपरया अनादित्वान्नित्यता। सिद्धशब्दस्य नित्यानित्ययोर्दर्शनात्पृच्छति। अथेति। नित्ये

किंपुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः। संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः। यद्येव नित्यः। अथापि कार्यः। उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति। कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। अथ सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः। नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः। कथं ज्ञायते। यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते। तद्यथा। सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति ॥

ति। नित्यलक्षणस्यार्थस्य पर्यायेण वाचकत्वमेवार्थे कदाचिन्नित्यशब्द आह कदाचित्सिद्धशब्द इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति। अविनाशिषु। अविचालिष्विति। देशान्तरप्राप्तिरहितेषु ॥

ग्रन्थविशेष इति। संग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धिः। वि० ॥ ॥

ननुचेति।सिद्धशब्दात्क्रियानिष्पन्नोऽप्यर्थोऽवगम्यतइत्यर्थः।संग्रहेतावदिति।तत्रहिकिंकार्यःशब्दोऽथसिद्धइ
तिपक्षद्वयविचारःकृतः।तत्रकार्यप्रतिपक्षार्थाभिधायीसामर्थ्यात्सिद्धशब्दइतिस्थितम्।तस्मानतन्त्रत्वादिहा
पितथैवयुक्तमित्यर्थः।अथवेति।एवशब्दप्रयोगेहिपदमवधारणम्।द्योतकत्वेनएवशब्दस्यापेक्षणात्।यदातुद्यो
तकमन्तरेणसामर्थ्यादवधारणंगम्यतेतदानदेकपदमित्युच्यते।तत्रसर्वएवापोभक्षयन्तीत्यब्भक्षश्रुतिःसामर्थ्या
न्नियममवगमयत्यपएवभक्षयतीति।इहापिनित्यानित्यव्यतिरेकेणराश्यन्तराभावात्सिद्धशब्दोपादानान्नियमोव

ननुचभोःकार्येष्वपिवर्तते।तद्यथा।सिद्धओदनःसिद्धःसूपःसिद्धायवागूरिति।यावताकार्येष्व
पिवर्तते।तत्रकुतएतन्नित्यपर्यायवाचिनोग्रहणम्।नपुनःकार्येयःसिद्धशब्दइति।संग्रहेताव
त्कार्यप्रतिद्वन्द्विभावान्मन्यामहेनित्यपर्यायवाचिनोग्रहणमिति।इहापितदेव।अथवासन्त्येक
पदान्यप्यवधारणानि।तद्यथा।अब्भक्षोवायुभक्षइति।अपएवभक्षयति वायुमेवभक्षयतीति
गम्यते।एवमिहापिसिद्धएवनसाध्यइति।अथवापूर्वपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः॥

गम्यते।सिद्धएवेति।कार्याणांतुपदार्थानांप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरपिसत्त्वात् सिद्धतानास्तीतिनतेऽपिसिद्धाए
व।अथवेति।कथंपुनर्देवदत्तशब्देसंज्ञात्वेनविनियुक्तेएकदेशःप्रयुज्यते।नह्यसौसंज्ञात्वेनविनियुक्तः।नचै
कदेशात्स्मर्यमाणस्यसमुदायस्यवाचकत्वमुपपद्यते।प्रतीयमानस्यप्रत्यायकत्वासंभवादुच्चार्यमाणस्यैव
वाचकत्वात्।एवंतर्ह्यनुनिष्पादिन्योऽवयवसरूपाःसंज्ञाविनियोगकालेविनियुक्ताएव।लोपस्तुवर्णानांसा
धुत्वंमाभूदित्यन्वाख्यायते॥ ॥

इहापि नित्यानित्ययोर्निबन्धनत्वावि[illegible][illegible] अत्यन्तसिद्ध इति । न्यायाद्धि नित्यत्वं शब्दादी-
नां स्थितमित्याह । अथवेति । न हि संदेहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तरेण निश्चयोत्पादात् । वर्ण्येनेति । प्रयत्नव्या-
ख्यातव्येनेत्यर्थः । माङ्गलिक इति । अगर्हिताभीष्टार्थसिद्धिर्मङ्गलं तत्प्रयोजन आचार्यो माङ्गलिकः । प्रथन्त इति । अध्ययन-
स्याविच्छेदात् । वीरपुरुषाणीति । श्रोतॄणां परैरपराजयात् । आयुष्मत्पुरुषाणीति । शास्त्रानुष्ठाने धर्मोपचयादायुर्व-

अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति । तद्यथा । देवदत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति । अथवा व्याख्यानतो विशेष-
प्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः । किं पुनरने-
न वर्ण्येन किं न महता कण्ठेन नित्यशब्द एवोपात्तः । यस्मिन्नुपादीयमानेऽसंदेहः स्यात् । मङ्गलार्थम् ।
माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते । मङ्गलादीनि हि शा-
स्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति ।
अयं खलु नित्यशब्दो नावश्यं कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्तते । किं तर्ह्याभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तद्य-
था । नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । यावता आभीक्ष्ण्येऽपि वर्तते । तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् । व्या-
ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति । पश्यति त्वाचार्यो मङ्गलार्थश्चैव सिद्धशब्द-
आदितः प्रयुक्तो भविष्यति शक्ष्यामि चैनं नित्यपर्यायं वर्णयितुमिति । अतः सिद्धशब्द एवोपात्तो न नि-
त्यशब्दः । अथ कं पुनः पदार्थं मत्वा एष विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति । आकृतिमित्याह । कु-
त एतत् । आकृतिर्हि नित्या । द्रव्यमनित्यम् ॥

द्धनात् । सिद्धार्था इति । अध्ययननिष्पत्तिरेव तेषां सिद्धिः । नावश्यमिति । ततश्चाभीक्ष्ण्ये न ये शब्दाः प्रयुज्यन्ते । आगोपालाङ्गनं तेषामेवान्वा-
ख्यानं स्यात् न विरलप्रयोगाणाम् । विनापि च क्रियापदप्रयोगेणाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दः प्रयुज्यते । यथा आश्चर्यमनित्ये नित्यवीप्सयोरिति ॥

अर्थसंबन्धे चेति। द्रव्यपक्षे द्रव्यस्यानित्यत्वादर्थग्रहणं संबन्धविशेषणार्थमुपात्तम्। अनित्येऽर्थे कथं संबन्धस्य नित्यतेति चेत्। योग्यतालक्षणत्वात्संबन्धस्य। तस्याश्च शब्दाश्रयत्वात् शब्दस्य च नित्यत्वाददोषः। द्रव्यं हि नित्यमिति। असत्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाच्यमित्यर्थः। आकृतिरिति। संस्थानम्। ब्रह्मदर्शने च गोत्वादिजातेरप्यस-

अथ द्रव्ये पदार्थे कथं विग्रहः कर्तव्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। नित्यो ह्यर्थवतामर्थैरभिसंबन्धः। अथवा द्रव्य एव पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। द्रव्यं हि नित्यमाकृतिरनित्या। कथं ज्ञायते। एवं हि दृश्यते लोके। मृत्कयाचिदाकृत्या युक्ता पिण्डो भवति॥ पिण्डाकृतिमुपमृद्य घटिकाः क्रियन्ते। घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते। तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति। पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते। रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते। कटकाकृतिमुपमृद्य स्वस्तिकाः क्रियन्ते। पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरया आकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसदृशे कुण्डले भवतः। आकृतिरन्या चान्या च भवति द्रव्यं पुनस्तदेव। आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते। आकृतावपि पदार्थे एष विग्रहो न्याय्यः। सिद्धे शब्दे अर्थे संबन्धे चेति। ननु चोक्तमाकृतिरनित्येति। नैतदस्ति। नित्या आकृतिः। कथम्। न क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्रोपरता भवति। द्रव्यान्तरस्था तूपलभ्यते॥

त्त्वादनित्यत्वम्। आत्मैवेदं सर्वमिति वचनात्। न क्वचिदुपरतेति। अनभिव्यक्तेत्यर्थः। अद्वैते न लोके व्यवहाराभावाद्व्यवहारे चाकृतेरेकाकारपरामर्शहेतुत्वान्नित्यत्वम्॥ ॥

अथवेति।असत्यत्वेपितत्त्वतोलोकव्यवहाराश्रयणेनजातेर्नित्यत्वंसाध्यते।त्रिविधाचानित्यता।संसर्गानित्यता यथास्फ टिकस्यलाक्षाद्युपधानेस्वरूपतिरोधानेनपररूपभासः।उपधानापगमेस्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभावः।परिणामानित्य तायथाबदरीफलस्यश्यामतातिरोभावेलौहित्यस्याविर्भावः।प्रध्वंसानित्यता सर्वात्मनाविनाशः।एतत्त्रिविधानित्यताप्रति क्षेपेणनित्यतांप्रतिपादयितुमुक्तंध्रुवमित्यादि।तत्रध्रुवंकूटस्थमितिसंसर्गानित्यतापरिहृता।अविचालीतिपरिणामा

अथवानेदमेवनित्यलक्षणम्।ध्रुवंकूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्यययोगियत्तन्नित्यमिति।तदपिनित्यंयस्मिंस्तत्त्वंनविहन्यते।किंपुनस्तत्त्वम्।तद्भावस्तत्त्वम्।आकृतावपितत्त्वंनविहन्यते।अथवाकिंनएतेनइदंनित्यमिदमनित्यमिति।यन्नित्यंतंपदार्थमत्वेषविग्रहःक्रियतेसिद्धेशब्देअर्थेसंबन्धेचेति।कथंपुनर्ज्ञायतेसिद्धःशब्दोऽर्थःसंबन्धश्चेति।लोकतः।यल्लोकेऽर्थमर्थमुपादायशब्दान्प्रयुञ्जतेनैषांनिर्वृत्तौयत्नंकुर्वन्ति।येपुनःकार्याभावाःनिर्वृत्तौतावत्तेषांयत्नःक्रियते।तद्यथा।घटेनकार्यंकरिष्यन्कुम्भकारकुलंगत्वाऽऽहकुरुघटंकार्यमनेनकरिष्यामीति।नतद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणोवैयाकरणकुलंगत्वाऽऽहकुरुशब्दान्प्रयोक्ष्यइति॥

नित्यता।अनपायेत्यादिनाप्रध्वंसानित्यता।यन्नित्यमिति।बुद्धिप्रतिभासःशब्दार्थौयदायदाशब्दउच्चारितस्तदात- दर्थाकाराबुद्धिरुपजायतेइतिप्रवाहनित्यत्वादर्थस्यनित्यत्वमित्यर्थः।लोकतइति।अन्यथाकार्येषुवस्तुषुलोकव्य वहारोऽन्यथानित्येषु।शब्दश्चव्यवहारोऽनादिवृद्धपरंपराव्युत्पत्तिपूर्वकइतिशब्दादीनांनित्यत्वम्।घटादयस्त्व र्थक्रियार्थिभिरन्यतआनीयन्ते।उत्पादविनाशयुक्ताश्चोपलभ्यन्तेनैवंशब्दादयः॥ ॥

तावत्येवार्थमिति। बुद्ध्या वस्तु निरूप्येत्यर्थः। अत्र भाष्यकारेण संभवन्तीमप्येकवाक्यतामनाश्रित्य वाक्यत्रयं व्यवस्थापितम्। सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे शास्त्रं प्रवृत्तमित्येकं वाक्यम्। कथं ज्ञायत इति प्रश्ने लोकतो ज्ञायत इति द्वितीयम्। लोकत इत्यस्यावृत्त्या लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि तृतीयम्। शब्दप्रयोग इति। प्रयोगग्रहणेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादित्युक्तं भवति। अर्थेन आत्मप्रत्यायनाय प्रयुक्तोऽर्थप्रयुक्तः। धर्मायनियम इति। चतुर्थ्या तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते। संबन्धसामान्ये तु षष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः। चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकारभाव एव विधानात्। धर्मार्थ इति। धर्मार्थत्वान्नियमएव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारयः समासः। धर्मप्रयोजन इति। लिङादिविषयेण नियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः। प्रियतद्धिता इति। नायमपशब्दः किंतु ये लोकवेदयोर्भवा अवयवास्ते लोकवेदशब्दाभ्यामभिधातुं शक्यन्ते। आधाराधेयभावकल्पनया तु तद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वनिमित्तः। यथा कश्चिद्वनस्पतय इति प्रयुङ्क्ते। कश्चिद्वानस्पत्यमिति समूहप्रत्ययान्तम्॥

तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते। यदि तर्हि लोक एषु शब्देषु प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः। लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते। किमिदं धर्मनियम इति। धर्माय नियमो धर्मनियमः। धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः। धर्मप्रयोजनो वा नियमो धर्मनियमः। यथा लौकिकवैदिकेषु। प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः। यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते॥

अथवेति। नात्रावयवावयविविभागः किंतर्हि लोकवदव्यतिरिक्ता सिद्धा नपृथग्भावेन वरूपद्इत्यर्थः। लौकिकः स्मृत्युपनिबद्धः। वैदिकः श्रुत्युपनिबद्धः। शक्यं चानेनेति। शकेः कर्मसामान्ये लिङ्गसर्वनामनपुंसकयुक्ते कृत्यप्रत्ययः। ततः पदान्तरसंबन्धादुपजायमानमपि स्त्रीत्वं बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गसंस्कारं न बाधत इति शक्यं श्वमांसादिभिः क्षुदित्युक्तम्। यदा तु पूर्वमेव विशेषविवक्षा तदा शक्या

अथवा युक्त एवात्र तद्धितार्थः। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावदभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः। अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युच्यते। भक्ष्यं च नाम क्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्। तत्र नियमः क्रियते। इदं भक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति। तथा खेदात्स्त्रीषु प्रवृत्तिर्भवति।

समानश्च खेदविगमो गम्यायां चागम्यायां च। तत्र नियमः क्रियते। इयं गम्या इयमगम्येति। वेदे खल्वपि। पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतो वैश्य इत्युच्यते। व्रतं च नामाभ्यवहारार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्। तत्र नियमः क्रियते। तथा बैल्वः खादिरो वा यूपः स्यादित्युच्यते। यूपश्च नाम पश्वनुबन्धार्थमुपादीयते। शक्यं चानेन यत् किंचिदेव काष्ठमुच्छ्रित्यानुच्छ्रित्य वा पशुरनुबन्धुं तत्र नियमः क्रियते। तथाऽग्नौ कपालान्यधिश्रित्याभिमन्त्रयते। भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वमिति। अन्तरेणापि मन्त्रमग्निर्दहनकर्मा कपालानि संतापयति। तत्र च नियमः क्रियते। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति॥

क्षुदिति भवत्येव। यदा तु प्रतिघातस्यैव क्षुत्कर्मशक्येषु प्रतिघातस्तदा क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति भवति। खेदादिति। खेदयतीति खेदो रागः। इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा खेदः। पयोव्रत इति। सत्यामर्थितायां पय एव व्रतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः। अर्थित्वाभावे कारणाभावात्॥ ॥

समानायामिति। यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधानेनार्थं प्रत्याययन्ति। केचित्त्वा पभ्रंशाः परंपरया निरूढिमागताः साधुशब्दान स्मारयन्त एव तमर्थं प्रत्याययन्ति। अन्ये तु मन्यन्ते साधुशब्दवदपभ्रंशा अपि साक्षादर्थस्य वाचका इति। अस्त्यप्रयुक्त इति। प्रयोगमूलत्वादस्याः स्मृतेरप्रयुक्तानामन्वाख्यानस्याप्रमाण्यमाशङ्कते यथा घटादीनां विनाऽप्यर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते। नैवं शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहाराय प्रयुज्यमानाः

एवमिहापि समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च धर्मनियमः क्रियते। शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति। एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति। अस्त्यप्रयुक्तः। सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ताः। तद्यथा। ऊषतेरचक्र पेचेति। किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः। प्रयोगाद्धि भवाञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति। य इदानीमप्रयुक्ताः नामी साधवः स्युः। इदं तावद्विप्रतिषिद्धम्। यदुच्यते सन्ति वै शब्दा अप्रयुक्ता इति। यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम्। प्रयुञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति। कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यात्। नैतद्विप्रतिषिद्धम्। सन्तीति तावद्ब्रूमः। यदेताञ्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते। अप्रयुक्ता इति ब्रूमः। यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति। यदप्युच्यते। कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्यादिति। न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति। किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति। ननु च भवानप्यभ्यन्तरो लोके। अभ्यन्तरोऽहं लोके न त्वहं लोकः॥

सन्तः सत्त्वेनादर्शीयन्त इत्याह। इदमिति। कश्चेदानीमिति। उपहासपरम्। उत्तरं तु शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतिप्रत्ययादिसंभवादनुमितिसत्त्वात्। व्यवहारे तु न दृश्यन्त इत्युक्तम्। न त्वहं लोक इति। यथा लोकोऽर्थावगमाय शब्दान्प्रयुङ्क्ते नैवं मयैते ऽर्थे प्रयुक्ता अपि तु स्वरूपपदार्थका इत्यर्थः॥

॥

अर्थेशब्दप्रयोगादिति। अर्थसद्भावः शब्दप्रयोगे लिङ्गं नहि विना शब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते। इतरोऽन्यथासिद्ध
तामाह। अप्रयोगइति। यतोऽन्येतेषामर्थानांसन्ति वाचकास्ततोनैषामनुमानमुपपद्यते। यद्यप्यूषेत्यस्यउषिता
इतिसमानार्थोनभवतिपरोक्षतादेर्विशेषस्यानवगमात्तथापितत्प्रत्यायनायपदान्तरसहितःप्रयुज्यते। संप्र

अस्त्यप्रयुक्तइतिचेन्नार्थेशब्दप्रयोगात्। अस्त्यप्रयुक्तइतिचेत्। तन्न। किंकारणम्। अर्थेशब्द
प्रयोगात्। अर्थेशब्दाःप्रयुज्यन्ते। सन्तिचैषांशब्दानामर्थाः येष्वर्थेषुप्रयुज्यन्ते॥ अप्रयोगःप्रयो
गान्यत्वात्। अप्रयोगःखल्वप्येषांशब्दानांन्याय्यः। कुतः। प्रयोगान्यत्वात्। यदेतेषांशब्दानामर्थे
अन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते। तद्यथा। ऊषेत्यस्यशब्दस्यार्थेक्वयूयमुषिताः। तेरेत्यस्यार्थेक्वयूयंतीर्णाः। चक्रे
त्यस्यार्थेक्वयूयंकृतवन्तः। पेचेत्यस्यार्थेक्वयूयंपक्ववन्तइति। अप्रयुक्तेदीर्घसत्रवत्। यद्यप्यप्रयुक्ता
अवश्यंदीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः। तद्यथा। दीर्घसत्राणिवार्षशतिकानिवार्षसहस्रिकाणिच।
नचाद्यत्वेकश्चिदपिव्यवहरति। केवलमृषिसंप्रदायोधर्मइतिकृत्वायाज्ञिकाःशास्त्रेणानुविदध
ते। सर्वेदेशान्तरे। सर्वेखल्वप्येतेशब्दादेशान्तरेषुप्रयुज्यन्ते। नचैवोपलभ्यन्ते। उपलब्धौयत्नःक्रि
यताम्। महान्शब्दस्यप्रयोगविषयः॥

त्यप्रयुज्यमानानामपिपूर्वंप्रयुक्तत्वादनुशासनंकर्तव्यमित्याह। अप्रयुक्तेइति। ऋषिसंप्रदायइति। वेदाध्ययन
मित्यर्थः। सर्वइति। इदमत्रतात्पर्यंयस्यकस्यचिद्वचनात्प्रयोगाप्रयोगौनव्यवतिष्ठेतेअपितुशिष्टानामेववचनात्

वाकोवाक्यमिति। वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते। यथा किंस्विदावपनं महदु भूमिरावपनं महदिति
। पूर्वचरितसंकीर्तनमितिहासः। वंशाद्यनुकीर्तनं पुराणम्। विकार इति। जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्रेत्यर्थः। किंपुन
रिति। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः। तत्र किं सम्यग्ज्ञातः कामधुग्भवति सुप्रयो

सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः एकशतमध्वर्युशाखाः सह
स्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं वैद्यकमि
त्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य सन्त्यप्रयुक्ता इति वचनं
केवलं साहसमात्रमेव। एतस्मिंश्चातिमहति शब्दस्य प्रयोगविषये ते ते शब्दास्तत्र तत्र नियतविषया दृ
श्यन्ते। तद्यथा। शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति। विकार एनमार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः
सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्रमुदीच्येषु ये चाप्य
ते भवतोऽप्रयुक्ता अभिमताः शब्दा एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते। क्व। वेदे तद्यथा। सप्तास्ये रेवती रेवदू
ष। यद्वो रेवती रेवत्यां तमूष। यन्मे नरः श्रुत्यं ब्रह्म चक्र। यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति॥ किंपुनः शब्द-
ज्ञाने धर्म आहोस्वित्प्रयोगे। कश्चात्र विशेषः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाधर्मः। ज्ञाने धर्म इति चेत्तथा अ-
धर्मः प्राप्नोति॥

गात्तु सम्यग्ज्ञातत्वानुमानमित्यर्थः। आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तत्वं तु सम्यग्ज्ञानादित्यर्थ इति प्र
श्नः। ज्ञाने धर्म इति चेदिति। यथा श्लेष्मणः प्रकोपनं स्नेहद्रव्यं रूक्षं तु वायोस्तथेहापि प्राप्तमिति भावः॥ ॥

आचारे। प्रयोगे। ऋषिर्वेदः। नच प्रयत्न इति। यदि प्रयत्नेन विना फलं स्यात् प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः। व्यतिरेक-

योहि शब्दाञ्जानात्यपशब्दानप्यसौ जानाति। यथैव शब्दज्ञाने धर्मः। अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति। भूयांसो ह्यपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः। एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः। तद्यथा। गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः। आचारे नियमः। आचारे पुनर्ऋषिर्नियमं वेदयते। तेसुराहेलयोहेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुरिति। अस्तु तर्हि प्रयोगे। प्रयोगे सर्वलोकस्य। यदि प्रयोगे धर्मः सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। कश्चेदानीं भवतो मत्सरः यदि सर्वो लोकोऽभ्युदयेन युज्येत। न खलु कश्चिन्मत्सरः। प्रयत्नानर्थक्यं तु भवति। फलवता च नाम प्रयत्नेन भवितव्यम्। न च प्रयत्नः फलाद्व्यतिरेच्यः। ननु च ये कृतप्रयत्नास्ते साधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते। त एव साधीयोऽभ्युदयेन योक्ष्यन्तेकोपि वै लक्ष्यते। दृश्यन्ते हि कृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्च प्रवीणाः। तत्र फलव्यतिरेकोपि स्यात्। एवं तर्हि नापि ज्ञान एव धर्मो नापि प्रयोग एव। किं तर्हि। शास्त्रपूर्वके प्रयोगेऽभ्युदयस्तत्तुल्यं वेदशब्देन। शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते। तत्तुल्यं वेदशब्देन। वेदशब्दा अप्येवमभिवदन्ति। योऽग्निष्टोमेन यजते। य उ चैनमेवं वेद। योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते य उ चैन-मेवं वेद॥

इति। परिहासः। तत्तुल्यमिति। वेदः शब्दो यस्यार्थस्य स वेदशब्दः। तस्य यथा ज्ञानात्तु अनुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकः प्रयोग इत्यर्थः॥

 अपर आहेति। वेदश्चासौ शब्दश्च वेदशब्द इति कर्मधारयः। अथवेति। अपशब्दज्ञानानान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञान

अपर आह। तत्तुल्यं वेदशब्देनेति। यथा वेदशब्दा नियमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति। एवं यः शा
स्त्रपूर्वकं शब्दान्प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति। अथवा पुनरस्तु ज्ञान एव धर्म इति। ननु चोक्तं ज्ञाने
धर्म इति चेत्तथाऽधर्म इति। नैष दोषः। शब्दप्रमाणका वयम्। यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्।
शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह नापशब्दज्ञाने अधर्ममाह। यच्च पुनरशिष्टाप्रतिषिद्धं नैव तद्दोषाय भव
ति नाभ्युदयाय। तद्यथा। हिक्कितहसितकण्डूयितानि नैव तद्दोषाय भवन्ति नाभ्युदयाय। अथवाऽभ्युपा
य एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने। योऽप्यपशब्दाञ्जानाति शब्दानप्यसौ जानाति। तदेवं ज्ञाने धर्म इति ब्रु
वतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति। अथ वा कूपखानकवदेत
द्भविष्यति। तद्यथा। कूपखानकः कूपं खनन्यद्यपि तदीयमृदापांसुभिश्चावकीर्णो भवति सोऽप्सु संजा
तासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाभ्युदयेन योगो भवति। एवमिहा
पि। यद्यप्यपशब्दज्ञानेऽधर्मः तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते भूयसा चा-
भ्युदयेन योगो भविष्यति। यदप्युच्यते आचारे नियम इति। याज्ञे कर्मणि स नियमः अन्यत्रानियमः॥

स्पष्टयकृफलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः। दोषइति। उत्कृष्टधर्मफलावाप्तौ स्वल्पमधर्मफलमुत्पन्नमप्यनुत्पन्न
कल्पं भवतीत्यर्थः॥ ॥

प्रत्यक्षधर्माण इति। योगिप्रत्यक्षेण सर्वं विदितवन्तः। परावरज्ञा इति। विद्याविद्याप्रविभागज्ञाः। अथेति। उक्तमिदं न चान्तरेण व्याकरणमित्यादि। तत्र पक्षद्वयेपि दोषदर्शनात्प्रश्नः। षष्ठ्यर्थ इति। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामष्टाध्याय्याः प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः। सामान्यविशेषशब्दतया तु द्वयोः सहप्रयोगो न विरुध्यते। यदा त्वष्टाध्याय्ये-

एवं हि श्रूयते। यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः। प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः। ते तत्रभवन्तः। यद्वा नस्तद्वा न इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते। याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते। तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः। अथ व्याकरणमित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः। सूत्रम्। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोनुपपन्नः। सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सूत्रमिति। किं तर्हि तदन्यत्सूत्राद्व्याकरणं यस्यादः सूत्रं स्यात्। शब्दाप्रतिपत्तिः। शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति। व्याकरणाच्छब्दान्प्रतिपद्यामह इति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। किं तर्हि व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति। न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्। वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्ह्युदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति। एवं तर्हि शब्दः। शब्दे ल्युडर्थः। यदि शब्दो व्याकरणं ल्युडर्थो नोपपद्यते। व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणं न हि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते केन तर्हि। सूत्रेण॥

कदेशः सूत्रशब्देनोच्यते तदा षष्ठ्यर्थोप्युपपद्यते। शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि व्याख्यानरहितसूत्रमात्रश्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते। समुदितमिति। समुदायादेवार्थावसायोत्पादादित्यर्थः। शब्द इति। करणे ल्युड्विधीयते। शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्म न तु करणमिति भावः॥

भवे चेति। शब्देप्यन्वाख्यायमानत्वेन भवो योग इति चेन्मीमांसादियोगस्यापि शब्दं प्रति विचारकत्वाद्वैयाकरणत्वप्रसङ्गः। न चेदानीमिति। लक्षणप्रपञ्चाभ्यां मूलसूत्रवद्वार्त्तिकानामुपपत्त्या दोषाभावः। प्रस्कन्दनमिति। यद्यप्ययं भीमादिस्तथापि कृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोपादान इत्ययं प्रपञ्च इति भावः। गौरित्युक्ते इति। सास्नादिमति यदा कंचित्

भवे। भवे च तद्धितो नोपपद्यते। व्याकरणे भवो योगो वैयाकरण इति। नहि शब्दे भवो योगः। क्व तर्हि। सूत्रे। प्रोक्तादयश्च तद्धिताः। प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। आपिशलं काशकृत्स्नमिति। नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः। किं तर्हि। सूत्रम्। किमर्थमिदमुभयमुच्यते। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। न प्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेऽपि तद्धितश्चोदितः स्यात्। पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे च तद्धित इति तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। तदपि पठितम्। न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति। अयं तावददोषः। यदुच्यते शब्दे ल्युडर्थ इति। नावश्यं करणाधिकरणयोरेव ल्युड्विधीयते। किं तर्हि। अन्येष्वपि कारकेषु। कृत्यल्युटो बहुलमिति। तद्यथा। प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति। अथवा शब्दैरपि शब्दा व्याक्रियन्ते। तद्यथा। गौरित्युक्ते सर्वे संदेहा निवर्तन्ते नाश्वो न गर्दभ इति। अयं तर्हि दोषः। भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति। एवं तर्हि लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम्। लक्ष्यं च लक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भवति। किं पुनर्लक्ष्यं लक्षणं च। शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् ॥

त्ययं गौरित्युच्यते तदा तत्र वाचकान्तराणां निवृत्तिः कृता भवति। एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्ते सर्वाणि तत्स्तदृशानि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते ॥ ॥

पूर्वेपञ्चालाइति। जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरूपारोपात्प्रयोगः। तैलमिति। यदौषधसंस्कृ-
ताद्घृततैलमात्रा भवति तदेदमुदाहरणम्। आकृतिवाचित्वे तु घृततैलशब्दयोः संस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र मु
ख्या वृत्तिः। शुक्लइति। अशुक्लेऽप्यवयवेऽवयवान्तरस्य शौक्ल्यात्समुदायस्य शुक्लत्वे सत्यारोपात्प्रयोगः। व्यपदे

एवमप्ययं दोषः। समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवयवे नोपपद्यते। सूत्राणि चाप्यधीयान इष्य
ते वैयाकरण इति। नैष दोषः। समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते। तद्यथा। पूर्वे पञ्चा-
लाः। तैलं भुक्तम्। घृतं भुक्तम्। शुक्लो नीलः कृष्ण इति। एवमयं समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृत्तोऽवय
वेऽपि प्रवर्तते। अथवा पुनरस्तु सूत्रम्। ननु चोक्तं सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इति। नैष दोषः। व्य
पदेशिवद्भावेन भविष्यति। यदप्युच्यते शब्दाप्रतिपत्तिरिति। न हि सूत्रत एव शब्दान्प्रतिपद्यन्ते किं
तर्हि व्याख्यानतश्चेति। परिहृतमेतत्। तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवतीति। ननु चोक्तं न केवला
नि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति। किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येते
त्समुदितं व्याख्यानं भवतीति। अविजानत एतदेवं भवति। सूत्रत एव हि शब्दान्प्रतिपद्यन्ते। आ
तश्च सूत्रत एव। यो ह्युत्सूत्रं कथयेन्नादो गृह्येत॥

शिवद्भावेनेति। यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शब्दार्थभेदाद्भेदव्यवहारः। एवमिहापि व्याकरणशब्देन
शास्त्रस्य व्याकृतिक्रियायां करणरूपत्वमुच्यते। सूत्रशब्देन तु समुदायरूपतेति भेदव्यवहार उपपद्यते। सूत्रत ए
वेति। पदच्छेदादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात्। आत इति निपातः। अतश्चहेतोरित्यर्थः। नाद इति। नैतदित्यर्थः।
अथवा नादोऽर्थरहितत्वाद्घोषमात्रमेवेत्यर्थः॥

किमर्थइति। नहिवर्णोपदेशेनकस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमितिभावः। वृत्तिसमवायार्थइति। लाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थइत्यर्थः। धर्मनियमवत्समासः। इत्यर्थइति। शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वंसमवायस्यदर्शयति। इग्यणादित्यादौहियथासंख्यशास्त्रंवर्णसन्निवेशमात्रादेवावतिष्ठते। वृत्तिप्रयोजनइति। पारंपर्येणशास्त्रप्रवृत्तावस्याङ्गत्वम्।

अथकिमर्थोवर्णानामुपदेशः। वृत्तिसमवायार्थउपदेशः। वृत्तिसमवायार्थोवर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। किमिदंवृत्तिसमवायार्थइति। वृत्तयेसमवायोवृत्तिसमवायः। इत्यर्थोवासमवायोवृत्तिसमवायः। वृत्तिप्रयोजनोवासमवायोवृत्तिसमवायः। कापुनर्वृत्तिः। शास्त्रप्रवृत्तिः। अथकःसमवायः। वर्णानामानुपूर्व्येणसन्निवेशः। अथकउपदेशः। उच्चारणम्। कुतएतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्यहिवर्णानाह उपदिष्टाइमेवर्णाइति। अनुबन्धकरणार्थश्च। अनुबन्धकरणार्थश्चवर्णानामुपदेशः कर्तव्यः। अनुबन्धानासंक्ष्यामीति। नह्यनुपदिश्यवर्णाननुबन्धाःशक्याआसङ्क्तुम्। सएषवर्णानामुपदेशोवृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणंचप्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारोवृत्त्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थश्च। इष्टबुद्ध्यर्थश्चवर्णानामुपदेशः। इष्टान्वर्णान्भोत्स्यतइति। नह्यनुपदिश्यवर्णानिष्टाःवर्णाःशक्याविज्ञातुम्। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशःकर्तव्यः। एवंगुणाअपिहिवर्णाइष्यन्ते॥

सतिहिसमवायेइत्संज्ञाततआदिरन्त्येनेतिततोहलोपइत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिः। प्रत्याहारार्थमिति। प्रत्याहारशब्देनाणादिकाःसंज्ञाउच्यन्ते। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेति। सतिह्युपदेशेकत्वादिदोषरहितायेवर्णानिर्दिष्टास्तेतथैवप्रयोक्तव्याइत्युक्तंभवति। एकश्रुत्यादिसूत्राणांपाठात्तेषामुदात्तादीनामुपदेशःकर्तव्यइत्याह। इष्टबुद्ध्यर्थश्चेतिचेदिति॥

आकृत्युपदेशादिति। उपात्तोपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायामविवक्षित इत्यर्थः। संवृतादीनामिति। एकारादीनां संवृतत्वं दोषो न त्वकारस्य तस्य संवृतगुणत्वात्। तत्र संध्यक्षरेषु विवृततमेषूच्चार्येषु संवृतत्वं दोषः। कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलीत्वेन प्रसिद्धः। ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोपि दीर्घ इव लक्ष्यते। एणीकृतोऽविशिष्टः किमयमोकार अथौकार इति यत्र सन्देहः। अम्बूकृतो यो व्यक्तोप्यन्तर्मुख इव श्रूयते। अर्द्धको दीर्घोपि ह्रस्व इव। ग्रस्तो जिह्वामूलेन निगृहीतः। अव्यक्त इत्यपरे। निरस्तो निष्ठुरः। प्रगीतः सामवदुच्चारितः। उपगीतः समीपवर्णान्तरगीत्यानुरक्तः

आकृत्युपदेशात्सिद्धम्। आकृत्युपदेशात्सिद्धमेतत्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथैव वर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधः। आकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुनः संवृतादयः। संवृतः कलो ध्मातः एणीकृतोम्बूकृतोऽर्द्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीतः क्ष्विण्णो रोमश इति। अपर आह ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम्। संदष्टमेणीकृतमर्द्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना इति। अतोन्ये व्यञ्जनदोषाः। नैष दोषः। गर्गादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। अस्त्यन्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनम्। किम्। समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति॥

। क्ष्विण्णः कम्पमान इव। रोमशो गम्भीरः। अविलम्बितो वर्णान्तरासंभिन्नः। निर्हतो रूक्षः। संदष्टो वर्द्धित इव। विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः। एकोप्यनेकनिर्भासीत्यपरे। स्वरदोषभावना इति। स्वरदोषगोत्राणि। अनन्ता हि दोषा अशक्तिप्रमादकृताः। अस्त्यन्यदिति। गर्ग इत्यादिनैव सन्निवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात्। गार्ग्य इत्यादीनां मा भूत्। ततश्च गर्गादिस्थानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः कृता स्यात्। न तु समुदायान्तरस्थानाम्। यद्यपि प्रत्ययविध्यर्थो गर्गादीनां पाठस्तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वायापि भवति॥

निवृत्तकलादिकामिति। अकारस्य संवृतत्वान्निवृत्तसंवृतत्वादिकामिति नोक्तम्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वात्सर्ववर्णानां पूर्णत्वान्ते प्रत्यापत्तिरित्यर्थः। यदनुबन्धैरिति। यथा स्वरितत्वमधिकारार्थमेवमात्मनेपदाद्यर्थं कलादिकं प्रतिज्ञायकलादात्मनेपदमित्यादि करिष्यते। नत्वनुदात्तङित इत्यादि। । ननु चानुबन्धाभावे कथमणादिकाः संज्ञा

एवं तर्ह्यष्टादशधा भिन्नां निवृत्तकलादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिं वक्ष्यामि। सा तर्हि वक्तव्या। लिङ्गार्था तु प्रत्यापत्तिः। लिङ्गार्था सा तर्हि भवति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि। अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यम्। इत्संज्ञा च न वक्तव्या। लोपश्च न वक्तव्यः। यदनुबन्धैः क्रियते तत् कलादिभिः करिष्यते। सिध्यत्येव म पाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तमाकृत्युपदेशात्सिद्धमिति चेत्संवृतादीनां प्रतिषेध इति। परिहृतमेतत्। गर्गादिबिदादिपाठात्संवृतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति। ननु चान्यद्गर्गादिबिदादिपाठे प्रयोजनमुक्तम्। किम्। समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादिति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते। कलादयश्च निवर्त्यन्ते। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह॥

उपपद्यन्ते। आदिरन्त्येनेत्यत्रादिः कलैः सहेत्युक्त्वा अइउइत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यन्ते। स्वरसंधिश्चासन्देहाय न करिष्यत इत्यदोषः। उभयमिति। यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपाद्यत इत्यर्थः॥ ॥

द्विगता इति। द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयसंपादका इत्यर्थः। तथा वाक्यान्यपीति। प्रबन्धस्याप्यर्थवद्द्विगतत्वमित्यर्थः। अथ वेति। केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाद्धात्वादीनां च शुद्धानां पाठात् तत्स्थत्वाच्च वर्णानां न कश्चिद्दोषः।

द्विगता अपि हेतवो भवन्ति। तद्यथा। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिता इति। तथा वाक्यान्यपि द्विष्ठानि भवन्ति। श्वेतो धावति। अलम्बुसानां यातेति। अथ वा इदं तावदयं प्रष्टव्यः। क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति। आगमेषु। आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते। विकारेषु तर्हि। विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रत्ययेषु तर्हि। प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते। धातुषु तर्हि। धातवोपि शुद्धाः पठ्यन्ते। प्रातिपदिकेषु तर्हि। प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते। यानि तर्ह्यग्रहणानि प्रातिपदिकानि। एतेषामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः। शशः षष इति मा भूत्। पलाशः पलाष इति मा भूत्। मञ्चको मञ्जक इति मा भूत्। आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः। उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम् ॥१॥

यानि तर्हीति। डित्थादीनि। एतेषामपीति। शिष्टप्रयुक्तत्वेनोणादीनां पृषोदरादीनां च साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्सर्वेषामत्र संग्रहः सिद्धः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाह्निकम्॥ शुभं भवतु॥ श्रीरस्तु॥ कल्याणमस्तु॥ श्रीपतञ्जलये नमः॥ ॥

अइउण्॥ ॥सर्वैर्वर्णैर्न विशेषेण विचार्यं विशेषेणात्र विचारः क्रियते। अकारस्येति। अत्राकारादीनां स्वरूपेणानु कार्येण वा सतोप्यर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्वाद्विभक्त्यनुत्पत्तिः। स्वरसंधिस्तु न प्रवर्तते। वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्। तत्राकारस्य संवृतत्वाद्दीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वात्प्रयत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसङ्गात्स्वदेशे षकारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोतीति विवृतत्वमस्योपदिश्यते। विवृतस्य गुणस्योपदेशो विवृतोपदेशः। तत्र गुणस्य नित्यसापेक्षत्वादकारापेक्षत्वेपि समासः। यथा देवदत्तस्य गुरुकुलमिति। आकारग्रहणार्थं इति। विवृतोपदेशश्चाकारग्रहणार्थं इति सामानाधिकरण्येन निर्देशादाकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यादवगमात्॥

अइउण्॥ ॥अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः। अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। आकारग्रहणार्थः। अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात्। किंचकारणं न गृह्णीयात्। विवारभेदात्। किमुच्यते विवारभेदादिति। न पुनः कालभेदादपि। यथैव ह्ययं विवारभिन्न एवं कालभिन्नोपि॥

द्यानुरूपमुत्तरं न भवतीति न चोदनीयम्। सवर्णग्रहणेनेति। येन प्रत्याहारेण गुदित्सवर्णस्येत्यनेन सवर्णा गृह्यन्ते तेन करणेनेत्यर्थः। किंचकारणमिति। आकृतिपक्षाश्रयेण ग्रहणकशास्त्रस्य प्रत्याख्यानादाकारस्याप्यत्वजातिसद्भावात्सिद्धं ग्रहणमिति भावः। अत्र च निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमा कृता। तेन कस्मात्कारणादित्यर्थः संपद्यते। विवारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्प्रायग्रहणादसर्वनाम्नो वा प्रथमाद्वितीययोरभावाद्विभाषा गुणेस्त्रियामिति पञ्चमी विहिता। विवारयति विकासयति आस्यमिति विवारः प्रयत्नः। व्यक्तिपक्षे ग्रहणकशास्त्रारम्भाद्दोषापत्तिः। व्यक्तिपक्षे भेदान्तरसद्भावादाह। किमुच्यत इति॥ ॥

बाह्यश्चेति। प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः। प्रसिद्धपरिमाणवस्त्वन्तरगतपरिच्छेदकक्रि यान्तरापेक्षणात्कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य। यथा व्रीहेः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणद्रव्यकृत एवमत्रापि मात्रादिव्यपदेशो निमेषादिक्रियाभेदकृतः। अथवा नाभिप्रदेशाद् एवंविशिष्टप्रयत्नारम्भाद्ध्रस्वदीर्घादिनिष्पत्त्या नाभेश्चास्याबाह्यत्वात्कालस्य बाह्यत्वम्। विवृतत्वादीनां चास्यवर्तिप्रयत्ननिष्पाद्यत्वादाभ्यन्तरत्वम्। द्रुतादिवृत्तयस्तु यथा न भेदिकास्तथा तपरसूत्रे वक्ष्यते। किंपुनरिति। किं सूत्रकारेणैव विवृतोपदेशः कृतो वार्तिककारेण तु तस्य प्रयोजनमुक्तम्। अथाकृत एव विवृतोपदेशो वार्तिककृता चोद्यत्वेनो।

सत्यमेवमेतत्। वक्ष्यति तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्रास्य ग्रहणस्य प्रयोजनम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञका भवन्तीति। बाह्यश्च पुनरास्यात्कालः। तेन स्यादेव कालभिन्नस्य ग्रहणं न पुनर्विवारभिन्नस्य। किंपुनरिदं विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते

पन्यस्तदिति प्रश्नः दुरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विवृतो व्याख्यानेन विना न शक्यते ज्ञातुमिति प्रत्यक्षेऽप्यकारे प्रश्नोऽयं नासमञ्जसः ॥

प्रसिद्धपरिमाणेति क्रियान्तरस्य विशेषणम्। वि०। दुरवधारत्वादिति। अन्ये तु किंपुनरिति प्रश्नस्यायं भावः सूत्रकारेण पाणिनिना अइ उणित्यत्र बोधकत्वेन तात्पर्यविषयत्वं विवृते बुद्ध्वा शास्त्रं प्रणीतमाहोस्वित्संवृत इति। किमयं स्वतः सिद्धः संवृतोऽथवा विवृतस्तस्य स्थाने ऽ अ इति सूत्रनिष्पन्न इति परमार्थः। उच्चरितादन्यस्मिन्ननुच्चरितेन प्रतिसन्धीयमाने त्रैस्वर्यमित्यत्र त्रिशब्देन बोधकत्वेन तात्पर्यविषयताया दृष्टत्वात्। उपदिश्यमानस्येत्यस्य पाणिनिं प्रतिबोध्यमानस्येत्यर्थः। पूर्वत्राप्युपदेश इत्यस्य बोधनमित्यर्थः। तत्र पाणिनिं प्रति विवृत एव भगवता बोधितः संवृते हि बोधिते विवृतस्य कलादीनामिव वार्णसाधुत्वस्यैवाभावेन प्रसङ्गस्यैवाभावात्तस्य स्थाने पाणिनिना संवृतस्य विधानमनुपपन्नं स्यादिति पूर्वस्य पक्षस्याश्रयणम्। नन्वेवं संवृतस्य वार्णसाधुत्वानापत्तिः वर्णसमाम्नायस्य तद्बोधकस्य संवृतेऽप्रवृत्तेरिति चेन्नैवम्। प्रत्यापत्त्यैव तद्बोधनात्। वर्णसमाम्नाये संवृतपाठेन तदनुमानाच्च। इत्थं च प्रत्यक्षेऽप्यकारे स्ववधारत्वेऽपि विवृतत्वस्य प्रश्नस्यासामञ्जस्ये विवृतत्वादेरप्रत्यक्षत्वमभिमन्यमाने प्रदीपविवरणे चिन्त्यमित्याहुः ॥ ॥

तत्र प्रत्यापत्त्या पूर्वः पक्ष आश्रितः। अन्यथा शास्त्रान्ते प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात्। स्वरूपप्रच्यवाभावात्। अस्ति ह्यन्यदिति। प्रयोगएव प्राप्ते विवृतत्वे संवृतत्वप्रत्यापत्तिः स्यादित्यज्ञापकमेतदित्यर्थः। नन्विहासति विवृतोपदेशे सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणादच्त्वाभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः। नैष दोषः। उदीचामातः स्थाने इति ज्ञापकाद्दृत्त्याकारस्य ह्रस्वः। नैव लोक इति। प्रयुक्तानामनुशासनात् प्रयोगे च विवृतस्याकारस्यासंभवात्संवृत एव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापिकैव॥

आहोस्वित्संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यते। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते। कथं ज्ञायते। यदयम् अ अ इत्यकारस्य विवृतस्य संवृतताप्रत्यापत्तिं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्रान्तर्यतो विवृतस्य विवृतः प्राप्नोति संवृतः स्यादित्येवमर्था प्रत्यापत्तिः। नैतदस्ति। नैव लोके न च वेदेऽकारो विवृतोऽस्ति। कस्तर्हि संवृतः। योऽस्ति स भविष्यति। तदेतत्प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति॥

भाष्ये नैव लोके न च वेद इति। प्रत्याहारे संवृतोपदेशे तस्यैवाण्ग्रहणादिसंज्ञासु सतीषु अतिमालादौ सवर्णदीर्घादेरेवाभावेन टाबादिस्थस्यास्याकारस्य संवृतस्यैव संविज्ञानेनोक्तोदाहरणे संवृतस्यैव सवर्णदीर्घस्य वा सत्त्वे न तत्स्थाने संवृतस्यैव प्राप्त्या तद्वैयर्थ्येनज्ञापकत्वं सम्यगेवेति भावः। दीर्घप्लुतवचने चेति तृतीयवार्तिके प्रयोजनकथनं तु अन्यत्र विवृतोपदेशस्य। तेन तत्प्रत्याख्यानेनैव लोके न च वेद इत्यस्यापि एवमेव तात्पर्यम्। न पुनर्ह्रस्वस्य विवृताकारस्य दीर्घप्लुतयोश्च संवृतयोरत्यन्तासत्त्वविषयकम्। क्विचित्तिचेत्यादाववसाने ह्रस्वविवृतस्य साम्प्रतिकैर्बह्वृचादिवैदिकैः पठ्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एवं दीर्घप्लुतयोः संवृतावर्णयोरुच्चारणस्य सुशकत्वस्य स्पष्टत्वात्। न च दीर्घस्यैवाकारस्य द्रुतवृत्त्या तथोच्चारणमात्रं तथा ह्रस्वसंवृताकारस्य विलम्बितवृत्त्या दीर्घत्वादिप्रतिभास इति वाच्यम्। इकारादिषु द्रुतादिवृत्त्याऽवर्ण इव वैलक्षण्यानुपलम्भेन तत्प्रतिभासस्य द्रुतादिवृत्तिप्रयोज्यताया वक्तुमशक्यत्वात्। कैयटस्यापि विवृतह्रस्वाकारादीनामसाधुत्व एवाभिप्रायो न पुनरत्यन्तासत्त्व इत्यपि शक्यते वक्तुम्। अत एव धात्वादिस्थ इतीति प्रतीकमुपादाय विवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवमुद्भावितवानत्वसंभवम्। एतदनुरोधेन यस्तत्स्तत्रेतीति प्रतीके दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्याशक्यत्वं कैयटेनोक्तं तस्यापि कलधमातादीनामिव वार्णसाधुत्वाभावादशक्यत्व एवाभिप्रायो वर्णनीय इति दिक्॥

कः पुनरिति। विवृतोपदेशादित्यत्र कृत इति वा कर्तव्य इति वा वाक्यशेषाध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः। आहोपुरुषिकेति। अहो अहं पुरुष इत्यहंकारवानहोपुरुषस्तस्य भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। अहंकारवत्त्वमित्यर्थः। तस्येति। यदा प्रत्याहारे विवृतोकार उपदिष्टस्तदा प्रयत्नभेदात्तेन संवृतस्याकारस्य ग्रहणाभावादच्कार्यं न स्यादिति तत्सिद्धये सर्वस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः। तेन शाम्यतीत्यादौ दीर्घादिसिद्धिरिष्यति। ननु च सर्वेषामकाराणां यत्सामान्यं तदनुकरणमत्राकारः

कः पुनरत्र विशेषः। विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायेत संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्येतेति। न खलु कश्चिद्विशेषः। आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशश्चोद्यत इति। वयं तु ब्रूमो विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायत इति। तस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः। तस्यैतस्याक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशादन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः। क्वान्यत्र। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य। किं प्रयोजनम्। सवर्णग्रहणार्थः। आक्षरसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। विवारभेदादेव। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्याक्षरसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति। यदयमकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारेऽकोग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि द्वयोराक्षरसमाम्नायिकयो-र्युगपत्समवस्थानमस्ति॥

तस्य च विवृतत्वे प्रतिज्ञायमाने सर्वेषां तत्प्रतिज्ञातं भवतीति किमुच्यते तस्य विवृतोपदेशादिति। एवं तर्हि यदा कस्यचिदेवाकारस्येदमनुकरणं स्वरूपपदार्थको वाऽकारः तदेदमुच्यत इत्यदोषः। यदयमिति। अत्र हि ककारेण चिन्हेन प्रत्याहारस्थो विवृतो निर्दिष्टः। ते न च संवृतस्याग्रहणे इकः सवर्ण इतिवल्लक्षणं न हि द्वयोरिति। यद्यप्येको पि विवृतो नास्ति तथापि द्व्यधिष्ठानत्वादेकादेशस्य द्वयोरित्युक्तम्॥

नैतदिति। अकइत्यकारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणादज्ञापकमेतदित्यर्थः। क एष यत्न इति। धात्वादयः पठितास्तत्रा
कारो विवृतः पठ्यतां न हि किंचिद्गौरवं भवति तत्किमुच्यतेऽन्यत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति प्रश्नः। यानीति। प्रातिपद-
पाठस्याप्राक्यत्वात्तस्य विवृतोपदेशादित्यनेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यतया चोद्यत इत्यर्थः। धात्वादिस्थ इ
ति। अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विवृतत्वेऽवश्यचोदनीये धात्वादिस्थस्यापि संवृतस्यैव पठितस्य कार्यार्थं विवृतत्वं प्रति

नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यस्याक्षरसमाम्नायिकेन ग्रहणमस्ति
तदर्थमेतत्स्यात्। खट्वाढकं मालाढकमिति। सति प्रयोजने न ज्ञापकं भवति। तस्माद्विवृतोपदेशः
कर्तव्यः। क एष यत्नश्चोद्यते विवृतोपदेशो नाम। विवृतो वोपदिश्येत संवृतो वा। को न्वत्र विशेषः।
स एष सर्व एवमर्थो यत्नः क्रियते यान्येतानि प्रातिपदिकान्यग्रहणानि तेषामेतेनाभ्युपायेनोपदे
शश्चोद्यते तद्गुरु भवति। तस्माद्वक्तव्यं धात्वादिस्थश्च विवृत इति॥ दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृ
त्त्यर्थः॥ दीर्घप्लुतवचने च संवृतनिवृत्त्यर्थो विवृतोपदेशः कर्तव्यः। दीर्घप्लुतौ संवृतौ मा भूतामि
ति। वृक्षाभ्यां देवदत्ता ३ इति। नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तो
भविष्यतः॥ स्थानी प्रकल्पयेदेतावनुस्वारो यथा यणम्। संवृतः स्थानी संवृतौ दीर्घप्लुतौ प्रकल्पयेत्। अ
नुस्वारो यथा यणम्। तद्यथा॥ सय्यँन्ता सव्वँत्सरः यल्ँलोकं तल्ँलोकमिति। अनुस्वारः स्थानी यणमनुनासिकं प्रकल्पयति॥

ज्ञेयम्। अन्यथादोषरूपविवृतोच्चारणप्रयत्नस्य गौरवं स्यात्॥ विवृतत्वप्रतिज्ञाने प्रयोजनान्तरमाह। दीर्घेति। असति विवृत
त्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात्संवृतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः। नैव लोक इति। असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादका
रस्य संवृतस्य विवृतौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः। यदयमतो दीर्घो यञि अतो रोरप्लुतादप्लुत इत्याहेति भावः॥ ॥

सतस्तत्रेति। अशक्यत्वाद्दीर्घप्लुतयोः संवृतयोरुच्चारणस्येत्यर्थः। एवमपीति। असति विवृतत्वप्रतिज्ञाने संवृतस्याकारस्य संवृतावेवईकारोकारौ प्राप्नुतः। घृतः संवृता अन्यत्राभेवसान्नइति कैश्चिदीकारोकारयोः संवृतत्वस्याभ्युपगमात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशइति। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादावयमेवाकारोनुक्तत इति ककारादिनाचिन्हेन ज्ञायते। ततश्चाणत्वात्तस्यग्राहकत्वमस्तु। अस्यच्वा-विस्यादौत्वकारस्यानणत्वाद्ग्राहकत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः। वृत्तिः शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिः। तदनुगतो निर्देशोनुवृत्तिनिर्देशः॥ एक-

विषमउपन्यासः। युक्तं यत्तत्तत्र प्रक्लृप्तिर्भवति। सन्तिहि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च। दीर्घप्लुतौ पुनर्नैव लोके न च वेदे संवृतौ स्तः। कौ तर्हि। विवृतौ। यौ स्तस्तौ भविष्यतः॥ एवमपि कुत एतत् तुल्यस्थानौ प्रयत्नभिन्नौ भविष्यतः। न पुनस्तुल्यप्रयत्नौ स्थानभिन्नौ स्याताम्। ईकार ऊकारो वेति। वक्ष्यति स्थानेन्तरतम इत्यत्र स्थान इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं ब-लीयो भवतीति॥ तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्रा-प्नोति। अस्यच्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। नह्येतेऽणो येनुवृत्तौ। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उप-दिश्यन्ते॥ एकत्वादकारस्य सिद्धम्। एकोयमकारो यश्चाक्षरसमाम्नाये यश्चानुवृत्तौ यश्च धात्वादिस्थः॥ अनुबन्धसंकरस्तु। अनुबन्धसंकरस्तु प्राप्नोति कर्मण्यण् आतोनुपसर्गे क इति केपि णित्कृतं प्राप्नोति॥

त्वादकारस्येति। एकैवाकारव्यक्तिः। उदात्तादिभेदप्रतिभासस्तु व्यञ्जकध्वनिकृतः। खड्गतैलादर्शादिभेदे प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदवत्। अकारस्य निदर्शनार्थत्वादिकारादीनामप्यैक्यं बोद्धव्यम्॥ अनुबन्धसंकर इति। एकत्वे काणटगादीनां भेदाभा-वाड्डाद्दौडीबादिः प्राप्नोति॥

घृत इति। ईऊऋत् एते इत्यर्थः। क्वचित्तु घृत इति पाठः। वि० ॥ ॥

किरिणोति। नगोश्वन्सावर्णीतिप्रतिषेधादकारेणोदाहृतः। घटेनेति। एक एवाकारो द्विरुच्चार्येतइतिह्यत्त्वाभावः। ठंसु-
बाहुकादिषूक्तार्थः। द्रव्यवदिति। उपचारोव्यवहारः। यथैकेनघटेनोदकाहरणादिक्रियांयुगपदनेको नकरोतितथै-
वैकमकारंयुगपदनेकोनोच्चारयेदित्यर्थः। विषयेणेति। वार्तिककारेणकरणत्वेनसामान्यरूपतयाचाभेदेनविषयो-
निर्दिष्टः। भाष्यकारस्त्वधिकरणत्वंव्यक्तिभेदाद्बहुत्वंचप्रतिपादयति। विषयेविषयइति। सर्वेगुणमिति। गुणाअनुब-

एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिः। एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति। तत्र कोदोषः। किरि
णागिरिणेत्येकाजिति लक्षणमन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। इह च घटेन तरति घटिक इति ह्यज्लक्षणः ठन्न प्राप्नो
ति॥ द्रव्यवच्चोपचाराः। द्रव्यवच्चोपचाराः प्राप्नुवन्ति। तद्यथा। द्रव्येषु नैकेन घटेनानेको युगपत्कार्यंक
रोति। एवमिममकारंनानेको युगपदुच्चारयेत्॥ विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम्। यदयं विषये वि
षये नानालिङ्गमकारंकरोति। कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गेकइति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोस्तीति। य-
दि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकंस्यात्। एकमेवायंसर्वगुणमुच्चारयेत्। नैतदस्ति ज्ञापकम्। इत्सं
ज्ञाप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्। नह्ययमनुबन्धैः शल्यकवच्छक्य उपचेतुम्। इत्संज्ञायांहि दोषः स्यात्। आ
यम्यहि द्वयोरित्संज्ञा स्यात्। कयोः। आद्यन्तयोः॥

न्धाः कार्याश्रितत्वादुपकारकत्वात्तत्र कर्मणि कङ्कित्तिब्रूयादित्यर्थः। शल्यकवदिति। शल्यकः प्राणिविशेषः। सयथाक
ण्टकतुल्यैः पक्षैर्व्याप्यते नैवंसर्वानुबन्धयुक्तोऽकारः शक्योनिर्देष्टुम्। आद्यन्तयोरेवेत्संज्ञाविधानान्मध्यपतितानांश्रव
णप्रसङ्गादित्संज्ञैवायच्छते व्याप्रियत इत्येककर्तृकत्वादायम्येत्युक्तम्॥ ॥

एवं तर्हीति। विषयेणेत्येतदन्यथा व्याचष्टे। नानाशब्दमपनीय पुनःशब्दं पठित्वा। यद्यनुबन्धसंकरः स्यादकारमेव शिवा-
दिभ्यो विदध्यात्। अथोच्येत णित्कृतमेव यथा स्याद् ञित्कृतं मा भूदिति नियमार्थमेतत्स्यात्। तन्न। नियमाद्विधेर्बली-
यस्त्वात्। अथवेति। न ब्रूमः सर्वगुणमुच्चारयेदिति किं तर्हि यथा लोके इह मुण्डो भव इह जटिलो भव इह नग्नो भवेति
यद्गुणको यत्रोच्यते तद्गुणक एव तत्र भवति। एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यदनुबन्धविशिष्टो विधीयते तासु तदनुब

एवं तर्हि विषयेण तु पुनर्लिङ्गकरणात्सिद्धम्। यदयं विषये विषये पुनर्लिङ्गमकारं करोति प्राग्दीव्य
तोण्। शिवादिभ्योणिति। तेन ज्ञायते नानुबन्धसंकरोस्तीति। यदि हि स्यात् पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं
स्यात्। अथवा पुनरस्तु विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धमित्येव। ननु चोक्तमित्संज्ञाप्रसङ्गस्त्वर्थमे
तत्स्यादिति। नैष दोषः। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके कश्चिद्देवदत्तमाह इह मुण्डो भव
इह जटिलो भव इह शिखी भवेति। यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपतिष्ठते। एवमयमका
रो यल्लिङ्गो यत्रोच्यते तल्लिङ्गस्तत्रोपस्थास्यते। यदप्युच्यते एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चानुपपत्तिरिति
। एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तिसंख्यानात्। एकाजनेकाज्ग्रहणेष्वावृत्तेः संख्यानादनेकाच्त्वं भविष्यति।

न्धनिमित्तमेव कार्यं संपादयति। आवृत्तिसंख्यानादिति। यथा विकृतियागे त्रयोदश सामिधेन्यः प्रथमोत्तमयोस्त्रिरा-
वृत्त्या सप्तदश संपद्यन्ते। तथा घटेन तरतीति द्व्यज्लक्षणः ष्ठन् भवति। ननु मुख्ये विषये कृतार्थत्वाद्वचनस्य गौणं द्व्य-
च्त्वं कथं कार्यनिमित्तम्। उच्यते। गोद्व्यच इत्यत्राच्शब्दप्रतिषेधाल्लिङ्गादावृत्तिभेदेनापि भेदाश्रयकार्यप्रवृत्तिः ॥

भवेदिति। गिरिणेत्यादा। वावृत्तिभेदेपिमुख्यमेकाच्त्वंननिवर्ततेइतिभावः। एतदपीति। लोकेपूर्वसंख्यासंख्यान्तरेणानुख्येनगौणेनचबाध्यतेइत्यर्थः। ऋषिसहस्रमिति। वित्तेनक्रीत्वाप्रत्येकंदत्वासहस्रदक्षिणाऋषयःसंपन्नाइत्यर्थः। ऋषयःसहस्रमितिकर्मधारयेसंपन्नाइत्यस्यसाक्षादृषिभिःसंबन्धः। षष्ठीसमासेतुसामर्थ्यलक्षणःसंबन्धः। यथा

तद्यथा। सप्तदशसामिधेन्योभवन्तीतित्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामित्यावृत्तितःसप्तदशत्वं भवति। एवमिहाप्यावृत्तितोऽनेकाच्त्वंभविष्यति। भवेदावृत्तितःकार्यपरिहृतम्। इहतुखलु किरिणागिरिणेत्येकाज्लक्षणमन्तोदात्तत्वंप्राप्नोत्येव। एतदपिसिद्धम्। कथम्। लोकतः। तद्यथा। ऋषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशःसहस्रकृत्वोदत्वातयासर्वेतेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाः। एवमिहाप्यनेकाच्त्वंभविष्यति। यदप्युच्यतेद्रव्यवच्चोपचाराःप्राप्नुवन्तीति। भवेद्यदसंभविकार्यंतन्नानेको युगपत्कुर्यात्। यत्तुखलुसंभविकार्यमनेकोपितद्युगपत्करोति। तद्यथा। घटस्यदर्शनंस्पर्शनंवा। संभविचेदंकार्यमकारस्योच्चारणंनामानेकोपितद्युगपत्करिष्यति॥

ब्राह्मणशतंभोज्यतामितिभुङ्क्ते ब्राह्मणैःसह। संभविचेति। एकस्यैवाकारस्ययुगपत्स्थानकरणनिष्पन्नध्वनिव्यङ्ग्यत्वात्सर्वैरित्यर्थः॥

वित्तेनेति। वस्तुतस्तु दानप्रतिग्रहमात्रात्सहस्रेणसहस्रदक्षिणत्वोपपादनंयुक्तम्। ऋषीणांगोविक्रयस्यस्मृतिप्रतिषिद्धस्यकल्पनायाअन्याय्यत्वादितिबोध्यम्॥

एवं परिहृतेष्वपि दोषेषु तत्रन्यायेनाकारस्य भेदं साधयति। आन्यभाव्यमिति। अन्यस्य भावोऽन्यभावः। ततो ब्राह्मणादिषु स्वार्थे विधानार्थात्पाठात्स्वार्थे ष्यञ्। अथवान्यो भावोऽन्यद्वस्तु तस्य भाव इति भावे ष्यञ्। इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानं भिन्नानां दृष्टम्। यथा असंहितायाम् अ इ उ इत्यादीनां कालव्यवायः। इतिरित्यादौ शब्दव्यवायः। तत्र तकारेणाकारेकारयोर्व्यवधानात्। एकत्वे तु व्यवधानं न दृष्टम्। यथा अ इति केवलाकार उच्चार्यते तस्मादुदात्तादिगुणभेदात्कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य। प्रत्यभिज्ञानं चात्वादिसामान्यनिबन्धनम्। यद्यपि शब्दव्यवायेपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवाय एव द्विधा द

आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात्। आन्यभाव्यं त्वकारस्य। कुतः। कालशब्दव्यवायात्। कालव्यवायात् शब्दव्यवायाच्च। कालव्यवायात्। दण्ड अग्रम्। शब्दव्यवायात्। दण्डः। न चैकस्यात्मनो व्यवायेन भवितव्यम्। भवति चेद्भवत्यान्यभाव्यमकारस्य। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनात्। युगपच्च देशपृथक्त्वदर्शनान्मन्यामहे आन्यभाव्यमकारस्येति। यदयं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। अश्वः अर्कः अर्थ इति। नह्येको देवदत्तो युगपत्स्रुघ्ने च भवति मथुरायां च॥ यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्स्युः। तद्यथा। शकुनय आशुगामित्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते। एवमकारो दण्ड इत्यत्र दृष्टो ऽग्र इत्यत्र दृश्यते। नैवं शक्यम्॥

र्शितः। शब्दशून्यः शब्दवांश्च। यदि पुनरिति। कालशब्दाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायो न व्यङ्ग्यस्येति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः। यथा शकुनिः पङ्क्तरादौ स्थित आशुसंचारान्तदन्ते भवति। एवं व्यञ्जकध्वनिसन्निधानासन्निधानाभ्यामकारस्योपलम्भानुपलम्भावित्यर्थः।

॥

जातिस्फोटवादी व्यक्तिस्फोटवादिनं पर्यनुयुङ्क्ते। अनित्यत्वमिति। भवता जातिस्फोटवन्नाभ्युपगम्यते व्यक्तेरेवैकत्वप्रतिज्ञानान्न
चैकत्वं नित्यत्वं नोपपद्यते। दण्ड इत्युदात्तानुदात्तस्वरभेदेन भिन्नत्वान्न ह्येकस्यैवोदात्तत्वपरित्यागेनानुदात्तत्वं युक्तम्। रूपान्तरपरिग्रहा
दनित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्भिन्ना एवानित्या एवाकाराः प्रत्यभिज्ञा त्वत्वनिबन्धनेति जातिस्फोटपक्षोत्र स्थितः। व्यक्तिस्फोटवाद्याह। अ
कारमपीति। श्रोत्रोपलब्धिरिति। श्रोत्रोपलब्ध्या आकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति। आकाशप्रदेशविशेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रि-
याणामसंबद्धविषयाग्रहणात् श्रोत्रस्य च निष्क्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्यावश्यमभ्युपेयम्। बुद्धिनिर्ग्राह्य इ

अनित्यत्वमेवं स्यात्। नित्याश्च शब्दाः। नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपज
नविकारिभिः। यदि चायं दइत्यत्र दृष्टो णइत्यत्र दृश्येत नायं कूटस्थः स्यात्। यदि पुनरिमे वर्णा आदि
त्यवत्स्युः तद्यथा। एक आदित्योनेकाधिकरणस्थो युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभ्यते। विषम उपन्यासः
। नैको द्रष्टा आदित्यमनेकाधिकरणस्थं युगपद्देशपृथक्त्वेषूपलभते। अकारं पुनरुपलभते। अका
रमपि नोपलभते। किं कारणम्। श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः
शब्दः। एकं च पुनराकाशम्। आकाशदेशा अपि बहवः। यावता बहवः तस्मादान्यभाव्यमकारस्य।

ति। पूर्वपूर्वध्वन्युत्पादिताभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्य इत्यर्थः। प्रयोगेणेति। प्रयु
ज्यत इति प्रयोगो ध्वनिः तेनाभिव्यक्तः देशभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नदेशावस्थितपुरुषोदीरिताभिव्यञ्जकध्वनिकृ
तः। भेदवाद्याह। आकाशदेशा इति। यथा पृथिव्या एकत्वेपि स्तुघ्नमथुरादिदेशव्यवहारः। एवमाकाशस्यापि संयोगि
घटादिपदार्थावच्छेदे न भेदव्यवहार इत्यर्थः॥

एवं व्यक्तिस्फोटपक्षे निराकृते जातिस्फोटपक्ष एवाश्रीयते। आकृतिग्रहणादिति। अकारजातिः सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते। नान्तरीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः। तत्र प्रत्याहारेऽकारजातेर्निर्देशात्तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छास्त्रान्ते तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानम्। तदेवं जातिनिर्देशाद्दतुदात्तनिर्देशस्येनाकारेणाग्रहणमाकारस्येति सिद्धम्। अष्टन आ विभक्तावित्यत्र सत्यपि जातिनिर्देशे दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति। अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत्। प्लुतस्य विषये स्मृतदूतिन्यायात् प्लुतस्याग्रहणम्। तद्वच्चेति। स आकृतिपक्षो यत्रास्ति तत्तद्वत्। अथवा वक्ष्यन्नमे तन्नद्वत्। तत्र न्यायेनाकृतिपक्षस्यस्थापितत्वात्तत्परेष्वपि स एव पक्षः स्थित इत्यर्थः।-

आकृतिग्रहणात्सिद्धम्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। तद्वच्च तपरकरणम्। एवं च कृत्वा तपराः क्रियन्ते। आकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति। ननु च सवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा तपराः क्रियेरन्। प्रत्याख्यायते तत्सवर्णेऽणग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वाच्चेति। हल्ग्रहणेषु च। किम्। आकृतिग्रहणात्सिद्धमित्येव। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रैतन्नास्ति अणः सवर्णान्गृह्णातीति। रूपसामान्याद्वा। रूपसामान्याद्वा सिद्धमेतत्। तद्यथा। तानेव शाटकानाच्छादयामः ये मथुरायाम्। तानेव शालीन्भुञ्ज्महे ये मगधेषु। तदेवेदं भवतः कार्षापणं यन्मथुरायां गृहीतम्। अन्यस्मिंश्चान्यस्मिंश्च रूपसामान्यात्तदेवेदमिति भवति। एवमिहापि रूपसामान्यात्सिद्धम्॥

हल्ग्रहणेषु चेति। अवश्याश्रयणीयतामाकृतिपक्षस्य दर्शयति। व्यक्तिपक्षे ह्येकस्यैव तकारस्यानुकरणं खफछठथेत्यत्र तदूतिद्वयोस्तकारयोर्झल्त्वं न स्यात्। अपि त्वेकस्यैवेत्यवात्तामित्यत्र सिज्लोपो न स्यात्। अभित्याद्वित्यादावेव स्यात्। रूपसामान्यादिति। व्यक्तिनिर्देशेऽपि भेदापरामर्शेन लोकवदभेदव्यवहारोऽस्तीति सिद्धमिष्टम्। व्यक्तिव्यतिरिक्तं सामान्यं भवतु वा मा भूत्सर्वथा लोक इव शास्त्रे व्यवहार इत्यर्थः॥ ॥

ऋऌक्॥ अल्पीयानिति। ऋकारापेक्षयात्रकर्षः। ऋकारस्याल्पः प्रयोगस्ततोप्यस्याल्पतरइत्यर्थः। अल्पप्रयोग सापिका र्योर्थमप्युपदेशः कर्तव्यइत्याशङ्क्याह। यश्चापीति। तत्रऋकारावस्था यामेवोदात्तादिषु कृतेषु स्थानेन्तरतमइतिस्थानिसदृ शऌकारो भविष्यति। यदृच्छेति। अर्थगतंप्रवृत्तिनिमित्त मनपेक्ष्ययः शब्दः प्रयोक्त्रभिप्रायेणैव प्रवर्तते सयदृच्छाश ब्दो डित्थादिः। ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरित्यस्य वार्तिककारवाक्यत्वात्सूत्रकारेणानाश्रितत्वादत्रऌकारोपदेशः

ऋऌक्॥ अथऌकारोपदेशः किमर्थः। किंविशेषेण ऌकारोपदेशश्चोद्यतेनपुनरन्येषामपिवर्णा नामुपदेशश्चोद्यते। यदिकिंचिदन्येषामपिवर्णानामुपदेशेप्रयोजनमस्ति। ऌकारोपदेशस्या पितद्भवितुमर्हति। कोवाविशेषः। अयमस्तिविशेषः। अस्यहिऌकारस्याल्पीयांश्चैवप्रयोगवि षयः। यश्चापिप्रयोगविषयः सोपिकॢपिस्थस्यैव कॢपेश्चलत्वमसिद्धम्। तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवाचका र्याणिभविष्यन्तिनार्थऌकारोपदेशेन। अतउत्तरंपठति। ऌकारोपदेशोयदृच्छाशक्तिजानुकरण प्लुत्याद्यर्थः। ऌकारोपदेशः क्रियते। यदृच्छाशब्दार्थोऽशक्तिजानुकरणार्थः प्लुत्याद्यर्थश्च। यदृच्छा शब्दार्थस्तावत्। यदृच्छयाकश्चिऌतकोनामतस्मिन्नच्कार्याणियथास्युः। दध्यॢतकायदेहि। म ध्वॢतकायदेहि। उदङ्ङॢतकोगमत्। प्रत्यङ्ङॢतकोगमत्। चतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिः। जातिशब्दागु णशब्दाः क्रियाशब्दायदृच्छाशब्दाश्चतुर्थाः। अशक्तिजानुकरणार्थः॥

कृतः। अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चाव्युत्पन्नायदृच्छाशब्दाः सन्तीत्यवगम्यते। गाव्यादीनांतुगवादिभिर्निवर्तितत्वादसाधुत्व म्। ऋतकशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैवविनियुक्तइतिऌतकशब्दस्यानिवर्तकः। अशक्तिजेति। अशक्तिजानुकरणस्यजा तिशब्दत्वमिच्छन्ति। यस्मादनुक्रियमाणेशब्देयाजातिः समवेतातत्संबद्धमनुकार्यमनुकरणंप्रत्याययति॥ ॥

अर्थवत्सूत्रारम्भाच्चेति। चिन्त्यमिदंबहुच्पूर्वैतस्यचारितार्थ्यादितिदीक्षितनागेशौ। परमगार्ग्यायणः शिवभागवतइत्यत्रचचारितार्थ्यमितिवयम्॥ ॥

न्याय्यभावादिति। ऋतकशब्दो न्याय्यः। कृदन्तनाम कुर्यादिति स्मृतावुक्तत्वात्। ऋतिः सौत्रो धातुः। तत औणादिकः क्वुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापीति क्वुन्प्रत्ययः। संज्ञादिष्विति। आदिशब्देनैतद्दर्शयति जातिगुणक्रियानिमित्ता अपि शास्त्रान्विताः प्रयोक्तव्या इति। सर्वे शब्द व्युत्पत्तिपक्षे किमर्थवत्सूत्रेणेति चेत् शिष्टप्रयुक्तानामेवाव्युत्पत्तिपक्षोऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थमर्थवत्सूत्रोपादानमनुकरणशब्दानामव्युत्पन्नत्वात्तदर्थं च। अपर आह।

अशक्तया कयाचिद्ब्राह्मण्या ऋतक इति प्रयोक्तव्ये ऌतक इति प्रयुक्तं तस्यानुकरणं ब्राह्मण्यॢतक इत्याह। कुमार्यॢतक इत्याह। क्लृप्त्याद्यर्थश्च ऌकारोपदेशः कर्तव्यः। के पुनः क्लृप्त्यादयः। क्लृप्तिद्विर्वचनस्वरिताः। कॢ३प्तशिखः। क्लृप्तः प्रक्लृप्तः। क्लृप्त्यादिषु कार्येषु क्लृपेर्लत्वं सिद्धं तस्यासिद्धत्वादच्कार्याणि न सिध्यन्ति। तस्माद् ऌकारोपदेशः क्रियते। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिषु। न्याय्यस्य ऋतकशब्दस्य तावत्कल्पनं संज्ञादिषु साधु मन्यन्ते। ऋतक एवासौ न ऌतक इति। अपर आह। न्याय्य ऋतकशब्दः शास्त्रान्वितोऽस्ति स कल्पयितव्यः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न ऌतकः। अयं तर्हि यदृच्छाशब्दोऽपरिहार्यः। ऌफिडः ऌफिड्डश्चेति। एषोऽपि ऋफिडः ऋफिड्डश्च। कथम्॥

ति। पूर्वमुक्तमृतकशब्द एव न्याय्यत्वात्प्रयोक्तव्यो न तु ऌतकशब्द इति। इदानीं तु ऋतकशब्दस्यैवायमपभ्रंशोऽशक्तिजत्वाद् ऌतक इत्युच्यते। अयं तर्हीति। ऋतकशब्दोऽन्वाख्यातत्वाद्भवतु ऌतकशब्दस्य निवर्तकः ऋफिडऋफिड्डावित्येतौ त्वनन्वाख्याताविति कथम् ऌफिडऌफिड्डावित्येतयोर्निवर्तकौ स्यातामिति भावः। एषोऽपीति। उणादयो बहुलमित्येवान्वाख्यातावित्यर्थः॥

अर्तिप्रवृत्तिरिति। अर्तेः प्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः। न सन्तीति। अद्य त्वेपि यदानामक्रियते तदा प्रपास्य रूपा क्रिया गुणो वाध्यारोप्यते इति भावः। अन्यथा कृत्वेति। अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणाचार्येणोपदिष्टस्तकारः वार्तिककारस्तु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण प्रत्याचष्टे। समाने चेति। इह च भिन्नार्थत्वम्। त्वतकशब्दो हि यदा संज्ञात्वेन विनियुज्यते क्वचित्पिण्डे तदा तच्छब्दस्वरूपाध्यासः। ऋतके तु विपर्ययः भिन्नस्वरूपौ चैतौ शब्दाविति भावः। पक्षान्तरैरपीति। यथा द्रव्यपक्षे स

अर्तिप्रवृत्तिश्चैव लोके लक्ष्यते। फिड फिड्डौ वौणादिकौ प्रत्ययौ। त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः। जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति। न सन्ति यदृच्छाशब्दाः। अन्यथा कृत्वा प्रयोजनमुक्तमन्यथा कृत्वा परिहारः। सन्ति यदृच्छाशब्दा इति कृत्वा प्रयोजनमुक्तम्। न सन्तीति कृत्वा परिहारः। समाने चार्थे शास्त्रान्वितोऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तको भवति। तद्यथा। देवदत्तशब्दो देवदिण्णशब्दं निवर्तयति। न गाव्यादीन्। नैष दोषः। पक्षान्तरैरपि परिहारा भवन्ति॥ अनुकरणं शिष्टाशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकवैदिकेषु। अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति। अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय। यथा लौकिकवैदिकेषु। यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावत्। य एवमसौ ददाति य एवमसौ यजते य एवमसावधीत इति तस्यानुकुर्वन् दद्याच्च यजेत चाधीयीत च सोप्यभ्युदयेन युज्यते॥

रूपाणामित्यस्यारम्भः। जातिपक्षे तु प्रत्याख्यानम्। एवमस्यापीत्यर्थः। अव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दपक्षेपि पारंपर्यागताः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्तव्याः। प्रयोजनान्तरमपि वार्तिककारः प्रत्याचष्टे। अनुकरणमिति। अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं मन्यते सुरापानानुकरणवत्॥ ॥

विषमइति। नह्यनुकार्यस्य दोषेणानुकरणस्य दुष्टत्वमिति दर्शयति। यश्चेति। विहितकरणाद्धर्मोत्पत्तिः प्रतिषिद्धाचर-
णाच्चाधर्मोत्पत्तिः। नत्वनुमानेन धर्माधर्मयोर्व्यवस्थितिमन्यते। सुरापानादौ तु तस्या एव क्रियाया अनुष्ठानात्तादृश्याभा
वान्नास्ति अनुकरणत्वम्। दानादीनां स्मार्तत्वाल्लौकिकत्वमुच्यते। स्नातानुलिप्तइति। स्वस्थचित्तत्वं दर्शयति। अस्वस्थे

वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यध्यासत इति तेषामनुकुर्वन्नृत्विक्सत्राण्यध्यासीत सोभ्युदयेन युज्यते।
अपिशिष्टाप्रतिषिद्धं य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कण्डूयतीति तस्यानुकुर्वन् हिक्केच्च ह
सेच्च कण्डूयेच्च नैव तद्दोषाय स्यान्नाभ्युदयाय। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ सुरां पिबतीति त
स्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्सुरां वा पिबेत्सोपि मन्ये पतितः स्यात्। विषम उपन्यासः। यश्चैवं हन्ति यश्चानुह
न्ति उभौ तौ हतः। यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः। यस्तु खल्वेवमसौ ब्राह्मणं हन्ति एवमसौ
सुरां वा पिबतीति तस्यानुकुर्वन्स्नातानुलिप्तो माल्यगुणकण्ठः कदलीस्तम्भं छिन्द्यात् पयो वा पिबेत् न स
मन्ये पतितः स्यात्। एवमिहापि य एवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दं प्रयुञ्जीत सोप्य
पशब्दभाक् स्यात्। अयं त्वन्योपशब्दपदार्थकः शब्दो यदर्थ उपदेशः कर्तव्यः। न चापशब्दपदार्थ-
कः शब्दोपशब्दो भवति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोपशब्दो भ
वतीति॥

नहि वित्तेन अकार्यं क्रियते। माल्यगुणकण्ठ इति। लोकमध्ये प्रकाशत इत्यर्थः। अकार्यं ह्यप्रकाशं क्रियते। तत्र
लृतकशब्दोपि यदाकृतकार्यं प्रयुज्यते तदापशब्दः। यदा त्वनुकार्यं प्रत्याययति तदा साधुरेव। अर्थभेदात्। अ-
श्वगोण्यादिवत्॥ ॥

अपशब्दइत्येवेति। अस्यहिगाव्यादयोऽपभ्रंशाबाच्याः। अयमिति। असाधोरनुकरणमित्येतदप्यत्रनास्तीतिभावः। भवेदिति। प्रयोगस्यसिद्धमनुकरणम्। प्रयोगेचनास्तिपूर्वत्रासिद्धमितिभावः। प्रकृतिवदिति। तत्रयथाक्लृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वादकारद्वारेणाल्लकारस्याच्कार्यंतथानुकरणस्यापीत्यर्थः। द्विरिति। पचन्तुपचन्त्विति केनचिदुक्तेद्विःपचन्त्वित्यनुकरणम्। एतच्चक्रियासाधनाद्यनभिधानात्तिङन्तंनभवति। एवमग्नीइत्यनुकरणंद्व्यर्थान

अपशब्दइत्येवतस्यापशब्दःस्यात्। नचैषोपशब्दः। अयंखल्वपिभूयोनुकरणशब्दोऽपरिहार्यःयदर्थउपदेशःकर्तव्यः। साङ्कृकारमधीते। मङ्कृकारमधीतइति। कस्यस्यपुनरेतदनुकरणम्। क्लृपिस्थस्य। यदिक्लृपिस्थस्यक्लृपेश्चलत्वमसिद्धंतस्यासिद्धत्वादकारएवाच्कार्याणिभविष्यन्ति। भवेत्तदर्थेननार्थःस्यात्। अयंत्वन्यःक्लृपिस्थपदार्थकःशब्दःयदर्थउपदेशःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। इदमवश्यंकर्तव्यम्। प्रकृतिवदनुकरणंभवतीति। किंप्रयोजनम्। द्विःपचन्त्वित्याह। तिङ्‌तिङइतिनिघातोयथास्यात्। अग्नीइत्याह। ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञंभवतीति प्रगृह्यसंज्ञायथास्यात्। यदिप्रकृतिवदनुकरणंभवतीत्युच्यते। अपशब्दएवासौभवतिकुमार्य्लृतकइत्याहब्राह्मणल्लृतकइत्याह। अपशब्दोह्यस्यप्रकृतिः॥

भिधानान्नद्विवचनान्तम्। ननुगम्ल्लृसल्लृइत्यादिस्थस्ययदानुकरणंतदाकथंप्रकृतिवद्भावः। द्युताद्यदितइतिल्लकारेपरतोयणादेशाकरणादित्संज्ञानुवादाच्चधात्वनुबन्धस्यल्लकारस्याच्कार्याण्यनुमीयन्ते। ततस्तदनुकरणस्यसिद्धःप्रकृतिवद्भावः॥

नचापशब्दइति। सिद्धान्तवादी। प्रकरणाद्धिशास्त्रीयाप्रकृतिराश्रीयते। शास्त्रनिबन्धनंचकार्यमतिदिश्यते। अपशब्द
श्चनशास्त्रीयाप्रकृतिरनुपदिष्टत्वात्। नचापशब्दत्वंशास्त्रीयंकार्यंनापितदतिदेष्टुंशक्यम्। नहिसाधोरसाधुत्वातिदे-
देशोयुक्तिमान्। एवंभाष्यकारेणशक्तिजानुकरणार्थत्वम्ऌकारोपदेशस्यस्थापितम्। एकदेशविकृतस्येति। ऋकाररे
फभागस्यलेकृतेसएवऋकारइतिप्रत्यभिज्ञानादितिभावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। राज्ञः कचेत्यत्रराजन्शब्दः षष्ठीनि

नचापशब्दः प्रकृतिः। नह्यपशब्दाउपदिश्यन्ते। नचानुपदिष्टाप्रकृतिरस्ति। एकदेशविकृतस्यानन्य
त्वात्प्लुत्यादयः। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिप्लुत्यादयोपिभविष्यन्ति। यद्येकदेशविकृतमन
न्यवद्भवतीत्युच्यते। राज्ञः कच। राजकीयम्। अल्लोपोनइतिलोपः प्राप्नोति। एकदेशविकृतमनन्य
वत्षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदिषष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते क्लृप्तशिखइतिप्लुतोनप्राप्नोति। नह्यत्रऋकारः ष
ष्ठीनिर्दिष्टः। कस्तर्हि। रेफः। ऋकारोप्यत्रषष्ठीनिर्दिष्टः। कथम्। अविभक्तिकोनिर्देशः। कृपउः रः लः कृ
पोरोलइति। अथवापुनरस्तुअविशेषेण। ननुचोक्तंराज्ञः कच। राजकीयम्। अल्लोपोनइतिप्राप्नोती
ति। नैषदोषः। वक्ष्यत्येतत् श्वादीनांसंप्रसारणेनकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति।
तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते। अल्लोपोनः नकारान्तस्येति। इहतर्हिक्लृप्तशिखः। अनृतइतिप्र
तिषेधः प्राप्नोति। खत्प्रतिषेधाच्च। खत्प्रतिषेधाच्चैतत्सिध्यति॥

र्दिष्टः नत्वन्इतिलोपाभावः। यद्येवंकृपोरोलइत्यत्रापिऋकारः षष्ठ्यानिर्दिष्टइत्यनन्यत्वंनप्राप्नोतीत्याह। य-
दीति। अथवेति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येतिनापेक्ष्यते। नकारान्तस्येति। नचराजन्शब्दः कादेशेकृतेनकारान्तोभवतिश्वेवपु
च्छेछिन्नेनपुच्छवानितिभावः॥

अखवतदिति। रोऽस्यास्तीति नित्यमिति नित्ययोगे मतुप्। तेन ऋकार एव खवान् न तु वर्तक इत्यादावकारः। न खवान् अखवानिति समासः। नित्ययोगप्रतिपादनाय बहुव्रीहिर्न कृतः। गुरोरखस्येति। ह्रस्वस्येति। तेन ह्रस्वस्यैव खवतः प्लुतनिषेधो न दीर्घस्य। वार्तिककारस्य लृकारप्रत्याख्यानं निष्प्रयोजनमित्याह। सैषेति। एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते इति। तपरा तपरसंध्यक्षरोपदेशो विचार्यत इत्यर्थः। तत्रोपदिश्येरन्नित्यत्रासत्त्वभूतायद्यपि क्रियाभिधीयते तथापि बुद्ध्या परामृष्टा सत्त्वरूपतामापादिता विचारक्रियायां कर्मभावमनुभवति। यथा पश्य मृगो धावतीति सरणं दृश्यं

गुरोरखवतदिति वक्ष्यामि। यद्यखवतदित्युच्यते। होतृ ऋकारः होतॢ ऌकारः अत्र न प्राप्नोति। गुरोरखवतः ह्रस्वस्येति वक्ष्यामि। स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वानुकृष्यते॥ एओङ्। ऐऔच्। इदं विचार्यते। इमानि संध्यक्षराणि तपराणि वोपदिश्येरन्। एत् ओत् ङ्। ऐत् औत् च् इति। अतपराणि वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणम्। संध्यक्षरेषु तपरोपदेशश्चेत्तपरोच्चारणं कर्तव्यम्। प्लुतादिषु अज्विधिः। प्लुतादिष्वज्वाश्रयो विधिर्न सिध्यति। गो३त्रात नौ३त्रातइत्यत्रानचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति। इह प्रत्यङ्ङ्३तिकायन उदङ्ङ्३पग इति अचीति ङमुडागमो न प्राप्नोति

ने। कश्चात्रेति। कार्यकोविशेष इति प्रश्नः। तपरोपदेशश्चेदिति। यद्यप्युपदेश उच्चारणं तथापि तपरोपदेशफलं चेदस्ति ततस्तपरोच्चारणं कर्तव्यमित्यर्थः। संध्यक्षराणीत्यन्वर्था पूर्वाचार्यसंज्ञा संधीयमानावयवत्वात्। प्लुतादिष्विति। प्लुतमभ्युपगम्याच्कार्याणि न सिध्यन्तीत्युच्यते॥

रोऽस्यास्तीति। इदं चिन्त्यम्। अवयवादावेवमत्वर्थीनानन्तरादावितिवर्तकइत्यादौ रवत्त्वस्योपपादयितुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यन्तं धावनमफलमितिविवरणमेव चिन्त्यम्। उरण्रपर इति शास्त्रेण रेफे ऽवयवत्वस्य बोधनेन वर्तकइत्यादावकारे रवत्त्वस्य सुपपादत्वादिति गुरुवर जगन्नाथशास्त्रिणः॥

प्लुतएवनप्राप्नोतीतिदर्शयितुमाह। प्लुतसंज्ञाचेति। त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञाविधीयते। तपरत्वेचत्रिमात्रस्याग्रहणाद-
च्त्वाभावः। तत्रैवाप्लुतोविधीयमानइकारोकाराभ्यांगृहीतईकारऊकारश्चस्यात्। अतपरइति। असतीहतपरत्वेएकारो-
काराभ्यांमात्रिकयोरर्द्धैकारार्द्धौकारयोर्ग्रहणादच्त्वाद्ध्रस्वत्वाद्विधानंस्यादितिसूत्रंकर्तव्यम्। तपरत्वेतुतयोरग्रहणान्न-
स्यभावः। ननुचेति। सूत्रारम्भंप्रतिनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः। अतपरत्वेएचइतिवक्तव्यंतपरत्वेत्वैचइति। ऐचोर्विश्लि-

प्लुतसंज्ञाच। प्लुतसंज्ञाचनसिध्यति। ऐ३तिकायन। औ३पगव। ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञोभवती
तिप्लुतसंज्ञानप्राप्नोति। सन्तुतर्ह्येतपराणि। अतपरएचइग्घ्रस्वादेशे। यद्यतपराणिएचइग्घ्रस्वादेशाइ
तिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। एचोह्रस्वादेशशासनेष्वर्द्धएकारअर्द्धओकारोवामाभूदिति। ननुचय-
स्यापितपराणितेनाप्येतद्वक्तव्यम्। इमावैचोसमाहारवर्णौमात्रावर्णस्यमात्रेवर्णावर्णयोः तयोर्ह्र
स्वादेशशासनेषुकदाचिदवर्णःस्यात्कदाचिदिवर्णोवर्णौमाकदाचिदवर्णोभूदिति। प्रत्याख्यायते
एतत्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। यदिप्रत्याख्यानपक्षःइदमपिप्रत्याख्यायते। सिद्धमेङःसस्थान-
त्वादिति। ननुचैङःसस्थानतरावर्द्धएकारोऽर्द्धओकारः। नतौस्तः। यदिहितौस्यातांतावेवायमुपदिशे
त्। ननुचभोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीयाअर्द्धमेकारमर्द्धमोकारंचाधीयते।

ष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णवर्द्धएकारोऽर्द्धओकारोनभवतः। ऐचोश्चेति। अर्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णावर्णयोः। भूयसा
चव्यपदेशोमल्लग्रामादिवदितीकारोकारावेवभविष्यतः। सिद्धमेङइति। अर्द्धैकारार्द्धौकारौनस्तः। तत्रतालव्यएकार-
ओष्ठ्यओकारइतितयोःस्थानेइकारोकारावेवभविष्यतः। तावेवेति। ताभ्यामुपदिष्टाभ्यांदीर्घप्लुतयोरपिग्रहणंसिध्यती
तिभावः। गुणसंज्ञायांतुदीर्घावेकारौकारौनिर्दिष्टौ। ॥

सुजातेइति। अन्तःपादस्थस्याव्यपरस्याकारस्याईमेकारमई मोकारंचविदधाति। पारिषदकृतिरिति। गीतिवशात्तथोच्चारणमित्यर्थः। आन्तर्यतइति। अन्यस्यासंभवादिदमत्रनास्तिप्लुतश्चविषयेस्मृतइत्यर्थः। अम्येकइति। प्रथमयोरिति-सिद्धेएतदपिकिमर्थमुच्यतेइतिचेत् वाछन्दसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थम्। तस्मात्पूर्वश्रुतिःपूर्वरूपार्थासैवोत्तरत्रानुवर्ततइ

सुजातेएअश्वसूनृते। अध्वर्योओअद्रिभिःसुतम्। शुक्रंतेएअन्यद्यजतंतेएअन्यदिति। पारिषदकृतिरेषातत्रभवतांनैवहिलोकेनान्यस्मिन्वेदेऽईएकारोईओकारोवास्ति। एकादेशेदीर्घग्रहणम्। एकादेशेदीर्घग्रहणंकर्तव्यम्। आद्गुणोदीर्घोवृद्धिरेचिदीर्घइति। किंप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्निति। खट्वाइन्द्रःखट्वेन्द्रःखट्वाउदकंखट्वोदकंखट्वाईषाखट्वेषाखट्वाऊढाखट्वोढाखट्वाएलकाखट्वैलकाखट्वाओदनः खट्वौदनःखट्वाऐतिकायनःखट्वैतिकायनःखट्वाऔपगवःखट्वौपगवइति। तत्तर्हिदीर्घग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। उपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते। अकःसवर्णेएकोभवतिततोदीर्घः। दीर्घश्चसभवतियःसएकःपूर्वपरयोरित्येवंनिर्दिष्टइति। इहापितर्हिप्राप्नोति। पश्वंविद्धंपचन्तीति। नैषदोषः। इहतावत्पश्वमितिअम्येकइतीयतासिद्धं सोयमेवंसिद्धेसतियत्पूर्वग्रहणंकरोतितस्यैतत्प्रयोजनंयथाजातीयकःपूर्वस्तथाजातीयकउभयोर्यथास्यादिति। विद्धमिति। पूर्वइत्येवानुवर्तते। अथवाआचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनानेनसंप्रसारणस्यदीर्घोभवतीति।

तिविद्धमितिपूर्वरूपंभविष्यति। अथवेति। विधिनियमसंभवेविधिरेवबलीयानितिविधेर्बलीयस्त्वान्नियमोनभवतिहलएवदीर्घत्वंयथास्यादुइतइत्यादौमाभूदिति॥ ॥

तपरेइति। तपरसंज्ञिसहचरिते गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः। तादपीति। तन्त्रन्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विशक्तित्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकार्थाभिधानमिति भावः। बहुव्रीहिवादी चोदयति। किं दकार इति। समासद्वयवादी तं प्रत्याह। अथ किं तकार इति। तवकेवलबहुव्रीहिवादिनो निष्प्रयोजनं तपरत्वम्। ऋकारस्यानण्त्वाद्भिन्नकालानां ग्रहणप्रसङ्गाद्गुणानां चाभेदकत्वात्तत्रास्यार्थत्वाभावात्। अथ तवाऽसंदेहार्थो मुखसुखार्थो वा तकार एवं ममदकार इत्यर्थः। तित्स्वरितमित्यत्र त्यभाष्ये

यदयं हलउत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घत्वं शास्ति। पचन्तीत्यतो गुणेपर इतीयतासिद्धं सोयमेवं सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनं यथाजातीयकं परस्यरूपं तथाजातीयकमुभयोर्यथास्यादिति। इह तर्हि खट्वर्श्यो मालर्श्य इति दीर्घवचनाद कारेण। अनान्तर्यादेकारौकारेण। तत्र को दोषः। विगृहीतस्यश्रवणं प्रसज्येत। न ब्रूमो वयं यत्र क्रियमाणे दोषः तत्र कर्तव्यमिति। किं तर्हि। यत्र क्रियमाणे न दोषः तत्र कर्तव्यमिति। क्व च क्रियमाणे न दोषः। संज्ञाविधौ। वृद्धिरादैज् दीर्घः अदेङ्गुणो दीर्घ इति। तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति। तपरे गुणवृद्धी। ननु च तः परो यस्मात्सो यं तपरः। नेत्याह। तादपि परस्तपर इति। यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिती हैवस्यात्। यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्। नैष तकारः। कस्तर्हि। दकारः। किं दकारे प्रयोजनम्। अथ किं तकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि। अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपीति॥

णास्याविरोधः। तत्र हि तिति प्रत्ययग्रहणं चोदितम्। इह माभूत् दिवउत् द्युभ्यामिति। ततो दित्त्वाश्रयणेन प्रत्याख्यातम्। तपरसूत्रे दकारश्चर्त्वभूतो निर्दिश्यते तेन तत्कालस्य ग्राहको दकार इत्युक्तम्। इह च दकाराभ्युपगमे नत्त्वादिषु दोषः परिहृतः। अत्राहुः। थकारस्थानिको धकारस्थानिको वा दकारोत्र विवक्षितः। कस्तर्हि दकार इति॥

।

वर्णान्तरसमानाकृतय इति। आकारादिषु अकारादिसदृशावयवौ ऋकारऌकारयो रेफलकारसदृशावयवौ। संध्यक्षरेष्वकारेकारोकारसदृशाः। तत्र केवलवर्णकार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः। इह हि समुदाया अपीति। ऋऌएओऐऔ इति। अदयवा अपीति। अइउऋ रऌ लणिति। तत्र समुदायपरे निर्देशे सन्निहिता अप्यवयवा नान्तरीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते। अवयवपरे च निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक्। यथाह यवेत्यादावनच्कस्य हलो दुःखेनोच्चार्यत्वान्निर्दिष्टोप्यकारोन्यत्र प्राधान्येन निर्देशाद्धल्त्वादिसंज्ञां न प्रतिपद्यत इति दध्यत्रेत्यादावनच्क एव यणादेशः प्रवर्तते। तत्रासत्यामप्येजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि नान्तरीयकत्वादवयवान्निवर्तयन्ति। एवं स्थिते अग्न इन्द्र इत्यादौ यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च तत्रान्तरङ्गत्वात्तत्र च साक्षाच्चोदितत्वात्प्रत्यक्षत्वात्परत्वाच्चावयवकार्यप्रसङ्गः।

इदं विचार्यते। य एते षु वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति। कुतः पुनरियं विचारणा। इह हि समुदाया अप्युपदिश्यन्ते अवयवा अपि। अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवः। तद्यथा। वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति। तत्र समुदायस्थस्यावयवस्यावयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा न वेति जायते विचारणा। कश्चात्र विशेषः।

अवयवावगतिपूर्वकत्वाद्धि समुदायावगमस्य समुदायकार्यं बहिरङ्गम्। अयादीनां चावकाशः। अग्न आयाहीति। नन्वत्र यणादेशोवयवस्य प्राप्नोति। येन नाप्राप्त इति वा मध्येपवादा इति वा यणएवायादयो बाधकाः स्युः। तत्र यथा दधीन्द्र इत्यत्र दधिशब्दस्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्यापि प्रतिपद्येत। प्रत्याहारे एओङ् ऐऔजित्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षाशङ्का बीजमुपन्यस्तम्। इदानीमग्रहणपक्षाशङ्काबीजमुपन्यस्यते। अभ्यन्तरश्चेति। तिरोहितत्वादवयवानां समुदायकार्ये पारतन्त्र्यात्स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वान्नरसिंहवज्जात्यन्तरयोगाद्वर्णान्तरसारूप्यमात्रेण तत्कार्याप्रवर्तनादित्यर्थः। ॥

समानाक्षरेति। समानशब्देन पूर्वाचार्यनिर्दिष्टा दश वर्णा अभिधीयन्ते। दश समाना इति वचनात्। तेन सवर्णे कार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः॥

वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षरविधिप्रतिषेधः। वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन चेत्संध्यक्षरे समानाक्षराश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अग्न इन्द्र। वायो उदकम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं प्राप्नोति॥ दीर्घे ह्रस्वविधिप्रतिषेधः॥ दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। आल्लूय। प्रल्लूय। ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्भवतीति तुक् प्राप्नोति। नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न दीर्घे ह्रस्वाश्रयो विधिर्भवतीति। यदयं दीर्घाच्छे तुकं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। पदान्ताद्वेति विभाषां वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा हि दीर्घात्पदान्ताद्वेत्येव ब्रूयात्। इह तर्हि खट्वाभिः मालाभिः अतो भिस ऐसिति ऐसभावः प्राप्नोति। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इह तर्हि याता वाता अतो लोप आर्धधातुक इत्यकारलोपः प्राप्नोति। ननु चात्रापि तपरकरणसामर्थ्यादेव न भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्। किम्। सर्वस्य लोपो मा भूदिति। अथक्रियमाणे पि तपरे परस्य लोपे कृते पूर्वस्य कस्मान्न भवति। परलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य साकारस्य लोपो भवतीति। यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे परस्य अकारस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपे हि सिद्धं रूपं स्यात् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य साकारस्य लोपः स्यादिति। अतः ककारमनुबन्धं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति।

असिद्धत्वाच्चेति। असिद्धवदत्राभादित्यनेन। एतत्प्रयोजनं कितीत्याकारलोपो यथा स्यादिति। यद्याकारस्य साकारस्य लोपः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। ॥

यत्तर्हीति। नन्वसतिकित्वेआकारस्यस्याकारस्यलोपेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपस्यधातुप्रत्ययान्तवद्भावाच्छन्दोगायेत्य
त्रातोधातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः। नैषदोषः। सन्निपातपरिभाषयालोपोनभविष्यति। अकारंह्याश्रित्ययपशब्दः कृतोलोप-
स्यानिमित्तम्। दीर्घत्वंतुकष्टायेतिनिपातनाद्भवति॥ एकवर्णवदिति। अवयवसंख्याश्रयणेनवाकृशब्दस्यद्व्यच्त्वात्तन्निमि
त्तंकार्यंप्राप्नोतीत्येकवर्णवदित्यतिदेशः क्रियते। गोनौग्रहणंज्ञापकमिति। सामान्येनज्ञापकंवर्णावयवाश्रयकार्याभावस्य।
अग्नएहीत्यादावेङः पदान्तादतीत्याद्यपिनभवति। नाव्यपवृक्तस्येति। व्यपवर्गोव्यपवृक्तंभेदः। तेनाव्यपवृक्तस्याभिन्नबु
द्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्राह्यस्यसमुदायस्ययोवयवस्तस्मिन्तद्विधिः पृथग्भूतवर्णविधिर्नभवतीत्यर्थः। अव्यपवृ

यत्तर्हिणापोष्टगित्यनन्यार्थंककारमनुबन्धंकरोति॥ एकवर्णवच्च॥ एकवर्णवच्चदीर्घोभवतीतिवक्तव्यम्।
किंप्रयोजनम्। वाचातरतीतिद्व्यज्लक्षणाष्ठन्माभूदिति। इहचवाचोनिमित्तंतस्यनिमित्तंसंयोगोत्पाता
वित्यनुवर्तमानेगोद्व्यचइतिद्व्यज्लक्षणोयन्माभूदिति। अत्रापिगोनौग्रहणंज्ञापकंदीर्घाद्व्यज्लक्ष-
णोविधिर्नभवतीति। अयंतुसर्वेषामेवपरिहारः॥ नाव्यपवृक्तस्यावयवस्यतद्विधिर्यथाद्रव्येषु॥ नाव्य
पवृक्तस्याव यवस्यावयवाश्रयोविधिर्भवतियथाद्रव्येषु। तद्यथाद्रव्येषुसप्तदशसामिधेन्योभवन्ती
तिनसप्तदशारत्निमात्रंकाष्ठमग्नावभ्याधीयते। विषमउपन्यासः। प्रत्यक्षंचैवहितत्कर्मचोद्यते। असं
भवश्चाग्नौवेद्यांच।

क्तस्यअवयवस्येतिव्यधिकरणेषष्ठ्यौ अव्यपवृक्तस्यसमुदायस्ययोवयवस्तस्येत्यर्थः। नहिसंभवमात्रेणकार्याणि
क्रियन्तेऽपितुयत्रतद्बुद्धिरस्तितत्रैवेत्यर्थः। माषानभोक्तव्याइतिनिषेधस्तुमिश्रेष्वपिप्रवर्त्ते तेतत्रतद्बुद्धिसद्भावाद
नसंभवात्। सप्तदशेति। सामिधेनीशब्दऋचांवाचकउपचारात्काष्ठेषुवर्त्ततेतत्रसप्तदशहस्तेकाष्ठेसप्तदशकाष्ठानी-
तिबुद्धेरभावान्नतस्याभिधानम्। असंभवइति। अर्द्धचतुर्हस्ताहिवेदिः।

यथातर्हीति।अल्पप्रमाणत्वात्स्यात्तं भवदिति भावः।अव्यपवृक्तमिति।व्यपवर्गस्याभावेनेत्यर्थः।यत्रतर्हीति।ऐऔइत्य-
त्रहिस्फुटोऽकारप्रतिभासोस्ति।विवृततत्वादिति।अकारस्यविवृतोपदेशादत्र प्रकर्षोविवक्षितस्तदाह।विवृततरमिति
।तत्रप्रयत्नभेदादसावर्ण्यादकारेण संध्यक्षरावयवस्यग्रहणंनास्तीत्यर्थः।तदेवमाकारादिस्थस्यावयवस्यभेदेनाग्रह-

यथातर्हि सप्तदशप्रादेशमात्रीरश्वत्थीः समिधोभ्यादधीतेतिनसप्तदशप्रादेशमात्रंकाष्ठमग्नावभ्या-
धीयते।अत्रापिप्रतिप्रणवंचैतत्कर्मचोद्यते।तुल्यश्चासंभवोग्नौवेद्यांच।यथातर्हितैलंनविक्रेतव्यं
मांसंनविक्रेतव्यमितिव्यपवृक्तंचनविक्रीयते।अव्यपवृक्तं गावः सर्षपाश्चविक्रीयन्ते।तथालोमन
खंस्पृष्ट्वाशौचंकर्तव्यमितिव्यपवृक्तंस्पृष्ट्वानियोगतः कर्तव्यम्।अव्यपवृक्तेकामचारः।यत्रतर्हि
व्यपवर्गोस्ति।क्वचव्यपवर्गोस्ति।संध्यक्षरेषु।संध्यक्षरेषुविवृततत्वात्। यदत्रावर्णंविवृततरन्तदन्य
स्मादवर्णाद्येपीवर्णोवर्णौविवृततरेतेअन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम्। अथवापुनर्नगृह्यन्ते।अग्रहणं
चेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणम्।अग्रहणंचेन्नुड्विधिलादेशविनामेषुऋकारग्रहणंक
र्तव्यम्।तस्मान्नुड्विहलःऋकारेचेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।आनृधतुःआनृधुरिति।यस्यपुनर्गृह्य
न्तेद्विहलइत्येवतस्यसिद्धम्।यस्यापिनगृह्यन्तेतस्याप्येषनदोषः।द्विहल्ग्रहणंनकरिष्यते।तस्मान्नुड्
भवतीत्येव।यदिनक्रियते।आटतुःआदुरित्यत्रापिप्राप्नोति।अश्नोतिग्रहणंनियमार्थंभविष्यति।

णादग्रहणंसंध्यक्षरस्थस्यत्वसावर्ण्यात्। ऋकारस्थस्तुरेफोभेदेनप्रतिभासाद्गृह्यतेइतिनुडादिसिद्धिः।अथवेति।नर
सिद्धवद्वर्णान्तरत्वात्सादृश्याच्चप्रत्यभिज्ञानात्तत्वासिध्यापृथगुपलब्धानां वर्णानांसमुदायेनास्तिसत्वम्।समुदायवा
चोयुक्तिरपितत्रवर्णान्तरेनतात्विकीभ्रान्तिवशात्त्ववयवसद्भावाश्रयेण प्रवृत्ता। ॥

अश्नोतेरेवेति।सामान्येनावर्णोपधोनिवर्त्यतेनत्वश्नातिरेव।सामान्यापेक्षत्वान्नियमज्ञापकस्य।अविभक्तिकइति।तत्रऋकारनिर्दे
शःसामर्थ्याद्विभागंप्रकल्प्यादेशोविधीयते।स्फोटमात्रमिति।जातिस्फोटइत्यर्थः।ततश्चान्तर्भू तानन्तर्भूतरेफलकारव्यङ्ग्यं
सामान्यंस्थान्यादेशभावेनाश्रीयते।यत्तदिति।रेफाद्भक्तेरितिसमानाधिकरणेपञ्चम्यौ।अड्वायइति।ऋकारेणयथादीर्घोगृ

अश्नोतेरेवावर्णोपधस्यनान्यस्यावर्णोपधस्येति।लादेशे चऋकारग्रहणंकर्त्तव्यम्।कृपोरोलः ऋकारस्य
चेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्। क्लृप्तः क्लृप्तवानिति।यस्यपुनर्गृह्यन्तेरइत्येवतस्यसिद्धम्।यस्यापिनगृह्य
न्तेतस्याप्येषनदोषः।ऋकारोप्यत्रनिर्दिश्यते।कथम्।अविभक्तिकोनिर्देशः।कृपउःरःलः कृपोरोलइति।
अथवाउभयतःस्फोटमात्रंनिर्दिश्यते।रश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीति।विनामेऋकारग्रहणंकर्त्तव्यम्।रषाभ्यां
नोणःसमानपदेऋकाराच्चेतिवक्तव्यम्।इहापियथास्यात्।मातॄणांपितॄणामिति।यस्यपुनर्गृह्यन्ते र
षाभ्यामित्येवतस्यसिद्धम्।नसिध्यति।यत्तद्रेफात्परंभक्तेः तेनव्यवहितत्वान्नप्राप्नोति।माभूदेवम्।अ-
ड्वायइत्येवसिद्धम्।नसिध्यति।वर्णैकदेशाःकेवर्णग्रहणेनगृह्यन्ते।येव्यपवृक्ताअपिवर्णाभवन्ति।
यच्चापिरेफात्परंभक्तेःनतत्क्वचिदपिव्यपवृक्तं दृश्यते।एवंतर्हियोगविभागःकरिष्यते।रषाभ्यांनोणः
समानपदे।ततोव्यवाये।व्यवायेचरषाभ्यांनोणोभवतीति। ततोऽट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति।इदमिदानींकिम
र्थम्।नियमार्थम्।एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनान्यैरिति।यस्यापिनगृह्यन्ते तस्याप्येषनदोषः।आ
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति।भवत्यट्काराण्णोणत्वमिति।यदयंक्षुभ्नादिषुनृनमनशब्दंपठति।नैतदस्ति
ज्ञापकम्।वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्।नार्नमनिः।यत्तर्हितृप्नोतिशब्दंपठति।यच्चापिनृनमनशब्दंपठति।
ननुचोक्तंवृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। बहिरङ्गाद्वृद्धिःअन्तरङ्गंणत्वम्।असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।

ह्यतेएवमृकारभागोपीत्यर्थः।नसिध्यतीति।तस्यभागस्यस्फुटप्रतिभासाविषयत्वाज्जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावाच्चेतिभावः।एतैरेवेति
।आकारादयोप्यकारादिभिःप्रत्यायितत्वादाक्षरसमाम्नायिकाः।भक्तिस्तुनप्रत्याय्यानप्रत्यायिकेतिनियमेननिवर्त्यते। ॥

गुरोष्टेरिति। ऐकारो गुरुस्तस्य टेरिति सिद्धम्। तन्त्रन्यायाश्रयणाच्च गुरोरपि स्थाने प्लुतो भवति देवदत्त ३ त्तेति। क्रियते न्यास एवेति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति। व्यपदेक्ष्येऽपि भागयोर्विद्यततरत्वात्। प्रयत्नभेदादिकारोकाराभ्यामग्रहणाद् द्वित्वाभावात्। तुल्यरूपेति। तुल्यरूपावयवत्वात्संयोगस्तुल्यरूपः। तस्यैकवर्णत्वं पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु वर्णद्वयरूपता। आम्रेडनाचारणात्तुभ्रा.

अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते। ऋतः। नो णो भवति। ततश्छन्दस्यवग्रहात्। ऋतइत्येव। प्लुतावैच इदुतौ। एतच्च वक्तव्यम्। यस्य पुनर्गृह्यन्ते गुरोष्टेरित्येव प्लुत्यात तस्य सिद्धम्। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। क्रियते न्यास एव॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनविधिः॥ तुल्यरूपे संयोगे द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न सिध्यति। कुक्कुटः। पिप्पली। पित्तमिति। यस्य पुनर्गृह्यन्ते तस्य द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। यस्यापि न गृह्यन्ते तस्यापि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ। कथम्। मात्राकालोऽत्र गम्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुम्। असच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्। यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुं यत्रैतन्नास्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति। इह तु कथम्। सँय्यन्ता। सँव्वत्सरः। यँल्लोकम्। तँल्लोकमिति। यत्रैतदस्त्यण् सवर्णान् गृह्णातीति। अत्रापि मात्राकालो गृह्यते। न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति। अनुपदिष्टं सत्कथं शक्यं विज्ञातुमसच्च कथं शक्यं प्रतिपत्तुम्॥ हयवरट्॥ सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो द्विरुपदिश्यते। पूर्वश्चैव परश्च। यदि पुनः पूर्व एवोपदिश्येत पर एव वा। कश्चात्र विशेषः॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणम्॥ हकारस्य परोपदेशेऽड्ग्रहणेषु हग्रहणं कर्तव्यम्। आतोऽटि नित्यम्। शश्छोऽटि। दीर्घादटि समानपादे। हकारे चेति वक्तव्यम्। महाँ हि सः।

त्तमेकत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः। अत्रापीति। सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र वर्णावित्यर्थः॥ हयवरट्॥ पूर्वश्चेति। पूर्वपरोच्चारणक्रियाभेदादेकस्यैव हकारस्य पूर्वपरव्यपदेशः। शश्छोऽटीति। हकारपरशकारस्यासंभवात् प्रसङ्गोच्चारितमेतत्।

उत्वे चेति। अप्लुत्वार्थमपि वक्तव्यं भो ह्सतीति रोर्यत्वार्थम्। यदि च किंचिदिति। प्रयोजनार्थो हि वर्णानामुपदेशो न स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थः इदमिति। उभयत्रापि दोषप्रयोजनसङ्ख्या वाक्यशः। स्वर्नयतीति। णकारो ऽत्र प्राप्नोति। नह्यत्र सवर्णग्रह-

उत्वे च॥ उत्वे च हकारग्रहणं कर्तव्यम्। अतो रोरप्लुतादप्लुते। हशि च। हकारे चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। पुरुषो हसति ब्राह्मणो हसतीति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः॥ पूर्वोपदेशे कित्त्वक्त्वेड्विधयो झल्ग्रहणानि च॥ यदि पूर्वोपदेशः कित्त्वं विधेयम्। स्निहित्वा स्नेहित्वा। सिस्निहिषति। सिस्नेहिषति। रलो व्युपधाद्धलादेरिति कित्त्वं न प्राप्नोति। क्त्वाविधिः। क्त्वाश्च विधेयः। अघुक्षत्। अलिक्षत्। शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न प्राप्नोति। इड्विधिः। इड्विधेयः। रुदिहि। स्वपिहि। वलादिलक्षण इण्न प्राप्नोति। झल्ग्रहणानि च। किम्। अहकाराणि स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलीति ह न स्यात्। अदाग्धाम् अदाग्धम्। तस्मात्पूर्वश्चैवोपदेष्टव्यः परश्च। यदि च किंचिदन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः। इदं विचार्यते। अयं रेफो यकारवकाराभ्यां पूर्व एवोपदिश्येत हयवरडिति। पर एव वा यथान्यासमिति। कश्चात्र विशेषः॥ रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः॥ रेफस्य परोपदेशे ऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनुनासिकस्य। स्वर्नयति। प्रातर्नयति। यरो ऽनुनासिके ऽनुनासिको वेत्यनुनासिकः प्राप्नोति। द्विर्वचनस्य। मद्र्ह्रदो भद्र्ह्रदः। यर इति द्विर्वचनं प्राप्नोति।

णमस्ति। मद्रह्रद इति। द्विर्वचने ऽष्टते तस्यासिद्धत्वाद्रोरीति रेफलोपो नास्ति। हलो यमामिति लोपस्तु पाक्षिक इति प-क्षे रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः।

अप्लुतार्थमपीति। इदमिण्त्वस्याप्युपलक्षणं· तेन लिलिहिढ्वे इत्यादौ ढत्वविकल्पसिद्धिः। वि॰। ॥

कुण्डं रथेनेति। अनुनासिके नैव परसवर्णेन भाव्यमिति नियमाभावाद्रेफः प्राप्नोति। तस्य चासिद्धत्वाद्रोरि तिलोपो नास्ति रेफो भ्रणामिति। अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेन्तरतमपरिभाषोपस्थानाद्दोषाभावः। न हि रेफस्य णकारोन्तरतमः। नाप्यनुस्वारस्य रेफः। नेमौ रहाविति। हकारवद्रेफोपि न कार्यीत्यर्थः। तत्रैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारादेव श्रुत्यर्थसंबन्धपरिज्ञानात्सामान्यविधेर्विशेषविधिर्बाधकः। प्रत्यक्षश्च विशेषविधिः सामान्यविधिस्त्वनुमेयइति रेफस्य

परसवर्णस्य। कुण्डं रथेन। वनं रथेन। अनुस्वारस्य ययीति परसवर्णः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्वोपदेशः। पूर्वोपदेशे कित्वप्रतिषेधो व्यलोपवचनं च। यदि पूर्वोपदेशः कित्वं प्रतिषेध्यम्। देवित्वादिदेविषति। रलो व्युपधादिति कित्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते रलो व्युपधादिति। किं तर्हि रलः अवृ व्युपधादिति। किमिदमवृ व्युपधादिति। अवकारान्ताद्व्युपधाद्व्युपधादिति। व्यलोपवचनं च। व्योश्च लोपो वक्तव्यः। गोधेरः पचेरन्। यजेरन्। जीवेरदानुक्। जीरदानुः। वलीति लोपो न प्राप्नोति। नैष दोषः। रेफोप्यत्र निर्दिश्यते। लोपो व्योर्वली तिरेफे च वलि चेति। अथवा पुनरस्तु परोपदेशः। ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशेऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेध इति। अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावत्प्रतिषेधो न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति। द्विर्वचनेपि। नेमौ रहौ कार्यिणौ द्विर्वचनस्य। किं तर्हि। निमित्तमिमौ रहौ द्विर्वचनस्य। तद्यथा। ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति। नेदानीं तौ भुञ्जाते।

कार्यित्वं निमित्तत्वेन बाध्यते। दध्युदकादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्न बाध्यते। लक्ष्यस्थितेरपेक्षणाद्वा बाध्यबाधकभावेन क्वचिदपेक्षा नास्ति। यथा चिचीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः।

दोषाभावइति। सप्तम्यन्तपाठाभावे तु अनुनासिकविधौ सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम्। वि० परसवर्णविधौ त्वणइत्यतोनुनासिकइत्यस्य संबन्धात्कुण्डं रथेनेत्यादावदोषइति बृहद्विवरणे। न बाध्यतइति विवरणकारास्तु तक्रकौण्डिन्यन्याय स्थानवकाशविषयत्वं वदन्त उत्सर्गाविषयेऽपवादस्य चारितार्थ्याभाव एव बाधकत्वमिच्छन्ति। तत्रोत्सर्गविषयत्वं च तत्प्राप्ति तत्प्रवृत्त्यन्यतररूपम्। प्राप्तिश्च तात्कालिकज्ञानगोचरयावदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः। प्रवृत्तिश्च विधेयतावच्छेदकसंबन्धेन विधेयवैशि

ष्यम्। सर्वआमृइत्यवस्थायां नुटः प्राप्तेः सर्वेनामिति स्थितौ प्रवृत्तेश्चसत्त्वेन नुटः पूर्वं तदुत्तरं च तद्विषयत्वमक्षतमेवेतिसु-
योनवकाशत्वंसरूपपादमेव। प्रकृतेपियत्रयत्ररेफेद्वित्वनिमित्तत्वं तत्र तत्रानचिचेतिद्वित्वकार्यित्वमस्त्येवेतितन्यायविष-
यत्वमक्षतमेव। परंलक्ष्यानुरोधादत्रबाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणेनद्वित्वकार्यित्वमात्रस्यबाधइतिमद्रह्रदोधात्रंशइत्या-
दावचोरहाभ्यांयणोमयइत्यपिनभवतः। इकोयणचीत्यत्रतु कार्यित्वंनानवकाशमितिनकथमपितस्यनिमित्तत्वबाधक-
ताशक्योत्प्रेक्षितुमिति तस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्नबाध्यतइतिकैयटश्चिन्त्यइति॥ अत्रब्रूमः। सत्यमेतदिकोयणची
त्यादौनतक्रकौण्डिन्यन्यायस्यविषयइति परंत्वन्यएवायंमाठरपरिवेषणन्यायस्तक्रकौण्डिन्यन्यायाद्येनदध्युदकादौय
णप्रवृत्तिः प्रदीपकारेणोत्प्रेक्ष्यते। तमेव चावलम्ब्यनेमौरहावित्यादिभाष्यंप्रवर्तते। यतोमद्रह्रदइत्यादौद्वित्व वारणं तक्रकौ-
ण्डिन्यन्यायेनकथमपिवक्तुमशक्यम्। तन्यायेनहिव्याप्यविषयतायैर्यैर्धर्मैरवच्छेद्यते यैर्यैश्चविशेष्यदलप्रविष्टैः पदार्थैः सं
कोच्यतेतत्सकलविशेषितस्वप्रयोजकपदप्रतिपाद्येतरपरत्वंस्वाश्रयेतरपरत्वंवाव्यापकविषयताप्रयोजकपदस्यसिद्ध्य-
ति। नपुनर्व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नेतरपरत्वम्। तथासतिप्रथमद्विर्वचनीयैकाच्पदघटकाच्पदप्रयोज्य विष-
यताया द्वितीयद्विर्वचनीयाजादिपदप्रयोज्यविषयत्वापेक्षयाव्यापकत्वेन तत्प्रयोजकाच्पदस्याद्यजिन्नाच्परत्वेआटआट-
तुरित्यादौद्वित्वानापत्तेः। इत्थंचानचिचेत्यत्रयर्पदस्याचःपरोयरःपूर्वश्चयोरेफस्त दितरयर्परत्वेप्यर्ह्णेत्यादौरेफस्यद्वित्वंप्रा-
प्नोति। एवंतथार्थकस्यैवाचोरहाभ्यामित्यत्रसंबन्धेपिमद्रह्रदइत्यादौद्वित्वंप्राप्नोत्येव। किंचस्ववैयर्थ्यसंपादकत्वंयत्रानेकशा-
स्त्राणां तत्रतेषां सर्वेषांबाधोबाध्यसामान्यचिन्ता। नह्यचोरहाभ्यामित्यत्रत्ययत्वावच्छिन्नविषयत्वरेफत्वावच्छिन्नविषयत्व-
योः सामानाधिकरण्यमपियेनबाध्यबाधकभावोऽवकाशमासादयेत्। यणोमयइत्यत्रापियणत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायारेफ
त्वावच्छिन्ननिमित्ततयासमं सामानाधिकरण्यमसंभव्येवेतिलक्ष्यानुरोधादत्रबाध्यसामान्यचिन्तेत्यादिचिन्त्यमेव। तस्मादत्र
द्वित्ववारणोपयोगीभिन्नएवतक्रकौण्डिन्यन्यायान्माठरपरिवेषणन्यायोवाच्यः। सचविषयतयोर्व्याप्यव्यापकभावंनापेक्ष
ते किंतूद्देश्यतावच्छेदकधर्मयोरेव। परंतुययोर्बाध्यबाधकभावस्तयोरेकप्रकरणस्थत्वमपेक्षितम्। तत्त्वंचयत्किंचिद
नुगतरूपावच्छिन्नस्यप्रतिपाद्यत्वेनविषयत्वंयस्यामिच्छायां तत्प्रयोज्यकृतिविषयत्वम्। भवतिचवर्णद्वित्वप्रतिपादन-
विषयकमहेच्छापूर्वकावान्तरेच्छाधीनकृतिगोचरत्वमचोरहाभ्यामित्यारभ्यदीर्घादाचार्याणामित्यन्तसूत्रवार्तिककद
म्बकस्येतितद्घटकयर्यणपदयोरेफेतरस्वार्थपरतासरूपपादेव। इदंचनैरजिकोयणचीत्यादीनां भिन्नभिन्नप्रकरणस्थाना
मितिनतत्रास्यविषयः। इत्थंचतस्मादित्युत्तरस्येत्यादेर्ज्ञापकान्नबाध्यतइतिकैयटग्रन्थोरमणीयएवेतिदिक्॥

रामः
३६

इदमिति। विधानादेषां साधुत्वं स्यात् प्रत्याहारप्रतिबद्धं तु कार्यं न प्राप्नोति। के पुनरिति। तत्स्वरूपप्रश्नः। कथमिति। प्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नः। अयुक्ता इत्यस्यैव हेतुकथनमनुपदिष्टाश्चेति। अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन। पाठाभावादसंबद्धा इत्यर्थः। उपदेशो द्विविधः। पाठो ग्रहणकशास्त्रेण प्रत्यायनं च। स द्विविधो येषां नास्तीत्यर्थः। चशब्दो हेतौ। यतोऽनुपदिष्टास्ततोऽयुक्ता इत्य

इदं विचार्यते। इमेऽयोगवाहा न क्वचिदुपदिश्यन्ते। श्रूयन्ते च। तेषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः। के पुनरयोगवाहाः। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः। कथं पुनरयोगवाहाः। यदयुक्ता वहन्ति। अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते। क्व पुनरेषामुपदेशः कर्तव्यः। अयोगवाहानामट्सु णत्वम्। अयोगवाहानामट्सूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। णत्वम्। उरःकेण। उरꣳकेण। उरःपेण। उरꣳपेण। अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति। शर्षु जश्भावषत्वे। शर्षूपदेशः कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। जश्भावषत्वे। अयमुब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते। तस्य जश्त्वे कृते उब्जिता उब्जितुमित्येतद्रूपं यथा स्यात्। यद्युब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति। दकारोपधे पुनर्नन्द्राः संयोगादय इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः। उब्जिता उब्जितुमिति। असिद्धे भ उब्जेः। इदमस्ति स्तोः श्चुना श्चुरिति ततो वक्ष्यामि। भ उब्जेः। उब्जेः श्चुना सन्निपाते भो भवतीति तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्॥

र्थः। क्वचित्तु चशब्दो न पठ्यते। शर्ष्विति। शर्षु पाठे झलां जश्झशीति जश्त्वं सिध्यति। उपध्मानीयादेरिति। यदि द्विर्वचने पूर्वत्र कर्तव्ये जश्त्वमसिद्धं तथापि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथो बिब्जिषतीति प्राप्नोति। ॥

निपातनादिति। द्विर्वचनं कथम्। निपातनाद्वाक्यशेषोनुमीयते। असिद्धप्रकरणेस्तोश्चुरित्यत्रोभेर्भ इति। तत्र नन्द्राद्र इति दका-
रस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यस्या प्रवृत्त्याभत्वस्यासिद्धत्वादिष्टद्विर्वचनसि-
द्धिः। अथापि न वाक्यशेषानुमानं निपातनमेव प्रतिपादकं तथापि दकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते दकारस्य वत्वं प्रव-
र्तते। अकुत्वविषय इति। विशिष्टविषयमनुमानमित्यर्थः। अवष्टमिति। अनुस्वारस्य शर्त्वात्तद्व्यवाये षत्वे सिद्धे नुम्ग्र-
हणं नियमार्थं नुमो योनुस्वारस्तत्रैव यथा स्यादन्यत्र माभूत् पुंस्विति। अविशेषेणेति। प्रयोजनविशेषमनपेक्ष्य सकलप्रयोजनो-
द्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्य इत्यर्थः। उभक इति। उपध्मानीयस्य जश्त्वे संयोगसंज्ञायां तस्या-
सिद्धत्वात्संयोगसंज्ञाभावाद्गुरुत्वाभावात्प्लुतो न स्यात्॥

निपातनादेवसिद्धम्। किन्निपातनम्। भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरिति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अभ्युद्गः
समुद्ग इति। अकुत्वविषये निपातनम्। अथवा नैतदुब्जेरूपं गमेरेतद्वृत्तपसर्गाड्डो विधीयते। अभ्युद्गतः
अभ्युद्गः। समुद्गतः समुद्ग इति। षत्वं च प्रयोजनम्। सर्पिःषु धनुःषु। शर्व्यवाय इति षत्वं सिद्धं भवति। नुम्
विसर्जनीयशर्व्यवायेपीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति। नुमश्चापि तर्हि ग्रहणं शक्यमकर्तुम्।
कथं सर्पींषि धनूंषि। अनुस्वारे कृते शर्व्यवाय इत्येव सिद्धम्। अवश्यं नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। अनुस्वार
विशेषणं नुम्ग्रहणं नुमो योनुस्वारस्तत्र यथा स्यादिह माभूत् पुंस्विति। अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्त-
व्यः। किं प्रयोजनम्। अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोन्त्यद्विर्वचनस्यानिवद्भावप्रतिषेधः। अविशेषेण सं-
योगसंज्ञा प्रयोजनम्। उ३भक। हलोनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुरुरिति गुरुसंज्ञा गुरोरि-
ति प्लुतो भवति। उपधासंज्ञा च प्रयोजनम्। दुष्कृतम्। निष्कृतम्। दुष्पीतम्। निष्पीतम्। इदुदुपधस्य चा

महोरस्केनेति॰ पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदितिनिषेधः अचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यस्य। नतुस्थानिवदादेशइत्यस्य। इदानी-

प्रत्ययस्येतिषत्वं सिद्धं भवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। नइदुदुपधग्रहणेन विसर्ज्जनीयो विशेष्यते। किंत

र्हि। सकारो विशेष्यते। इदुदुपधस्य सकारस्ययो विसर्जनीयइति। अथवोपधाग्रहणं नकरिष्यते। इदु

द्भ्यांतु परं विसर्ज्जनीयं विशेषयिष्यामः। इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्ज्जनीयस्येति। अलोन्त्यविधिश्च प्रयोज

नम्। वृक्षस्त्सरति प्लक्षस्त्सरति अलोन्त्यस्यविधयो भवन्तीत्यलोन्त्यस्य सत्वं सिद्धं भवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। निर्दिश्यमा

नस्यादेशा भवन्तीति विसर्जनीयस्यैव भविष्यति। द्विर्वचनं प्रयोजनम्। उरः कः। उरः पः। अनचिच।

अचउत्तरस्ययरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं भवति। स्थानिवद्भावप्रतिषेधश्च प्रयोजनम्। यथेह

भवति उरःकेण उरः पेणेत्यत्र अवायइति णत्वम्। एवमिहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। व्यूढोरस्के

नमहोरस्केनेति। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति॥ किंपुनरिमे वर्णा अर्थवन्त आहोस्वि

दनर्थकाः। अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। अ-

र्थवन्तो वर्णाः। कुतः। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनात्। धातव एक

वर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते। एति। अध्येति। अधीतइति। प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति। आभ्या

म्। एभिः। एषु। प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः। औपगवः कापटवः। निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः। अ

अपेहि। इइन्द्रंपश्य। उउत्तिष्ठ। अअपक्राम। धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थ

दर्शनान्मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति॥

मन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते। किंपुनरिति। पक्षद्वयेपि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिज्ञानं विचारस्य प्रयोजनम्॥ ॥

वर्णव्यत्ययइति। एकवर्णस्याभ्युपगमेन्यापगमोव्यत्ययः। सककारस्येति। तस्यैवान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेऽर्थावसायइत्य
र्थः। वर्णानुपलब्धौचेति। अर्थान्तरावगमात्प्रकृतोर्थोनगम्यतेइतिविवक्षितम्। इतरस्त्वर्थावगत्यभावमात्रमनेनोक्तमिति
मत्वाएच्छति। किंतर्हीति। नसाधीयइति। परमतापेक्षयात्रकर्षः आरोप्यते। यथानकिंचिदयंतत्रकरोत्युक्तेकश्चिदाहसुत

वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनात्। वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनान्मन्यामहेअर्थवन्तोवर्णाइति। कूपःसू
पोयूपइति। कूपइतिसककारेणकश्चिदर्थोगम्यते। सूपइतिककारापायेसकारोपजनेचार्थान्तरंगम्य
ते। यूपइतिककारसकारापायेयकारोपजनेऽर्थान्तरंगम्यते। तेनमन्यामहेयःकूपेकूपार्थःसककार
स्य। यःसूपेसूपार्थःससकारस्य। योयूपेयूपार्थःसयकारस्येति। वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेः। वर्णानुप
लब्धौचानर्थगतेर्मन्यामहेऽर्थवन्तोवर्णाइति। वृक्षःऋक्षःकाण्डीरःआण्डीरः। वृक्षइतिसवकारे
णकश्चिदर्थोगम्यतेऋक्षइतिवकारापायेसोर्थोनगम्यते। काण्डीरइतिसककारेणकश्चिदर्थोग
म्यतेआण्डीरइतिककारापायेसोर्थोनगम्यते। किंतर्ह्युच्यतेऽनर्थगतेरिति। नसाधीयोह्यत्रार्थस्यगति
र्भवति। एवंतर्हीदंपठितव्यंस्यात् वर्णानुपलब्धौचातदर्थगतेरिति। किमिदमतदर्थगतेरिति। त
स्यार्थस्तदर्थः तदर्थस्यगतिःतदर्थगतिः नतदर्थगतिःअतदर्थगतिःअतदर्थगतेरिति। अथ
वासोर्थस्तदर्थःतदर्थस्यगतिःतदर्थगतिःनतदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति। सतर्हि
तथानिर्देशःकर्तव्यः। नकर्तव्यः। उत्तरपदलोपोत्रद्रष्टव्यः॥

रामयंकरोतीति। एवंतर्हीति। प्रकृतोर्थोनगम्यतेअर्थान्तरंतुगम्यतेइत्यर्थः। तस्यार्थइति। वर्णस्यपरंप्रतिवर्णानामर्थव
त्त्वमसिद्धमितिकथंतस्येतिवर्णःपरामृश्यतेइत्याह। सोर्थइति। प्रकृतोर्थइत्यर्थः॥

उष्ट्रमुखइति। गतार्थत्वादप्रयोग एवेति। इतीयमुखशब्दस्य लोपो विधीयते। अत्र हि उष्ट्रमुखमस्येत्येव विग्रहः। न च प्राणिमात्रस्य
न्तरस्य मुखं भवतीति विशिष्टावयवरृत्तिरुष्ट्रशब्दः सादृश्यान्मुखं विशिनष्टि। एवमिहाप्यनर्थगतेरित्यत्रार्थशब्देन प्रक्रान्तो
र्थ उच्यते। न अर्थमात्रमित्यर्थः। नलोपादीनीति। अवर्णानां तु विभक्तेर्न भवति। यतो यदेवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते तदे
व समुदायस्यापि तत्र तदन्तर्गतत्वाद्विभक्तेर्लुका भवितव्यम्। समासग्रहणेन च तुल्यजातीयस्य सुबन्तावयवसमुदायस्य प्रा

तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः। खरमुखः। एवमतदर्थगतेरनर्थगतेरिति। संघातार्थवत्त्वा
च्च। संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहेऽर्थवन्तो वर्णा इति। येषां संघाता अर्थवन्तः। अवयवा अपि तेषामर्थवन्तः।
येषां ह्यवयवा अर्थवन्तः समुदाया अपि तेषामर्थवन्तः। तद्यथा। एकश्चक्षुष्मान्दर्शने समर्थः तत्समुदा
यश्च शतमपि समर्थम्। एकश्च तिलस्तैलदाने समर्थः तत्समुदायश्च खार्यपि तैलदाने समर्था। येषां पुनर
वयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः। तद्यथा। एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थस्तत्समुदायश्च शतमप्य
समर्थम्। एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था तत्समुदायश्च खारीशतमप्यसमर्थम्। यदि तर्हीमे वर्णा अर्थव
न्तः अर्थवत्कृतानि प्राप्नुवन्ति। कानि । अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा। प्रातिपदिकादिति स्वा —
द्युत्पत्तिः। सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा। तत्र को दोषः। पदस्येति नलोपादीनि प्राप्नुवन्ति। धनं वनमिति। संघात
स्यैकार्थ्यात्सुबभावो वर्णात्। संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णात्सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥

तिपदिकसंज्ञा निवार्यते तेन त्वर्थवत्समुदायमात्रस्य येनैव वार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव तदवयवानामपीति विभक्त्यु
त्पत्तिश्चोद्यते। अत्र परिहारमाह। संघातस्येति। वृक्ष इत्यत्रैकत्वविभक्त्याद्योत्यते तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुत्पद्यते। य
था बहवो द्रष्टारो दृश्यमर्थमेकेनैव प्रदीपेन पश्यन्ति। सा चोत्पद्यमाना समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युत्पद्यते। समुदा
यद्विवचनवत्। पदसंज्ञा तु समुदायस्यैव भवति न प्रत्ययविधिरित्यनुवर्तनाद सुबन्तत्वात्॥ ॥

अनर्थकास्त्विति। धात्वादिव्यतिरिक्ता वर्णाः पक्षीक्रियन्ते। अन्यथा शास्त्रविरोधः प्राप्नोति। किमिति। असमासप्रश्ने याप्रश्नः
समासेनन्तूत्तरम्। तेनैव वीप्साद्योतितेतिद्विर्वचनं न भवति। वर्णव्यत्ययेति। यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपल

अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। अनर्थकास्तु वर्णाः। कुतः। प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः। नहि प्रतिव
र्णमर्था उपलभ्यन्ते। किमिदं प्रतिवर्णमिति। वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्व
र्थेदर्शनात्। वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। वर्णव्यत्यये। कृते
स्तर्कुः। कसेः सिकताः। हिंसेः सिंहः। वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः। अपायो लोपः। हतः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। वर्णा
पायो नार्थापायः। उपजन आगमः। लविता। लवितुम्। वर्णोपजनो नार्थोपजनः। विकार आदेशः। घातयति
। घातकः। वर्णविकारो नार्थविकारः। यथैव वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति तद्वदर्थव्यत्ययापायोप-
जनविकारैर्भवितव्यम्। न चेह तद्वत्। अतो मन्यामहेऽनर्थका वर्णा इति। उभयमिदं वर्णेषूक्तम्। अर्थवन्तो
ऽनर्थका इति च। किमत्र न्याय्यम्। उभयमित्याह। कुतः। स्वभावतः। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां
केचिदर्थैर्युज्यन्ते। अपरे न। न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिः शक्यं भवितुं कश्चिद्वानर्थक इ
ति कृत्वा सर्वैरनर्थकैः। तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्। यद्धातुप्रत्ययप्रातिपदिकनिपाता एकवर्णा अर्थवन्तः
अतोऽन्येऽनर्थका इति। स्वाभाविकमेतत्। कथं य एष भवता वर्णानामर्थवत्तायां हेतुरुपदिष्टः। अर्थवन्तो व
र्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनाद्वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपल-
ब्धौ चानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति॥

ब्धौ चानर्थगतेरिति तस्यानैकान्तिकत्वमुद्भाव्यते। उभयमित्याहेति। यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शक्यते कल्प-
यितुं तत्रैवासावभ्युपगन्तव्या न सर्वत्रेत्यर्थः॥

संघातान्तराणीति। तदुक्तम्। न कूपसूपयूपानामन्वयोर्थस्य विद्यते अतोर्थान्तरवाचित्वं संघातस्यैव गम्यते इति। एतस्यापी-
ति। इष्टो ह्यतदर्थेन गुणेन गुणिनो र्थभावः सुराङ्गवदूथाङ्गवच्चेति। आचारादिति। आचारो व्यवहारः। तथा मृषिकृषेरिति-
यण्नकृतः। अप्रधानत्वादिति। प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानमेव कार्याणां प्रयोजकमिति परार्थानामनुबन्धानामच्संज्ञान

संघातान्तराण्येवैतान्येवंजातीयकानि अर्थान्तरेषु वर्त्तन्ते। कूपः सूयो यूप इति। यदि हि वर्णव्यत्ययकृत
मर्थान्तरगमनं स्याद्भूयिष्ठः कूपार्थः सूपे स्यात् सूपार्थश्च कूपे कूपार्थश्च यूपे यूपार्थश्च कूपे सूपार्थश्च यूपे-
यूपार्थश्च सूपे। यतस्तु खलु न किंचित्सूपस्य वा यूपे यूपस्य वा कूपे कूपस्य वा यूपे सूपस्य वा कूपे कूपस्य वा सू
पे यूपस्य वा सूपे अतो मन्यामहे संघातान्तराण्येतान्येवंजातीयकान्यर्थान्तरेषु वर्तन्त इति। इदं खल्वपि भव
ता वर्णानामर्थवत्त्वं ब्रुवता साधीयो नर्थकत्वं द्योतितम्। यो हि मन्यते यः कूपे कूपार्थः स ककारस्य यः सूपे सूपा
र्थः स सकारस्य यो यूपे यूपार्थः स यकारस्येति। ऊपशब्दस्तस्यानर्थकः स्यात्। तत्रेदमपरिहृतं संघातार्थवत्त्वा
च्चेति। एतस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञायां परिहारं वक्ष्यति॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच्। प्रत्याहारेनुबन्धा
नां कथमज्ग्रहणेषु न॥ य एते ऽसु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते एतेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्न भव
ति। किं च स्यात्। दधिणकारीयति मधुणकारीयति। इको यणचीति यणादेशः प्रसज्येत॥ आचारात्॥ कि
मिदमाचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। नैते ष्वाचार्या अच्कार्याणि कृतवन्तः॥ अप्रधानत्वात्॥ अप्र-
धानत्वाच्च। न खल्वप्येतेषामसु प्राधान्येनोपदेशः क्रियते। क्व तर्हि हल्षु। कुत एतत्। एषा ह्याचार्यस्य शै
ली लक्ष्यते। यत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशति। अचो ऽसु हलो हल्षु॥

प्रवर्त्तत इत्यर्थः। शैलीति। शीले भवा शैली समवधानपूर्विका प्रवृत्तिः। यथा लोके ब्राह्मणैः सह ब्राह्मणा भोज्यन्ते क्षत्रियैः
सह क्षत्रिया इति। एवमिहाप्याचार्येण वर्णा निर्दिष्टा इत्यर्थः। ॥

लोपश्चेति। परत्वान्नित्यत्वाद्वा। आदिरन्त्येनेत्यनेनाच्संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपादसन्निधानादच्संज्ञा न प्रवर्त्तते। अनुबन्धा ह्युच्चारणएव सन्तीदूत्संज्ञाप्रतिबद्धं कार्यमसन्तएव प्रतिपादयन्ति। स्वतस्तु न किंचित्कार्यं प्रतिपद्यन्ते। ऊकालोजिति। सिद्धेऽच्त्वे योगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याच्त्वं नियम्यते। ततोनुबन्धानामूकालत्वाभावादच्त्वाभावः एवमपीति। ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याच्त्वं मन्यते। अत्र च यद्यप्ययं परिहारोस्तिद्ध्वेतीककारेण चवर्गो ह्यये

लोपश्च बलवत्तरः॥ लोपः खल्वपि तावद्भवति। ऊकालोजिति वा योगस्तत्कालानां यथा भवेत्। अचांग्रहणमच्कार्यं तेनैषां न भविष्यति। अथवा योगविभागः करिष्यते। ऊकालोच्। उऊऊ३ इत्येवंकालोज्भवति। ततो ह्रस्वदीर्घप्लुतः। ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञश्च भवति ऊकालोच्। एवमपि कुक्कुटइत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः। एषएवार्थः अपरआह ह्रस्वादीनां वचनात्प्राग्यावत्तावदेव योगोस्तु। अच्कार्याणि यथा स्युस्तत्कालेष्वच्सु कार्याणि॥ अथ किमर्थमनन्तस्यानामण्सूपदेशः क्रियते। इह सँय्यन्ता सँव्वत्सरः यँल्लोकं तँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्येव द्विर्वचनम्। तत्र परस्य परसवर्णे कृते तस्य यय्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यमिति। यावता सिद्धत्वमुच्यते परसवर्णएव तावद्भवति। परसवर्णे तर्हि कृते तस्य यग्ग्रहणेन ग्रहणाद्द्विर्वचनं यथा स्यात्। मा भूत् द्विर्वचनम्। ननु च भेदो भवति। सति द्विर्वचने त्रियकारकमसति द्विर्वचने द्वियकारकम्। नास्ति भेदः। सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारकमेव। कथम्। हलो यमां यमि लोपइत्येवमेकस्य लोपेन भवितव्यम्। एवमपि भेदः। सति द्विर्वचने कदाचिद्द्वियकारकं कदाचित्त्रियकारकम्। असति द्वियकारकमेव।

नैका जातिर्व्यज्यतेइति तथापि पूर्वमेव मात्राकालोत्र गम्यते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीत्युक्तत्वात्पुनरिह नोक्तः। अथ किमर्थमिति। अनुदित्त्वर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः। इण्ग्रहणेग्रहणार्थस्त्वनन्तस्यानामत्रावश्यकर्त्तव्यउपदेशः गीर्धियादौ मूर्द्धन्यो यथा स्यादिति। ननु च भेदइति। श्रुतिकृतोस्त्येव भेदः सूक्ष्मत्वात्तु दुर्लक्ष्यः।

तदेतदिति। ज्ञापकत्वमस्य विघटयति आचार्योपदेशपारम्पर्यानुज्ञायते अनुवर्त्तते विभाषेति। तस्मात्त्रिव्यञ्जनसंयोग
श्रवणायाणुदितिणकारेण प्रत्याहारः स्तो न चकारेणेति स्थितम्॥ लण्॥ संदेहो भवतीति। किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽ

स एष कथं भेदो न स्यात् यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषा च सलोपः। यथाऽभेदस्तथास्तु। अनुवर्त्तते विभाषा शरो
चि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्। यदयं शरोचीति द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अनुवर्त्तते विभाषेति।
कथं कृत्वा ज्ञापकम्। नित्ये हि तस्य लोपे प्रतिषेधार्थो न कश्चित्स्यात्। यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचन
मनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्र द्विर्वचनम्। झरो झरि सवर्ण इति लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यः विभाषा सलोप इ
ति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधोपोभविष्यति। पश्यति त्वा
चार्यः विभाषा सलोप इति ततो द्विर्वचनप्रतिषेधं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नित्येऽपि तस्य लोपे स प्रतिषेधो
वश्यं वक्तव्यः। यदेतदचो रहाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायते। कथम्। पर इत्युच्यते। एताव
न्तश्च परः। यदुत झरो वा यमो वा। यदि चात्र लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात्। किं तर्हि तयोर्योगयोरुदा
हरणं यदहते द्विर्वचने त्रिव्यञ्जनः संयोगः। प्रत्तम् मवत्तम् आदित्यः। इहेदानीं कर्त्ता हर्त्तेति द्विर्वचन
सामर्थ्याल्लोपो न भवति। एवमिहापि लोपो न स्यात्कर्षति हर्षतीति। तस्मान्नित्येऽपि लोपेऽवश्यं स प्रतिषेधो
वक्तव्यः। तदेतदत्यन्तं संदिग्धं वर्त्तते आचार्याणां विभाषानुवर्त्तते न वेति॥ ॥लण्॥ ॥अयं णकारो
द्विरनुबध्यते। पूर्वश्चैव परश्च। तत्राण्ग्रहणेष्विण्ग्रहणेषु च संदेहो भवति पूर्वेण वा स्युः परेण वेति।
कतमस्मिंस्तावदण्ग्रहणे संदेहः। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्।
पराभावात्। नहि ढ्रलोपे परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति। आतृढ आवृढ इति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न प
रेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोच इत्येव ब्रूयात्।

यव्याप्तिरिति संदेहः। ॥

नहिकेपर इति। नन्वल्पोपानदुपानत्केतिद्रस्वेकर्तव्ये नहोध इत्यस्यासिद्धत्वादस्ति केपरतो हकारः। तथागीश्कैत्यादौ रेफः। अत्राहुः। नमुन इत्यत्र नेतियोगविभागेन धत्वादीनामसिद्धत्वाभावात्तेषु च कृतेषु हकारादीनामभावः। नहिपदान्ता इति। ननु च भोभगो इत्यत्राण्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते वृक्षवृकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति लोपो मा भूदिति तत्कथमुच्यते नहि पदान्ता इति। उच्यते। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेनाच एवानुनासिकेन भाव्यं न तु हल इत्युक्तं नहि पदान्ता इ

अथवैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः केण इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि केपरे णाः सन्ति। ननु चायमस्ति गोकानौकेति। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यादण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। केच इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अचो ह्येतद्भवति ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नहि पदान्ताः परेऽणः सन्ति। ननु चायमस्ति। कर्तृह र्त। एवं तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेण न परेण। यदि हि परेण स्यात् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्येव ब्रूयात्। अथवैतदपि न ब्रूयात्। अच एव हि प्रगृह्या भवन्ति। अस्मिंस्तर्ह्यण्ग्रहणे सन्देहः। उरण्पर इति। असंदिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। पराभावात्। नह्युःस्थाने परे णाः सन्ति।

ति कार्यभाज इत्यर्थः। अचोऽप्रगृह्यस्येति। हलो हि न भाव्यमित्यत्राण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणेति स्थितम्। तत्र वृक्षं वृश्चतीति क्विपि कृते वृक्षवृश्चमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च कृते वृक्षवयतेर्विचि कृते वृक्षवृ इति भवति। क्विपि तु कौ लुप्तं कौ विधिं प्रति च न स्थानिवदिति निषेधात्संप्रसारणप्रसङ्गः। लोपो व्योर्वलीति लोपप्रसङ्गश्च। विचि तु स्थानिवद्भावाद्वल्निमित्तो लोपो न भवति। हलि सर्वेषामित्यनेन तु लोपे क्रियमाणे पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः प्राप्नो ण्ग्रहणानुवृत्त्या निवर्त्यते। ॥

अजघोऽइति। गृधेर्यङ्लुकि रुगागमेऽभ्यासस्य कृते लङि सिपि शब्लुकि गुणे रपरत्वे सिब्लोपे भभावे जश्त्वरुत्वरलोपदीर्घत्वे
पुरूपम्। इहापि तर्हीति। धातुग्रहणेन हि लिङ्गेनाधातोरेव रपरत्वं निवर्त्तितम्। धातोस्तु रपरत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्राप्नोतीति-

ननु चायमस्ति। कर्त्रर्थं हर्त्रर्थमिति। किंच स्यात्। यद्यत्र रपरत्वं स्याद् द्वयो रेफयोः श्रवणं प्रसज्येत। ह
लो यमां यमि लोप इत्येवमेकस्यात्र लोपो भविष्यतीति। विभाषा स लोपः। विभाषा श्रवणं प्रसज्येत। अयं
तर्हि नित्यो लोपः रोरीति। पदान्तस्येत्येवं सः। न शक्यः सपदान्तस्येत्येवं विज्ञातुम्। इह हि लोपो न स्यात्। ज
र्गृधेर्लङ्। अजर्घाः। पास्पर्द्धेः। अपास्पाइति। इह तर्हि मातॄणां पितॄणामिति रपरत्वं प्रसज्येत। आचार्य
प्रवृत्तिर्ज्ञापयति नात्र रपरत्वं भवतीति यदयमृतइद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्।
धातुग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इह माभूत्। मातॄणां पितॄणामिति। यदि चात्र रपरत्वं स्याद्धातुग्रहणम
नर्थकं स्यात्। रपरत्वे कृतेऽनन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो नात्र रपरत्वं भवतीति ततो धातु-
ग्रहणं करोति। इहापि तर्हीत्वं न प्राप्नोति। चिकीर्षति जिहीर्षतीति। माभूदेवम्। उपधायाश्चेत्येवं भविष्यति
। इहापि तर्हि प्राप्नोति मातॄणाम् पितॄणामिति। तस्मात्तत्र धातुग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्हि सामर्थ्या
त्पूर्वेण न परेण। यदि परेण स्याद् अण्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। उरत्परइत्येव ब्रूयात्। अस्मिंस्तर्ह्यण
ग्रहणे संदेहः। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययइति। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण। कुत एतत्।

प्रश्नः। इहापीति। तस्माद्धातुग्रहणस्य सप्रयोजनत्वान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः।

इति प्रश्न इति। परे तु ततो धातुग्रहणं करोतीत्येतदुत्तरमथ यदागमन्यायेन कॄ इत्यत्र ऋत्त्वातिदेशादित्वं प्राप्नोत्येव। मै
वम्। तस्यानित्यत्वादिति शङ्कासमाधाने अत्र शेषरूपेण पूरयित्वेहापि तर्हीति भाष्यं योजनीयमित्याहुः॥ ॥

सवर्णे इति। अचीकृतदिति ऋकारस्य ऋकार एव यथा स्यात् ऋकारो मा भूदित्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते। यदि च पूर्वेणाण्-कारेणाणुग्रहणं स्यात् ऋकारो न पठ्यते। भिन्नकालस्य ग्राहक एव न भवतीति ऋकारो नैव स्थानी ना प्यादेशः प्रसजतीति किं तपरत्वेन। कृतं तज्ज्ञापकं परेणाणग्रहणस्य। अर्द्धं च तस्य इति। अर्द्धं न च तस्य। चतुर्थी हि मात्रा तत्राद्धेति। किं पुनरिति। व

सवर्णोऽणग्रहणं तपरं स्युर्ऋत्। यदयमुर्ऋदित्यृकारे तपरकरणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेणान पूर्वेणेति। इण्ग्रहणेषु तर्हि संदेहः। असंदिग्धं परेण न पूर्वेण। कुत एतत्। यो ह्यन्यत्र परेण स्यात्। यत्रे च्छति पूर्वेण संप्रत्ययग्रहणं तत्र करोति य्वोः श्विति। तच्च गुरु भवति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। तत्र विभक्तिनिर्देशे संप्रत्ययग्रहणेऽर्द्धं च तस्रो मात्राः। प्रत्याहारग्रहणे पुनस्तिस्रो मात्राः। सोयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे स ति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यः परेणान पूर्वेणेति। किं पुनर्वर्णोत्सत्ताविवायं णकारो द्वि रनुबध्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्ष णमिति। अणुदित्सवर्णं परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः॥ ॥ञमङणन म्॥ झभञ्॥ ॥किमर्थमिमौ मुखनासिकावचनावुभावनुबध्येते। न ञकार एवानुबध्येत। कथम्। यानि मकारेण प्रत्याहारग्रहणानि हल्लोयमां यमि लोप इति। स न्तु ञकारेण हलो यञां यञि लोप इति। नैवं शक्यम्। झकारभकारपरयोरपि झकारभकारयोर्लोपः प्रसज्येत। न झकारभकारौ झकारभकार परौ स्तः। कथं पुमः खय्यम्परे इति। एतदप्यस्तु ञकारेण पुमः खय्यञ्परे इति। नैवं शक्यम्। झकारभका रपरेऽपि हि खयि रुः प्रसज्येत।

णोत्सत्तिर्वर्णोच्छेदः। वर्णान्तरमनुबन्धः किं न क्रियत इत्यर्थः। व्याख्यानत इति। न्यायादागमाद्वा प्राब्धशक्तिरनुस रणीयेत्यर्थः॥ ॥झभञ्॥ ॥

नझकारेति। भकारस्यपदान्तस्यजश्त्वेनभाव्यमितितस्याभावः। उज्झेर्झकारः संयोगान्तस्येतिलुप्यतइतितस्याप्यभावः।
सन्तुतावदिति। उद्देशानुदेशाभ्यांसंख्यासाम्याद्यथासंख्येनलब्धेप्रयोगेयस्यागमस्यागमीविद्यतेसप्रवर्त्ततेनान्यइत्यर्थः
। किमिदमिति। अक्षरसमाम्नायइतिव्यवहाराद्योवाइमांस्वरशोक्षरशइतिचोक्तत्वात्प्रश्नः। अक्षरंनक्षरमिति। क्रि
याशब्दोयंनित्यस्यार्थस्यवाचकइतिदर्शयति। अत्रक्षियःक्षरतेर्वाविनाशार्थस्यनञ्पूर्वस्यरूपम्। तच्चब्रह्मतत्त्वं

नझकारभकारपरःखयस्ति। कथंङमोह्रस्वादचिङमुण्नित्यमिति। एतदप्यस्तुनकारेणङञोर्ह्र
स्वादचिङमुण्नित्यमिति। नैवंशक्यम्। झकारभकारयोरपिहिपदान्तयोर्झकारभकारावाग-
मौस्याताम्। नझकारभकारौपदान्तौस्तः। एवमपिपञ्चागमास्त्रयआगमिनोवैषम्यात्संख्या-
तानुदेशोनप्राप्नोति। सन्तुतावद्येषामागमानामागमिनःसन्ति। झकारभकारौपदान्तौनस्तइ
तिकृत्वाआगमावपिनभविष्यतः॥ अथकिमिदमक्षरमिति। अक्षरंनक्षरंविद्यात्। नक्षी
यतेनक्षरतीतिवाअक्षरम्। अश्नोतेर्वासरोक्षरम्। अश्नोतेर्वापुनरयमौणादिकःसरन्प्र
त्ययः। अश्नुतइत्यक्षरम्। वर्णंवाहुःपूर्वसूत्रे। अथवापूर्वसूत्रेवर्णस्याक्षरमितिसंज्ञाक्रियते॥

परमार्थतोनित्यम्। व्यवहारनित्यतयातुवर्णपदवाक्यस्फोटानांजातिस्फोटस्यवा॥ अश्नोतेर्वेति। सरन्प्रत्ययस्या
नुबन्धलोपेकृतेअनुकरणंसरइति। तत्रार्थमश्नुतेव्याप्नोतीत्यक्षरंपदंवाक्यंवा। वर्णंवाहुरिति। रूढिरियंवर्णस्ये
त्यर्थः। पूर्वसूत्रेइति। व्याकरणान्तरेवर्णाअक्षराणीतिवचनात्। ॥

किमर्थमिति। वर्णानां साधुत्वस्याप्रतिपाद्यत्वात्पदस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः। वर्णज्ञानमिति। वर्णा येन शास्त्रेण ज्ञायन्ते तद्वाचो विषयः शास्त्रेण वाग्विषीयते आबध्यते शास्त्रेण तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः। यत्र चेति। ब्रह्म वेदः यद्वेदे वर्तते तस्य च शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विषयत्वादित्यर्थः। तदर्थमिति। शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः। इष्टबुद्ध्यर्थमिति। कत्वादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः। लघ्वर्थमिति। अनुबन्धकरणार्थमित्यर्थः। वाक्समाम्नाय इति। एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्यवहार इत्यर्थः। पुष्पितः फलित इति। दृष्टादृष्टफलाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां च। चन्द्रतारकवदिति। अनादित्वान्नित्यत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति। ब्रह्मराशिरिति। ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः। सर्ववेदेति। सर्ववेदाध्ययनकृतस्य पुण्यस्य यत्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। मातापितराविति। माहात्म्यातिशयः शास्त्रस्य प्रत्याहारमात्रफलाख्यानद्वारेणान्वाख्यायते। महीयेते इति पूज्येते इत्यर्थः। महीयशब्दः कण्ड्वादियगन्तः॥ ॥इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ॥

किमर्थमुपदिश्यते। अथ किमर्थमुपदेशः क्रियते॥ वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते। तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थं लघ्वर्थं चोपदिश्यते। सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः। सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञाने भवति। मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते॥ ॥इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

वृद्धिरादैच्। कुत्वं कस्मान्न भवतीति। अनेकशक्तेः शब्दस्य शक्त्यवच्छेदे न संज्ञिनि विनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वे संज्ञा-
नां लौकिकत्वदादैच्छब्दस्यानुकरणशब्दत्वाज्जातिशब्दत्वाद्वा शास्त्रप्राप्तिरस्तीति प्रश्नः। तत्र कुशब्दः पञ्च-
सु वर्णेषु शास्त्रकृतरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः। छन्दोवदिति। न वैशेषि

वृद्धिरादैच्॥ कुत्वं कस्मान्न भवति। चोः कुः पदस्येति। भत्वात्। कथं भसंज्ञा। अयस्मयादीनि च्छ-
न्दसीति। छन्दसीत्युच्यते। न चेदं छन्दः। छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति। यदि भसंज्ञा वृद्धिरादैजदेङ् गु-
ण इति जश्त्वमपि न प्राप्नोति। उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते। तद्यथा। स सुष्टुभा स ऋक्वता गणे-
न। पदत्वात्कुत्वम्। भत्वाज्जश्त्वं न भवति। एवमिहापि पदत्वाज्जश्त्वं भत्वात्कुत्वं न भविष्यति। किं पु-
नरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणम् आहोस्विदादैज्मात्रस्य।
किं चातः। यदि तद्भावितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति। आम्रमयं शालमयं
म्। वृद्धलक्षणो मयड् न प्राप्नोति। आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः। वृद्धलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति। अ-
थादैज्मात्रस्य ग्रहणम्। सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोति। इह तावती भा-
र्या यस्य तावद्भार्यः यावद्भार्यः। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति। अस्तु तर्हि आदैज्मात्रस्य
ग्रहणम्। ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभास इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्येष विधिः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं
विज्ञायते उत्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिः उत्तरपदवृद्धौ इति। कथं तर्हि।

कसूत्राणि। अपि त्वङ्गत्वाद्व्याकरणसूत्राण्येवादृष्टिश्चेयं छन्दोवदिति। किं पुनरिति। उभयथा शास्त्रे दर्शनात्ल-
क्ष्यद्वये च दोषसंभवात्प्रश्नः। ॥

उत्तरपदस्येत्येवमिति। तत्रद्विद्वौसर्वे चेत्यप्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदत्वाभावात्सामर्थ्याद्वृद्धिमदुत्तरपदं ग्रहीष्य-तद्व्यतिरिच्यमानमुत्तरपदग्रहणं सामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयति। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्निति। निमित्तशब्दोपादानसामर्थ्याद्व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिराश्रीयते। अन्यथा वृद्धेस्तद्धितस्येत्येव ब्रूयात्। वृद्धिनिमित्तत्वाच्च तद्धितस्य तद्धित एव वृद्धिशब्देनाभिधायिष्यते। अथवा वृद्धेः संबन्धी यस्तद्धित इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रयिष्यते। योसौ ककार इति। कञ्जरोषु सत्सु वृद्धिर्भवतीति तेषामेव निमित्तत्वम्। अथवेति। निमित्तशब्दोपादानादेवाश्रितबहुत्वसंख्यो वृद्धिशब्दः

उत्तरपदस्येत्येवं प्रकृत्य या वृद्धिस्तद्वत्युत्तरपदे इत्येवमेतद्विज्ञायते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। तद्भावितग्रहणे सत्यपि इह प्रसज्येत। सर्वः कारकः सर्वकारक इति। यदप्युच्यते। इह तावतीभार्यायस्य तावद्भार्यः यावद्भार्य इति। वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। वृद्धेर्निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तस्येति। किं तर्हि। वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्सोयं वृद्धिनिमित्तः। वृद्धिनिमित्तस्येति। किं च वृद्धेर्निमित्तम्। योसौ ककारो ञकारो णकारो वा। अथवा यः कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। कश्च कृत्स्नाया वृद्धेर्निमित्तम्। यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणाम्॥ संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थः॥ अथ संज्ञेत्येवं प्रकृत्य वृद्ध्यादयः शब्दाः पठितव्याः। किं प्रयोजनम्। संज्ञासंप्रत्ययार्थः। वृद्ध्यादीनां शब्दानां संज्ञेत्येष संप्रत्ययो यथा स्यात्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके। अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे वृद्ध्यादीनां संज्ञा इत्येष संप्रत्ययो न स्यात्।

समस्यते वृद्धीनां निमित्तं वृद्धि — निमित्तमिति। संज्ञाधिकार इति वार्तिकम्। तस्य व्याख्यानमथ संज्ञेत्येवमिति। अथशब्दः संज्ञायाः प्रस्तावद्योतनार्थः। वृद्ध्यादीनामिति। संप्रत्यय इत्येतदपेक्षया कर्मणि षष्ठी। वृद्ध्यादयः संज्ञात्वेन यथा प्रतीयेरन्नित्यर्थः। यथा लोक इति। कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः। भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थकत्वे लोकं दृष्टान्तत्वेन योजयति।

तत्रहीति। आङ्वतीस्योः सर्वस्योः सर्वैरित्यादौ तु न चारितार्थ्यमुद्भाव्यम्। अनभिधानात्। स्वरितत्वाद्धिकार्थलाभः। वि॰। ॥

बहुसूत्रमिति। बहुव्रीहिः। प्रकरणं चान्यपदार्थः। समाहारे द्विगुर्वा। अर्थवन्ति चेति। यथा लोकेऽर्थवन्ति प्रयुक्त एवमनर्थकान्यपीत्यर्थः। यावदाप्तत्वमाचार्यस्य न साधितं तावदनर्थकत्वशङ्का। झटिति समन्वयानवगमाद्वा। दशदाडिमानीति। पदार्थानां समन्वयाभावादत्रानर्थक्यम्। आचार्याचारादिति। आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः। वृद्धिशब्दः संज्ञेति। वृद्धिशब्दस्य प्रत्याय

इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात्। अनर्थकमित्याह। कथम्। यथा लोके। लोके ह्यर्थवन्ति चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते। अर्थवन्ति तावत्। देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। अनर्थकानि। दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन इति। संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च॥ क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्यः। कुतो ह्येतत्। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। न पुनरादैचः संज्ञा वृद्धिशब्दः संज्ञीति। यत्तावदुच्यते संज्ञाधिकारः कर्त्तव्यः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इति। न कर्त्तव्यः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः॥ आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिर्भविष्यति। किमिदमाचार्याचारादिति। आचार्याणामुपचारात्। यथा लौकिकवैदिकेषु। तद्यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु। लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जातस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति। तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। वेदेऽपि याज्ञिकाः संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति। तत्रभवतामुपचारादन्येऽपि जानन्तीयमस्य संज्ञेति। एवमिहापि। इहैव तावत्केचिद्व्याचक्षाणा आहुः। वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति। अपरे पुनः सिचि वृद्धिरित्युक्त्वा आकारैकारौकारानुदाहरन्ति तेन मन्यामहे यया प्रत्याय्यन्ते सा संज्ञा ये प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति।

न शक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते। यथादैचां वर्णानामिति वर्णत्वम्। अपर इति। प्रदेशाद्वा संज्ञासंज्ञ्यभिव्यक्तिः संज्ञासूत्रार्थो-ह्वा प्रदेशार्थस्य व्यवस्थितिभावः॥

द्विगुरिति। पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।

अनाकृतिरिति। आकृत्या साहचर्याद्बहुत्वे लिङ्गस्य तेनायमर्थः। वृद्धिशब्द एकत्वात्संज्ञा। आदैचां बहुत्वात्संज्ञित्वम्। लाघवार्थं हि संज्ञाकरणम्। यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते न त्वेकस्यानेका संज्ञा प्रयोजनाभावात्। आकृतिमत इति। अवस्थाभेदेऽपि स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानिमित्तकं देवदत्तत्वादिकं सामान्यमस्तीत्याकृतिमत इत्युक्तम्। लिङ्गेन वेति। कलादिना वर्णादोषेणेत्यर्थः। तमेवोपालभ्येति। यो हि सूत्रकारमुपालभते ऽगमकं ते सूत्रमिति स कथं वृत्तिकारादीन्प्रामाण्येनाश्रयतीत्यर्थः। अपरितुष्यन्निति। त्वयापि परिहारान्तरं ब्रुवता आचार्याचारेण प्रमाणत्वेनाश्रित इत्यर्थः। तच्चापीति।

यद्‍प्युच्यते। क्रियमाणेऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोरसंदेहो वक्तव्य इति संज्ञासंज्ञ्यसंदेहश्च। संज्ञासंज्ञिनोश्चासंदेहः सिद्धः। कुतः। आचार्याचाराद्। उक्त आचार्याचारः॥ अनाकृतिः॥ अथ वा अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते॥ लिङ्गेन वा॥ अथ वा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामीत्थंलिङ्गा संज्ञेति। वृद्धिशब्दे च तल्लिङ्गं करिष्यते नादैचूशब्दे। इदं तावदयुक्तं यदुच्यते आचार्याचारादिति। किमत्रायुक्तम्। तमेवोपालभ्यागमकं ते सूत्रमिति तस्यैव पुनः प्रमाणीकरणमित्येतदयुक्तम्। अपरितुष्यन्खल्वपि भवाननेन परिहारेणानाकृतिर्लिङ्गेन वेत्याह। तच्चापि वक्तव्यम्। यद्यप्येतदुच्यते। अथ वैतर्हि इत्संज्ञा न वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः।

लिङ्गेन वेत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः। अनाकृतिः संज्ञेत्येतन्न्यायसिद्धत्वान्न वक्तव्यम्। अथ वैतर्हीति। एवं सतीत्यर्थः। ङकारादिष्वनुबन्धेषु कलादिकमासङ्क्ष्यते। ततस्तेषां संज्ञात्वे सति ङिदात्मनेपदमिति करिष्यते संज्ञाश्च संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तन्त इतीत्संज्ञा लोपश्च न वक्तव्यो भवत इत्यर्थः।

प्रमाणभूत इति। प्रामाण्यं प्राप्त इत्यर्थः। भूप्राप्ताविति स्यादधृषादिति णिजभावे रूपम्। वृत्तिविषये च प्रमाणशब्दः प्रामाण्ये वर्तते। दर्भपवित्रेति। प्रमादाभावं दर्शयति। प्राङ्मुख इति। प्राच्या अभ्युदयहेतुत्वात्। महतेति। मनःप्रणिधानं दर्शयति। एतच्च सर्वमागमादोद्धव्यम्। एवमानर्थक्ये परिहृते संज्ञासंप्रत्ययाय पक्षान्तराणि प्रश्नमुखेन प्रक्षिपति। किमत इति। कतमनयोरिति। आदैच्छब्दस्य द्वन्द्वत्वादनयोरिति द्विवचननिर्देशः। आदैच इति। तेषां च द्वन्द्वनिर्देशो यमादैच्छब्दइ

संज्ञालिङ्गमनुबन्धेषु करिष्यते। न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते। स्वभावतः संज्ञा संज्ञिनं प्रत्याय्य स्वयं निवर्तते। तेनानुबन्धानामपि निवृत्तिर्भविष्यति। सिद्ध्यत्येवम्। अपाणिनीयं तु भवति। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थ इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोक इति। न च यथा लोके तथा व्याकरणे। प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेण। किमतो यदशक्यम्। अतः संज्ञासंज्ञिनावेव। कुतो नु खल्वेतत्संज्ञासंज्ञिनावेवेति। न पुनः साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे साधुत्वमनेन क्रियते। कतमनयोः साधुत्वम्। कथं वृद्धिरस्याविशेषेणोपदिष्टः प्रकृतिपाठे तस्मात्क्तिन्प्रत्ययः। आदैचोऽप्यक्षरसमाम्नाय उपदिष्टाः। प्रयोगनियमार्थं तर्हीदं स्यात्। वृद्धिशब्दात्पर आदैचः प्रयोक्तव्या इति। नेह प्रयोगनियम आरभ्यते। किं तर्हि।

त्यर्थः। प्रयोगनियमार्थमिति। आदैज्वृद्धिरिति प्रयोगो माभूदित्यर्थः। नेहेति। प्रयुज्यत इति प्रयोगस्तस्य स्वतन्त्रस्य पदस्य प्रयुज्यमानस्य नियमो नारभ्यते ऽपि तु पदावयवस्य प्रकृतिप्रत्ययोपसर्जनागमादिरूपस्य। लोके च केवल एव वृद्धिशब्दः प्रयुज्यत इति न तस्यानेन नियमः क्रियते। लोके प्रयुक्तानामिदमनुशासनम्। ॥

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। स्थानशब्दोऽर्थवाची। तिष्ठन्त्यस्मिन्शब्दादिति स्थानम्। न च वृद्धिशब्दार्थमादैचौ वक्तुं शक्यास्तेनात्र षष्ठ्यर्थाभावादिति तात्पर्यम्। तथाहि। षष्ठ्यभावेपि तदर्थसद्भावाद्वस्त्येवस्थान्यादेशभावो यथा नाभिनभं च परस्त्रीपरसुं चेति। आगमा अपीति। अत्राप्यर्थोपेक्ष्यते। अनागमकानामर्थं सागमकादित्यर्थः। लिङ्गं न चेति। देशविशेषप्रतिपत्तये टकारादिलिङ्गं तत्र क्रियत इत्यर्थः। इदं खल्वपीति। विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापक्षं स्थापयति। देवदत्तः पचतीत्यस्ति सामानाधिकरण्यं न त्वेकविभक्तित्वम्। गोरश्व इत्यस्त्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमि

संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। आहर पात्रं पात्रमाहरेति। आदेशास्तर्हीमे सुः। वृद्धिशब्दस्यादैच आदेशाः षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा उच्यन्ते। न चात्र षष्ठीं पश्यामः। आगमास्तर्हीमे सुः। वृद्धिशब्दस्यादैच आगमाः। आगमा अपि षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते। लिङ्गेन च। न चात्र षष्ठीं न खल्वप्यागमलिङ्गं पश्यामः। इदं खल्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चैतद्भवति। कयोः। विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा।

त्युभयोरुपादानम्। संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषणविशेष्यत्वं प्रसिद्धाप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम्। तत्तु सामानाधिकरण्यं शब्दयोरेव केचिदिच्छन्ति। द्वाभ्यां शब्दाभ्यां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्विशेषणविशेष्यार्थप्रतिपादनाच्च विशेषणविशेष्यत्वम्। अन्ये तु नीलोत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमर्थयोरेव मन्यन्ते।

न चादैच्छब्द इति। नह्यस्य कश्चिल्लौकिकोऽर्थः प्रसिद्ध इत्यर्थः। आवर्तिन्य इति। देवदत्तादिशब्दा हि दानादिप्रतिपादनाय आवर्तन्ते। अथवेति। सत्यसति वा संज्ञिनि बुद्ध्या विषयीकृते शब्देन पूर्वनिर्दिष्टे संज्ञा प्रवर्तत इत्यर्थः। ततश्चादेङ्गुणाद्‌ इत्यादावदेङादयः संज्ञिनो गुणादयः संज्ञाः। इह तु मङ्गलार्थोऽन्यथा पाठक्रमः। आर्थस्त्वन्यथाक्रमः। अन्ये तु सिद्धे हि तयो

तन्त्रे तत्स्याद्विशेषणविशेष्य इति। तच्च न द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवति। न चादैच्छब्दः प्रतीतपदार्थकः। तस्मात्संज्ञासंज्ञिनावेव। तत्र त्वेतावान्संदेहः कः संज्ञी का संज्ञेति। स चापि क्व संदेहः। यत्रोभे समानाक्षरे। यत्र त्वन्यतरल्लघु सा संज्ञा यद्गुरु स संज्ञी। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्राप्ययं नावश्यं गुरुलघुतामेवोपलक्षयितुमर्हति। किं तर्हि। अनाकृतितामपि। अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः। लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते। अथवा आवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति। वृद्धिशब्दश्चावर्तते नादैच्छब्दः। तद्यथा। इतरत्रापि देवदत्तशब्द आवर्तते न मांसपिण्डः। अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा। कुत एतत्। सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। तद्यथा। इतरत्रापि सतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते।

भविष्यन्ति। अएतक एकाल्लिति परिभाषा न संज्ञेति नास्ति व्यभिचारः। अएत्तशब्देनैकाकी कथ्यत इत्यनेनानियमे न ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। ॥

अस्थानइति।अन्तरेणापिसंज्ञाशब्दप्रयोगंलोकव्यवहारवदत्रसंज्ञासंज्ञिसंबन्धःसिध्यतीत्यर्थः।सतोवृद्ध्यादि
ष्विति।विधौचायंदोषोनानुवादेवृद्धिर्यस्येत्यादौ।नत्रचसंज्ञाविधानस्यचरितार्थत्वान्मृजेर्वृद्धिरित्यादौवृद्धिशब्द

कथंवृद्धिरादैजिति।एतदेकमाचार्यस्यमङ्गलार्थंमृष्यताम्।माङ्गलिकआचार्योमहतःशास्त्रौघ-
स्यमङ्गलार्थंवृद्धिशब्दमादितᳶप्रयुङ्क्ते।मङ्गलादीनिहिशास्त्राणिप्रथन्तेवीरपुरुषकाणिभवन्त्यायु
ष्मत्पुरुषकाणिचाध्येतारश्चवृद्धियुक्तायथास्युरिति।सर्वत्रैवहिव्याकरणेपूर्वोच्चारितःसंज्ञीपरोच्चा
रितासंज्ञा।अदेङ्गुणइतियथा।दोषवान्खल्वपिसंज्ञाधिकारः।अष्टमेपिहिसंज्ञाᳵक्रियन्तेतस्यपरमा
म्रेडितमिति।तत्रापीदमनुवर्त्यंस्यात्।अथवाअस्थानेयंयत्नᳵक्रियते।नहीदंलोकाद्भिद्यते।यदीदं
लोकाद्भिद्येततत्रोयत्नार्हंस्यात्।तद्यथा।अगोज्ञायकश्चिद्गांसक्थनिकर्णेवागृहीत्वोपदिशति
अयंगौरिति।नचास्मायाचष्टेइयमस्यसंज्ञेति।भवतिचास्यसंप्रत्ययः।तत्रैतत्स्यात्कृतᳶपूर्वैर
भिसंबन्धइति।इहापिकृतᳶपूर्वैरभिसंबन्धः।कैः।आचार्यैः।तत्रैतत्स्यात्।यस्मैतर्हिसंप्रत्युपदिश्य
तेतस्याकृतइति।लोकेपियस्मैसंप्रत्युपदिश्यतितस्याकृतः।अथतत्रकृतः।इहापिकृतोद्रष्टव्यः
॥सतोवृद्ध्यादिषुसंज्ञाभावात्तदाश्रयइतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः॥सतःसंज्ञिनःसंज्ञाभावात्तदा
श्रयेसंज्ञिनिवृद्ध्यादिष्वितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः।काइतरेतराश्रयता।सतामादैचांसंज्ञया
भवितव्यंसंज्ञयाचादैचोभाव्यन्ते।तदेतदितरेतराश्रयंभवति।इतरेतराश्रयाणिचकार्याणिनप्र
कल्पन्ते।तद्यथानौर्नाविबद्धानेतरत्राणायभवति।

एवादेशᳶप्राप्नोति। ॥

ननुचभोः इति। नौशकटस्याभिमतदेशान्तरप्राप्तिरितरेतराश्रयेति चोद्यम्। सामग्र्यन्तरानुप्रवेशेन चोत्तरम्। सिद्धं त्विति। न
हि मृजेरपूर्व आकारो भाव्यते किंतु मृजावुपदिष्टे मार्ष्टीत्यादीनामसाधुत्वबुद्धिः प्राप्नोतीति तेषां साधुत्वान्वाख्यानं क्रियते
। प्रत्येकमिति। यद्यपि नित्यशब्दत्वेनैतदपि व्यवतिष्ठते तथापि न्यायव्युत्पादनायोपन्यासः। समुदाये मा भूतामिति। अन्यथा
मृजेर्वृद्धिरित्यादौ समुदाय आदेशः प्राप्नोति। समुदायावयवसन्निधौ कतात्पर्ये कस्य च नान्तरीयकत्वमिति विचार्यते। अन्यत्रे

ननुचभोः इतरेतराश्रयाण्यपि कार्याणि दृश्यन्ते। तद्यथा। नौः शकटं वहति शकटं च नावं वहति। अन्यद
पि तत्र किंचिद्भवति जलं स्थलं वा। स्थले शकटं नावं वहति जले नौः शकटं वहति। यथा तर्हि त्रिविष्टब्धकम्।
तत्रापि अन्ततः सूत्रकं भवति। इदं पुनरितरेतराश्रयमेव। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। नित्यशब्द
त्वात्। नित्याः शब्दाः। नित्येषु शब्देषु सतामादैचां संज्ञा क्रियते न संज्ञया आदैचो भाव्यन्ते। यदि तर्हि नित्याः
शब्दाः किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं शास्त्रम्। कथम्। मृजिरस्मायवि
शेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्र मृजिबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। मृजेरक्ङित्सु प्रत्ययेषु मृजिप्रसङ्गे
मार्जिः साधुर्भवतीति॥ प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समुदाये मा भूतामिति।
अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संज्ञाऽप्रसङ्गः॥ अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोरप्रसङ्गः।

ति। यत्नसाध्या समुदायप्रतिपत्तिरिति यत्नाभावेन भवतीत्यर्थः। ननु सहग्रहणं नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससंज्ञा
यथा स्यान्नावयवानामिति। नैतदस्ति। उभयत्र तात्पर्याभावाद्युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गत्वमेव सहग्रहणस्या-
न्यत्र समुदाये तात्पर्यं नास्तीत्यस्यार्थस्य। उभे अभ्यस्तं सहेति। अत्र सहग्रहणं वार्तिककारस्य कर्तव्यत्वेन स्थितम्। भाष्यका
रस्तूभेग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं स्थापयिष्यति। ॥

प्रत्यवयवं चेति। अत्र वाक्यशब्देन वाक्यार्थः फलमुच्यते। तच्च देवदत्तादीनां भोजनम्। तस्य चैतद्देवरूपं यत्प्रत्येकपरिसमाप्त्या संपद्यते। अन्नादनादिरूपत्वात्तृप्तिफलत्वाच्च भोजनस्य। नाट्यक्रियातु समुदाये समाप्यते। गीतादिक्रियासमुदायरूपत्वात्तस्याः संयोगसंज्ञा त्वन्वर्थत्वात्समुदाये प्रवर्तते। वृद्धिसंज्ञा तु लक्ष्ये पृथगादैचां दर्शनात् मालादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं व्यवतिष्ठते। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अत्र शतस्येप्सिततमत्वात् प्राधान्यमपादानस्थानप्राप्ता गर्गा गुणकर्म। न च गुणभेदेन प्रधानस्य भेद इति शतदण्डनं समूह एव परिसमाप्यते। अर्थिनश्चेति। शतस्य प्राधान्यं प्रतिपाद्यते। दण्डपरायां हि चोदनायां शतस्य प्रा-

यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तेः॥ प्रत्यवयवं च वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते। तद्यथा। देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति। न चोच्यते प्रत्येकमिति। प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः। समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते यदि तत्र सहग्रहणं क्रियते इहापि प्रत्येकमिति वक्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण सहग्रहणं सहभूतानां कार्यं भवति। इहापि नार्थः प्रत्येकमिति वचनेन। अथ किमर्थमाकारस्तपरः क्रियते। आकारस्य तपरकरणं सवर्णार्थम्।

धान्यमतो वाक्यादवगम्यते। अथ तत्रान्तरेणेति। न्यायादन्वर्थत्वाच्च समाससंज्ञायाः समुदाये परिसमाप्तौ सिद्धायां योगविभागार्थं तत्र सहग्रहणं स्थितमिति तत्रान्तरेणेत्युक्तम्। अथ किमर्थमिति। किमाकृतिपक्षे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थमथवा व्यक्तिपक्षे गुणान्तरयुक्तानां ग्रहणार्थमिति प्रश्नः। आकारस्येति। व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणा इति दर्शने यद्गुणस्यैवोच्चारणं तद्गुणस्यैव संज्ञाप्रसङ्गे गुणान्तरयुक्तानामपि संज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः।

किं च कारणमिति। अभेदका हि गुणाः। मुण्डे न हि छिन्नेते चौर्ये कुन्तलित्वावस्थायामपि चौरोऽयमिति व्यपदिश्यत इति प्रश्नः।
भेदकत्वादिति। सर्वगुणसङ्ग्रहार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः। एकोऽयमिति। उदकत्वजातियोगादेकत्वं न विवक्षि
तं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकद्रव्यं तदेव च गुणान्तरयोगादन्यत्वेन लोके व्यपदिश्यते। उभयमिति। आम्ना

आकारस्य तपरकरणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। सवर्णार्थम्। तपरस्तत्कालस्येति तत्कालानां सवर्णानां
ग्रहणं यथा स्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वात् स्वरस्य। भेद
का उदात्तादयः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति। एवं हि दृश्यते लोके। य उदात्ते कर्तव्येऽनु
दात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति अन्यत्त्वं करोषीति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं त-
र्हीति। भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। आनुनासिक्यं नाम गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं
यथा स्यात्। किं च कारणं न स्यात्। भेदकत्वाद्गुणस्य। भेदका गुणाः। कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इति।
एवं हि दृश्यते लोके। एकोऽयमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्त्वं भवति। अन्यदिदं शीतमन्यदि
दमुष्णमिति। ननु च भोः अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा। देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि
स्वामाख्यां न जहाति। तथा बालो युवा वृद्धः वत्सो दम्यो बलीवर्द इति। उभयमिदं गुणेषूक्तम्। भेदका
अभेदका इति। किं पुनरत्र न्याय्यम्। अभेदका गुणा इत्येव न्याय्यम्। कुत एतत्।

यशब्दा नियतस्वरा इति वेदे गुणानां भेदकत्वम्। लोके तूभयथा व्यवहारः। गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्र-
यादिषु मूल्यादिभेदाद्भेदेन व्यवह्रियते स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादभेदेनापीति प्रश्नः। किं पुनरिति। अत्रेति। शास्त्रे। ॥

उदात्तमेवेति। तस्माद्गुणरहितस्योच्चारणाभावान्नान्तरीयकत्वादुच्चार्यमाणोपि गुणः प्रयत्नमन्तरेण न विवक्षित इत्यर्थः। यद्येवं कथमन्यत्रोकमुदात्तनिपातनं करिष्यत इति यावता तत्राप्यविवक्षा प्राप्नोति। नैष दोषः। तत्रापि स्थानेन्तरतमवचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तस्तस्मिन्नुच्चारयितव्ये उदात्तोच्चारणं प्रयत्नेन विवक्षार्थं विज्ञायते। एवमनुनासिकस्य प्रयत्नाधिक्येनोच्चारणं तद्विवक्षार्थमेव। ऊञः ऊँ इति यथा। अन्ये त्वाहुः। एकश्रुत्या सूत्राणि पठ्यन्ते इ

यदयमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्युदात्तग्रहणं करोति। तज्ज्ञापयत्याचार्योऽभेदका गुणा इति। यदि भेदका गुणाः स्युः उदात्तमेवोच्चारयेत्। यदि तर्ह्यभेदका गुणाः अनुदात्तादेस्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्स्वरितादेः स्वरितान्ताच्च प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयमाणो गुणो भेदको भवति। तद्यथा। शुक्लमालभेत कृष्णमालभेत। तत्र यः शुक्ले आलब्धव्ये कृष्णमालभते न हि तेन यथोक्तं कृतं भवति। असंदेहार्थस्तर्हि तकारः। ऐजित्युच्यमाने संदेहः स्यात् किमिमावैचावेवाहोस्विदाकारोप्यत्र निर्दिश्यत इति। संदेहमात्रमेतद्भवति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। त्रयाणां ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः। अन्यत्रापि ह्ययमेवंजातीयकेषु संदेहेषु न कंचिद्यत्नं करोति। तद्यथा। ओतोम्शसोरिति।

तिकचिदुदात्तोच्चारणं तद्विवक्षार्थमिति। अनुदात्तादेरिति। अजुपलक्षणार्थोनुदात्तश्रुतिः स्यादिति प्रश्नः। उत्तरे त्वज्ग्रहणमेव कुर्यादित्यभिप्रायः। व्याख्यानत इति। प्रश्लिष्टद्दृमित्याद्युदात्तत्वे सिद्धे मालादीनां चेति मालाशब्दस्य वृद्धार्थत्वादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चय इत्यर्थः।

॥

इदंतर्हीति। ननुभाव्यमानत्वादादैचोऽनग्राहकानभविष्यन्ति। नैतदस्ति। नह्यत्र संज्ञाविधावादैचोभाव्यन्ते किंतर्हिभि
रतात्रिमात्रचतुर्मात्राणांग्रहणात्तंज्ञाप्रसङ्गा वृद्धिगुणविधौचतेषामपिप्रसङ्गात्तन्निषेधायतपरत्वम्। एवंस्थिते
चोदयन्ति। यद्येजर्थस्तकारस्तेनाकारस्यसंबन्धाभावात्कथमादित्येतत्पदम् ।उच्यते। तात्पर्येणैजर्थत्वंतका
रस्योच्यतेआनुषङ्गिकंत्वाकारार्थत्वंतकारस्योच्यते। ज्ञापकद्वारेणह्याकारप्रश्लेषेविज्ञायमानेप्रतिपत्तिगौ

इदंतर्हिप्रयोजनम्। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशामाभूवन्नि
ति। खट्वाइन्द्रः। खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकं खट्वोदकम्। खट्वाईषा खट्वेषा। खट्वाऊढा खट्वोढा। खट्वाएल
का खट्वैलका। खट्वाओदनः खट्वौदनः। खट्वाऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वाऔपगवः खट्वौपगवइति
। अथक्रियमाणेपितकारे कस्मादेवत्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशानभवन्ति।
तपरस्तत्कालस्येतिनियमात्। ननुतःपरोयस्मात्सोयंतपरः। नेत्याह। तादपिपरस्तपरः। यदितादपि
परस्तपरः ऋदोरबितिइहैवस्यात्। यवःस्तवः। लवःपवइत्यत्रनस्यात्। नैषतकारः। कस्तर्हि। दकारः।
किमत्रदकारेप्रयोजनम्। अथकिंतकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोपि। अथमुखसुखार्थस्तका
रः दकारोपि॥ वृद्धिरादैच्॥ इकोगुणवृद्धी॥ इग्ग्रहणंकिमर्थम्॥ इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यञ्जननिवृ-
त्त्यर्थम्॥ इग्ग्रहणंक्रियते। किंप्रयोजनम्। आकारनिवृत्त्यर्थंसंध्यक्षरनिवृत्त्यर्थंव्यञ्जननिवृत्त्यर्थंच।

स्वंभवति। सतितुतकारेआकारस्यस्वरूपप्रतिपत्तिःस्पष्टाभवतीतितकारसहितस्याकारस्यासंदिग्धानुकार्यप्रति
पादनादर्थवत्वाद्विभक्तेरुत्पत्तौसत्यामादित्येतत्पदंसिद्धम्॥ इकोगुणवृद्धी। इग्ग्रहणमितिवक्ष्यमाणज्ञापकवशा-
दाकारादिनिरासादिकएवगुणवृद्धीभविष्यतइतिप्रश्नः। आत्संध्यक्षरेति। आकारादीनांस्थानित्वस्यनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।

आकारस्याङ्गान्त्यस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाच्चाकारस्य चातो लोप इति लोपविधानादाकारस्य गुणप्रसङ्ग-मुदाहरति। यातेति। ग्लायतीति। एचां द्विमात्रत्वाविशेषात् प्रयत्नाधिक्याभावादेकारोपदेशे च ऐकारो गुणः स्यात्। उम्भितेति। भकारस्यौष्ठ्यत्वादोकारो गुणः स्यात्। पररूपेणेति। अतो लोपस्तु न भवति। आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं न

आकारनिवृत्त्यर्थं तावत्। यातावाता। आकारस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थम्। ग्लायति। म्लायति। सन्ध्यक्षरस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। व्यञ्जननिवृत्त्यर्थम्। उम्भिता। उम्भितुम्। उम्भितव्यम्। व्यञ्जनस्य गुणः प्राप्नोति। इग्ग्रहणान्न भवति। आकारनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्य गुणो भवतीति। यदयमातोऽनुपसर्गे क इति ककारमनुबन्धं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करणे एतत्प्रयोजनं किति इत्याकारलोपो यथा स्यात्। यदि चाकारस्य गुणः स्यात् कित्करणमनर्थकं स्यात्। गुणे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्याद् गोदः कम्बलद इति। पश्यति त्वाचार्यो नाकारस्य गुणो भवतीति। ततः ककारमनुबन्धं करोति। सन्ध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। उपदेशसामर्थ्यात् सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यति। व्यञ्जन-निवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। यदयं जनेर्डं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। डित्करणे एतत्प्रयोजनं डितीति टिलोपो यथा स्यात्। यदि व्यञ्जनस्य गुणः स्याद् डित्करणमनर्थकं स्यात्।

स्य लोपविधानात्। उपदेशसामर्थ्यादिति। प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारमेवोपदिशेदित्यर्थः। यदयं जनेरिति॥ यद्येवं मिदेर्गुणो विधीयमानो ज्ञापकेन व्यञ्जनस्य निरस्तत्वादिग्ग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति। मिदइर्मिदिरित्याश्रयणादिकारस्यैव भविष्यतीत्यदोषः।

॥

यत्तावदिति। विशेषप्रतिपादनाय सकलज्ञापकाक्षेपः। केचिदाहुः। टकः किलेन ज्ञापकेनाकारनिवृत्त्यर्थत्वेन निराकृते यदप्यु-
च्यत इति ज्ञापकाक्षेपो ग्रन्थच्छायां न पुष्णाति। तस्मादार्थेन क्रमेण सर्वज्ञापकभङ्गेऽपन्यासं कृत्वा यथासंभवं ज्ञापक
समर्थनं कर्तव्यम्। आयादयोपीति। ऐकारोच्चारणस्याविकृतरूपश्रवणार्थत्वादिति भावः। यं विधिमिति। आयादेश

गुणोक्ते तत्र याणामकाराणां पररूपेण सिद्धं रूपं स्यादुपसरजो मन्दुरज इति। पश्यति त्वाचार्यो न
व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति ततो जनेर्डं शास्ति। नैतानि सन्ति ज्ञापकानि। यत्तावदुच्यते। किल्करणं ज्ञा
पकं नाकारस्य गुणो भवतीति। उत्तरार्थमेतत्स्यात्। नुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति। यत्तर्हि गापोष्टगित्यनन्यार्थं क-
कारमनुबन्धं करोति। यदप्युच्यते। उपदेशसामर्थ्यात्सन्ध्यक्षरस्य गुणो न भविष्यतीति। यदि य एतत्सं
ध्यक्षरस्य प्राप्नोतीति तत्तदुपदेशसामर्थ्याद्बाध्यते आयादयोपि तर्हि न प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। यं विधिं
प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते। यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। गुणं च प्रत्युपदेशोऽनर्थ
कः। आयादीनां पुनर्निमित्तमेव। यदप्युच्यते जनेर्डवचनं ज्ञापकं न व्यञ्जनस्य गुणो भवतीति। सि
द्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति। न च जनेर्गुणेन सिध्यति। कुतो ह्येतत्। जनेर्गुण उच्यमानो
ऽकारो भवति न पुनरेकारो वा स्यादोकारो वेति। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिकोऽका
रो भविष्यति। एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति। पररूपेण शुद्धो भविष्यति।

स्यैकार एव निमित्तमिति आयादेशो न बाध्यते। न हि ग्लायित्येवं पाठः शक्यः कर्तुम्। त्वया ग्लायतइत्यादि
रूपासिद्धिप्रसङ्गात्। सन्ध्याख्येति निपातनाच्चालं गुणवन्न बाधिष्यते। पररूपेणेति। रूपग्रहणास्येदमेव प्र
योजनं याद‍ृक्परस्य रूपं ताद‍ृगेव यथा स्यादिति॥ ॥

गमेरप्ययमिति। सप्तम्यां जनेर्ड इत्यतोऽन्येष्वपि दृश्यत इत्यत्र डोऽनुवर्तमानो गमेरपि विधीयत इत्यज्ज्ञापकं डित्त्वमिति व्यञ्जननिवृत्त्यर्थं सूत्रं स्थितम्। संज्ञयेति। गुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योरिकः सिद्धत्वाद् द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारार्थं विज्ञायते। तेन गुण इत्येवं यो गुणः वृद्धिरित्येवं या वृद्धिरिति विज्ञायते। अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणे गुणवृद्ध्यधिकारादेव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दव्यापाराश्रयणार्थं विज्ञायते। अदेङामिति। पूर्वसूत्रे संज्ञासंज्ञिसंबन्धायोपात्तो यादृशो वृद्धिशब्दस्तादृश एवोत्तरत्रानुवर्तत इत्यदेङामित्युक्तम्। तेनैतन्न

एवं तर्हि गमेरप्ययं डो वक्तव्यः। गमेश्च गुण उच्यमान ओकारः प्राप्नोति। तस्मादिग्ग्रहणं कर्तव्यम्। यदीग्ग्रहणं क्रियते। द्यौः पन्थाः स इममिति एतेऽपीकः प्राप्नुवन्ति॥ संज्ञया विधाने नियमः॥ संज्ञया ये विधीयन्ते तेषु नियमः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्। कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्याताम्। प्रकृतं गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति। यदि तदनुवर्तते। अदेङ्गुणो वृद्धिश्चेत्यदेङां वृद्धिसंज्ञा प्राप्नोति। संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिरादैच्। अदेङ्गुणः। वृद्धिरादैच्। तत इको गुणवृद्धी इति। गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। अदेङादैज्ग्रहणं निवृत्तम्। अथवा मण्डूकगतयोऽधिकाराः। यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः।

चोदनीयं वृद्धिशब्दोऽनुवर्तमान आदैचः प्रत्याययतीत्यादेचां गुणसंज्ञा प्राप्नोतीति। संबन्धमिति। संबध्यत इति संबन्धं। कर्मणि घञ्। नपुंसकस्याभिधेयत्वान्नपुंसकनिर्देशः। आदैज्ग्रहणसंबद्धं वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तते तेन नादेङ्भिर्न संबध्यते। इह त्वनुवृत्तमादैचो जहाति। कान्तारोत्तरणाय सार्थस्येव त्यागोपादाने। अथवेति। वृद्धिशब्दस्येहाकाङ्क्षावशादुपस्थानं न त्वदेङित्यत्र॥

अथवैकयोग इति। एको भवतिरध्याह्रियते वृद्धिरादैजदेङ्गुणो भवतीत्येकवाक्यत्वं संपद्यते। यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवतिक्रियाभिधीयते तथाप्येककालाप्रतिपत्तिरित्यादैच्संबद्धा वृद्धिसंज्ञा अदेङ्संबद्धा गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञाया अदेङ्भिः संबन्धः। अथवान्यवचनादिति। यथा कप्रत्ययेनाण् बाध्यते। असंदिग्धत्वादनवकाशत्वात्तात्पर्याच्च कविधेः। अणस्तु विपर्ययात्। एवमदेङ्गुण इत्यत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं सत्संदिह्यते किमुत्तरार्थमिहाप्यनुवृत्तिरथेहार्थापीति। सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं च नास्ति। गुणसंज्ञा तु तात्पर्यादसंदेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंबन्धमदेङां बाधते। प्रत्ययसंज्ञा तु संज्ञिविशेषेण संयुक्ताधिकारेणैव विधीयमाना कृत्यादिसंज्ञाविषयेपि प्रवर्तते। अथवेति। विभाषा-

अथवा एकयोगः करिष्यते। वृद्धिरादैजदेङ्गुणः। ततइको गुणवृद्धी इति। न चैकयोगेनुवृत्तिर्भवति ॥ अथवान्यवचनाच्चकाराकरणाच्चप्रकृतापवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति॥ अन्यस्याः संज्ञाया वचनाच्चकारस्य चानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृताया वृद्धिसंज्ञाया गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति। यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति। अथवा वक्ष्यत्येतत्। अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति। किं तर्हि यत्नाद्भवन्तीति। अथवोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे॥

तिलमाषेत्यत्र ह्युमाभङ्गयोरधान्यत्वात्खञो प्राप्तौ चोदितायां खञ्ग्रहणस्यानुवृत्तिराश्रिता। अनुवर्तमानश्च खञ् यत्नाभावाद्व्रीहिशाल्यादिभिर्न संबध्यते। अपि तु विभाषाश्रुत्या यत्नेन तिलादिभिरेव संबध्यते। तथेहापि वृद्धिग्रहणमदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपि यत्नाभावाददेङ्भिर्न संबध्यते। इह तु पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्नो भवति। अथवेति। अपेक्षालक्षणं लौकिकमधिकारमाश्रयति। समुदायस्य चापेक्षायां नास्त्येतदनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति गुणस्यैवापेक्षा युक्तेति। समुदायस्य भेदाभावात्। ॥

किंपुनरिति। उभयथा संभवाद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः। तत्राङ्गस्य गुण इति षष्ठीनिर्देशात्त्रिङ्गादलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते गुणः स्यादिक इति। तत्र यदि पूर्वमिकाङ्गं विशेष्यते। इगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीति स च भवन्नलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति तदा सोन्त्यशेषो भवति। यदा त्वङ्गस्येति पूर्वमेवान्त्यमलं षष्ठी नीयते अङ्गान्त्यस्य गुण इति पश्चादिकान्त्योल् विशेष्यते तदा चायं तस्य विशेषणत्वात्तच्छेषो भवति। अथ त्वङ्गस्येति गुणवृद्धिविधौ न स्थानषष्ठी। किं तर्हि। इगपेक्षयाऽवयवषष्ठी। तदा स्थानषष्ठ्यभावादलोन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थानमिति तदपवादपक्षो भवति। अप्राप्त्यनुमानमेव हि बाधो वचनेन प्राप्तस्य बाधायोगात्। ततश्चाङ्गावयवस्य यत्र तत्र स्थितस्येको गुणवृद्धी इत्यर्थः संपद्यते। समुच्चयस्त्वसंभवा

किं पुनरयमलोन्त्यशेषः। आहोस्विदलोन्त्यापवादः। कथं चायं तच्छेषः स्यात् कथं वा तदपवादः। यद्येकं वाक्यं तच्चेदं च। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। इको गुणवृद्धी अलोन्त्यस्येति। ततोयं तच्छेषः। अथ नानावाक्यम्। अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ति। इको गुणवृद्धी अन्त्यस्य चानन्त्यस्य चेति। ततोयं तदपवादः। कश्चात्र विशेषः॥ वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणम्॥ वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्।

नोपन्यस्तः। न हि युगपद्द्वौ षष्ठ्यर्थौ संभवतः स्थानेयोगोऽवयवयोगश्चेति। विकल्पोपि न भवति एकत्वात्षष्ठ्यर्थस्य। तस्मात्तच्छेषतदपवादपक्षावेवात्राशङ्कितौ। यद्येकमिति। अनेकयोगव्यवहितयोरप्येकस्मिन्कार्यप्रदेशे स्वस्वनिमित्तसन्निधापितयोरङ्गाङ्गिभावाद्विशेषणविशेष्यभावादेकवाक्यतोपपत्तिः। अथ नानेति। अङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठ्यामिकः स्थानित्वात्तद्विशेषणत्वादङ्गस्यानुपस्थानमलोन्त्यस्येत्यस्य। ततश्चानयोर्भिन्नविषयत्वान्नानावाक्यत्वम्। वृद्धिगुणाविति। मिदादीनामनिगन्तत्वादलोन्त्यस्येत्येतदङ्गमिग्ग्रहणं न सन्निपततीति तेषु प्रदेशेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्।

दोषान्तरमप्याह।सर्वादेशप्रसङ्गश्चेति।अङ्गस्येत्येतद्वेदेनसर्वाङ्गेषुव्याप्रियते।तत्रेगन्तेष्वेवालोन्त्यस्येतिविधिः।अन्यत्रतु षष्ठ्यान्त्येत्यनुपसंहाराद्यातावातेतिसर्वादेशः प्राप्नोति।यथैवहीति। अङ्गस्येतिषष्ठ्युच्चारितैवान्त्यमलंनीतेतिनास्या

मिदेर्गुणः।इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति।मृजेर्वृद्धिः।इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धि नप्राप्नोति।पुगन्तलघूपधस्यगुणः।इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति।ऋच्छेर्लिटिगुणः इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति।ऋदृशोङिगुणः।इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धि नप्राप्नोति।क्षिप्रक्षुद्रयोर्गुणः।इकइतिवक्तव्यम्।अनन्त्यत्वाद्धिनप्राप्नोति॥सर्वादेशप्रसङ्गश्चानि गन्तस्य॥सर्वादेशश्च गुणोऽनिगन्तस्यप्राप्नोति।याता।वाता।किंकारणम्।अलोन्त्यस्येतिषष्ठीचैवह्य न्त्यमिकमुपसंक्रान्ता।अङ्गस्येतिचस्थानषष्ठी।तद्यदिदानीमनिगन्तमङ्गंतस्यसर्वादेशः प्राप्नोति। नैषदोषः।यथैवह्यलोन्त्यस्येतिषष्ठीअन्त्यमिकमुपसंक्रान्ताएवमङ्गस्येत्यपिस्थानषष्ठी।तद्यदि दानीमनिगन्तमङ्गंतत्रषष्ठ्येवनास्तिकुतोगुणः कुतःसर्वादेशः।एवंतर्हिनायंदोषसमुच्चयः।पूर्वा पेक्षोयंदोषः।ह्यर्थेचायंचः पठितः।मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वा देशप्रसङ्गो ह्यनिगन्तस्येति।मिदेर्गुणः इकइतिवचनादन्त्यस्यन।अलोन्त्यस्येतिवचनादिकोन। उच्यतेचगुणः ससर्वादेशःप्राप्नोति।एवंसर्वत्र।अस्तुतर्हितदपवादः॥इग्ग्रहणस्येतिचेज्जुसिसा र्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः॥

अपरंरूपमस्तीतिनास्तिसर्वादेशगुणप्रसङ्गः।पूर्वापेक्षोयमिति।मिदादिष्विग्ग्रहणं कर्तव्यमित्यत्रैवार्थेहेतुत्वेनेदमुपात्तमि त्यर्थः।उच्यतेचेति।मिदेरितिचोदनया।

इग्लक्षणात्र स्येति। यद्यङ्गस्येतीगपेक्षयावयवषष्ठी तदालोन्त्यस्येत्यस्य निमित्ताभावादनुपस्थानं स्थानषष्ठीहि तस्योपस्थाननिमित्तं ततश्चाङ्गावयवस्या
न्त्यस्यानन्त्यस्य चैको गुणः प्राप्नोतीति दोषः। ह्रस्वस्य गुण इति। समानन्यायत्वादेतदुक्तम्। अङ्गस्यावयवो यो ह्रस्वस्तस्य गुण
इति। न त्वत्रेक्परिभाषोपतिष्ठते निर्दिष्टस्थानिकत्वात्। अन्ये त्वाहुः। अत्रापि परिभाषोपस्थाने सति ह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्र-
स्वस्यैको गुणो यथा स्याद्दीर्घस्य माभूदिति। ओर्गुण इत्यत्राप्यस्या उपस्थानमनन्त्यस्याप्युकारस्य गुणार्थम्। असति ह्य
इग्लक्षणात्र स्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्द्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः। जुसि गुणः। स यथेह
भवति अजुहवुः। अबिभयुरिति। एवमनेनिजुः पर्यवेविषुः अत्रापि प्राप्नोति। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणः
। स यथेह भवति कर्त्ता हर्त्ता नयति तरति भवति। एवमीहिता ईहितुम् ईहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति। ह्रस्वस्य
गुणः। स यथेह भवति। हे अग्ने हे वायो इति। एवं हे अग्निचित्। हे सोमसुत्। इत्यत्रापि प्राप्नोति। जसि गुणः।
स यथेह भवति। अग्नयो वायव इति। एवं अग्निचितः सोमसुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। ऋतो ङिसर्वनामस्था
नयोर्गुणः। स यथेह भवति। कर्त्तरि कर्त्तारौ कर्त्तार इति। एवं सुकृति सुकृतौ सुकृत इत्यत्रापि प्राप्नोति। घेर्ङि-
ति गुणः स यथेह भवति। अग्नये वायवे इति। एवमग्निचिते सोमसुते इत्यत्रापि प्राप्नोति। ओर्गुणः। स य
थेह भवति बाभ्रव्यो माण्डव्य इति। एवं सुश्रुत् सौश्रुत इत्यत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। पुगन्तलघूपधग्रह
णमनन्त्यनियमार्थम्। पुगन्तलघूपधग्रहणमनन्त्यनियमार्थं भविष्यति। पुगन्तलघूपधस्यैवानन्त्यस्य नान्यस्यानन्त्यस्येति।
स्या उपस्थाने ङ्गस्येति स्थानषष्ठी स्यादङ्गं चोकारेण विशेष्यते इत्युकारान्तस्यैवाङ्गस्य गुणः स्यात्। पुगन्तेति। भेत्तेत्यादौ
गुणे सिद्धे पुनः श्रुतिर्नियमार्थेति गुरूपधस्येहितेत्यादौ न भविष्यति नापि हे अग्निचिदित्यादौ उभयनियमाश्रयणादि-
ति भावः। ननु भेत्तेति दकारस्य ह्रेपयतीति पकारस्य च यथा स्यादिति विध्यर्थमेतत्स्यात्। नैतदस्ति। पुकि अन्तः पुगन्तो
लघ्वी उपधा लघूपधा ततः समाहारद्वन्द्वनिर्देशादित्यस्य गुणेन न भाव्यम्। ॥

प्रकृतस्येति। एकेन वाक्येन नियमद्वयस्यालाभात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति न तु सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। अथापीति। अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषायद्विनाश्रीयते इत्यर्थः। अथापीति। अभ्युपगम्यवादेनोच्यते। आद्दत्यादिन्यायाश्रयणेन वा। एकस्मिंस्तु वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते। अनेनिजुरिति। अत्र लघूपधं चाङ्गं सार्वधातुकं चास्तीति जुसि चेति गुणः प्राप्नोति। हे पिब व्यहे बुद्धेहे-

प्रकृतस्यैष नियमः स्यात्। किंच प्रकृतम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति। तेन भवेदिह नियमान्न स्यात् ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। ह्रस्वाद्योर्गुणस्त्वनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। अथाप्येवं नियमः स्यात्। पुगन्तलघूपधस्य सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेवेति। एवमपि सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो नियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। ईहिता ईहितुम्। ईहितव्यमिति। अथाप्युभयतो नियमः स्यात्। पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति। एवमप्ययं अयं जुसि गुणोऽनियतः सोऽनन्त्यस्यापि प्राप्नोति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि नायं तच्छेषः नापि तदपवादः। अन्यदेवेदं परिभाषान्तरमसंबद्धमनया परिभाषया। परिभाषान्तरमिति च मत्वा क्रोष्ट्रीयाः पठन्ति। नियमादिको गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेनेति। यदि चायं तच्छेषः स्यात्तेनैव तस्यायुक्तो विप्रतिषेधः।

बुद्धयद्दत्यादौ चालघूपधत्वादनन्त्यस्य गुणोऽपरिहृतः। एवं तर्हीति। परस्परानपेक्षयोः स्वस्वनिमित्तप्रयुक्तसन्निधानयोः परिभाषयोः प्रदेशेषु स्वस्वकार्यप्रतिपादनम्। तत्र यदि कथंचिदेकविषये सन्निपातो भवति नैतावता परस्परापेक्षा भवतीत्यर्थः। अन्यदेवेति। अन्तरशब्दो विशेषवाचीत्यन्यान्तरशब्दयोरविरुद्धः सहप्रयोगोऽपर्यायत्वात्।

चयनमिति। अलोन्त्यपरिभाषायाः प्रयोजनाभावादत्रानुपस्थानमित्याशयः। चायक इति। कथमिक्परिभाषात्रोपतिष्ठते यावता चइति स्थानीनिर्दिष्टः। अत्राहुः। अच इत्यस्याङ्गविशेषणतयोपयोगादचः स्थानित्वाभावाद्धृद्धिग्रहणेनलिङ्गेनेक्परिभाषात्राप्युपतिष्ठत एवामेद्यतीति। इक इतिवचनादिकारस्यप्राप्नोति। अलोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्यानेषयुक्त इति। दृष्टसिद्धय इत्यर्थः। यथोद्देशपक्षे च परिभाषयोः पौर्वापर्यं नतु कार्यकालतायाम्। द्विकार्ययोगइति। द्वा

अथापितदपवादः। उत्सर्गापवादयोरप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। तत्र नियमस्यावकाशः। राज्ञः क च। राजकीयम्। इकोगुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः। चयनं चायकः। लवनं लावक इति। इहोभयं प्राप्नोति मेद्यति मार्ष्टीति। इकोगुणवृद्धी इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। नैषयुक्तो विप्रतिषेधः। विप्रतिषेधे परमित्युच्यते। पूर्वश्चायं योगः परो नियमः। इष्टवाचीपरशब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। नचात्रैको द्विकार्ययुक्तः। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि। स चास्त्यत्रासंभवः। कोसावसंभवः। इह तावद्वृक्षेभ्यः प्लक्षेभ्य इति। एकः स्थानी द्वावादेशौ। नचास्ति संभवः। यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम्। इहेदानीं मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तिइति। द्वौ स्थानिनौ एक आदेशः। नचास्ति संभवः। द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशः स्यादित्येषोऽसंभवः। सत्येतस्मिन्नसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः।

भ्यां कार्याभ्यां योगोस्य स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। नावश्यमिति। द्विकार्ययोगत्वाभावे केवलोप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः। इह तावदिति। दीर्घत्वं यञ्यनन्तरे विधीयते एत्वं च झल्यनन्तरे न च संभवोस्ति यद्द्वयोः स्वेनस्वेन निमित्तेनानन्तर्यं स्यात्। इहेदानीमिति। मिदेरित्येका षष्ठी सा यद्यवयवसंबन्धे तदेकारस्य गुणेन भाव्यम्। अथस्थानषष्ठी तदालोन्त्यस्येतिवचनादृकारस्य। नचास्तिसंभवो युगपदुभयोर्गुणस्येत्यर्थः। ॥

एवमपीति। यदीदं नारभ्येत गुणवृद्धी कस्य स्यातामि[illegible] अलोऽन्त्यस्येति वचनमात्रात्[illegible]न्यायेन तर्ह्यपवादत्वाद्विप्रतिषेधानु पपत्तिरित्यर्थः। एवं चक्रोष्ट्रीयमतमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षश्च नोपपद्यते। एवं तर्हीति। प्रदेशार्थत्वादनयोः परिभाष योर्गुणत्वात्परस्परेण संबन्धाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचनया वाक्यार्थस्यावस्थानमित्यर्थः। अथ वेति। तच्छेषप-

एवमप्ययुक्तः। द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति। अनवकाशश्चायं योगः। न नु चेदानीमेवास्यावकाशः प्रक्लृप्तः। चयनं चायकोलवनं लावक इति। अत्रापि नियमः प्राप्नोति। नाप्राप्ते नियम इयं योग आरभ्यते। यावता च नाप्राप्ते नियम इयं योग आरभ्यते ततस्तस्यापवादोऽयं योगो भवति। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। अथापि कथंचिदिको गुणवृद्धी इत्यस्यावकाशः स्यात्। एवमपि यथेह विप्रतिषेधादिको गुणो भवति मेद्यति मेद्यतः मेद्यन्तीति। एवमिहापि प्राप्नो ति। अनेनिजुः पर्यवेविषुरिति। एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयादिक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। किं कृतं भवति। द्वितीया षष्ठी प्रादुर्भाव्यते। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वेकं विशेषयितुमिका वा गृह्यमाणम्। यावता कामचारः। इह तावन्मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेषु गृह्य माणेनेकं विशेषयिष्यामः। एतेषां य इगिति। इहेदानीं जुसिसार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणे ष्वि का गृह्यमाणं विशेषयिष्यामः। एतेषां गुणो भवति इकः। इगन्तानामिति। अथ वा सर्वत्रैवात्र स्थानी नि र्दिश्यते। इह तावन्मिदेरित्यविभक्तिको निर्देशः। मिद् एः मिदेः मिदेरिति। अथ वा षष्ठीसमासो भवि ष्यति। मिद इः मिदिः मिदेरिति। पुगन्तलघूपधस्येति नैवं विज्ञायते। पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघू पधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति छिनत्तीति।

स्योक्तदोषपरिहारः। ॥

क्षिप्रक्षुद्रयोरपीति। अत्र च योगविभागः क्रियते। स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते। ततः पूर्वस्य च गुण इति। अत्र च स्वरितत्वात् क्षिप्रक्षुद्रशब्दावनुवर्तेते स्थूलादयो निवृत्तास्तेषां तु यणादिलोपे सत्योर्गुण इति गुणो भवति। असिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वमनित्यत्वान्न भवति। तत्र क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिः पकारो दकारश्च तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्मादेव च यणादेः पूर्वस्य गुण इति सिद्धं क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठ इति। यणादिपरमिति। पञ्चमीसमासः। यदि तर्हि पुगन्तलघू

ऋच्छेरपि प्रश्लिष्टनिर्देशोयम्। ऋच्छति ऋ ऋ ऋताम्। ऋच्छत्यृतामिति। दृशेरपि योगविभागः करिष्यते। उरङि गुणः। ऊः अङि गुणो भवति। ततो दृशः। दृशेश्चाङि गुणो भवति। उरित्येव। क्षिप्रक्षुद्रयोरपि यणादिपरं गुण इतीयता सिद्धम्। सोयमेवं सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजनम् इको यथा स्यादनिको माभूदिति। अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि। यदि किंचिद्गुणग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति। को वा विशेषः। अयमस्ति विशेषः। गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते। तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम्। वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते। अचो ञ्णिति। अत उपधायाः। तद्धितेष्वचामादेरिति। अत उत्तरं पठति॥ वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम्॥ वृद्धिग्रहणं क्रियते। किं प्रयोजनम्। उत्तरार्थम्। क्ङिति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात्। कश्चेदानीं क्ङित्प्रत्ययेषु वृद्धेः प्रसङ्गः। यावता ञ्णितीत्युच्यते। तच्च मृज्यर्थम्।

पधस्येति स्थानी निर्दिश्यते तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चात्रेक्परिभाषा नोपतिष्ठते तदा तस्य गुणस्यानिग्लक्षणत्वाद्भिन्नं–छिन्नमित्यादौ क्ङिति चेति गुणनिषेधो न प्राप्नोति। यथा लैगवायन इति। नैष दोषः। कुसनोः कित्वविधानाज्ज्ञापकादनिग्लक्षणत्वेपि लघूपधगुणस्य प्रतिषेधो भविष्यति। गुणविधाविति। क्वचिन्न निर्दिश्यत इति नञो व्यवहितेन संबन्धः। क्वचिन्निर्दिश्यत एव। ओर्गुण इत्यादौ।

पाणिनि
४८

मृजेर्वृद्धिरिति। तत्रसूत्रेभिमतस्यान्युपादानादलोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्यैवस्यादित्यर्थः।अटोपीति।नन्वडागमात्पूर्वमे
वपरत्वान्मृद्धिर्भविष्यतीतिलक्षणस्यप्रवृत्तत्वादटिकृतेपुनर्लक्षणंनप्रवर्तिष्यते।एवंतर्हिविप्रतिषेधानपेक्ष्यैवात्र

मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते साक्ङितिमाभूत्। मृष्टः।मृष्टवानिति।इहार्थंचापिमृज्यर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्।
मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथास्यादनिकोमाभूदिति॥ मृज्यर्थमितिचेद्योगविभागात्सिद्धम्॥ मृज्य
र्थमितिचेद्योगविभागःकरिष्यते।मृजेर्वृद्धिरचः। ततोञ्णिति। ञितिणितिचवृद्धिर्भवति।अचइत्येव।
यद्यचोवृद्धिरुच्यते।न्यमार्ट् अटोपिवृद्धिःप्राप्नोति।अटिचोक्तम्।किमुक्तम्।अनन्त्यविकारेन्त्यसदे-
शस्यकार्यंभवतीति॥वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिस्त्विक्प्रकरणात्॥ वृद्धेस्तुप्रतिषेधोनोपपद्यते।किंकार
णम्।इक्प्रकरणात्।इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योःप्रतिषेधः।नचैवंसतिमृजेरिग्लक्षणावृद्धिर्भवति।
तस्मान्मृजेरिग्लक्षणावृद्धिरेषितव्या।एवंतर्हि।इहान्येवैयाकरणामृजेरजादौसंक्रमेविभाषावृद्धि-
मारभन्ते।परिमृजन्ति।परिमार्जन्ति।परिममृजतुः।परिममार्जतुरित्याद्यर्थम्।तदिहापिसाध्यम्।तस्मि
न्साध्येयोगविभागः करिष्यते।मृजेर्वृद्धिरचोभवति।ततोचिक्ङिति।अचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति।परि
मार्जन्ति।परिममार्जतुः।किमर्थमिदम्।नियमार्थम्।अजादावेवक्ङितिनान्यत्र।क्वान्यत्रमाभूत्।मृष्टः
।मृष्टवानिति।ततोवा।वाचिक्ङितिमृजेर्वृद्धिर्भवति।परिमृजन्ति।परिमार्जन्ति।परिममृजतुः।परिम-
मार्जतुरिति।इहार्थमेवतर्हिसिजर्थंवृद्धिग्रहणंकर्तव्यम्।सिचिवृद्धिरविशेषेणोच्यतेसेकोयथा-
स्यादनिकोमाभूदिति।कस्यपुनरनिकः प्राप्नोति।अकारस्य।अचिकीर्षीत्।अजिहीर्षीत्।नैतदस्ति।
लोपोत्रबाधकोभविष्यति।आकारस्यतर्हिप्राप्नोति।

चोद्यपरिहारावुक्तौ।अचिकीर्षीदिति।पूर्वविप्रतिषेधादतोलोपोयथाचिकीर्षकइत्यादौ। ॥

अयासीदिति। परत्वादत्र सगिटोः कृतयोरनन्त्यत्वादाकारस्य नास्ति वृद्धिप्रसङ्ग इति यद्यपि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतत्वान्नायमाश्रितः। उदवोढामिति। ढलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं हलन्तलक्षणा वृद्धिस्ततो ढलोपादिषु कृतेषु ढलोपस्यासिद्धत्वादोकारस्य न भविष्यति। गोशब्दादाचारक्विपि कृते ऽगवीदिति संध्यक्षरमन्त्यमस्ति तस्य कस्माद्वृद्धिर्न भवति। उच्यते। सिचि वृद्धिरित्यत्र धातुग्रहणमृतद्धातोरित्यत औपदेशिकधातुग्रहणार्थमनुवर्तत इत्यदोषः। लक्षणं हीति। नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति ध्वनतीत्युच्यते। योह्यव्यक्तं कथयति स ध्वनती

अयासीत्। अवासीत्। नास्त्यत्र विशेषः। सत्यां वृद्धावसत्यां वा। संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति। नैव संध्यक्षरमन्त्यमस्ति। ननु चेदमस्ति ढलोपे कृते उदवोढाम्। उदवोढम्। उदवोढेति। नैतदस्ति। असिद्धो ढलोपः। तस्यासिद्धत्वान्नैतदन्त्यं भवति। व्यञ्जनस्य तर्हि प्राप्नोति। अभैत्सीत्। अच्छैत्सीत्। हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति। यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति। अकोषीत्। अमोषीत्। सिचि वृद्धेरप्येष प्रतिषेधः। कथम्। लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति मुहूर्तमपि नावतिष्ठते। अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृद्धिः प्राप्नोति। तस्या हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका। तस्या अपि नेटीति प्रतिषेधः। अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्रापि अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गोऽपि न भवति।

त्युच्यते। एवमिहापि अस्या एव वृद्धेर्निषेध इति नास्ति व्यक्तिः। स्यादेतत्। प्रतिषेधस्यैकनिषेधे चरितार्थत्वात्पुनः प्रतिषेधान्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह। भ्रमतीति। सर्वत्र व्याप्रियत इत्यर्थः। स्यादेतत्। यावदेकनिषेधे स्वव्यापारस्तावदेव द्वितीयो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च निषेधोऽशक्यः कर्तुमित्याह। मुहूर्तमिति। उभयत्रापि व्यापारान्नैकत्र विश्राम्यतीत्यर्थः। तस्या अपीति। अपिशब्दात्सिचि वृद्धेरपि।

अस्तीत्याहेति। नान्तःपादमव्यपरइतिपाठमाश्रित्यैवमुक्तम्। यद्येवं वृक्षावित्यत्र नादिचीत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घ व दूवृद्धे रपि निषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः। संयोद्धावित्यादेर्न्नोपकादनन्तरस्य नादिचीति निषेधात्। अन्तरङ्गत्वादिति। उवङादेर्न्नोः सिचमेवापेक्षते। वृद्धिलुक्षिच्यरस्मैपदे। लुप्त निर्दिष्ट इति। लोपो व्योर्वलीति भावः। किमत्र प्रमाणमिति चेत्। अभियु

अस्तीत्याह। सुजाते अश्वसूनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। शुक्रं ते अन्यदिति पूर्वरूपे प्रतिषिद्धेऽयादयोपि न भवन्ति। उत्तरार्थमेव तर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं कर्तव्यम्। सिचि वृद्धिरविशेषेणोच्यते। सा क्ङिति मा भूत्। न्यनुवीत्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। अन्तरङ्गत्वादत्रोवङादेशे कृतेऽनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति। यदि तर्हि सिच्यतरङ्गं भवति। अकार्षीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। मा भूदेवं हलन्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि न्यस्तारीत्। न्यदारीत्। गुणे कृते रपरत्वे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। मा भूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अलावीत्। अयावीत्। गुणे कृतेऽवादेशे चानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति। हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः। मा भूदेवम्। ल्रान्तस्येत्येवं भविष्यति। ल्रान्तस्येत्युच्यते। न चेदं ल्रान्तम्। ल्रान्तेत्यत्र वकारोपि निर्दिश्यते। किं वकारो न श्रुयते। लुप्तनिर्दिष्टो वकारः। यद्येवं माभवान वीत्। माभवानूमवीत्। अत्रापि प्राप्नोति। अविमव्योर्नेति वक्ष्यामि। तद्वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। णिश्विभ्यां तो निमातव्यौ। यद्यप्येतदुच्यते। अथवैतर्हि णिश्व्योः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति गुणे कृतेऽयादेशे च यान्तानां नेत्येव प्रतिषेधो भविष्यति।

त्स्मरणमेव। णिश्विभ्यामिति णिश्विग्रहणमकृत्वा अविमवीप्रतिषेधार्थं वक्तव्यौ। एवं सति गौरवाभावः। निमातव्याविति। मेडोरूपम्। परिवर्तनीयावित्यर्थः।

॥

नसिचीति। न्यायादप्येतत्सिध्यति। येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्यवृद्ध्याबाधनात्। प्रयोजनंचचिरिजिर्योर्यङ्लुगन्तानांचनयत्यादीनामचिरायीत्। अजिरायीत्। अनेनायीत्। अचेचायीत्। इत्यादौसिचिवृद्धिः। अन्यथागुणायादेशयोःकृतयोर्यान्तत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधःस्यात्। षष्ठ्याइति। स्वतन्त्रमिदंगुणवृद्ध्योर्विधायकमितिपूर्वःपक्षः। अन्यतरार्थमिति। नन्वनिकोऽपियथास्यादितिविध्यर्थंस्यान्नतुनियमार्थम्। नियमाद्धिविधेर्बलीयस्त्वात्। एवंमन्यतेद्वितीयं-

एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नसिच्यन्तरङ्गंभवतीति। यदयमतोहलादेर्लघोरित्यकारग्रहणंकरोति। कथंकृत्वाज्ञापकम्। अकारग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। इहमाभूत्। अकोषीत्। अमोषीत्। यदिसिच्यन्तरङ्गंस्यात्। कारग्रहणमनर्थकंस्यात्। गुणेकृतेऽलघुत्वाद्वृद्धिर्नभविष्यति। पश्यतित्वाचार्योनसिच्यन्तरङ्गंभवतीति। ततोऽकारग्रहणंकरोति। नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किम्। यत्रगुणःप्रतिषिध्यतेतदर्थमेतत्स्यात्। न्यकुटीत्। न्यपुटीत्। यत्तर्हिणिश्व्योःप्रतिषेधंशास्तितेननेहान्तरङ्गमस्तीतिदर्शयति। यच्चकरोत्यकारग्रहणंलघोरितिकृतेऽपि। तस्मादिग्लक्षणावृद्धिः। तस्मादिग्लक्षणावृद्धिरास्थेया॥ षष्ठ्याःस्थानेयोगत्वादिग्निवृत्तिः॥ षष्ठ्याःस्थानेयोगत्वात्सर्वेषामिकांनिवृत्तिःप्राप्नोति। अस्यापिप्राप्नोति दधि। मधु। पुनर्वचनमिदानींकिमर्थंस्यात्। अन्यतरार्थंपुनर्वचनं। अन्यतरार्थमेतत्स्यात्। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणएवेति। प्रसारणेच। प्रसारणेचसर्वेषांयणांनिवृत्तिःप्राप्नोति।

गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते। तेनवृद्धिप्रदेशेषुइकइत्यस्योपस्थानान्नास्त्यनिकःप्रसङ्गः। प्रसारणेचेति। तुल्यन्यायत्वादुपन्यासः। इग्यणइत्यत्रयणइतिस्थानषष्ठी। तेनयणःस्थानेइग्भवति सचसंप्रसारणसंज्ञइतिवाक्यार्थःस्यात्। वाक्यभेदेनचकार्यद्वयंविधीयते। ॥

कर्तृ हर्तृ इति। अनन्तरतमस्याभावात्सर्वेष्वणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति। सिद्धमिति॥ स्वातन्त्र्यमेषां निवर्तयति। तेन यत्र षष्ठी तत्रैषामुपस्थानम्। अङ्गस्य वच्यादीनां ऋत इद्धातोरित्यादौ। इमावपीति। स्वरितत्वादनयोरन्तरालवर्तिभिश्चायोग्यत्वात्संबन्धाभावः। अथवेति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र योगविभागः करिष्यते। षष्ठीपदे तदनुक्रान्तं तद्यत्र षष्ठी तत्रोपतिष्ठत इत्यर्थः॥ तत्र योग्यत्वादनयोरेवापेक्षा नान्येषाम्। ततः स्थानेयोगेति। षष्ठीत्येतदुपतिष्ठते। अथवेति। अन्यतरार्थं पुनरिति वदताऽवश्यमेवं संबन्धः कर्तव्यः यत्र गुणवृद्धिशब्दोच्चारणेन गुणवृद्धी विधीयेते

अस्यापि प्राप्नोति। याता। वाता। पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात्॥ विषयार्थं पुनर्वचनम्। विषयार्थमेतत्स्यात्। वचिस्वपियजादीनां क्ङित्येवेति॥ उरण्रपरे च॥ उरण्रपरे च सर्वेषामकाराणां निवृत्तिः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति। कर्तृ। हर्तृ॥ सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकारे इमे योगाः कर्तव्याः। एकस्तावत्क्रियते। तत्रैवेमावपि योगौ षष्ठ्यधिकारमनुवर्तिष्येते। अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे। अथवेदं तावदयं प्रष्टव्यः। सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति। इह कस्मान्न भवति। याता। वाता। इदं तत्रापेक्षिष्यते। इको गुणवृद्धी इति। यथैव तर्हि इदं तत्रापेक्षिष्यते। एवमिहापि तदपेक्षिष्यामहे। सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥

तत्रैक उपतिष्ठत इति। अन्यथा याता वातेत्यादिषु विध्यर्थत्वे संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते। अवश्यकर्तव्यायां चापेक्षायामेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु। तेनैकरूप एवार्थो न तु वाक्यभेदेन स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तदपेक्षिष्यामह इति। अस्य स्वातन्त्र्यं निरसितुमित्यर्थः॥ ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम्॥ ॥

॥श्रीः॥ नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ गुणवृद्ध्योः प्राधान्याद्यं निषेधो न तु तद्गुणभावादिक्परिभाषायाः। दीधीवेवीटामिति चा सम्बद्धं परिभाषायां निषेधे स्यात्। कृत्स्नस्य धातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसङ्गाभावादनर्थको निषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धात्वेकदेशलोपोत्र धातुलोपोऽभिमतः। अवयवक्रियया पि समुदायस्य व्यपदेशदर्शनात्। यथा पटो दग्ध इति। अथवा समुदायशब्दोऽवयवे तद्रूपारोपाद्वर्तते। धातुग्रहणमिति। उपसर्जनस्यापि यथा परामर्शस्तथा केषांशब्दानामित्यत्र प्रतिपादितम्। विनापि धातुग्रहणेन लोपविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं विज्ञास्यते। अनुबन्धलोपस्य चानैमित्तिकत्वाद्भुवि तेति गुणनिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। सिद्धान्ते तु गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः। अ

श्रीः॥ नधातुलोपआर्द्धधातुके॥ ॥धातुग्रहणं किमर्थम्। इह माभूत्। लूञ्। लविता। लवितुम्। पूञ्। पविता। पवितुम्। आर्द्धधातुकइति किमर्थम्। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। किं पुनरिदमार्द्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। आहोस्विद्गुणवृद्धिविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं धातुलोपे सत्यार्द्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति। किं चातः। यदि लोपविशेषणम्। उपेद्धः प्रेद्धः। अत्रापि प्राप्नोति। अथ गुणवृद्धिविशेषणम्। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु लोपविशेषणम्। कथम्। उपेद्धः प्रेद्ध इति।

नुबन्धो न धात्वेकदेशः। यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा। प्रयोगे तु लूशब्द एव धातुसंज्ञः केवलमसौ नित्कार्यं लभते। लूशब्दस्यैव हि क्रियावाचित्वमिति तस्यैव धातुसंज्ञा युक्ता। रोरवीतीति। सत्यार्द्धधातुकग्रहणे शब्दस्वत्वादन्यपदार्थस्य बहुव्रीहिरसंदिग्धो भवति नान्यथा। क्रमेण सूत्रप्रत्याख्यानायार्द्धधातुकस्य च लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणानर्थक्यप्रतिपादनाय प्रत्युदाहरणोपन्यासः। किं पुनरिति। आर्द्धधातुकं लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे तूभयविशेषणं वेति पक्षत्रयसंभवात्प्रश्नः। प्रेद्ध इति। नन्वाद्गुणोऽनिग्लक्षण इति तन्निषेधो न भविष्यति। परिहारान्तराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषः।

बहिरङ्ग इति। यदा पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तदा प्रतिषेधोऽन्तरङ्गः। गुणो बहिरङ्गः। यदा तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा गुणोऽन्तरङ्गः। पश्चात्प्रत्ययोत्पत्तौ निषेधो बहिरङ्गः। सर्वथा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः। ननु नाजानन्तर्य इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिः। यत्र कार्यविधावानन्तर्येणाचोराश्रयणं तत्र निषेधादनुपस्थानं परिभाषाया यथाऽस्त्यघूरिति। तत्र हीकोयणचीति वचनादिगचोराश्रयणम्। अस्मिंस्तु प्रतिषेधसूत्रे नास्त्यचोराश्रयणमित्यदोषः। यञ्क्यवलोप इति। वइत्यत्राकारोऽपि विवक्षितः। तेन धातुपाठे योऽकारान्तः पठितस्तस्य ग्रहणम्। अन्यथा स्त्रिविः कथं निवार्येत। बे

बहिरङ्गो गुणोऽन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। यद्येवं नार्थो धातुग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। लूञ्। लविता। लवितुम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमित्तो लोपः। अथवा पुनरस्तु गुणवृद्धिविशेषणम्। ननु चोक्तम्। क्नोपयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। नैष दोषः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। चेलक्नोपेरिति परिगणनं कर्तव्यम्। यञ्क्यवलोपे प्रतिषेधः॥ यञ्क्यवलोपे प्रतिषेधो वक्तव्यः। यङ्। बेभिदिता। मरीमृजः। यक्। कुषुभिता। मगधकः। क्य। समिधिता। दृषदकः। वलोपे। जीरदानुः। किं प्रयोजनम्। नुम्लोपस्त्र्यनुबन्धलोपे प्रतिषेधार्थम्॥ नुम्लोपे त्रिव्यनुबन्धलोपे च प्रतिषेधो मा भूदिति। नुम्लोपे। अभाजि। रागः। उपबर्हणम्। ।

भिदितेति। बेभिद्यशब्दात्तृच्प्रत्ययस्य हलद्रुति यलोपः। मरीमृज इति। यङोचि चेति यङो लुक्। कुषुभमगधशब्दौ कण्ड्वादिगणपठितौ धातू ताभ्यां यक्। ण्वुल्तृचौ। यस्य हल इति यलोपः। समिद्दृषच्छब्दाभ्यां क्यजन्ताभ्यां प्रत्ययः। क्यस्य विभाषेति यलोपः। नुम्लोप इति। नुमिति नकारस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। उपबर्हणमिति। बृहि वृद्धौ। इदित्वान्नुम्। रञ्जेर्हेरच्यनिटीति वार्त्तिकेन नलोपः। ॥

आस्त्रेमाणमिति। अस्त्रेमाणमित्यपि वेदे पठ्यते। तत्र नञ्पूर्वात् स्त्रिवेर्मनिन् प्रत्ययः। वकारलोपः। ऊडादेशाभ्द्धान्दस-
त्वान्नभवति। परिगणने सति धातुग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्यनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः। दूक्प्रकरणादिति।
। तेन यत्रैक्यपरिभाषास्थान्यन्तरनिवृत्तये व्याप्रियते तत्रायं निषेधः। प्रत्ययाश्रयत्वादिति। लोपविशेषणमार्द्धधातुक

स्त्रिवेः आस्त्रेमाणम्। अनुबन्धलोपे। लून्। लविता। लवितुम्। यदि परिगणनं क्रियते। स्यदः। प्रश्रथः। हिम
श्रथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। वक्ष्यत्येतत्। निपातनात्स्यदादिष्विति। तत्तर्हि परिगणनं कर्तव्यम्। न कर्त
व्यम्। नुम्लोपे कस्मान्न भवति॥ इक्प्रकरणान्नुम्लोपे वृद्धिः॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः ॥ प्रतिषेधः।
न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। स्यदः। प्रश्रथः। हिमश्रथ इत्यत्र न
प्राप्नोति। इह च प्राप्नोति। अवोदः। एधः। ओद्म इति॥ निपातनात्स्यदादिषु॥ निपातनात्स्यदादिषु प्र
तिषेधो भविष्यति। न च भविष्यति। यदीग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः स्त्रिव्यनुबन्धलोपे कथ
थम्। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। आर्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। न चैष आर्द्धधातुकनिमि
त्तो लोपः। यद्यार्द्धधातुकनिमित्ते लोपे प्रतिषेधः। जीरदानुः। अत्र न प्राप्नोति। रकिज्यः संप्रसारणम्।
नैतज्जीवे रूपम्। रक्येतज्ज्यः संप्रसारणं भवति। यावता चेदानीं रकिर्जीवेरपि सिद्धं भवति। कथ
मुपबर्हणम्। बृहिः प्रकृत्यन्तरम्। कथं विज्ञायते बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति। अचीति हि लोप उच्यते। अ
नजादावपि दृश्यते। निबृह्यते। अनिटीति चोच्यते। इडादावपि दृश्यते। निबर्हिता। निबर्हितुमिति
। अजादावपि न दृश्यते। बृंहयति। बृंहकः। तस्मान्नार्थः परिगणनेन। यदि परिगणनं न क्रियते।

ग्रहणमित्यर्थः। जीरदानुरिति। वर्णनिमित्तोत्र वकारलोपो न प्रत्ययनिमित्तः। रकिज्य इति। एवं च जीरेत्यवग्रहः
सिद्ध्यति। बहुव्रीहित्वाच्च जीरदानुशब्दे रेफाकार उदात्तः। बृहिरिति। बृह बृहि वृद्धाविति पाठात्।

भेद्यत इति। गुणो णिलोपश्चार्द्धधातुकनिमित्त इति पक्षद्वयेपि दोषः। अपवादविषयपरिहाराच्चान्तरङ्गोपि गुणो-
त्र न प्रवर्त्तत इत्युपन्यासः। कथं तर्हीति। बहुव्रीहौ सत्यार्द्धधातुकनिमित्तत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योश्चाश्रितमिति भेद्य-
त इत्यादौ भिन्ननिमित्तत्वाद्गुणो न निषिध्यते। यत्र हलचोरादेशा इति। लुकाकृतत्वो यङ् लुप्यत इत्यानायः। अत्रापीति।

भेद्यते छेद्यते। अत्रापि प्राप्नोति। नैष दोषः। धातुलोप इति नैवं विज्ञायते। धातोर्लोपो धातुलोप इ-
ति। कथं तर्हि। धातोर्लोपो यस्मिन्तदिदं धातुलोपं धातुलोपे इति। तस्मादिग्लक्षणा वृद्धिः। यदि तर्हीगूलक्ष
णयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः। पापचकः पापठकः। मगधकः। दृषदकः। अत्र न प्राप्नोति॥ अल्लोपस्य
स्थानिवत्वात्॥ अकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। अनारम्भो वा॥ अ
नारम्भो वा पुनरस्य योगस्य न्याय्यः। कथं बेभिदिता। मरीमृजकः। कुषुभिता। समिधिता इति। अत्रा
प्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थ
मयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो नास्ति। यत्र हलचोरादेशाः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः।
सरीसृप इति। अत्राप्यकारलोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यतः। लुकि कृते न प्रा
प्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। लुक्क्रियतामल्लोप इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वादल्लोपः नित्यो लु
क्। कृतेप्यल्लोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति। लुगप्यनित्यः कथम्। अन्यस्य कृते प्राप्नोति। अन्यस्या
कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति।

कृतेप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः। नित्यो लुगिति। लुकः शा-
स्त्रप्रवृत्तिर्नित्या। ॥

अनवकाशादिति। नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात्। सावकाशादिति। भिन्नविषयौ लुग्लोपौ अकारस्य लोपो यकारस्य लुक्। ततश्च नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायः। अथापीति। यङो चिचेत्यत्र यकाराकारसमुदायस्य यङ इति निर्दिष्टस्य विवक्षितत्वादवयवे च यङ् व्यपदेशस्य गौणत्वादिति भावः। समानाश्रयदिति। तुल्यकालत्वादिति भावः। नेनावेत्यत्र तु बहुलग्रहणानुवृत्त्या अनैमित्तिकोन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति॥ निकुचितइति। किन्त्वसंयोगेन नलोपे स

अनवकाशस्तर्हि लुक्। सावकाशो लुक्। कोवकाशः। अवशिष्टः। अथापि कथंचिदनवकाशो लुक्स्यादेवमपि न दोषः। अल्लोपे योगविभागः करिष्यते। अतो लोपः। ततो यस्य। यस्य च लोपो भवति। अत इत्येव। किमर्थमिदम्। लुकं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम्। ततो हलः। हल उत्तरस्य यस्य च लोपो भवति। इह तर्हि परत्वाद्योगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत। छन्नो नो नावद्वृषभो यदीदम्। नोनूयतेर्नौनावा समानाश्रयो लुग्लोपेन बाध्यते। कश्च समानाश्रयः। यः प्रत्ययाश्रयः। अत्र च प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति। कथं स्यदः। प्रश्नथः। हिमश्नथः। जीरदानुः। निकुचितइति। उक्तं शेषे। किमुक्तम्। निपातनात्स्यदादिषु। प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धम्। रकिज्यः संप्रसारणम्। निकुचिते प्युक्तम्। किम्। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति॥

ति उदुपधत्वमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति। यदि तर्ह्यकारलोपः क्रियते तदा जङ्गमद् इत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनङीति प्रतिषेधात्। अनर्थकोयमङिति चेत्। लोपस्यापि तर्ह्यप्राप्तिः। अजादौ प्रत्यये तस्य विधानात्। ननु लोलुवादिषूवङादयः स्थानिवद्भावेन न सिद्ध्यन्ति तेषां स्थानिन्यदर्शनात्संभवमात्रेणाप्यतिदेशो भवतीत्यदोषः॥ ॥

॥क्ङिति च॥ क्ङितिप्रतिषेध इति। इको गुण वृद्धी इत्यनुवर्तते गुणवृद्धी इति च। तत्र यदीकः क्ङितीत्यनेन विशेष्यते क्ङिति परतो यदिगिति त-
दा तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपस्थानान्निर्दिष्टग्रहणस्य चानन्तर्यार्थत्वाच्चितं स्तुतमित्यादावेव निषेधः स्यादिह न तु
भिन्नो भिन्नवानित्यादाविति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। यदा तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदा परसप्तम्या अप्रसङ्ग ए-
व न हि विहितयोर्निषेधः। अपि त्वनभिनिर्वृत्तयोरेवेति परिभाषानुपस्थानान्निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमि-
त्ताविहितयोः प्रवृत्तिः। उपधा रोरवीत्यर्थमिति। उपधाया अपीकः प्रतिषेधार्थं रोरवीते यङ्निमित्तप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अ-

क्ङिति च॥ ॥क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम्॥ क्ङितिप्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम्। क्ङिन्निमित्ते
ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्॥ उपधारोरवीत्यर्थम्॥ उपधार्थं रोरवीत्य
र्थं च। उपधार्थं तावत्। भिन्नः। भिन्नवानिति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। क्ङितीत्युच्यते। यत्र क्ङित्यनन्त
रो गुणो भाव्यस्ति तत्रैव स्यात्। चितम्। स्तुतम्। इह तु न स्यात्। भिन्नः। भिन्नवानिति॥ ननु च यस्य गुण उच्य
ते तं क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः। पुगन्तलघूपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तच्चात्र क्ङित्परम्। पुगन्तलघू
पधस्येति नैवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति। कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा ल
घूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलघूपधं पुगन्तलघूपधस्येति। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। अङ्ग
विशेषणे सतीह प्रसज्येत। भिनत्ति। छिनत्तीति॥

त्र हि तिव्निमित्तो गुणो न यङ्निमित्तः। ननु चेति। आकाङ्क्षया पुगन्तलघूपधस्येति सन्निधानं मन्यते। तथा हि। क्ङि
ति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायां यस्य प्राप्ते इत्यस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा। अथ वा क्ङितीति प्रत्यय
ग्रहणात्प्रत्ययेनाङ्गं सन्निधाप्यते ततश्च क्ङिति भिन्नमित्यादौ लघूपधस्यानन्तर्यात्सिद्धो निषेधः। लघूपधेति। ततश्च
समुदायस्य निर्देशादवयवस्य चेकोऽव्यवधानात्तदवस्थैवाप्राप्तिरित्यर्थः।

तन्निमित्तपक्षस्यापि दुष्टतामाह। श्यचङन्ते दोष इति। सार्वधातुकनिमित्तस्य गुणस्य निषेधेपि लघूपधलक्षणनिषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः। रियति पियति धियतीति। रिपि गतौ धि धारणे इति तुदादौ पाठः। हतो हथ इति। यथैवादिप्रभृतिभ्यः शप इति शब्निवर्त्यते एवमकारोपि निषेधेन निवर्त्यते इत्याशयः। नन्विग्लक्षणो यं गुणो न भवतीति निषेधाप्रसङ्गः। सत्यम्। परिहारान्तरसंभवान्नैतदाश्रितं प्रसक्तस्येति। सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणपरामर्शेन यत्प्राप्तं पुनर्विशेषलक्षणपरामर्शेनात्वरूपेणानभिनिर्वृत्तं तस्य निवृत्तिः क्रियते। परमार्थतस्तूत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं वा

रोरवीत्यर्थे च। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति। यदि तन्निमित्तग्रहणं क्रियते श्यचङन्ते दोषः॥ रियति। पियति। धियति। प्रादुद्रुवत्। प्रासुस्रुवत्। अत्र न प्राप्नोति॥ श्यचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्॥ अन्तरङ्गलक्षणत्वादत्रैयङुवङोः कृतयोरनुपधात्वाद्गुणो न भविष्यति। एवं क्रियते चेदं तन्निमित्तग्रहणं न च कश्चिद्दोषो भवति। इमानि च भूयस्तन्निमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि। हतो हथः। उपोयते। औयत। लोयमानिः। पोयमानिः। नेनिक्त इति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। इह तावत् हतो हथ इति। प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुम्। अयं च धातूपदेशावस्थायामेवाकारः।

थ इति सिद्धान्तः। चितमित्यादौ च प्रसक्तानभिनिर्वृत्तगुणनिषेधवचनस्य चरितार्थत्वाद्धतो हथ इति भूताकारनिवृत्तावव्यापारः। अदिप्रभृतिभ्य इत्यनेन तु गत्यन्तराभावात्सन्नेव प्रक्रियादशायां शप्निवर्त्यते। नन्वेवं भवत इत्यादौ प्रसक्तोऽनभिनिवृत्त एव शबकारः कस्मादनेन न निवर्त्यते। नैष दोषः। शब्भवतीत्यस्यां चोदनायां गुणरूपेणाचोदनान्नायं गुणनिषेधविषयः।

उपोयतइति।वेञो यकि संप्रसारणे कृते उभयपदाश्रितत्वाद्बहिरङ्गो गुणः।औयतेत्यादौ बहिरङ्गाश्रयत्वाद्वृद्धिर्बहिर
ङ्गा।नेनिक्तइति।क्ङित्परत्वेनाङ्गस्य विशेषणादङ्गस्य च कार्यित्वात्पूर्वपक्षः।उत्तरत्वभ्यासस्य कार्यित्वात्तस्य च पररूपे
णाव्यवधानादिति।धातुं क्ङित्परत्वेनेति।न धातुलोप इत्यत्रोपसर्जनेऽपि धातौ धातुग्रहणमात्रस्य स्वरितत्वादिहा-
नुवृत्तिरित्यर्थः।यदीति।क्ङित्यनन्तरस्य धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थं मत्वा प्रश्नः।धातोरेवेति।धातोर्विहितस्य क्ङित्य
नन्तरेणेति मत्वा प्रश्नः। धातोर्विहितइति।धातोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो यो धातुर्विकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः।अथवेति।यत्रगु

इह चोपोयते औयतत्लौयमानिः पौयमानिरिति।बहिरङ्गे गुणवृद्धी।अन्तरङ्गः प्रतिषेधः।असिद्धं बहिरङ्गमन्त
रङ्गे।नेनिक्त इति पररूपेणाव्यवहितत्वान्न भविष्यति।उपधार्थेन तावन्नार्थः।धातोरिति वर्तते।धातुं क्ङित्परत्वेन
विशेषयिष्यामः।यदि धातुर्विशेष्यते विकरणस्य न प्राप्नोति।चिनुतः।सुनुतः।लुनीतः।पुनीत इति।नैष दोषः।विहि
तविशेषणं धातुग्रहणम्।धातोर्यो विहित इति।धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति।नैवं विज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति।
कथं तर्हि।धातोर्विहिते क्ङितीति।अथवा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्।पुगन्तलघूपधस्येत्यु-
पस्थितमिदं भवति क्ङितिनेति।अथवा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणवृद्धी न भवि
ष्यतः।अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति।यदयं त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः।इ
कोझल्।हलन्ताच्चेति क्नुसनौ किती करोति।

णवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति नेत्युपतिष्ठत इत्येवमियं परिभाषा भवति।तत्र पुगन्तलघूपधस्येत्यत्रास्या उपस्थाने सति येन
नाव्यवधानमिति भिन्नमित्यादौ निषेधो भविष्यति।अथवेति।मा भूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यापेक्षायां याव
न्तो यादृशाः प्रतिषेद्धव्यास्तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुगन्तलघूपधगुणे प्रतिषेध्ये नवकाशः प्रतिषेधो व्यवहितेऽपि प्रवर्त-
ते।अथवा यथोद्देशपक्षाश्रयेण भाष्यम्।तथा हि प्रधानान्यात्मसंस्कारायसन्निधीयमानानि गुणाभेदं प्रयुञ्जत इति यदेत-
स्मिन्नित्युक्तम्।अथवेति।लिङ्गान्निर्दिष्टाङ्गविकल्पात्तस्मिन्निति परिभाषोपतिष्ठत इत्यर्थः।अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्यु-
त्पादनार्थः।

॥

बहिरङ्ग इति। ततश्चासिद्धत्वान्निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः। अथवेति। ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणमार्द्धधातुकग्रहणं स्यादि
ति कथमनवकाशत्वम्। उच्यते। विनाप्यार्द्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिर्लभ्यते यथैकाचोद्वे इत्यत्र। रोरवीत्यत्रानैमित्तिकलु
क्त्वोपस्य गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यार्द्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्तत्रान्तरप्राप्तोपि निषेधो बाध्यत इत्यर्थः। यङ्निमि
त्तश्च निषेधोन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते न सार्वधातुकनिमित्त इति रोरुत इत्यादौ निषेधो भवत्येव। एतच्च छान्दसत्वमभ्युपेत्य-

कथं कृत्वा ज्ञापकम्। कित्करण एतत्प्रयोजनं गुणः कथं न स्यादिति। यदि चात्र गुणप्रतिषेधो न स्यात् कि
त्करणमनर्थकं स्यात्। पश्यति त्वाचार्यो भवत्युपधालक्षणस्यापि गुणस्य प्रतिषेध इति। ततः कुसनौ कि
तौ करोति रोरवीत्यर्थे नापि नार्थः। क्ङितीत्युच्यते। न चात्र कितं ङितं वा पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति।
न लुमता तस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः। कथम्।
न लुमता लुप्तेङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। किं तर्हि यो सौ लुमता लुप्यते तस्मिन्यदङ्गं तस्य यत्कार्यं तन्न
भवतीति। अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते। एवमपि न दोषः। कथम्। कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र-
कार्यं तत्र द्रष्टव्यम्। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति। अथवा
छान्दसमेतत्। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। अथवा बहिरङ्गो गुणोन्तरङ्गः प्रतिषेधः। असिद्धं बहि
रङ्गमन्तरङ्गे। अथवा पूर्वस्मिन्योगे यदार्द्धधातुकग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वाद्गुणो भविष्यति।

यङ्लुकीति भाष्यकारेणोक्तम्। भाषाविषयत्वे तु यङ्लुको बहूनि प्रयोजनान्यार्द्धधातुकग्रहणस्य संभवन्ति। तोतोर्ति। तोथोर्ति।
दोदोर्ति। दोधोर्ति। जोहोर्ति। मोमोर्ति। इत्यादिषु तु वीथुर्वी दुर्वी धुर्वीत्यादिभ्यो यङ्लुकि तिपि वकारच्छकारयोराल्लोप इति लो
पे कृते ऽसत्यार्द्धधातुकग्रहणे बहुव्रीहावप्याश्रिते न धातुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति स मा भूदित्येवमर्थमार्द्धधातु-
कग्रहणं स्यात्। अनेन चात्र व्यवधानान्नास्ति निषेध इति सति प्रयोजने कथमनवकाशं स्यात्।

इग्लक्षणयोरिति। इक इत्येवं ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्यर्थः। लकारस्येति॥ अनुबन्ध इत्संज्ञकत्वाल्लोपात्स्थानिनि न स-
न्निधीयत इत्यनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्तते। पिच्च ङिन्न भवति ङिच्च पिन्न भवतीति भाष्यकारस्य कल्पनानवार्तिककार
स्येति दोषोपन्यासः। कथं नित्यं ङित इति। ननु ङितो लकारस्येति तत्रार्थः स्थितो न तु ङित आदेशस्येति। अन्यथा पचावः प-
चन्तीति लोपः स्यात्। एवं मन्यते। यासुटो ङित्त्वेन ज्ञापकेन स्थानिन एव लकारस्य ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। ङकारोच्चारणं

इह कस्मान्न भवति। लैगवायनः। कामयते॥ तद्धितकाम्योरिक्प्रकरणात्॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रति-
षेधः। न चैते इग्लक्षणे॥ लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः॥ लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्था
निवद्भावः प्राप्नोति। अचिनवम्। असुनवम्। अकरवम्। लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्र
सङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्धम्। यदयं यासुटो ङिद्वचनं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न ङिदादेशा
ङितो भवन्तीति। यद्येतज्ज्ञाप्यते कथं नित्यं ङितः इतश्चेति। ङितो यत्कार्यं तद्भवति। ङितीति यत्कार्यं तन्न
भवतीति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यासुट एव ङिद्वचनात्।

तु लुङ् लङ् लृङ् इत्यादौ विशेषणार्थं स्यात्। ङितो यदिति। स्थानिवद्भावेन लादेशो ङितीति यत्कार्यं पूर्वस्य तन्न भव
तीति ज्ञाप्यते न तु स्थानिन एव ङिद्व्यपदेश उच्छिद्यते। अन्यथा नित्यं ङित इति निर्विषयं स्यात्। यासुट एवेति। ङि
तो यत्कार्यं तद्यासुटो न किंचिदतिदेष्टव्यमस्ति किं तु ङितीति यत्कार्यं विधीयते संप्रसारणादिकं तदतिदिश्यते। त
च्चेत्स्थानिवद्भावेन स्यादतिदेशोऽनर्थकः स्यादित्यतिदेशः क्रियमाणो ङितीति यत्कार्यं तदभावस्यैव ज्ञापकः॥ ॥

अपर्याप्तश्चेति। समुदायस्य ङिद्व्यपदेशो कर्तव्यो यासुड समर्थः। यासुट एव ह्यनेन ङित्त्वं क्रियते न समुदायस्य। क्ङिति चेत्यत्र तन्निमित्तग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वाद् गुणनिमित्तेपि यासुटि ङितिगुणनिषेधः सिध्यति। यदि समुदायस्यानिवद्भावेन ङि-त्कार्यमभविष्यद् यासुटो ङित्त्वं नव्यधास्यद् विहितं तज्ज्ञापयति ङितियत्कार्यं तल्लादेशेन भवतीति। केषांचित्पाठः सु पर्याप्तश्चेव ह्नीति। तत्रावयवङित्त्वद्वारेण समुदाये ङित्त्वं विधीयत इति व्याख्येयम्। एवं क्ङितीति निमित्तसप्तमीपक्षेऽपि गुणनिषेधः सिध्यति। अस्मिन्पक्षे ङित्त्वं चैनं करोतीति समुदायः परामृश्यते॥ दीधीवेवीटाम्। छन्दोविषयत्वादिति। भा-

अपर्याप्तश्चैव हि यासुट् समुदास्य ङित्वे ङित्त्वं चैनं करोति। तस्यैतत्प्रयोजनं ङितो यत्कार्यं तद्यथा स्या द् ङितियत्कार्यं तन्माभूदिति॥ क्ङिति च॥ दीधीवेवीटाम्॥ ॥किमर्थमिदमुच्यते गुणवृद्धी माभूतामिति। आदीध्यनम्। आदीध्यकः। आवेव्यनम्। आवेव्यकः। अयंयोगः शक्योऽकर्तुम्। कथम्। दीधीवेव्योश्छ न्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अदीधेदिदीधयुरिति गुणदर्शनादप्रतिषेधः॥ दीधीवेव्योश्छ न्दसो विषयौ दृष्टानुविधिश्च छन्दसि भवति। दीधीवेव्योश्छन्दोविषयत्वाद् दृष्टानुविधित्वाच्च छन्दसः। अ दीधेददीधयुरित्यत्र च गुणस्य दर्शनादप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। प्रजापतिर्वै यत्किंचनमनसा अदीधेत्। होत्राय वृतः कृपयन्नदीधेत्। अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः॥ भवेदिदं युक्तमुदाहरणम् अदीधेदिति।

षायामेतयोः प्रयोगाभावात्। दृष्टानुविधित्वाच्चेति। यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते सिद्धे शब्दार्थसंब-न्ध इति न्यायात् तथाप्यादीध्यनमित्यादिप्रयोगश्छन्दसि नास्ति दृष्टस्यैव छन्दस्यनुविधानमित्यर्थः। न तु छन्द स्येव दृष्टानुविधानमिति। अथवा दृष्टानुविधिरित्यस्यायमर्थः। गुणश्छन्दसि दृश्यते न तु सर्वत्र गुणनिषेध इ ति। अदीधेदिति॥ लङ्व्यत्ययेन तिप्।

अदीधयुरिति। जक्षित्यादयः षडित्यभ्यस्तत्वाज्जुसादेशो झेः। प्रकृत्याश्रयश्चायमिति। ततश्चान्तरङ्गत्वादनेनैव भा
व्यमित्यर्थः। येननाप्राप्तइति। कार्यविशेषचिन्तापेक्षायामयंन्यायो न तु कार्यसामान्यं बाध्यमित्यस्यापेक्षायांन्या
यावतारः। कथं दीध्यदिति। लेटइतिपूइतश्च लोपः परस्मैपदेष्विति इकारलोपः। लेटोडाटावित्यडागमः। श्यन्व्य-
त्ययेनेति। श्यनो ङित्वाद्गुणाभावः। यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरितीकारलोपः। क्वचित्तु शव्यत्ययेनेति पाठः। तत्र शस्य-
ङित्वाद्गुणाभावः। एरनेकाच इति यणादेशः। इङिति वर्तमाने इति। नेड्वशि कृतीत्यतः। पिपठीरिति। पिपठिषतेः क्वि

इदं त्वयुक्तम्। अदीधयुरिति। अयं जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव क्ङिति चेत्येनं बाधते।
एवमेनमपि बाधेत। नैष दोषः। जुसि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यमाणस्तुल्यजातीयं प्रतिषेधं बाधते।
कश्च तुल्यजातीयः। प्रत्ययाश्रयः। प्रकृत्याश्रयश्चायम्। अथवा येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्रा
प्ते क्ङिति नेत्येतस्मिन्प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यते। अस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। यदि तर्ह्ययं योगो नारभ्यते।
कथं दीध्यदिति॥ दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन। दीध्यदिति च श्यन्व्यत्ययेन भविष्यति। इटश्चापि ग्रहणं
शक्यमकर्तुम्। कथमकणिषमरणिषं कणिताश्वो रणिताश्व इति। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्र इडि
त्यनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। इट् इडेव यथा स्यात् यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूदिति। किं चान्य
त्प्राप्नोति। गुणः। यदि नियमः क्रियते। पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः। दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। आङ्गं य
त्कार्यं तन्नियम्यते न चैतदाङ्गम्।

प्र। अतो लोप इत्यकारलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषो रुरिति रुत्वम्। पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदिति अल्लोपस्य रुत्वे स्था
निवद्भावाभावः। आङ्गमिति। अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारविहितं यद्रूपान्तरमिटस्तदेव निवार्यते इडेव यथा स्या-
दिति नियमेनेत्यर्थः। र्वोरुपधाया इति च दीर्घत्वं नाङ्गम्। यत्तु ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घत्वं तद्वचनाद्भवति। पिपठिषिन्ना-
ह्मणाकुलानीत्यत्र त्वकारलोपस्य स्थानिवद्भावाज्झलन्तत्वाभावान्नुमभावस्तेन पिपठीषीति कथं सान्तमहतः संयोगस्येति
दीर्घत्वमिति न चोदनीयम्। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यर्थो व्यवस्थापयिष्यते न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति॥ ॥

अथवेति। इडे वेत्यस्मिन्नियमे दीर्घत्वस्यासिद्धत्वान्नास्तिनियमेनव्यावृत्तिः। ततश्चत्रा स्वदृष्ट्या अविकृतरूपएवेटा। प्रयोगएवतु विकृतः। अलावीदित्यत्र तु सिज्लोपएकादेशेसिद्ध इत्यसिद्धत्वनिषेधवचनात्सवर्णदीर्घत्वंभवति॥ हलोनन्तराःसंयोगः॥ ॥कथमिति। किमन्तरशब्दस्यनञाबहुव्रीहिः। अथवा अनन्तरशब्दस्येतिप्रश्नः। अन्तरंविवरम्। वर्णशून्यकाल इत्यर्थः। अविद्यमा नादिति। मध्येयेषामन्येवर्णाअविद्यमानाइत्याधेयस्यनिषेधोनत्वाधारस्य। अवग्रह इति। अर्द्धमात्राकालोऽवग्रह इष्यते। अर्द्धमात्राकालंस्थित्वावर्णान्तरंसमुच्चार्यतेतत्रगुरोरनृ

अथवा असिद्धंदीर्घत्वंतस्यासिद्धत्वान्नियमोनभविष्यति। हलोनन्तराःसंयोगः॥ ॥अनन्तराइति। कथमिदंविज्ञायते। अविद्यमानमन्तरंयेषामिति। आहोस्विदविद्यमाना अन्तराएषामिति। किंचातः। यदिविज्ञायतेअविद्यमानमन्तरंयेषामिति। अवग्रहे संयोगसंज्ञानप्राप्नोति। अप्स्वित्यप्सुइति। विद्यतेह्यत्रान्तरमिति। अथविज्ञायतेअविद्यमानाअन्तराएषामितिनदोषोभवति। यथानदोषस्तथास्तु। अथवापुनरस्तुअविद्यमानमन्तरंयेषामिति। ननुचोक्तम्। अवग्रहेसंयोगसंज्ञानप्राप्नोतिअप्स्वित्यप्सुइति। विद्यतेह्यत्रान्तरमिति। नैवदोषोनप्रयोजनम्॥ संयोगसंज्ञायांसहवचनंयथान्यत्र॥ संयोगसंज्ञायांसहग्रहणंकर्तव्यम्। हलोनन्तराःसंयोगःसहेतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। सहभूतानांसंयोगसंज्ञायथास्यादेकैकस्यमाभूदिति। यथान्यत्र।

तइतिप्लुतोनभवेत्। नैवदोषइति। दोषनिवृत्तयेसंज्ञाक्रियतेप्रयोजनाभिनिर्वृत्तयेवाइहचोभयाभावः। अधिकरणावृत्तेर्द्वाइतसंबन्धाभावात्। विचार्यमाणानामित्यादौतुवाक्यस्यटेरित्यनुवर्ततेनगुरोरनृतइति। अप्सव्यञ्जनेदोषइतिचेत्। नैवंविधेविषयेप्रकृत्यवयवस्यावग्रहंपदकाराःकुर्वन्ति। अप्सुयोनिरित्यादावपिसमासघटकपदानामन्तोऽवगृह्यतेइतिसुब्ब्रह्मण्यात्पूर्वस्यनास्त्यवग्रहः। संयोगसंज्ञायामिति। वृद्धिसंज्ञावदानन्तर्यव्यवस्थितानांहल्लांप्रत्येकंसंयोगसंज्ञाप्राप्नोति॥ ॥

किंच स्यादिति। द्वयोरानन्तर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां गुरुसंज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः। निर्यायादिति। सति रेफे यकारः संयोग इत्येत्वप्राप्तिः। ननु समुदायस्यापि संज्ञित्वे अचो रहाभ्यां द्वे इति यकारस्य द्विर्वचने कृते कस्मादेत्वं न भवति यथा निर्ग्लेयादिति। एत्वे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः। त्राक्तेति। तकारे झलि परतः-

तद्यथा। अन्यत्रापि यत्रे च्छ्रुतिसहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम्। तद्यथा। सह सुपा। उभे अभ्यस्तं सहेति। किंच स्यात्। यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात्। इह निर्यायात्। निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादे-रित्येत्वं प्रसज्येत। इह च संहृषीष्टेति ऋतश्च संयोगादेरिती ट् प्रसज्येत। इह च संह्रियत इति गुणो र्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत। इह च दृषत्करोति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्ये त। इह च त्राक्तावस्तेति स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति लोपः प्रसज्येत। इह च निर्यातो निर्वातः संयोगादेरा तो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते इह तावन्निर्यायात् निर्वायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते। संयोग आदिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगौ आदी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। यदप्युच्यते। इह च दृषत्करोति समित्करोति। संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगोऽन्तो यस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति। कथं तर्हि। संयोगावन्तावस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति।

ककारः संयोगो भवत्यादिश्चेति लोपप्रसङ्गः। संयोगाविति। कथं द्वन्द्वावुपसर्जनार्थस्य द्वित्वावगतिरिति चेद् आदिग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा संयोगादिति वक्तव्यं स्यात्। संयोगात्परो य आकारस्तदन्तस्याङ्गस्येत्वमित्यर्थलाभात्। संयोगावन्ताविति। अत्रापि संयोगलोप इत्येव संयोगेन पदस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणमाश्रितसंख्याभेदः संयोगो यथा गृह्येतेत्येवमर्थं विज्ञायते।

संयोगयोरिति। षष्ठीसमास आश्रीयत इत्यर्थः। संयोगयोरिति द्विवचननिर्देशः स्कोर्द्वित्वात्तत्समीपयोरपि हलोर्द्वित्वात्क्त
तः। तेनायमर्थः। झलि परतो यः संयोगः पदान्ते च यः संयोगः तस्यादिः समीपो यः ककारः सकारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं
सति शाक्तावस्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति। संयोगादेरात इत्यत्रापि संयोगादात इत्येव संयोगात्परो य आकारस्तदन्ताद्धातोर्नत्व

यदप्युच्यते। इह च शाक्तावस्तेति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोगावादी सं
योगादी संयोगाद्योरिति। कथं तर्हि। संयोगयोरादी संयोगादी संयोगाद्योरिति। यदप्युच्यते। इह च नि
र्यातो निर्वात इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति। नैवं विज्ञायते संयोग आ
दिर्यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति। कथं तर्हि। संयोगावादी यस्य सोऽयं संयोगादिः संयोगादेरिति
। कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति। तद्यथा वृद्धिगुणसं
ज्ञे प्रत्येकं भवतः। ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति। तद्यथा। गर्गाः शतं
दण्ड्यन्ताम् अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति। न च प्रत्येकं दण्डयन्ति। सत्येतस्मिन्दृष्टान्ते
यदि तत्र प्रत्येकमित्युच्यत इहापि सहग्रहणं कर्तव्यम्। अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्र
त्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवतः। इहापि नार्थः सहग्रहणेन। अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं किं तत्र द्वयोर्द्व
योः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चात्र विशेषः॥ समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेः।
समुदाये संयोगादिलोपो मस्जेर्न सिद्ध्यति।

मिति सिद्धे आदिग्रहणं द्वित्वसंख्याश्रयणार्थम्। कथं कृत्वेति। संयोगसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्संयुज्यन्तेऽस्मिन्वर्णा इति
समुदायः संयोग इत्यर्थस्याश्रयणात्सहग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः। आहोस्विदिति। द्वयोरित्यस्य विशेषस्यानाश्रयणाद्ब
हूनामेवेत्यर्थः। यथा पपाचेत्यत्र समुदायस्यैकाचो द्विर्वचनं नावयवस्यैकाचः। यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं तदा द्वयो
र्भवत्येव। हल इति जातौ बहुवचननिर्देशात्।

मङ्क्ते इति। मस्जिनशोर्झलीति नुमि कृते नस्जानां संयोगसंज्ञा न तु सजयोरिति सलोपाप्रसङ्गः। निर्ग्लेयादिति। यः संयोगो नासावङ्गादिः यश्चाङ्गादिर्गकारलकारसमुदायो नासौ संयोगः। इन्दिद्रीयिषतीति। अत्र द्रौ संयोगौ न्दौ द्रौ च। तत्र दकारस्य संयोगादित्वाद्द्विर्वचननिषेधप्रसङ्गः। न वाज्विधेरिति। अजाश्रयः प्रतिषेधविधिरज्विधिः। अजादेरिति कर्म

मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। इह च निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात्। निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोति। इह च संस्वरिषीष्ट इति ऋतश्च संयोगादेरितीण्न प्राप्नोति। इह च संस्वर्यते इति गुणोर्तिसंयोगाद्योरिति गुणो न प्राप्नोति। इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोति। इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनम्॥ द्वयोर्हलोः संयोग इति चेद्द्विर्वचनं न सिध्यति। इन्द्रमिच्छतीइन्द्रीयति। इन्द्रीयतेः सन्। इन्दिद्रीयिषति। न न्द्राः संयोगादय इति दकारस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति॥ न वाज्विधेः॥ न वा एष दोषः। किं कारणम्। अज्विधेः। न्द्राः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते। अजादेरिति वर्तते। अथ यद्येवं बहूनां संयोगसंज्ञा अथापि द्वयोर्द्वयोः किं गतमेतदियता सूत्रेण। आहोस्विदन्यतरस्मिन्पक्षे भूयः सूत्रं कर्तव्यम्। गतमित्याह। कथम्। यदा तावद्बहूनां संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते। अविद्यमानमन्तरमेषामिति। यदा द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा तदैवं विग्रहः करिष्यते।

धारयः तेनाच आदेः परे ऽनन्तरा न्द्रा न द्विरुच्यन्ते। इन्द्रशब्दे तु दकारो नकारेण व्यवहितत्वाद्द्विरुच्यत एव। अविद्यमानमिति। बहूनां चानन्तरत्वे समुदायद्विर्वचनवद्बहूनामेव संयोगसंज्ञा न द्वयोर्द्वयोः।

अविद्यमानाद्इति। मध्येयआधेयः सद्वयोर्द्वयोरेवमध्येभवतीतिसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वाद्बहु
षुद्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञाभवतीतिपक्षः। द्वयोश्चैवान्तरेति। अनन्तराअन्तरेणयुक्तेइतिद्वितीयाकस्मादत्रनभवति। उच्य
ते। यदामध्यापेक्षयानियतावधिरूपत्वंविवक्ष्यते। त्वांचमांचान्तराकमण्डलुः। अग्नीअन्तराधवखदिरावन्तरेतित
दाद्वितीया। यदातुनियतावधित्वंनविवक्ष्यतेअपितुसंबन्धमात्रंतदाषष्ठ्येवभवति। तदाहिनज्ञायतेकिंतयोरेवाव
धित्वमुतान्यसहितयोरित्यवधिनियमाभावाद्वितीयायायुक्तग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयायाअभावः। यान्ही
ति। एषामितिबहुवचननिर्देशादितिनबोद्धव्यम्। बहुत्वस्याविवक्षणात्। अन्यथाशिक्षेत्यादौद्वयोर्नस्यात्। तस्मा
द्योसावन्तरेणसद्वयोर्भवतिनवेतियदुक्तंतत्रोच्यते। यदाद्वयोरन्तरानभवतितदाबहवोऽनन्तराइतितेषामेवप्राप्नो

अविद्यमानाअन्तराएषामिति। द्वयोश्चैवान्तराकश्चिद्विद्यतेवानवा। एवमपिबहूनामेवप्राप्नोति। या
न्हिभवानत्रषष्ठ्याप्रतिनिर्दिशतिएतेषामन्येनव्यवायेनभवितव्यम्। अस्तुतर्हिसमुदायेसंज्ञा। ननु
चोक्तंसमुदायेसंयोगादिलोपोमस्जेरिति। नैषदोषः। वक्ष्यत्येतत्। अन्त्यात्पूर्वोमस्जेर्मिदनुषङ्गसंयो
गादिलोपार्थमिति॥ अथवाऽविशेषेणसंयोगसंज्ञाविज्ञास्यतेद्वयोरपिबहूनामपितत्रद्वयोर्यासंज्ञा
तदाश्रयोलोपोभविष्यति॥

ति। यदाहिबहूनांमध्येभिन्नजातीयोऽभवतितदामाभूत्। तदभावेतुप्रवर्तितव्यमेवबहूनांसंज्ञयासमुदायद्विर्वे
चनवदित्यर्थः। अन्त्यात्पूर्वइति। तच्चानुषङ्गलोपार्थमवश्यंवक्तव्यम्। अन्त्यादचः परेनुमिसत्यनुपधात्वान्मग्नद्
त्यत्रनलोपोनस्यात्। कृतेपिसंयोगादिलोपेतस्यासिद्धत्वादनुपधात्वमेवनकारस्य। अविशेषेणेति। बहुष्वनन्तरेषुद्व
योर्द्वयोरपिभवतिबहूनामपीत्ययमिदानीमविशेषः। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाविरोधाभावादेकयासंज्ञयासर्वेषामनु
ग्रहात्सिद्धाद्विर्वचनेनवैषम्यादविशेषेणेत्युक्तम्। बहूनांसंनिधौबहूनामेवसंयोगसंज्ञेत्यस्मिन्पक्षेआश्रीयमाणे
मस्जेर्दोषोन्त्यात्पूर्वइतिपरिहृतः।

त्रोषान्दोषान्परिहर्तुमाह। यदप्युच्यत इति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति मन्त्रेरित्यस्यानन्तरमिदं द्रष्टव्यम्। नि-
र्ग्लेयादित्यादिषु यद्यपि त्रयो हलः सन्निहितास्तथापि कार्यार्थत्वात्संज्ञायास्त्रिषु कार्याभावादङ्ग पदधात्ववयवस्य सं
योगस्य तेषु तेषु लक्षणेषाश्रितत्वात्समुदाये कार्याभावे चावयवानां स्वकार्यारम्भाद् द्वयोरेव संज्ञा प्रवर्तत इति भा-
ष्यार्थः। व्याख्यानान्तरमत्रक्लिष्टत्वान्नोक्तम्। पचतिपनसमिति। हल इति वचनादचोसहसकारमकारयोर्माभूत्सं-

यदप्युच्यते। इह निर्ग्लेयात्। निर्ग्लायात्। निर्म्लेयात्। निर्म्लायात्। वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्रा
प्नोतीति। अङ्गेन संयोगादिं विशेषयिष्यामः। अङ्गस्य संयोगादेरिति। एवं तावत्सर्वमाङ्गं परिहृतम्। य
दप्युच्यते। इह च गोमान्करोति यवमान्करोतीति संयोगान्तलोपो न प्राप्नोतीति। पदेन संयोगान्तं विशे
षयिष्यामः। पदस्य संयोगान्तस्येति। यदप्युच्यते। इह च निर्ग्लानो निर्म्लान इति संयोगादेरातो धातो
र्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति। धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः। धातोः संयोगादेरिति॥ स्व
रानन्तर्हितवचनम्॥ स्वरैरनन्तर्हिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। व्यव
हितानां माभूत्। पचति पनसम्। ननु चानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति। दृष्टमानन्त
र्यं व्यवहितेपि। व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते। तद्यथा। अनन्तरावेतौ ग्रामावित्युच्यते। तयोश्चैवा
न्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्तीति। यदि तर्हि अनन्तरशब्दो व्यवहितेपि भवति आनन्तर्यवचनमिदानीं
किमर्थं स्यात्। आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थम्॥ एकस्य हलः संयोगसंज्ञा माभूदिति।
। किंच स्यात्।

ज्ञातयोरेव तु प्राप्नोति। ततश्च सलोपप्रसङ्गः। एकप्रतिषेधार्थमिति। अनन्तरा इत्यनेन संज्ञाया विषयो निर्दिश्यते। यत्रा
नन्तरव्यवहारस्तत्र संज्ञा न चैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः। एकप्रतिषेधस्य च प्रयोजनम्। इयेषेत्यादाविजादेरि
त्यामो निवृत्तिः। गुरुमद्वचनमितीयायेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात्॥

वृषलकुलमिति। यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि भिन्नजातीयकमव्यवधायकमिति यदुक्तं तद नेन निवर्त्यते। ग्रामशब्दोयमिति। केचिदर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति। प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिबन्धनम्। अन्ये तु एक शब्दत्वं तत्र चानेकशक्तियोगः एकशक्तित्वं वेति दर्शनविकल्पः तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा तद्यः सारण्यके इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम्। भेदपक्षे तु ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यम्। अभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्य

यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात्। इ येष। उवोख। इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम् प्रसज्येत न वा तज्जातीयव्यवायात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। अतज्जातीयव्यवायात्। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति॥ कथं पुनर्ज्ञायते। अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवतीति। एवं हि कंचित्कश्चित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति। स आह। नान्तरे। वृषलकुलमनयोरन्तरे ति। किं पुनः कारणं क्वचिदतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति क्वचिन्न। सर्वत्रैव ह्यतज्जातीय कं व्यवधायकं भवति। कथमनन्तरा विमौ ग्रामाविति। ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे। तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो ल ब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यतेऽनन्तरा विमौ ग्रामावि ति। सर्वत्रैव ह्यतज्जातीयकं व्यवधायकं भवति॥ मुखनासिकावचनोनुनासिकः॥ किमिदं मुखनासिकावचनम्। मुखं च नासिका च मुखनासिकम्। मुखनासिकं वचनमस्य सोयं मुखनासिकावचनः। यद्येवं मुखनासिकवचन इति प्राप्नोति।

वसायाश्रयम्। तद्यः सारण्यक इति। ततश्च ग्रामशब्दार्थे नदीनां पर्वतानां चान्तर्भावाद्व्यवधायकत्वाभावादनन्तर्यं ग्रामयोरुच्य ते॥ ग्रामे नाध्येयमित्यत्र तु ग्रामशब्दो वाटपरिक्षेपवृत्तिः। शुचौ देशेऽध्ययनप्रतिपादनतात्पर्यात् ततः सीमन्यधीयत एव॥ मुख नासिकावचनोनुनासिकः। प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वे ह्रस्वत्वेन भाव्यम्। अवचनमिति नञ्समासाश्रयणेऽर्थो न संगच्छत इति प्रश्नः। किमिदमिति

निपातनादिति।प्रसङ्गेनास्यलौकिकशब्दस्यसाधुत्वंक्रियते।निपातनानांचबाधकत्वान्मुखनासिकवचनमितिनभाव्यम्।
अबाधकत्वपक्षेतुभाव्यमेव।ईषद्वचनमिति।भागस्यमुखेनोच्चारणाद्भागस्यनासिकया।अस्मिन्पक्षेमुखनासिकवच-
नइत्यपिभवति।योहीषदुच्यतेसउच्यतेएव।यथाईषच्छुक्लोपिशुक्लएव।मुखद्वितीयेति।मुखसहायेत्यर्थः।तत्रना
सिकामुखसाहचर्यान्मुखशब्देनोच्यते।मुखंचतन्नासिकाचमुखनासिकासावचनमस्येति।मुखोपसंहितेति।मुखस्य
नासिकायाश्चयदन्तरालंस्थानान्तरमेवानुसिकस्यदर्शयति।तत्रसामीप्यान्मुखंचतन्नासिकाचेत्युभाभ्यामन्तरालंव्यप
दिश्यते।पदसंस्कारपक्षेतुमुखनासिकापदनिरपेक्षंवचनमित्येतत्पदंलिङ्गसर्वनामनपुंसकाश्रयेणसंस्क्रियते।पश्चा
त्स्त्रीत्वस्यपदान्तरसंबन्धेनप्रतीयमानत्वाद्बहिरङ्गत्वान्ङीप्रत्ययोनभवति।यदातुस्त्रीत्वाश्रयेणवचनीतिपदंव्युत्पा

निपातनाद्दीर्घत्वंभविष्यतिअथवामुखनासिकमावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।अथकिमि
दमावचनमितिईषद्वचनमावचनमितिकिंचिन्मुखवचनंकिंचिन्नासिकावचनम्।मुखद्वितीयावानासि
कावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।मुखोपसंहितावानासिकावचनमस्यसोयंमुखनासिकावचनः।
अथमुखग्रहणंकिमर्थम्।नासिकावचनोनुनासिकइतीयत्युच्यमानेयमानुस्वाराणामेवप्राप्नोति।मु
खग्रहणेपुनःक्रियमाणेनदोषोभवति।

द्यतेतदामुखनासिकावचनीकइत्येवभवति।अत्रचानेकदर्शनम्।अनुनासिकस्यपूर्वःपरोवाभागोमुखेनोच्चार्यतेभा
गोनासिकयातत्रनासिकावचनभागानुरागवशाद्मुखवचनोपिभागोनासिकावचनइवलक्ष्यतेयथासँयन्तेत्यत्रानुना
सिकयकारानुरागाद्अकारोनुनासिकइवप्रतिभाति।अत्रचप्रासादवासिन्यायोनास्तिभागस्यैवमुखेननासिकयाचोच्चा
रणन्तुसमग्रस्य।अन्येषांतुदर्शनंमुखनासिकान्तरालंस्थानान्तरमेवास्येति।अत्रापिनास्तिप्रासादवासिन्यायः।यदासर्वए
ववर्णोमुखेननासिकयाचोच्चार्यतेतदाप्रासादवासिन्यायेनभाष्यकारोमुखग्रहणंप्रत्याचष्टे।यथाभ्राष्ट्रेणोखयाच
पक्वःसूपउभाभ्यांव्यपदिश्यते।यमानुस्वाराणामेवेति।प्रासादवासिन्यायानवतारपक्षइतिभावः।तत्रविधिप्रदेशेषुय-
मानुस्वाराएवादेशाःस्युःविड्नोरनुनासिकस्यादित्यादिषुत्वनुवादप्रदेशेषुयमानुस्वाराणामसंभवादप्रतिपत्तिःस्यात्।

कचटतपानामिति। पक्वमिति चकारलोपप्रसङ्गः। ओदनपगित्यत्रानुनासिकस्य क्विम्लोः क्ङितीति दीर्घप्रसङ्गः। प्रासादवासिन्यायेनेति। अयंन्यायः क्रियाशब्देष्वेव न रूढिशब्देषु। नैव दोष इति। अनुवादे तावद्द्वयमानुस्वारणमसंभ

अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम्। मुखवचनोऽनुनासिक इतीयत्युच्यमाने कचटतपानामेव प्राप्नोति। नासिकाग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीमुभयवचनानां सिद्धं-भविष्यति। प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा। केचित्प्रासादवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः। तत्र ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च। एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन। ये नासिकावचनाः गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन। ये उभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च। भवेदुभयवचनानां सिद्धम्। यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति। नैव दोषो न प्रयोजनम्। इतरेतराश्रयतु भवति। कां इतरेतराश्रयता। सतोऽनुनासिकस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चानुनासिको भाव्यते तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते। अनुनासिकसंज्ञायाम् इतरेतराश्रये उक्तम्। किमुक्तम्। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते। न संज्ञया अनुनासिको भाव्यते। यदि तर्हि नित्याः शब्दाः। किमर्थं शास्त्रम्। किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम्। निवर्तकं हि शास्त्रम्। कथम्। आङ् स्मा अविशेषेणोपदिष्टोऽननुनासिकस्तस्य सर्वत्राननुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तत्रानेन निवृत्तिः क्रियते। छन्दस्यचि परत आङोऽननुनासिकस्य प्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भवतीति॥

वरुएवविधावप्यान्तरतम्यान्मुखवचनस्योभयवचनो भविष्यति न तु केवलो नासिकावचनः। ॥

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥ चत्वारोऽत्रपक्षाःसंभवन्ति।द्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिःत्रिपदोबहुव्रीहिः।तुल्यास्यशब्दयोस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः।आस्यप्रयत्नशब्दयोस्तत्पुरुषः ततोबहुव्रीहिरिति।तत्रद्वन्द्वगर्भोबहुव्रीहिरितिपक्षेवार्तिकस्यावतारइतितमेवभाष्यकारःपूर्वंदर्शयति। तुलयासंमितमितिव्युत्पत्त्यर्थमेवतुलोपादीयते।रूढिशब्दस्त्वयंसदृशपर्यायः।यथाप्रवीणःकुशलःप्रतिलोमोनुलोमइत्यवयवार्थाभावः।एवंतुल्यशब्देपि।किंपुनरास्यमिति। किंमुखमथतत्रभवंताल्वादिकंस्थानमितिप्रश्नः।लौकिकमिति।पञ्चुरपत्यंदेवतेत्यादिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः।यद्यपिताल्वादिकमपिलौकिकमास्यंतथापितत्रयोगवशादास्यशब्दोवर्ततेइतिझटितिनतत्प्रसिद्धमितिमुखमेवप्रसिद्धत्वाद्धेतोः।किकमुक्तम्।तस्यैवचप्राथम्याद्ग्रहणंयुक्तमित्यर्थः।ओष्ठादिति।काकलकंहिनामग्रीवायामुन्नतप्रदेशः।कथंपुनरिति। यदिनिमित्तवशात्प्रवर्तते।ततस्ताल्वादिष्वपिप्रवर्तिष्यतइतिप्रश्नः।अस्यन्त्यनेनेति।सत्यपिनिमित्तेरूढिवशान्मुखएवप्रवर्ततेनताल्वादिष्वित्यर्थः।कृत्यल्युटइतिकरणेण्यत्।असनमत्रजातिस्फोटपक्षेभिव्यक्तिः।व्यक्तिस्फोटपक्षेतूत्पत्तिः। अन्नमेतदिति।आङ्पूर्वात्स्यन्दतेरन्येष्वपि दृश्यतइतिडः।एतदास्यंकर्मअन्नंकर्तृआस्यन्दतेद्रवीकरोतिअन्नप्रक्षेपणेनमुखस्यद्रवत्वोत्पादनात्।कःप्रयत्नइति।किंप्रयतनंप्रयत्नःअथप्रारम्भोयत्नस्येतिप्रश्नः।भावसाधनइति।भावेभिधेयेनङ्प्रत्ययः।क्रियतेतेननङ्शब्दस्यभावःसाधनंभवति।किमास्योपादानइति।आस्यएवसर्ववर्णानांनिष्पादादितिभावः।नासिकापिनबाह्यावर्णोत्पत्तिनिमित्तंकिंतर्ह्यास्यान्तश्चर्मविततमस्तितत्संबद्धारेखानासिका।तस्यांवाय्वभिघाताद्वर्णोत्पत्तिः।विसर्जनीयस्यैकीयमतेनोरस्यत्वात्तावर्ण्यभावेपिनदोषः।वक्ष्यतीति।नासपरीक्षावसरइतिभावः। ॥

तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णम्॥तुलयासम्मितंतुल्यम्।आस्यंचप्रयत्नश्चआस्यप्रयत्नम्। तुल्यास्यंचतुल्यप्रयत्नंचसवर्णसंज्ञंभवति।किंपुनरास्यम्।लौकिकमास्यम्।ओष्ठात्प्रभृतिप्राक्काकलकात्।कथंपुनरास्यम्।अस्यन्त्यनेनवर्णानितिआस्यम्।अन्नमेतदास्यन्दतइतिवाआस्यम्।अथकःप्रयत्नः।प्रयतनंप्रयत्नः।प्रपूर्वाद्यततेर्भावसाधनोनङ्प्रत्ययः।यदिलौकिकमास्यम्।किमास्योपादानेप्रयोजनम्।सर्वेषांहितत्तुल्यम्।वक्ष्यत्येतत्।प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति।

सवर्णसंज्ञायामिति। द्वन्द्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणात्सुखप्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः। भाष्ये शाकारप्र-
त्याहारपाठवत्प्रत्यपठितः। अत्र प्रत्याहारे जबगडदानां प्राप्नोतीत्यर्थः। शाकारस्य तु विवृततत्वात्स्पर्शानां स्पृष्टत्वादप्रसङ्ग
एवा ततश्च कुर्जेद्द्यत्वादौ झरोझरीति लोपप्रसङ्गः। एवमपीति। आस्ये येषां तुल्यो देशाद्दूत्यास्येन देशो विशेष्यते। तत्र-
व्यभिचाराभावादास्येन देशस्य विशेषणमयुक्तमित्यर्थः। प्रयत्नविशेषणमिति। तस्य संभवव्यभिचारसद्भावादित्यर्थः। बा-

सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात्। सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गो भवति। जबगडदशाम्। किं कारणम्। प्रयत्नसामान्यात्। एतेषां हि समानः प्रयत्नः। सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम्। सिद्धमेतत्। कथम्। आस्ये येषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। एवमपि किमास्योपादाने प्रयोजनं सर्वेषां हि तत्तुल्यम्। प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम्। सन्ति ह्यास्याद्बाह्याः प्रयत्नाः। ते हापिता भवन्ति। तेषु सत्स्वसत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति। के पुनस्ते। विवारसंवारौ श्वासनादौ। घोषवदघोषवत्ता। अल्पप्राणता महाप्राणतेति। तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीया विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च। एकेऽल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः। तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः। एकेऽल्पप्राणाः। अपरे महाप्राणाः। यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः। आनुनासिक्यवर्जम्। आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः। एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यं ह्यास्यात्स्थानमवर्णस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णस्य एक इच्छन्ति॥

ह्यप्रयत्नश्चुदासाच्चत्वार आभ्यन्तरा गृह्यन्ते। स्पृष्टतेषत्स्पृष्टता संवृतता विवृतताख्याः। बाह्यं ह्यास्यादिति। काकलकस्याधस्तादुपजत्रुस्थानमवर्णस्यैक इच्छन्ति। सति च बाह्यदेशसंभवे तद्व्यवच्छेदायास्येन देशो विशेष्यत इ-
ति प्रश्नः। सर्वमुखेति। अवर्णनिष्पत्तौ सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इति नास्य बाह्यस्थानता॥ ॥

एवमपीति। अवर्णस्यास्यमेव देशो न त्वास्यदेशः। व्यपदेशिवद्भावेनेति। सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यशब्देनोच्यते देशशब्दे न तु विशिष्टैवावस्था वर्णोत्पादनहेतुः। तत्र बुद्धिकृतभेदाश्रयेण व्यपदेशः। नहीति। प्राथमकल्पिकमित्यर्थः। यौगिकस्य तु व्यवहितस्य ग्रहणम्। स्थानमिति। ताल्वादि। करणमिति। स्पृष्टतादि जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा। यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यं तस्याप्यास्ये भवत्वाद् आस्यग्रहणेन ग्रहणात्। सत्यमेतत्। प्रत्येकं तु व्यापारनिरासार्थमुभयोरुपादानं तेन द्वयोस्तुल्य-त्वे सवर्णसंज्ञा भवति। अविशेषित इति। आस्येनेत्यर्थः। द्वन्द्वपक्ष एवात्र स्थित इति प्रश्नः। ततश्च बाह्याः प्रयत्ना नत्यक्ताः स्युः।-

एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते। आस्ये येषां तुल्यो देश इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यति। सिध्यति। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः। प्रयत्नसामान्यादिति। नैष दोषः। नहि लौकिकमास्यम्। किं तर्हि। तद्धितान्तमास्यम्। आस्ये भवमास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। किं पुनरास्ये भवम्। स्थानं करणं च। एवमपि प्रयत्नः अविशेषितो भवति। प्रयत्नश्च विशेषितः। कथम्। नहि प्रयतनं प्रयत्नः। किं तर्हि। प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। यदि प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्नः। एवमप्यवर्णस्यैङोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। प्रश्लिष्टावर्णावेतौ। अवर्णस्य तर्ह्यैचोश्च सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विवृततरावर्णावेतौ। एतयोरेव तर्हि मिथः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति। नैतौ तुल्यस्थानौ। उदात्तादीनां तर्हि सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। अभेदका उदात्तादयः॥

प्रारम्भो यत्नस्येति। अत्र पूर्वे स्पृष्टतादयश्चत्वारः पश्चान्मूर्द्धनि प्रतिहते निवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवारादयो बाह्या एकादश प्रयत्ना उत्पद्यन्ते। एवमपीति। संध्यक्षरेषु प्रथमभागस्याकारेण सादृश्यात्सवर्णसंज्ञाप्राप्तिरिति प्रश्नः। प्रश्लिष्टावर्णाविति। नात्र भागविवेकोस्ति पांसूदकवदित्यर्थः। अवर्णस्येति। विभागोत्र सुलक्ष्य इति प्रश्नः। ततश्च नाव्यमित्यत्र यस्येति लोपप्रसङ्गः। एतयोरिति। ततश्च एत ऐ इत्यौकारोपि स्यात्। भाव्यमानेनापि क्वचित्सवर्णग्रहणदर्शनात्। अभेदका इति। लिङ्गं नैतत्प्रतिपादितं न शास्त्रे एते स्वरा बद्धोपादानमन्तरेण कार्येषु भिद्यन्त इति तेन प्रारम्भभेदेप्युदात्तादीनां मिथः सवर्णसंज्ञा भविष्यति॥

यत्समानमिति। स्पृष्टत्वस्य समानत्वाद्वर्ग्याणां बाह्यप्रयत्नभेदेपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति। किं सतीति। स्पृष्टताद्यभेदाद्विवारा-
दिभेदेपि यथा भवति तथा स्पृष्टतादिभेदेपि विवाराद्यभेदात्प्राप्नोतीति प्रश्नः। सत्येवेति। झरो झरीत्येवान्यथा ब्रूयात्। यथा सं-
ख्यनिरासार्थं हि तत्र सवर्णग्रहणं कृतम्। त्रिशिरिढ इत्यत्र डकारस्य ढकारे परतो लोपार्थम्। यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सव-
र्णसंज्ञा स्यात् डकारढकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात्। सर्वमिति। वर्गाणां प्रथमद्वितीयादेस्तुल्यास्यं

अथवा किं न एतेन प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न इति। प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव च तद्धितान्तमास्यम्। यत्समानं त
दाश्रयिष्यामः। किं सति भेदे। सतीत्याह। सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम्। कुत एतत्। भेदाधिष्ठाना-
हि सवर्णसंज्ञा। यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात्। यदि तर्हि सति भेदे किं-
चित्समानमिति कृत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति। ञाकारछकारयोः षकारठकारयोः सकारथकारयोः सवर्ण-
संज्ञा प्राप्नोति। एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्जम्। एवं तर्हि प्रयतनमेव प्रयत्नः तदेव हि तद्धितान्त
मास्यं न तत्र यं द्वन्द्वः। आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति। किं तर्हि त्रिपदोयं बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये प्रयत्न
एषामिति। अथवा पूर्वस्तत्पुरुषस्ततो बहुव्रीहिः। तुल्य आस्ये तुल्यास्यः। तुल्यास्यः प्रयत्न एषामिति॥

शिक्षायां पठितमघोषत्वादि। करणं तु भिन्नम्। वर्ग्याणां स्पृष्टताद्दूष्मणां च विवृतत्वात्। सति च सवर्णत्वे निश्छृष्ठ इनिष्ठू
षुरं निसुस्थानं मधुलिट्स्थानमित्यत्र झरो झरीति लोपः प्राप्नोतीति। छन्नो निष्क्रान्तमिति प्रादिसमासः। अनचि चेति शकार
स्य द्विर्वचनम्। तुल्य आस्य इति। तद्धितान्त आस्यशब्दो न स्वाङ्गवाच्येवेत्यमूर्द्ध मस्तकादित्यलुङ् भवति। तद्धितान्तास्य-
शब्दाश्रयणसामर्थ्यादेवास्य इत्येकत्वं विवक्ष्यते। तेनैकस्मिन्नेव स्थाने ययोस्तुल्यः प्रयत्न इत्याश्रीयते।

एकत्वं विवक्ष्यत इति। चिन्त्यमिदम्। एकवचनार्थैकत्वस्याविवक्षणेपि तस्य सजातीयद्वितीयराहित्यरूपतया समानत्वस्याला-
भात्। प्रकृते च समान एव स्थाने इत्याद्यर्थस्यापेक्षितत्वात्। तस्मात्सत्यासत्त्यातत्त्वाभद इति बोध्यम्। ॥

अथवेति। मयूरव्यंसकादित्वात्समस्यन्तोत्तरपदस्तत्पुरुषः। तस्येति। यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह। योयस्येति। अन्यथा-
वर्णान्तरापेक्षयातुल्यास्यप्रयत्नत्वे नसवर्णत्वेलब्धेतदाश्रयमन्यस्यापिकार्यंप्राप्नोति। सूत्रारम्भस्तुरेफोष्मणांनिवृ-
त्त्यर्थः स्यात्। तस्यावचनमिति। तस्येत्ययमनुकरणशब्दः तस्येत्यस्यावचनमित्यर्थः। सवर्णसंज्ञावचनमिति। नचरे

अथवापरस्तत्पुरुषस्ततोबहुव्रीहिः। आस्येप्रयत्नआस्यप्रयत्नः। तुल्यआस्यप्रयत्नएषामिति॥ तस्य॥ त
स्येतितुवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। योयस्यतुल्यास्यप्रयत्नः सतस्यसवर्णसंज्ञोयथास्यात्। अन्यस्य
तुल्यास्यप्रयत्नः अन्यस्यसवर्णसंज्ञोमाभूत्। तस्यावचनंवचनप्रामाण्यात्। तस्येतिनवक्तव्यम्।
अन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोन्यस्यसवर्णसंज्ञः कस्मान्नभवति। वचनप्रामाण्यात्। सवर्णसंज्ञावचन
सामर्थ्यात्। यदिहिअन्यस्यतुल्यास्यप्रयत्नोऽन्यस्यसवर्णसंज्ञः स्यात्। सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं
स्यात्॥ संबन्धिशब्दैर्वातुल्यम्॥ संबन्धिशब्दैर्वापुनस्तुल्यमेतत्। तद्यथासंबन्धिशब्दाः। मातरि
वर्तितव्यंपितरिशुश्रूषितव्यमिति। नचोच्यतेस्वस्यांमातरिस्वस्मिन्पितरीति। संबन्धाच्चैतद्गम्यते।
यायस्यमातायश्चयस्यपितेति। एवमिहापितुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णमित्यत्रसंबन्धिशब्दावेतौ। तत्र
संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यत्प्रतियत्तुल्यास्यप्रयत्नंतत्प्रतितत्सवर्णसंज्ञंभवतीति॥

फोष्मणांनिवृत्त्यर्थंवचनंरेफस्यापिरेफः सवर्णोभवत्येव। एवमूष्मसुद्रष्टव्यम्। एवंवचनसामर्थ्याद्दोषंपरिहृत्य
शब्दन्यायेनपरिहर्तुमाह, संबन्धिशब्दैरिति। संबन्धिशब्दाविति। तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्यसंबन्धिशब्दत्वात्तत्समा-
नार्थोपिप्रदेशवाक्यस्थपातः सवर्णशब्दः संबन्धिशब्दः। यथातुल्यायकन्यादातव्येत्युक्तेनशूद्रेणतुल्यायब्रा-
ह्मणः कन्यांददाति। अपितुआत्मनातथेहापीत्यर्थः।

तुल्यास्येतिसूत्रस्यसवर्णपदस्यस्वरूपपरत्वात्संबन्धिशब्दत्वकथनंनोपपद्यतइत्यतआह। तुल्यास्येति अयमर्थः।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णपदवाच्यमित्येतत्सूत्रार्थः ततश्च प्रदेशस्थं सवर्णपदं तुल्यास्यप्रयत्नार्थकमित्यकः सवर्णे दीर्घ इ-
दौ पूर्वाकः सावर्ण्यमेवाचि दीर्घप्रवृत्तिं प्रतिप्रयोजयति न तु कस्यचित्। एतेन कौमुद्यां तुल्यास्यप्रयत्नमित्यस्य वृत्तौ मिथः सवर्णमिति
पदं प्रमादपतितं बोद्धव्यम्। तत्र सवर्णपदस्य सवर्णपदपरत्वेन तत्प्रतिपाद्यतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्याप्रवेशेन मि-
थःपदप्रतिपाद्यपरस्परप्रतियोगिकत्वस्य तत्रान्वयासंभवात्। विवरणे तु द्वन्द्वनिर्देशलभ्यौ तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नशब्दा-
वित्यर्थो भाष्यस्य सवर्णशब्दो हि प्रदेशेऽपि सवर्णपदेक्यरोन तु तुल्यास्यप्रयत्नत्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति तस्य संबन्धि-
शब्दत्वं दुरुपपादमित्याद्युक्तम्। तच्चिन्त्यम्। प्रदेशस्थस्य सवर्णपदस्य सवर्णपदवत्परत्वे संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्या-
दिसमाधानासंगतेः तत्रत्यसवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वाभावात्। ततश्च सवर्णपदवत्त्वस्याव्यावर्तकतया दध्यत्रेत्यादा-
वपि दीर्घापत्तिः। किंच संबन्धाच्चैतदन्यतद्इत्यादेरयमर्थः। समानवाक्यार्थप्रविष्टयोर्द्वयोः संबन्धिनोर्मध्ये एकतरस्य सं-
बन्धपुरस्कारेण प्रतीतौ स संबन्धः स्वसमानवाक्यार्थघटकप्रतियोगिक एव प्रतीयत इति। यथा तातेन तुल्यश्चैत्र इत्या-
दौ जनकत्वरूपं तातत्वं चैत्रनिरूपितमेव प्रतीयते। एवं तु तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र नैतद्विषयः। सादृश्यप्रतियो-
गिनस्तद्वाक्यार्थे केनापि रूपेणाप्रवेशात्। इत्थं च तस्येति वक्तव्यं संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमित्यादिभाष्यं प्रदेशाभिप्राय-
कत्वेनैव योजनीयमिति दिक्। अन्ये तु सवर्णपदमत्र सदृशवर्णत्वसमानाधिकरणसवर्णपदवत्परमिति योगरूढम्।
तत्र योगार्थतावच्छेदककुक्षौ सादृश्यस्य प्रवेशात्सवर्णशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वं स्पष्टमेव ततश्च भाष्यमक्लिष्टयो-
जनमेव ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यविधेर्नीज्झलावित्यादेश्च नासंगतिः। एवं तु मिथः सवर्णसंज्ञमिति कौमुदीयु-
क्तैवेत्याहुः ॥

ऋकारऌकारयोरिति। स्थानभेदान्न प्राप्नोतीत्यारम्भः। अत्र चानयोरवश्रुतत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञा विज्ञायते न त्वेत
योरन्येन सहेति बोध्यम्। वक्ष्यत्येतदिति। तत्र ऌ वा वचनमित्यत्र दीर्घ इत्यनुवर्तते। तत्र ऌति ऌ वा इति विकल्पिते ऽ
प्राप्त एव पक्षे दीर्घो भविष्यति। स च भवन् ऌवर्णस्य दीर्घाभावाद्वर्णस्यान्तरतम्याद्दीर्घऋकारो भविष्यति। तत्स
वर्ण इति। यद्यपि विधाय सवर्णसंज्ञां तदुच्यते अत्र स्यात् ऌति तत्कार्यं स्यात्। दध्यृकारे ति तस्माद्विधेया सवर्णसं
ज्ञा। ऋत इति वक्ष्यामीति। ऋकारस्य ऌकारः सवर्ण इति ऋत्येव भवति। ततः ऌति। ऋत इत्येव। इदं चासव-
र्णार्थम्। तेन ऌति रूपद्वयं सिद्धम्। तत्रासंहितायां ऋकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायामपि ऋत्यक इति-

ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिः॥ ऋकारऌकारयोः सवर्णसंज्ञा विधेया। होतृ ऌकारः। होतॄकार इति।
किं प्रयोजनम्। अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घत्वं यथा स्यात्। नैतदस्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। सवर्णे दी
र्घत्वे ऋति ऋ वा वचनं ऌति ऌ वा वचनमिति। तत्सवर्णे यथा स्यात्। इह मा भूत्। दध्यृकारः। मध्वृकार
—— इति। यदेतत्सवर्णे दीर्घत्वे ऋतीति एतद्दतदिति वक्ष्यामि॥ ततः ऌति। ऌकारे परतः ऌकारो वा भ
वतीति। ऋत इत्येव। तन्न वक्तव्यं भवति। अवश्यं तद्वक्तव्यम्। ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञो भवतीत्युच्यते
। न च ऋकारो ऌकारो वाजस्ति॥

शाकल्य प्रकृतिभावे एतदेव रूपम्। शाकल्याभावे होतृ कारः होतॄकार इति रूपद्वयम्। ऌकारे ऽसंहितायां संहिता-
यां च शाकल्ये होतृ ऌकार इति। शाकल्याभावे होतॢकारो होतॢकार इति रूपद्वयम्। तन्न वक्तव्यमिति। द्वावप्येतौ दी
र्घौ ॠ ॡ इति तत्र ऋकारे कदाचिद्दृ इति दीर्घः कदाचिद्दृ इति॥ ऌकारेपि ॠ ॡ इत्येतौ भविष्यतः सत्यां सवर्णसंज्ञा-
यामिति भावः। नचेति। अर्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः। अन्ये तु ईषत्स्पृष्टकरणत्वादनयोः ऋकारऌकारयोश्च वि
वृतत्वात्ताभ्यां तयोरग्रहणाद्नच्त्वमाहुः।

अच्त्वं वक्ष्यामीति। सत्यस्मिं दीर्घसंज्ञानयोर्भविष्यति। येषांतु मतमर्द्धतृतीयमात्रा वेता विति तेषां मते सत्यप्यस्मिं-द्विमात्रत्वाभावादेतयोर्दीर्घसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्माद्विमात्रावेतावभ्युपगन्तव्यौ। तच्चावक्तव्यमिति। त्वयापि ऋत्वा वचनमृवावचनमिति ब्रुवताऽवश्यमनयोर्वक्तव्यम्। अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्यादनाच्कार्यं प्लुतः। सति-त्वच्त्वेताभ्यां त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भविष्यतीति प्लुतसिद्धिः। किं पुनरिति। एकैकस्मिन् संहितायां शाकलाभावपक्षे रूपद्वयं साध्यम्। तच्चोभयथापि सिध्यति। तत्र सवर्णसंज्ञायामसत्यां यथा सिध्यति तथा पूर्वमेवोक्तम्।

ऋकारस्य लृकारस्य चाच्त्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्। प्लुतो यथा स्यात्। होतृ३ऋकारः। होतृ३कारः। होतॢ३कार इति। होतॢ३लृकारः। होतॢ३कारः। होतॢ३कार इति। किं पुनरत्र ज्यायः। सवर्णसंज्ञावचनमेव ज्यायः। दीर्घत्वं चैवं हि सिद्धं भवति॥ अपि च ऋकारग्रहणे लृकारग्रहणं संनिहितं भवति। ऋत्यकः। खट्व ऋष्यः। माल ऋष्यः। इदमपि सिद्धं भवति। खट्व लृकारो माल लृकार इति। वा सुप्यापिशलेः। उपर्कारीयति। उपार्कारीयति॥ इदमपि सिद्धं भवति। उपल्कारीयति॥ उपाल्कारीयति। यदि तर्हि ऋकारग्रहणे न लृकारग्रहणं संनिहितं भवति। उरण्रपरः। लृकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति। लृकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। तच्चावश्यं वक्तव्यम्।

सत्यां तु यथा सिध्यति तथोच्यते। अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रान्तरतमत्वं दीर्घत्वयोरुपादेयविशेषणयोर्विवक्षितत्वा दुभयविशिष्टेकासंभवाद्विकल्पः। यश्चान्तरतमो नासौ दीर्घो यश्च दीर्घो नासावन्तरतम इति द्वयोर्ऋकारयोरेफद्वय युक्तत्वाद्विवृतत्वाच्च कदाचिद्रेफद्वययुक्त ऋ भवति कदाचिद्विवृत ऋकारः। लृकारेपि कदाचिदृकारान्तरतम ऋकारः कदाचिल्लृकारान्तरतमलृकार इति साम्यमुभयोः पक्षयोः। लपरत्वमिति। व्याख्यास्यामीत्यर्थः। रपर इत्य त्ररइति लकारादारभ्याण्प्रत्याहार आश्रीयते। तत्रान्तरतम्याल्लृकारस्याण् रपरः लृकारस्य लपरः॥ ॥

असत्यामिति। असत्यां सवर्णसंज्ञायामुरण्रपर इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति। प्रक्लृप्यमानमिति। कृत्यच इति णत्वप्रसङ्गः। त्रिभिश्चेति। पूर्वस्मादयं विशेषः। पूर्वत्रान्तर्भूतोपि षकारः साक्षात्सत्वनिमित्तत्वाद् व्यवधायकत्वेन नाश्रीयते इह तु तस्यानुपादानमेव। वर्णैकदेशा इति। अवयवस्य स्वव्यापारानिवर्तनात्। अग्रहणपक्षे तु क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वाण्णत्वाभावः। ऋदितामृदितां च भेदेनानुबन्धनिर्देशाद् भेदेन चोपादानादनुबन्धकार्येषु प

असत्यां सवर्णसंज्ञायां विध्यर्थम्॥ तदेव सत्यां रेफबाधनार्थं भविष्यति। इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं मातृणां पितृणामित्येतदर्थम्। तदिहापि प्राप्नोति। क्लृप्यमानं पश्येति। अथासत्यामपि सवर्णसंज्ञायामिह कस्मान्न भवति। प्रक्लृप्यमानं पश्येति। चुटुतुलशर्व्यवायेनेति वक्ष्यामि॥ अपर आह। त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैर्लशसैश्च व्यवायेनेति वक्ष्यामीति॥ वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऌकारे लकारस्तदाश्रयः प्रतिषेधो भविष्यति॥ यद्येवं नार्थो रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणेन। वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति योसौ ऋकारे रेफः तदाश्रयं णत्वं भविष्यति॥ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्॥ नाज्झलौ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शाकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वात्॥ अज्झलोः प्रतिषेधे शाकारस्य शाकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झलत्वात्। अच्चैव हि शाकारो हल् च। कथं तावदच्त्वम्॥

रस्वरग्रहणभावाद्व्यतिकराभावः॥ नाज्झलौ॥ अकारहकारयोरिकारशाकारयोश्च तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्सवर्णसंज्ञा प्राप्ता निषिध्यते। अत एव निर्देशादचामज्भिर्हलां हल्भिः सवर्णत्वानिषेधः। अज्झलोरिति। प्रकृतत्वात्सवर्णसंज्ञाया इति बोध्यम्। शाकारप्रतिषेध इति। द्विवचनान्तस्य समासो भेदाधिष्ठानत्वात्सवर्णसंज्ञायाः॥

इकारइति। अत्रसूत्रेअजितीकारोगृह्यमाणःसवर्णान्गृह्णातीतिऋकारस्यापिग्रहणमस्ति। स्वात्मनिक्रियाविरोधादस्मिन्नेवसूत्रेइदंनव्याप्रियतइतिसवर्णत्वनिषेधइकारऋकारयोर्नास्ति। यस्येतिचेत्यादौतुऋकारइकारेणनगृह्यतेअनेनसवर्णत्वनिषेधात्। इहतुस्वात्मनिव्यापारोनास्ति। अस्तिचपूर्वेणसवर्णत्वमिकारऋकारयोरितिभावः। प्रकल्प्यचापवादविषयमितिन्यायोत्रनास्ति। अपवादत्वस्यैवासंपत्त्या। परत्वज्ञातानीति। ज्ञातात्परणिज्ञाताधिकानीत्यर्थः। कर्तृकरणेकृताबहुलमितिबहुलवचनात्समासः।पारस्करादित्वात्सुडागमः। सकारस्यश्चुत्वम्। अनचिचेतिद्विर्वचनम्।झरोझरीतिलोपाप्रसङ्गात्त्रिऋकारकश्रवणप्रसङ्गः। ऋरोच्यनचिचेत्यत्रत्विकारेणऋकारोनगृह्यते। अनेनसवर्णत्वनिषेधादित्यस्तिऋकारस्यद्विर्वचनम्।सिद्धमनच्त्वादिति। सूत्रप्रत्याख्यान

इकारःसवर्णग्रहणेनऋकारमपिगृह्णातीत्येवमच्त्वंहल्सुचोपदेशादिहल्त्वम्। तत्रकोदोषः॥तत्रसवर्णलोपेदोषः॥तत्रसवर्णलोपेदोषोभवति॥परत्वज्ञातानिकार्याणि॥झरोझरिसवर्णइतिलोपोनप्राप्नोति॥सिद्धमनच्त्वात्॥सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। स्पृष्टंकरणंस्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम्। विवृतमूष्मणाम्। ईषदित्येवानुवर्तते।स्वराणांचविवृतम्।ईषदितिनिवृत्तम्॥वाक्यापरिसमाप्तेर्वा॥वाक्यापरिसमाप्तेर्वापुनःसिद्धमेतत्॥

साधारणमुक्तम्।प्रयत्नभेदादज्झलोःसवर्णसंज्ञायाःप्राप्तिरेवनास्तीत्यर्थः। वाक्येति। भवतुवातुल्यास्यप्रयत्नत्वंतथापीहेकारेणऋकारोनगृह्यते।सवर्णसंज्ञायाश्चास्मिन्सूत्रेऽनिष्पादात्। अस्मिन्हिसूत्रेनिष्पन्नेसत्यपवादविषयपरिहारेणइष्टेविषयेसवर्णसंज्ञाप्रवर्तते। नत्वेतत्सूत्रनिष्पत्त्यवस्थायाम्।ततश्चाङ्गेषूपदेशेसंज्ञाप्रत्याहारसवर्णत्वेषुनिष्पन्नेष्वणुदित्सवर्णस्येत्येतदस्यचाविवृत्यादौप्रवर्तते। नत्वङ्गेषूपदेशादिषु।नापिस्वात्मनि।ततश्चात्रसूत्रेङ्गानिष्पत्त्याणुदिदित्यस्याप्रवर्तनादिकारेणऋकारस्य ग्रहणात्सवर्णत्वंऋकारयोःसिद्धम्।एवमीकारोप्यत्रेकारेणनगृह्यतइतीकारऋकारयोःसवर्णत्वमस्तीतिकुमारीशेतेइत्यत्रसवर्णदीर्घत्वंप्राप्तमचीत्यनुवृत्त्यानिवार्यते॥

तत्र क्व ग्रहणकशास्त्रं प्रवर्तते क्व नेति विषयविभागप्रदर्शनाय चोद्यं करोति। यथैवं तर्हीति। ईकारस्य ह्यत्राग्राहकत्वं दृष्टमित्यकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्रापि प्राप्तमिति प्रश्नः। अनच्त्वमेव वाक्यापरिसमाप्त्या साध्यते न तु प्रयत्नभेदेनेत्याह। अपर आहेति। अस्मिन्पक्ष इति। एकत्र हि साध्ये हेतुविकल्पो भवति। इह तु साध्यभेदः। सिद्धावनच्त्वं हेतुरन-

किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावद् उपदेशोत्तरकाला इत्संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सवर्णग्रहणम्। एतेन सर्वेण समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति। न चात्रेकारः अकारं गृह्णाति यथैव तर्हीकारः अकारं न गृह्णाति एवमीकारमपि न गृह्णीयात्। तत्र को दोषः। कुमारी ईहते कुमारीहते। अकः सवर्णे इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। यदेतदकः सवर्ण इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं तत्रेकार ईकारं गृह्णाति। अकारं न गृह्णाति। अपर आह॥ अज्झलोः प्रतिषेधे अकारप्रतिषेधोऽज्झल्त्वात्॥ अज्झलोः॰ प्रतिषेधे अकारस्याकारेण सवर्णसंज्ञायाः॰ प्रतिषेधः प्राप्नोति। किं कारणम्। अज्झल्त्वात्। अच्चैव ह्यकारो हल् च। कथं तावदच्त्वम्। इकारः सवर्णग्रहणे न अकारमपि गृह्णातीत्येवमच्त्वम्। हल्सूपदेशाद्धल्त्वम्। तत्र को दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषः। तत्र सवर्णलोपे दोषो भवति। परश्शतानि कार्याणि। झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोति। सिद्धमनच्त्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनच्त्वात्। कथमनच्त्वम्। वाक्यापरिसमाप्तेर्वा। उक्ता वाक्यापरिसमाप्तिः।

च्त्वस्य वाक्यापरिसमाप्तिः। एतच्चेति। अस्तु वा ग्रहणमिकारेणाकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात् प्रतिज्ञा-
विकल्पार्थो वाशब्द इत्यर्थः॥ ॥

ननुचेति। कृतिकृतं भेदमुपगम्योच्यते। स एष कथं भेदोनेत्यत्रैव च्छेदः। भेद एवेत्यर्थः। इतर आह॥ स्याद्धेदो यदिनित्यलोपः स्यात्। विभाषातु सलोपइतिततोनास्तिभेदइत्यर्थः। द्विर्वचनमपिविभाषा। यरोनुनासिकेनुनासिको वेत्यतोवेत्यनुवर्तनात्। लोपोपिविभाषाझयोहोन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः॥ः॥ इतिम

अस्मिन्पक्षेवेत्येतदसमर्थितंभवति। एतच्चसमर्थितम्। कथम्। अस्तुवात्राकारस्यत्राकारेणसवर्णसंज्ञावामाभूत्। ननुचोक्तंपरस्यातानिकार्याणिझरोझरीतिलोपोनप्राप्नोतिइति। माभूल्लोपः। ननुचभेदोभवतिसतिलोपेद्वित्राकारकम् असतिलोपेत्रित्राकारकम्। नास्तिभेदः। असत्यपिलोपेद्वित्राकारकमेव। कथम्। विभाषाद्विर्वचनम्। एवमपिभेदः। असतिलोपेकदाचिद्द्वित्राकारंकदाचित्रित्राकारकम्। सतिलोपेद्वित्राकारकमेवस एषकथंभेदोन। स्याद्वयदिनित्योलोपः विभाषातुसलोपः। यथाऽभेदस्तथास्तु॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचितेव्याकरणमहाभाष्येप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादे चतुर्थमाह्निकम्॥

ह्रोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृतेव्याकरणमहाभाष्यप्रदीपेप्रथमाध्यायस्यप्रथमेपादेचतुर्थमाह्निकम्॥

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥ किमर्थमिति। ईदूतोरनण्त्वाद्भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यतेतपरत्वम्। उदात्तादीनामभेदकत्वाद्गुणान्तरयुक्तानां सवर्णानां ग्रहणार्थमपि नोपपद्यते॥ जातिपक्षेपि दीर्घोच्चारणात्प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति प्लुतानां चेष्यत एवेतिइष्टव्याघातं प्रत्युत तपरत्वं करोतीतिप्रश्नः। तपरइति। व्यक्तिपक्षोभेदकाश्चगुणाइतिभावः। केषामिति। प्लुतानामग्रहणप्रसङ्गात्प्रश्नः। उदात्तेति॥ क्वचिदनुनासिकग्रहणमस्तितद्गुणप्रसङ्गेनोच्चारितंनहिप्रगृह्योनुनासिकः संभवतिअणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकइतिनिषेधात्॥ प्लुतानान्विति। व्यक्तिपक्षाश्रयणादयदोषोनतुतपरत्वात्॥ असिद्धइति। शास्त्रासिद्ध्याश्रयणात्प्लुतबुद्धावसत्यां प्रगृह्यत्वेविधीयमानेहिमात्र-

ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम्॥ किमर्थमीदादीनां तपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। तपरस्तत्कालस्येतितत्कालानां सवर्णानां ग्रहणं यथास्यात्। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानाम्॥ अस्तिप्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति॥ प्लुतानां तु प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अतत्कालत्वात्। नहि प्लुतास्तत्कालाः। असिद्धः प्लुतः तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु। कथं ज्ञायते। यदयं प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। सतोहि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अप्लुतादप्लुत इत्येतन्न वक्तव्यम्। किमतो यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु।

विषयाबुद्धिः प्रवर्तते। तथाहिवक्ष्यति। असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति। यदयमिति। असिद्धत्वे प्लुतप्रकृत्येत्येवमाश्रयणायोगात् कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावोनुमीयते। सामान्येन स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते। न तु प्रकृतिभाव एव। यथारोरुत्व एवसोत्सर्गःसापवादश्च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेपि प्रगृह्यत्वहेतुके सिद्धत्वमुच्यते। किमेतस्येति॥ प्रकृतिभाव एवाश्रयात्सिद्धत्वमस्त्विति प्रश्नः। इतरोलाघवं दर्शयति। अप्लुतादिति। सिद्धेहि प्लुतेऽतोतीतितपरत्वादप्रसङ्गः॥ किमतइति। यथोद्देशेसंज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञास्वरसंधिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीतिप्रश्नः॥

॥

कार्यकालमिति। कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात् प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः। उपस्थिते ही-
ति। उपस्थितमनार्षइतिकरणः। अग्नीइतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावइष्यते तदा-
हापठिष्यतीति। यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति स प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः देवदत्ता३इति देवदत्तेति। य-
दि पुनरिति। ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात्प्लुतानां न सिध्यति न पुनस्तपरत्वात्। अयमत्राशयः। आकृतिपक्ष आश्र-
यिष्यते। दीर्घोच्चारणे प्रयत्नाधिक्याद्ध्रस्वानां न भविष्यति। प्लुतानां तु प्रवर्तिष्यते। एवमपीति। अयं भावः। आकृ-

संज्ञाविधावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति। संज्ञाविधौ चासिद्धः। कथम्। कार्यकालं संज्ञा
परिभाषम्। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। —— प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति। ईदूदेद्विव
चनं प्रगृह्यमिति। किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम्। प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा
स्यात्। मा भूदेवम्। प्लुतः प्रकृत्येत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। उपस्थिते हि दोषः स्यात्। अप्लुतवदु
पस्थितइत्यत्र। पठिष्यति ह्याचार्यः। वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्। प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लु
तप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वादिति॥ तस्मात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञैषितव्या प्रगृह्याश्रयः प्रकृति
भावो यथा स्यात्। यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां प्रगृह्यसंज्ञोच्यते एवमप्येकार एव एकः सवर्णा
न्गृह्णीयात्। ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम्। किं कारणम्। अनणत्वात्। यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां
प्रगृह्यसंज्ञोच्यते। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत। अकुर्वे हि अत्र। अकुर्वह्यत्रेति॥

तिपक्षे यथा ह्रस्वानां प्रयत्नाधिक्यान्न भवति तथा दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्थैवाकृतिर्गृह्यत इति प्लुतानां
न स्यात्। यथा स्थूलं गामानयेत्युक्ते न कृशस्यानयनं भवतीति। आकृतिपक्षेऽपि विशिष्टैवाकृतिर्दीर्घा व्यक्तिर्गृह्यते त
थाचानणत्वादीदूतो ग्राहकौ न स्याताम्। यदि पुनरिति। ह्रस्वसाहचर्यादेकारोऽपि ह्रस्वशब्देनाभिधीयत इति ह्रस्वाना
मिति बहुवचनम् तत्र ह्रस्वनिर्देशे अणत्वादाकृतिपक्षे वा यत्नाधिक्याभावाद्भिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः।

प्लुतभावीति। प्लुतोभावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृतः तस्यैव प्रकृतिभावः। ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्तस्यान्यपि प्लुतभावित्वात् प्लुतव्यपदेशं कथं लभते। नैष दोषः। प्लुतो ह्यस्य भावीति बुद्ध्या प्रकल्पनमेतत्। न च तत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम्। अन्यथा प्लुतोऽसिद्ध इत्ययमपि व्यवहारो न स्यात्। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। एवमपीति। ततश्चाग्नी इत्यत्राप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकप्रतिषेधे क्रियमाणे प्लुतस्यासिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावादनुनासिकः स्यात्। यथोद्देशपक्षाश्रयेण परिहारः। कथं पुनरयं पक्षो यावता कार्यार्थत्वात्संज्ञापरिभाषस्य कार्यकालतैव न्याय्या। नैष दोषः। यदानुद्दिष्टस्य प्रयोजनविशे

तस्माद्दीर्घाणामेव तपराणां प्रगृह्यसंज्ञा वक्तव्या। दीर्घाणां चोच्यमाना प्लुतानां न प्राप्नोति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन यत्सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिष्विति। असिद्धः प्लुतस्तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्तीति। कथं यत्तज्ज्ञापकमुक्तं प्लुतप्रगृह्या अचीति। प्लुतभावी प्रकृत्येत्येवमेतद्विज्ञायते कथं यत्तत्प्रयोजनमुक्तम्। क्रियते तन्न्यास एव॥ अप्लुतादप्लुत इति॥ एवमपि यत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तत्प्लुतस्य न प्राप्नोति। अग्नीऽप्रगृह्यस्यानुनासिक इति। एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम्। अत्र चासावसिद्धः। तस्यासिद्धत्वात्तत्काला एव भवन्ति॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते ईदादयो यद्द्विवचनमाहोस्विदीदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। कश्चात्र विशेषः। ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्या इ-
तिचेदन्त्यस्य विधिः॥

षं प्रयोजनमात्रमभिसंधाय भविष्यति किंचिदनेन प्रयोजनमिति संज्ञापरिभाषं प्रणीयते। तदासंभवत्येवायं पक्षो यथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षः। महावाक्यार्थपर्यालोचनप्रवृत्तप्रतिपत्त्रपेक्षस्तु कार्यकालपक्षः॥ कथं पुनरिति। ईदादयो यदि संज्ञिनस्तद्द्विशेषणं तु द्विवचनं तदा द्विवचनान्तत्वमीदादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञया भाव्यम्। अथ द्विवचनं संज्ञि तद्विशेषणमीदादयस्तदा तदन्तविधिरप्रधानेन प्रधानस्येति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः। तत्रोभयोरपि पक्षयोर्दोषदर्शनात्प्रश्नः। ॥

पचेते इति। एकारोत्र द्विवचनं न भवति अपि तु तस्यान्तः। वचनादिति। द्विवचनावयवे द्विवचनशब्दो वर्तिष्यते इत्यर्थः। अस्तीति। मुख्ये संभवति गौणस्य ग्रहणमन्याय्यमित्यर्थः। खट्वे इतीति। अन्तादिवच्चेत्यादिवद्भावादेकारो द्विवचनम्। एकस्येति। असहायस्येत्यर्थः। ईदूतोः केवलयोरेव संभव इति वचनसामर्थ्यात्तयोरेव सिद्ध्यति। एकारान्तस्य द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवात्तत्खट्वे इत्यत्र न सिध्यतीति दोषः। येन विधिस्तदन्तस्येत्यत्र स्वस्य च रूपस्येति नाश्रितमिति दोषोपन्यासः। अथवेति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति द्विवचनेन तदन्तविधिः। पश्चाद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इत्ययं तृतीयः पक्षो भवति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति। ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे न तदन्तविध्यभावः। सु

ईदादयो यद्द्विवचनं प्रगृह्याः इति चेद् अन्त्यस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधेया। पचेते इति। पचेथे इति। वचनाद्भविष्यति। अस्ति वचने प्रयोजनम्। किम्। खट्वे इति माले इति। अस्तु तर्हि ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनमिति चेदेकस्य विधिः॥ ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधेया। खट्वे इति माले इति। न वाद्यन्तवत्त्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। आद्यन्तवत्त्वात्। आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्येवमेकस्यापि भविष्यति। अथवा एवं वक्ष्यामि। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति॥ ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधः॥ ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनान्तमिति चेल्लुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। एतद्धीदाद्यन्तं श्रूयते द्विवचनान्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन।

प्तिङन्तं पदमित्यत्रान्तग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति कथमेतत्पक्षोपपत्तिः। चतुर्थपक्षप्रतिक्षेपाय वक्ष्यत्येवैतद्भाष्यकार इति नैतदपूर्वं चोद्यम्। दोषान्तरेणेमं पक्षं निराकर्तुमाह। लुकि प्रतिषेध इति। दोषसद्भावेनैवास्य पक्षस्य निराकरणात्तदन्तविध्यभावोत्र नोक्तः। कुमार्यगारमिति। कथं पुनरस्य द्विवचनान्तस्य समासः। यावता हृतौ संख्याविशेषो न गम्यते। नैष दोषः। यथा तावकीन इत्यादावादेशेन संख्याविशेषो व्यज्यते तथेहापि सत्यां प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावेन द्वित्वं व्यज्येतेति दोषोपन्यासः।

॥

सप्तम्यामिति। ईदूतौ सप्तमीत्येव तदन्तविधौ सति प्रत्ययलक्षणेन सोमो गौरी अधिश्रित इत्यादौ सिद्धायां प्रगृह्य संज्ञायामर्थग्रहणं ज्ञापयति। प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं न भवतीति। तत्र हीति। आद्यन्तवद्भावानाश्रयणाय तृतीयः पक्षः परिगृहीतः। तत्र च दोषप्रतिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणं कर्तव्यं भवतीति मुतरां गौरवं भवतीत्यर्थः। ईदादिभिरिति॥ अत्र पक्षे कुमार्यगार मित्यत्राप्रसङ्गः। नह्यत्रेदूदेदन्तं द्विवचनम्। किं तर्हि ओसिति सकारान्तम्। तदन्तमिति द्विवचनान्तम्। ईदाद्यन्तमिति। ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्तान्त-

सप्तम्यामर्थग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य यदयमीदूतौ च सप्तम्यर्थ इत्यर्थग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। तत्तर्हि ज्ञापकार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति। ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति। एवमप्यमुक्ले वस्त्रे शुक्ले समपद्येतां शुक्लयां सामइति। अत्र प्राप्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन। अत्राप्यकृते त्रीभावे लुग्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यम् लुक् क्रियतां त्रीभाव इति। किमत्र कर्तव्यं परत्वाच्छ्रीभावः नित्यो लुक्। कृते त्रीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ।

मित्यर्थः। शुक्लयाम्सामिति॥ शुक्लशब्दाद्द्विवचनमौ तस्य नपुंसकाच्चेति श्रीभावः। ततश्च्विप्रत्ययः। त्रीशब्दस्य सुपइति लुक्। अस्य च्वावितीत्वं। तद्धितान्तत्वात् सुपतस्याव्ययादिति लुक्। अत्र हि श्रीशब्द ईकारान्तं द्विवचनं तदन्तश्च समुदायः प्रत्ययलक्षणेनेति प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्नोति। अत्र हीदादि च द्विवचनमितीदादिशब्देने दाद्यन्तमुच्यते॥ क्वचित्तु पाठः ईदाद्यन्तं च श्रूयत इति तत्रैवं व्याख्येयम् ईदाद्यन्तं च श्रूयते सूत्रे तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः। यस्त्वयमस्य च्वावितीकारः स द्विवचनस्य न कश्चिदिति न तदभिप्रायेण भाष्यं व्याख्येयम्। ॥

अथापि कथंचिदिति। स्थानिविशेषानपेक्षायां कृताकृतप्रसङ्गित्वेन लुकः शास्त्रस्य प्रवर्तनादित्यर्थः। अथवा नित्यत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते तेनान्तरङ्गानपीति न्यायेन शीभावस्य लुग्बाधक इत्यर्थः। एवमपि दोष इति पक्षस्योत्थानमेव नास्तीति तत्पक्षासंभव एव दोषः। अवश्यमिति। यदाश्रयणाभयादयं पक्षोऽङ्गीकृतः। तस्याद्यन्तवद्भावस्यास्मिन्नपि पक्षेऽवश्यमाश्रयणमङ्गीकृतम्। अम्नी इत्यत्र हीकार एव द्विवचनं न त्वीकारान्तम्। तस्मादिति॥ द्वितीय एव पक्षोऽस्त्वित्यर्थः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत्। मणीवोष्ट्रस्येति तु प्रयोगो वाशब्दस्योपमानार्थस्य। रोदसीवेत्यादिस्तु छान्दसः प्रयोगः॥ छन्दसि तु सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते॥ अदसो मात्॥ मात्परग

अनित्यो लुगन्यस्याकृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते। शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। शीभावोऽप्यनित्यः नहि कृते लुकि प्राप्नोति। उभयोरनित्ययोः परत्वाच्छीभावः। शीभावे कृते लुक्। अथापि कथंचिन्नित्यो लुक्स्यादेवमपि दोषः। वक्ष्यत्येतत्। पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति। इदं चापि प्रत्ययग्रहणमयं चापि संज्ञाविधिः। अवश्यं खल्वस्मिन्पक्षे आद्यन्तवद्भाव एषितव्यः। तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः॥ अदसो मात्॥ मात्परगृह्यसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वादयावेकादेशप्रतिषेधः। मात्परगृह्यसंज्ञायां तस्य ईत्वस्य ऊत्वस्य चासिद्धत्वादयावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो वक्तव्यः। अमी अत्र। अमू अत्र। अमी आसते। अमू आसाते॥

द्धेति। अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः। ऊत्वस्य चेति। चशब्दान्मत्वस्य च। शास्त्रस्यासिद्धत्वाच्च स्थानिलक्षणमेव कार्यं प्राप्नोति नातिदेशलक्षणमित्ययादिप्रसङ्गः। अमी आसते इत्ययादेशः प्राप्नोति अमू आसाते इत्यावादेशो ऽमी अत्रेत्यत्र एकादेशः। ननु च द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गा अयादयो ऽन्तरङ्गे षीत्वादिष्वसिद्धा इति पूर्वीभावे कथं पूर्वत्रासिद्धमितीत्वादीनामसिद्धत्वं स्यात्॥ नैष दोषः। नाजानन्तर्य इति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात्। ॥

ननुचेति।यथोद्देशपक्षेआश्रयात्सिद्धत्वंभविष्यतीत्यर्थः।कार्यकालपक्षमाश्रित्याह।वचनार्थोहीति।वचनस्यप्र
योजनमित्यर्थः। नैकमिति।अनेककार्यसिद्ध्यर्थंसंज्ञासूत्रंनैकेनप्रयुज्यतइत्यर्थः।अन्यत्तुसूत्रमेकेनापिप्रयुज्य-
तेमुद्गादणित्यादि। तत्रैवायमिति॥नचतत्रेदूदेद्ग्रहणंकर्तव्यंमादितिवा।यस्मादणोनुनासिकोऽवसानेवि-
धीयतेपूर्वेणणकारेणाणग्रहणमितिअसौअमुकेअमुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्याप्रसङ्गएव।तदेवंकार्य-
कालेऽपिसंज्ञापरिभाषेप्रकरणोत्कर्षेणविधीयमानाप्रगृह्यसंज्ञासर्वप्रगृह्यकार्यार्थीसतीअसिद्धत्वंबाधिष्यत

ननुचप्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयोनभविष्यन्ति।वचनार्थोहिसिद्धे।नेदंवचनाल्लभ्यम्।अ-
स्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।यत्सिद्धेप्रगृह्यकार्यं तदर्थमेतत्स्यात्।अणोऽप्रगृह्यस्यानु
नासिकइति।नैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयादणोप्रगृह्यस्या
नुनासिकोदसोनेति॥विप्रतिषेधाद्वा॥अथवाप्रगृह्यसंज्ञाक्रियताम् अयादयोवेति।प्रगृह्यसंज्ञाभ
विष्यतिविप्रतिषेधेनेति।नैषयुक्तोविप्रतिषेधः।विप्रतिषेधेपरमित्युच्यतेपूर्वाचप्रगृह्यसंज्ञापरेऽ
यादयः।पराप्रगृह्यसंज्ञाकरिष्यते।सूत्रविपर्यासःकृतोभवति।एवंतर्हिपरैवप्रगृह्यसंज्ञा।कथम्।
कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्। यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंद्रष्टव्यम्।प्रगृह्यःप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभव
तिअदसोमादिति॥ एवमप्ययुक्तोविप्रतिषेधः।

इत्यर्थः॥विप्रतिषेधाद्वेति॥अयावेकादेशप्रतिषेधोवक्तव्यः।विप्रतिषेधाद्वाप्रगृह्यसंज्ञेतिविकल्पार्थोवाशब्दः
नैकंप्रयोजनमित्यादिस्तुपरिहारोभाष्यकारेणोक्तोनवार्तिककारेणेतिनतदपेक्षोविकल्पः।नैषयुक्तइति।इष्टसि
द्धयेदितिभावः।करिष्यतइति।आश्रयिष्यतइत्यर्थः।इतरस्त्वगृहीताभिप्रायआह।सूत्रविपर्यासइति।अभिप्रायं
प्रकाशयितुमाह।एवंतर्हीति। ॥

द्विकार्ययोगो हीति। द्वाभ्यां कार्याभ्यां योयुज्यते स विप्रतिषेधविषयत्वाद्विप्रतिषेधः। असंभवोपीति॥ असंभव एव विप्रतिषेधः स तु कदाचिद्द्विकार्ययोगो भवति कदाचित्केवलोपि। तथाहि। सति संभवे द्विकार्ययोगो नविप्रतिषेधः। यथैकस्य दधातेरड्डागमद्विर्वचने भवतः। अदधादिति क्वचिदेकस्य द्विकार्ययोगाभावेप्यसंभवोस्ति। यथात्र पूर्णमित्यत्र नुम्नुटोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्परनिमित्तव्याघातात्। अयादीन्बाधत इति। प्रकृतिभावविधानात्। निमित्तमिति। ईत्वमूत्वं च। आश्रयासिद्धत्वमिति। प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावादीत्वादीनां तेषा-

कथम्। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः। न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः। एचामयादयः। ईदूतोः प्रगृह्यसंज्ञा। नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्ह्यसंभवोपि। स चास्त्यत्रासंभवः। कोसावत्रासंभवः। प्रगृह्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना अयादीन्बाधते। अयादयोभिनिर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञायानिमित्तं विघ्नन्तीत्येषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः। एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रेत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। उभयमप्यसिद्धम्। आश्रयात्सिद्धत्वं यथा रोरुत्वे। आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति। तद्यथा। रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति। किं पुनः कारणं रुरुत्वे आश्रयात्सिद्धो भवति न पुनर्यत्रैव रुः सिद्धः तत्रैवोत्वमप्युच्यते। नैवं शक्यम्। असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणप्रसिद्धिः॥ असिद्धे ह्युत्वे आद्गुणस्याप्रसिद्धिः स्यात्। वृक्षोत्र। प्लक्षोत्र। तस्मात्तत्राश्रयात्सिद्धत्वमेषितव्यम्। यथा तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भवति। एवमिहाप्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति।

मयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते। तथाहि। सतो हि विप्रतिषेधो भवतीति पूर्वपक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेध आक्षिप्तः। तत्रायादीनां च यनं लावकः। अग्नेऽत्रेत्यत्रावकाशः। ईदादीनां तु यत्रायादीनामप्रसङ्गः सोवकाशः। अमी-स्थिता अमू स्थितौ अमी अग्न्य इति। अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादीदादय एव भवन्ति। अत्र व्याख्यानान्तरं क्लिष्टत्वान्नोपन्यस्तम्॥ नपुनर्यत्रैवेति। रोः सुपीत्यस्यानन्तरमतउरतीति वक्तव्यम्। एवं चासिद्धत्वं न बाधितं भवति। अत्र पाठक्रमेऽसिद्धत्वस्य प्राप्त्यभावात्प्लुतस्य चोत्वे सिद्धत्वात्तत्कालत्वाभावादप्लुतादप्लुते इति न वक्तव्यं भवति। ॥

अथवेति। यथोद्देशपक्षाश्रयेणैतदुच्यते। कार्यकालपक्षेप्याह। अथवेति। अदस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी। अदसः संबन्धिन ईदूदेत इति॥ इहापीति। अदस् टा अदस् ओस्। अलं टाप् सवर्णदीर्घत्वम्। आङि चाप इत्येत्वम्। अदे आ अदे ओस् इति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावात् प्रगृह्यसंज्ञायां सत्यामयादेशाप्रसङ्गः। अमुकेत्रेति। अदस इत्यनेन न प्राप्नोति। एदन्तमिति। ईदूतोरेव स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः। अननुवृत्तिरेन च निवृत्तिः। यद्येवं माङ्ग्रहणं न कर्तव्यम्। एद्ग्रहणनिवृत्त्यैवामुकेत्रेत्यत्राप्रसङ्गात्। नैतदस्ति। सति माङ्ग्रहणे योगविभागो भवति।

अथवा प्रगृह्यसंज्ञावचनसामर्थ्यादयादयो न भविष्यन्ति। अथवा योगविभागः करिष्यते। अदसः। अदसः परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति॥ ततो मात्। माच्च परे ईदादयः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्तीति। अदस इत्येव। किमर्थो योगविभागः। एको यत्तत्सिद्धे प्रगृह्यकार्यं तदर्थः। अपरो यदसिद्धे। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अमुया अमुयोरिति। किं च स्यात्। यद्यत्र प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्रसज्येत। नैष दोषः। पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः। न चैष पदान्तः। एवमप्यमुकेत्र अत्रापि प्राप्नोति। द्विवचनमिति वर्तते। यदि द्विवचनमिति वर्तते अमी अत्र अमी अत्र न प्राप्नोति। एवं तर्हि एदन्तमिति निवृत्तम्। अथवाऽऽहायमदसो मादिति। न चेदूत्वोत्वे स्तः। नापि मकारः। तत एवं विज्ञास्यामः। मार्थादीदादयो यथा नामिति। उक्तं वा। किमुक्तम्। अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये।

न्यथा। एकयोगे परिहारान्तरमप्याह॥ अथवेति। मार्थादिति। मार्थ एवस्थानीमशब्देनोक्तः ईदूदेदर्थश्च दूरेइति। न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति। बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वस्योक्तत्वात्। उक्तं वेति। असिद्धत्वमेवात्र प्रतिषिद्धमित्यर्थः। स्वरे इति। अचीत्यर्थः। बहिष्पदलक्षण इति। द्वितीयपदव्यवस्थित इत्यर्थः। तेनैकपदव्यवस्थितेऽचि असिद्धे ईत्वोत्वे। तेनामुयाऽमुयोरित्यत्रायादेशो भवत्येव। ॥

प्रगृह्यसंज्ञायां चेति॥ प्रगृह्यसंज्ञायामेव सिद्धत्वे न सिद्धे लस्येप्रपञ्चार्थः पूर्ववाक्योपन्यासः। तत्र सकिंदोष इति। मात्परं य
दीदाद्यन्तमिति दोषोपन्यासः। पूर्वसूत्रे हि तदन्तं गृहीतमितीहापि तदन्तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः। स्वरितत्वेन शब्दमात्रमनुमी
यत इति उत्तरे भिप्रायः। तत्र माङ्ग्रहणे न गृह्यमाणमिदूदेद्विशेष्यते। तेनामुकेत्रेत्यत्र व्यवधानाद्दोषाभाव एव। योगविभागे दो
षप्रसङ्गादेदन्तमिति निवृत्तमित्युक्तम्। एकयोगे तु तन्निवृत्त्या न प्रयोजनमिति न वाग्रहणविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम्। शे॥
इह कस्मादिति॥ अत्र हि प्रत्यक्षमेव शे इति रूपम्। युष्मे अस्मे इत्यत्र तु शकारस्यानुबन्धस्य स्मरणादनुमेयमिति प्रश्नः। शेऽर्थ
वद्ग्रहणादिति। स्वशब्दस्येत्येवान्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूप

प्रगृह्यसंज्ञायां चेति। तत्र सकिंदोषः॥ तत्र सककारे दोषो भवति। अमुकेत्र। न वाग्रहणविशेषणत्वात्। न वा ए
ष दोषः। किं कारणम्। ग्रहणविशेषणत्वात्। न माङ्ग्रहणेन ईदाद्यन्तं विशेष्यते किं तर्हि ईदादयो विशेष्यन्ते
मात्परे ये ईदादय इति॥ शे॥ ॥इह कस्मान्न भवति काशे कुशे वंशे इति। शेऽर्थवद्ग्रहणात्॥ अर्थवतः शे
शब्दस्य ग्रहणं न चैषोऽर्थवान्। एवमपि हरिशे बभ्रुशे इत्यत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्हि लक्षणप्रतिपदोक्त-
योः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति। अथवा पुनरस्तु अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति। कथं तर्हि हरिशे ब
भ्रुशे इति। एकोऽत्र विभक्त्यर्थेनार्थवान्। अपरस्तद्धितार्थेन। समुदायोऽनर्थकः॥

ग्रहणं कृतम्। अत्र च शेशब्दोऽनर्थकः। सप्तम्येकवचनं त्वर्थवत्। तयोः समुदायोऽर्थान्तराप्रादुर्भावादनर्थकः। एवमपीति
। अत्र हि मत्वर्थीयसप्तम्येकवचनयोरर्थवतोः समुदायोऽर्थवानेव। अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येति प्रश्नः। ल-
क्षणेति। प्रतिपदोक्ते हि झटिति प्रतिपत्तिर्भवति। लाक्षणिके तु लक्षणानुसंधानद्वारेण बहिरङ्गेति न तस्य ग्रहणम्। अ-
थवेति॥ अर्थवत्समुदायस्यापि कस्यचिदानर्थक्यम्। यथा दश दाडिमादि वाक्यस्य पदार्थानां परस्परसमन्वयाभा-
वादिहापि हरिशब्दवाच्यार्थगतसंख्याधिकरणशक्तिप्रतिपादनाय प्रवृत्ता सप्तमी न शप्रत्ययमात्रप्रतिपाद्येनार्थे-
नान्वेतीति शेशब्दस्यानर्थक्यम्॥ ॥

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थमिति। निपातस्यैवैकाचोऽर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्य केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थ-
क्यात् कल्पितरूपत्वात् कल्पनायाश्च नियमाभावात् प्रश्नः चकारात्रेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्याप्यर्थवत्त्वमि
ति भावः। निपातोऽपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतकत्वादिति साम्यमेव निपातप्रत्यययोः। अततेर्डः। अ आ गच्छ आगच्छे
त्यपि प्रत्युदाहरणम्॥ एकाजिति किमर्थमिति। एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिं मन्यते। ततश्च प्रेदं ब्रह्मेत्यनिष्टनिवृत्तिर्न कृ
तेति प्रश्नः। तत्पुरुषोऽयमिति। अन्तरङ्गत्वाद्वृत्तिपदार्थप्राधान्यादिति भावः। नैव दोष इति। ननु पुरोऽद्भिरितीह रुत्वस्य
प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यात्। नैष दोषः। प्रगृह्यसंज्ञायां रुत्वस्यासिद्धत्वात्। सकारस्य च कार्यान्तराप्रसङ्गात्। उत्वे तु रुत्वमा

निपात एकाजनाङ्। निपात इति किमर्थम्। चकारात्र जहारात्र। एकाजिति किमर्थम्। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्र
म्। एकाजित्युच्यमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एषोऽप्येकाच्। एकाजिति नायं बहुव्रीहिः। एकोऽज् यस्मिन् सोऽ
यमेकाच् एकाजिति। किं तर्हि। तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः। एकः अच्। एकाच्। एकाजिति। यदि तत्पु
रुषोऽयं समानाधिकरणो नार्थ एकग्रहणेन। इह कस्मान्न भवति। प्रेदं ब्रह्म। प्रेदं क्षत्रम्। अजेव यो निपात
इत्येवं विज्ञायते। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अज्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अच्चान्य
च्च तत्र स्याद् अज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्ति ह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। अजन्तस्य यथा स्याद्ध
लन्तस्य माभूत्। नैव दोषो न प्रयोजनम्। एवमपि कुत एतत्।

श्रयात्तिद्धम्। एवमपीति। अन्यतरनिवृत्त्याऽज्ग्रहणस्यार्थवत्त्वादज्मात्रं गृह्यते तदन्तं निरस्यते विपर्ययस्तु न भव
तीति विशेषाभावात् प्रश्नः। पारार्थ्यसाम्यात् संज्ञातिदेशो परिभाषाप्राब्देनोक्तौ। ॥

सावकाशयोरिति। निरवकाशस्य बाधकत्वादेवमुक्तम्। तत्र तदन्तविधेरवकाशः [illegible]
न्तवद्भावस्यावकाशः। मिदचोऽन्त्यात्परः। तानि यानीति। अत्र हि साक्षादन्त्यग्रहणमस्तीति तदन्तविध्यभावः। समव
स्थितयोरिति। इह प्राप्तयोः। आचार्यप्रवृत्तिरिति। यदि तर्हि लिङ्गेन तदन्तविधिर्निराक्रियते तदा तन्मूलाद्यन्तवत्प
रिभाषा कथं प्रवर्तेत। नैष दोषः। आद्यन्तवदित्यस्योपस्थानाय तदन्तविधिः प्रथमं संनिधीयते पश्चात्तु लिङ्गात्तूप-
रित्यज्यते। अथवा लिङ्गादज्ग्रहणं निपातेन विशेष्यते इति विशेष्येण च तदन्तविधेरभावादतिदेशस्यापि माभूत्-
प्रवृत्तिस्तत्फलसंपत्त्यात्तूक्तं परिभाषा भविष्यतीति॥ एवं तर्हीति। संज्ञाया विधीयमानत्वात्प्राधान्यात्संज्ञिनो गुणत्वा

द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन् येन विधिस्तदन्तस्येति च। इयमिह परि
भाषा भविष्यति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भविष्यति येन विधिस्तदन्तस्येति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञाप
यति। इयमिह परिभाषा भवति आद्यन्तवदेकस्मिन्निति। इयं च न भवति येन विधिस्तदन्तस्येति। यदय
मनाङिति प्रतिषेधं शास्ति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदज्ग्रहणे क्रियमाणे एकग्रहणं करोति तज्ज्ञापय
त्याचार्यः। अन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। दम्भेर्हल्ग्रहणस्य जा
तिवाचकत्वात्सिद्धमिति यदुक्तं तदुपपन्नं भवति। अनाङिति किमर्थम्। आउदकान्तात्। ओदकान्तात्।

तूपशुनायजेतेतिवत्संख्याविवक्षायां सिद्धायामेकग्रहणमन्यत्रजातिसंप्रत्ययार्थम्। अच्समुदायग्रहणशङ्का
निरासार्थं ह्येकग्रहणं ज्ञापनफलं संपद्यते। किं पुनः स्याद्यद्यत्राच्समुदायस्य ग्रहणं स्यात्। उच्यते। इह अइउ अये
हीति समुदायस्यैकासंज्ञा स्यादिनावयवानां समुदायैकाज्वृद्धिर्वचनवदित्यन्त्यस्यैव प्रकृतिभावादयणादेशो न स्या
त्। पूर्वयोस्तु स्वरसंधिः स्यात्। अच्समुदायपरिग्रहानुरोधित्वाच्च निपातसमुदायो गृह्येत। एकनिपातस्याच्समु
दायस्याभावात्। अनाङिति किमर्थमिति। ङिदङितोराकारयोर्विषयविभागप्रदर्शनाय प्रश्नः। ॥

इह कस्मादिति। अनुबन्धनिवृत्तौ विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः। अर्थवशाद्विशेषावसाय इत्युत्तरम्। ईषदर्थे। आउष्णमो-
ष्णमिति। आङीषदर्थ इति चोक्तम्। क्रियायोगे। आइतः। एतः। प्रादिषु हि ङित् पठ्यते। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति
समासविधौ ङिन्निर्दिष्टः। आ उदकान्तात् ओदकान्तात्। आ अहिच्छत्रात् आहिच्छत्रादिति। विना तेनेति मर्यादा
। सह तेनेत्यभिविधिः। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनायाऽऽकारः प्रयुज्यते। आ एवं नु मन्यसे। नैवं पूर्व
ममंस्थाः सं प्रति मन्यस इति वाक्यारम्भसूचनायाऽऽकार इत्यपरे। तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रयुज्यते। ततः स्मृ
तोऽर्थो निर्दिश्यते। आ एवं किल तदिति। ओत्। निपातसमाहारोऽयमिति। अनर्थकानामपि निपातानां कमीमिदु इ

इह कस्मान्न भवति। आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तदिति। सानुबन्धकस्येदमाकारस्य ग्रहणम्। अ
ननुबन्धकश्चात्राऽऽकारः क्व पुनरयं सानुबन्धकः क्व निरनुबन्धकः। ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभि
विधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ ओत्॥ किमुदाहरणम्। आहो इति उताहो
इति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। निपातसमाहारोऽयम्। आह उ आहो इति। उत आह उ उताहो इति। तत्र
निपात एकाजनाङित्येव सिद्धम्। एवं तर्हि के निपाता इमे। अथवा प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः। ओ
षु यातं मरुतः। ओ षु यातं बृहती शक्वरी च। ओ चित्सखायं सख्या ववृत्याम्॥ श्रोतश्च्वि प्रतिषेधः॥
ओदन्तो निपात इत्यत्र च्व्यन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अनदः। अदः अभवत्। अदोऽभवत्।

त्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेऽपि निपातसमाहारत्वमुक्तम्। एवं तर्हीति। चादिषु तथापाठादिति भावः। ओ षु यातमिति।
आ उ ओ इत्यत्रान्तवद्भावादुवत्ययमाङिति अनाङिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। पर्युदासे तु सति न दोषः। तत्र ह्याङ्सदृशस्योका
रस्याङसहे कादेशः आदिवद्भावादुकारग्रहणेन गृह्यत इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा। तस्याश्च प्रयोजनं क्वचिच्छाखायामो
आयातमिति पाठे प्रकृतिभावः। अदोऽभवदिति। च्व्यन्तत्वेनात्र निपातत्वम्। ऊर्यादिच्विडाचश्चेत्यत्र निपाताधिकारात्। प्रतिषिद्धार्थत्वा
दस्य कथमत्र प्राप्तिरिति चेद् उभयार्थत्वाददोषः। तथा ह्योदन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमाना प्रतिबन्धाभावाददोऽभव
दित्यत्रापि भवति ओ षु यातमित्यत्रापि परत्वादनाङिति प्रतिषेधं बाधत इति प्रतिषिद्धार्थमपि स्यादिति को विरोधः। ओकारस्य
प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमित्युत्तरम्।

एवमपीति। ओकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमस्ति। गमेर्डोरिति साक्षादुच्चारणात्। यस्य हि साक्षादुच्चारणं नास्ति आद्गुण इत्यादि सामान्यलक्षणेन यद्रूपं निष्पाद्यते तल्लाक्षणिकमुच्यते। एवं तर्हीति। गुणादागतो गौणः। यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यम्। तत्र स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेनार्थपरिग्रहस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम्। स चार्थः प्राथम्यान्मुख्य एव गृह्यते। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रवर्तमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते। अनियतश्च गौणोऽर्थः। तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति। गोऽभवदित्यत्र च जाड्यादिना धर्मेण गोत्वमारोपितमिति गौणत्वमर्थस्य। गोऽभवदित्यत्र वृत्तौ प्रकृतेः कर्तृत्वं संपीभवन्ति ब्राह्मणा इति बहुवचनदर्शनात्। प्रकृतौ च गोत्वमारोपितं न तु

तिरोऽभवत्। न वक्तव्यः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति। एवमपि अगौः गौः समपद्यत गोऽभवत् अत्र प्राप्नोति। एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति। तद्यथा। गौरनुबन्ध्योऽजोऽग्नीषोमीय इति। न वाहीकोऽनुबध्यते। कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतः। गौस्तिष्ठति गामानयेति। अर्थाश्रय एतदेवं भवति। यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति। शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे। उञः॥ इह कस्मान्न भवति। आहो इति उताहो इति। उञ इत्युच्यते न चात्रोञं पश्यामः। उञोऽयमन्येन सहैकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यते। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोञ एकादेश उञ्ग्रहणेन गृह्यत इति।

मुख्यमिति प्रगृह्यत्वाभावः। शब्दाश्रये चेति। स्वार्थे वृत्तात् प्रातिपदिकाद्धि भक्तावुत्पन्नायां कार्येषु कृतेषु शब्दान्तरसन्निधानाद्गौणत्वं प्रतीयते। तस्य च स्वार्थस्य मुख्यव्यपदेशो नास्ति गौणापेक्षया संबन्धिशब्दत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्छब्दाश्रये चेत्युक्तं न त्वत्रार्थो नापेक्ष्यते। तत्र यथा श्वेतं छागमालभेतेति गुणद्रव्ययोः श्रौतः क्रियासंबन्धः। वाक्यीयात्तु न्यायात् पश्चात् परस्परेण। एवं गां वाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबन्धापेक्षया विभक्तावुत्पन्नायां वाक्यीयात्तु न्यायात् सामानाधिकरण्याद्गौणार्थप्रादुर्भावो भवतीति पदकार्येष्वेवायं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्युक्तं शब्दाश्रये चेति॥ उञः॥ इह कस्मादिति। निपातसमाहारं मत्वा प्रश्नः॥

यद्यमिति। एकादेशे कृते आदिवद्भावात् संज्ञासिद्धिः। इह रूपत्रयं साध्यम्। उ इति। विति। ऊँ इति। तच्चैकयोगेन न सिध्यति। एकयोगे ह्युञ इति श्रुतिरादेशेन श्रुतत्वात् संबध्यते न प्रगृह्यसंज्ञया सा तु निपात एकाजनाङिति नित्यैवास्य भवति शाकल्यश्रुत्यनुवृत्त्या चादेशो विकल्पिते रूपद्वयं स्यात्। उ इति। ऊँ इति। न तु वितीति। तदर्थमाह। उञ इति योगविभाग इति। उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेण विभाषा संपद्यते। उ इति विति। ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्यस्येति नापेक्ष्यते तदा प्र

यद्यमो दित्यो दन्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञां शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। उक्तमेतत्। प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति। दोषः खल्वपि स्यात्। यद्युञेकादेश उञ्ग्रहणेन न गृह्येत। जानु उ अस्य रुजति। जानू अस्य रुजति। जान्वस्य रुजति। मय उञो वो वेति वत्वं न स्यात्। एवं तर्हि एकनिपाताविमौ। अथवा द्वावुकाराविमौ। एकोऽननुबन्धकः। अपरः सानुबन्धकः। तद्योऽननुबन्धकस्तस्यैष एकादेशः। उञ इति योगविभागः॥

उञ इति योगविभागः कर्तव्यः। उञः शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति। उ इति विति। ततः ऊँ। उञ ऊँ इत्ययमादेशो भवति शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन। दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति। किमर्थो योगविभागः। ऊँ वा शाकल्यस्य। शाकल्यस्याऽऽचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषा यथा स्यात्। ऊँ इति उ इति। अन्येषामाचार्याणां मतेन विति।

गृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात्। ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे एव रूपे स्याताम्। तस्माच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्या आदेशविकल्पे सति त्रीणि रूपाणि सिध्यन्ति। ऊँ वा शाकल्यस्येति। शाकल्यस्य श्रुतेरेव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयति। एतदेव व्याचष्टे। शाकल्यस्य विभाषा यथा स्यादिति। प्रगृह्यसंज्ञाऽऽदेशश्च। तत्र यद्यपि पूर्वसूत्रे फलरूपतया-निर्देशात् प्रदेशेष्विव प्रगृह्यशब्दो द्विवचनाद्यभिधेयः। तथापीहोञ इति षष्ठीनिर्देशात् स्वरूपपदार्थकः संपद्यते।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे। ईदूतौ सप्तमीत्येवेति। सप्तमीसहचरितं यदीदूदन्तं सप्तम्यां वा परतस्तत्प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्ये-
वं प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधिश्रितद्दूत्यादौ भविष्यति प्रगृह्यसंज्ञेति प्रश्नः। लुप्तद्दूति।
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधादसत्यर्थग्रहणे सप्तम्या एव संज्ञिनीत्वादसत्याश्च कार्याभावात्प्र
त्ययनिमित्तं यत्रान्यस्य कार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणसद्भावाद्गौरीद्दूत्यत्राप्रसङ्गादर्थग्रहणं कृतम्। अर्थ
ग्रहणे सति अर्थनिमित्ता संज्ञेयं भवति न प्रत्ययश्रवणनिमित्तेति लोपेऽपि सिध्यति। पूर्वसवर्णद्दूति। सति च पूर्वस

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे॥ ईदूतौ सप्तमीत्येव। ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धं नार्थोऽर्थग्रहणेन। लुप्तेऽर्थग्रहणाद्
वेत्। लुप्तायां सप्तम्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति। क्व। सोमो गौरी अधिश्रितः। इष्यते चात्रापि स्यादिति त
च्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम्। नात्र सप्तमी लुप्यते। किं तर्हि। पूर्वसवर्णोऽत्र भवति
॥ पूर्वस्य चेत् सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते॥ यदि पूर्वसवर्ण आट् आम्भावश्च प्राप्नोति। एवं तर्हि
आहायमीदूतौ सप्तमीति। न चास्ति सप्तमी ईदूतौ। तत्र वचनाद्भविष्यति। वचनाद्यत्र दीर्घत्वम्। नेदं व
चनाल्लभ्यम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। यत्र सप्तम्या दीर्घत्वमुच्यते। दृतिं न शुष्कं
सरसी शयानमिति। सति प्रयोजने इह न प्राप्नोति। सोमो गौरी अधिश्रितद्दूति। तत्रापि सरसी यदि। तत्रा
पि सिद्धम्। कथम्। यदि सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिरस्ति।

वर्णैकादेशे चादिवद्भावाद्भवतीकारः सप्तमीति सिद्धा संज्ञा। आडाम्भावद्दूति। एकादेशं बाधित्वाऽऽडामौ स्याता
म्। वचनादिति। सर्वत्रैव सप्तमी लुप्यत इति वचनसामर्थ्यात् सप्तमीशब्देन सप्तमीसहचरितस्य ग्रहणान्मुख्य
कल्पनाऽसंभवे गौणीकल्पना गृह्यत इत्याश्रयणात् सिध्यतीति भावः। मुख्यकल्पना संभवत्येवेत्याह। यत्रेति।
सरसीत्यत्र सरःशब्दात् परस्य ङिशब्दस्य याडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीकारे कृते भवतीकारः सप्तमीति त
त्रैव स्यान्न तु गौरीत्यत्रेति भावः। सरसी यदीति। यदीति संभावनायाम्। तस्मात्स्थितमेतद्वचनात् सर्वत्र लुप्तायामपि
सप्तम्यां भविष्यतीति नार्थोऽर्थग्रहणेन।

ज्ञापकमिति। ईदूदेदित्यत्र तृतीयचतुर्थपक्षयोरित्यर्थः। इह प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात्तदेदूतौ च सप्तमीत्येव सप्तमीसहचरितं सप्तम्यां वा परतो यदीदूदन्तं तत्प्रगृह्यसंज्ञमिति प्रत्ययलक्षणेन लुप्तायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेन। तत्क्रियमाणं प्रत्ययलक्षणाभावं सूचयति। संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्तदन्तपक्षस्तत्र नैव स्थित इति ज्ञापनफलाभावादाह। मावेति। वाप्यश्वो नद्यातिरिति। संज्ञायामिति समासे कृते सप्तमीसहचरितमीकारान्तं पूर्वपदमिति स्यात्प्रगृह्यसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम्। अथेति। अस्त्येवात्र सप्तम्यर्थ इति प्रश्नः। जहत्स्वार्थेति। समासस्यैवार्थवत्त्वात्पूर्वोत्तरपदयोर्वर्ण-

अस्ति च लोके सरसीशब्दस्य प्रवृत्तिः। कथम्। दक्षिणापथे हि महान्ति सरांसि सरस्य इत्युच्यते। ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे। एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न प्रगृह्यसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। कुमार्योरगारं कुमार्यगारम्। वध्वोरगारं वध्वगारम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रगृह्यसंज्ञा न भवति। मा वा पूर्वपदस्य भूत्। अथ वा पूर्वपदस्य माभूदित्येवमर्थमर्थग्रहणम्। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः। अथ क्रियमाणेऽप्यर्थग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति। अथाजहत्स्वार्थायां वृत्तौ दोष एव। अजहत्स्वार्थायां च न दोषः। समुदायार्थोऽभिधीयते। ईदूतौ सप्तमीत्येव लुप्तेऽर्थग्रहणाद्भवेत्। पूर्वस्य चेत्सवर्णोऽसावाडाम्भावः प्रसज्यते ॥१॥ वचनाद्यत्र दीर्घत्वं तत्रापि सरसी यदि। ज्ञापकं स्यात्तदन्तत्वे मा वा पूर्वपदस्य भूत् ॥२॥

वदानर्थक्यात्सप्तम्यर्थो नास्तीत्यर्थः। समुदायार्थ इति। वृत्तौ हि पूर्वपदं स्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीति स्वार्थसंसृष्टस्य प्रधानार्थस्याभिधानात्पांसूदकवत्स्वार्थस्य विवेकानवगमात्समुदायार्थो वृत्तौ संसृष्टरूपेणैवाभिधीयते। सप्तम्यर्थग्रहणेन यावानर्थो वाक्ये सप्तम्यन्तेनाभिधीयते केवलोऽसंसृष्ट उद्भूतस्तस्यैवेह ग्रहणमिति समासे न भवति प्रगृह्यसंज्ञा।

दाधाघ्वदाप्॥ दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञाविधीयमानारूपान्तरयुक्तानां दोदेङ्धेटां न प्राप्नोतीत्याह। घुसंज्ञायामिति। किंप्रयोजनमिति। दोदेङ्धेटामेजन्तानामनुकरणानिव्यवस्थाप्याऽऽत्वे कृते ददातिदधातियच्छत्यनुकरणानां चैकशेषे कृते द्वन्द्वनिर्देशात् सिद्धा दोङ्धेटामपि घुसंज्ञा कृतात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धेति प्रश्नः। आत्वभूतानामिति। भवतेः प्रास्यर्थादाध्वषाद्वेति विभाषितणिचः कर्तरि कर्मणि वा क्तप्रत्ययः। तत्र आत्वं भूता आत्वेन वा भूता आकारान्ता इत्यर्थः। न लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम्। अस्यायमभिप्रायः। एजन्तानुकरणत्वे प्रमाणाभावात् प्रक्रियागौरवाच्च प्रयोग एव ये आ

दाधाघ्वदाप्॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिदर्थम्॥ घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। दाधाप्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। आत्वभूतानामियं संज्ञा क्रियते। सा आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। ननु च भूयिष्ठानि घुसंज्ञाकार्याणि आर्धधातुके तत्र चैत आत्वभूता दृश्यन्ते। शिदर्थम्। शिदर्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। शित्यात्वं प्रतिषिध्यते तदर्थम्। प्रणिदयते प्रणिद्यति प्रणिधयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिद्विकृतार्थम्। घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। किंप्रयोजनम्। शिदर्थं विकृतार्थं च। शित्सूदाहृतम्। विकृतार्थं खल्वपि। प्रणिदाता प्रणिधाता। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं ये आत्वभूतास्तेषामेव स्यात्। लक्षणेन ये आत्वभूतास्तेषां न स्यात्। अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति आहोस्विद्दाधां प्रकृतय इति।

कारान्ताः प्रयुज्यन्ते तदनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः। सामान्यानुकरणं वा दा इति धा इति पृथक्पदं निर्दिष्टमिति। प्रणिदयत इति। घुसंज्ञायां सत्यां नेर्गदेति णत्वं भवति। प्रणिदातेति द्यतेर्देङो वा रूपं प्रणिधातेति धेटः। लक्षणेति। लाक्षणिके हि लक्षणानुसन्धानद्वारेण प्रतिपत्तिर्बहिरङ्गा प्रतिपदोक्ते त्वन्तरङ्गा। कथमिति। दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वाऽभयथाप्यव्याप्तिरिति प्रश्नः। दाधाः प्रकृतय इति। दीयत इत्यादावीत्वादेः ॥

आत्वभूतानामिति। दाप्दाञ् धा [illegible] लभ्यते। अर्थ इतीति। एतद्धि तीयं वाक्यम्। संनिधानाच्च दाधामर्थे यो वर्तते स घुसंज्ञ इति प्रकृतीनामपि सिध्यति। तत्पुरस्तादिति। नेर्गदेति सूत्रे घुमा पाद्ये यो

किंचातः। यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति स एव दोषः। आत्वभूतानामेव स्यात्। अनात्वभूतानां न स्यात्। अथ विज्ञायते दाधां प्रकृतय इति। अनात्वभूतानामेव स्याद् आत्वभूतानां न स्यात्। एवं तर्हि नैवं-विज्ञायते दाधाः प्रकृतय इति नापि दाधां प्रकृतय इति। कथं तर्हि। दाधा घुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति। तत्तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। इदं प्रकृतमर्थग्रहणमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति। ततो वक्ष्यामि दाधा घ्वदाप्। अर्थ इति। नैवं शक्यम्। ददातिना समानार्थानां रातिरासतिदासतिमंहतिप्रीणातिप्रभृतीनां हुः। तेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति। तस्मान्नैवं-

——— शक्यम्। न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमेव। न कर्तव्यम्। शिदर्थेन तावन्नार्थः प्रकृतिग्रहणेन। अवश्यं तत्र मार्थं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्। प्रणिमयते प्रणयमयते त्येवमर्थम्। तत्पुरस्तादपकृष्यते घुप्रकृतौ माप्रकृतौ चेति। यदि प्रकृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोति प्रनिमीनाति। अत्रापि प्राप्नोति। अथाक्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे इह कस्मान्न भवति। प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यमिति। आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। यथैव तर्ह्यक्रियमाणे प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञायते। एवं क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे आकारान्तस्य ङितो ग्रहणं विज्ञास्यते। विकृतार्थेन चापि नार्थः। दोष एवैतस्याः परिभाषायाः। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति।

मेध्येप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यामभिसंभन्त्स्यते। प्रनिमिनोतीति। मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यात्त्वविधानाद्भवति माप्रकृतित्वमनयोः। ॥

गामादाग्रहणेष्विति। अस्य चार्थस्य दैपः पित्त्वमदाविति पित्प्रतिषेधे सामान्यग्रहणार्थे लिङ्गम्। अन्यथाऽस्य लाक्ष-णिकत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किं प्रतिषेधार्थेन पित्त्वेन। सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहण इति लक्षणप्र-तिपदोक्तयोरिति च परिभाषाद्वयानुपस्थानमिह ज्ञापयतीति धेटोऽपि सिध्यति। दोदद्घोरित्यत्र वा दद्त्वे वधे टो-निवृत्त्यर्थं सद्धेटो घुसंज्ञां ज्ञापयति न हि दधातिनिवृत्त्यर्थं दद्त्वे तत्। तस्य दधातेर्हिरिति ह्यादेशविधानाद्दज्ञा-वाऽप्रसङ्गात्। समानशब्दानामिति। समानश्रुतीनामित्यर्थः। प्रनिदारयति प्रनिधारयतीति। दृङ् धृङोर्णिचि वृद्ध्या वा कारे कृते दाधाशब्दौ संपद्येते तौ चार्थवन्तौ पश्चात्तु रपरत्वं क्रियमाणमागमभूतत्वादन्यत्वं न करोतीति

गामादाग्रहणेष्वविशेष इति॥ समानशब्दप्रतिषेधः॥ समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रनिदारयति। प्रनिधारयति। दाधा घुसंज्ञा भवन्तीति घुसंज्ञा प्राप्नोति॥ समानशब्दाप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणात्॥ समा-नशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घुसंज्ञा कस्मान्न भवति। अर्थवद्ग्रहणात्। अर्थवतोर्दाधोर्ग्रहणात्। न चैतावर्थवन्तौ॥ अनुपसर्गाद्वा॥ अथवा यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्र-ति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति। न चैतौ दाधोः प्रति क्रियायोगः। यद्येवम्। इहापि तर्हि न प्राप्नोति। प्रणि-दापयति प्रणिधापयतीति। अत्रापि नैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधोः प्रति क्रियायोगः।

प्राप्तिः। अर्थवद्ग्रहणादिति। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्य स्वरूपमित्यनेन ज्ञापितत्वात्। उरण्रपर इति चाविधीयमान एव रपरो भवतीति वृद्धिः क्रियमाणा रपरा भवतीति दार् धारोरेवार्थवत्त्वं न तु तदवयवयो-रिति नास्ति घुसंज्ञा। अनुपसर्गाद्वेति। अभ्युपगम्य घुसंज्ञां दोषं परिहरति। घुसंज्ञकापेक्षया यस्योपसर्गत्वं तस्मात् परस्य नेर्घौ परतो णत्वं विधीयते। अत्र दाधापेक्षया नास्ति प्रशब्दस्योपसर्गत्वं किं तु दार्धारोरपे-क्षयेत्यदोषः। इहापि तर्हीति। अत्रापि पुकि कृते पकारान्तोऽर्थवान् न केवलो दाशब्दः पुगन्तमेव च प्रत्यु-पसर्गत्वं न दाशब्दं प्रतीति प्रश्नः।

नवाऽर्थवत इति। लब्धात्मकस्य भावस्य निमित्तवशादुपचयापचयौ व्यपदेशहानिं न कुरुतः। यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्याङ्गच्छेदौ। इहाप्यन्तरङ्गत्वात् कृतायां दाधोर्घुसंज्ञायां पश्चादुत्पन्नः पुगागमो घुव्यपदेशं न निवर्तयति नाप्यर्थवत्त्वमित्यदोषः। अनर्थकस्याप्यागमो व्यपदेशहानिं न करोति यथा सत्यपि रेफे अकाराकारयोर्गुणवृद्धिव्यपदेशहानिः। इह त्वर्थवतो ग्रहणादर्थवत इत्युक्तम्। यदा च प्रकृत्यर्थः प्रेण विशेष्यते तदाऽयं परिहारः। यथा विशेषणत्वे तु प्रस्य दाधोः प्रत्यनुपसर्गत्वात् सत्त्वं न भवत्येव। तद्गुणीभूत इति। प्रयोगसंपादन उपकारक इत्यर्थः। युक्तं पुनरिति। ततश्च नित्येष्वागमविरोधात् तद्द्वारेणाऽऽदेशविधानाद्वा पूःशब्द एवार्थवान्न दाशब्द इति तदवस्थो दोष

नवाऽर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथाऽन्यत्र॥ नवा एष दोषः। किं कारणम्। अर्थवत आगमस्तद्गुणीभूतोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। यथाऽन्यत्र। तद्यथा। अन्यत्रापि अर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेन गृह्यते। काऽन्यत्र। लविता चिकीर्षितेति। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नाम शब्देष्वागमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः। तत्कथम्। सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः।

इति भावः। अथ युक्तमिति। तत्रापि स्थानिनमपनीयाऽऽदेशः क्रियत इत्यनित्यत्वप्रसङ्गः। यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यः। बाढमिति। प्रसङ्गवाची स्थानशब्दो न निवृत्तिवाची ततश्च सन्त एव प्रयोगे नित्याः शब्दा बुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनद्वारेण प्रतिपाद्यन्ते। आगमस्त्ववस्थितस्याऽपूर्वः क्रियमाणो नित्यत्वं विरुणद्धि। आदेशास्तर्हीमे इति। इह भवतीत्येतद्द्वारेण तव्यस्येतव्यादेशः क्रियते। सर्व इति। आगमा अपीत्यर्थः। सर्वपदादेशा इति। पदशब्देन न सुप्तिङन्तं गृह्यतेऽपितु कार्यं प्रतिपद्यमानं प्रकृतिप्रत्ययादि तत्सर्वं पदम्॥

एकदेशविकारे हीति। यद्यपि सर्वविकारेऽप्यनित्यत्वं यथा पिठरस्थस्य पयसः पाकादिषु। तथापि विकाराभावप्रतिपादनपरमेतत्। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्यान्न्यादेशाऽऽगमाऽऽगमिभावव्यवहारेणाक्रियत इत्यर्थः। यद्येवं दाशब्दस्य दापूशब्द आदेशः क्रियत इति दाशब्दस्याऽनर्थक्यप्रसङ्गः। नैष दोषः। नित्यतासमर्थनायाऽऽदेशपक्ष आश्रितः। प्रक्रियायां तु कल्पितायामागमाऽऽगमिभाव एव। अन्यथाऽऽगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारो न स्यात्। दीङ इति। उपादीस्त इति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते दारूपत्वादर्थवत्त्वाच्च घुसंज्ञाप्रसङ्गः। इह खल्विति। एचो विषये आत्त्वविधानाद्दीशब्द एव दाप्रकृतिरिति दोषः न चेयमिति। एच एव स्थाने आत्त्वविधानादित्यर्थः। सन्निपातेति।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते॥ दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे। दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्त्वे वक्तव्यः। उपादास्ताऽस्य स्वरः शिक्षकस्येति। मीनातिमिनोतीत्यात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। कुतः पुनरयं दोषो जायते। किं प्रकृतिग्रहणादाहोस्विद्रूपग्रहणात्। रूपग्रहणादित्याह। इह खलु प्रकृतिग्रहणे दोषो जायते उपदिदीषते। सनिमीमाघुरभलभेति नैष दोषः। दाप्रकृतिरित्युच्यते। न चेयं दाप्रकृतिः। आकारान्तानामेजन्ताः प्रकृतयः। एजन्तानामपीकारान्ताः। न च प्रकृतेः प्रकृतिः प्रकृतिग्रहणेन गृह्यते। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। घुसंज्ञाकस्मान्न भवति। सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्येवं न भविष्यति। दापूप्रतिषेधेन दैप्यनेजन्तत्वात्।

अकित्त्वसन्निपातेनात्त्वं क्रियते यदि चात्र घुसंज्ञा स्यात् स्थाघ्वोरिच्चेति कित्त्वं स्यादित्यकित्त्वस्याघातः स्यादिति घुसंज्ञां प्रति नैवाकार आत्मानं दर्शयतीति घुसंज्ञा न प्रवर्तते। अत्र केचिदाहुः। दीङस्तु जादावात्त्वे घुसंज्ञा भवत्येवेति प्रणिदातेति णत्वं भवति। अत एव वार्त्तिककारेण स्थाघ्वोरित्त्व इति विशेषो निर्दिष्टः। अन्ये त्वाहुः। निर्देशादेवैजन्तानामनुकरणानामात्त्वे कृते दाण्दाञ्धाञ्चैकशेषे द्वन्द्वे च दाधा इति निर्देशाद्दीङो नास्ति प्राप्तिः। न हि तदनुकरणस्याऽऽत्त्वमस्ति अगुणविषयत्वात्।

दाप्प्रतिषेध इति। दाप् लवने इत्यस्यैव निर्देशः स्यादित्यर्थः। अवदातमिति। इत्त्वमत्र प्राप्नोति। एकं तावदिति। दाप् दैप् धातुषु वान्तौ पठितव्यौ। तावत्येवेति। इत्संज्ञायां सत्यामेव प्रयोगे दाप् शब्द एवायं पित्कार्यं तु लभत इत्यर्थः। अथ वेति। अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे ऽपदे एजन्तानामात्त्वमुच्यमानं दैपो न प्राप्नोतीति ज्ञापको पन्यासः

दाप्प्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति। अवदातं मुखम्। ननु चाऽऽत्वे कृते भविष्यति। तस्मादात्त्वं न प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेजन्तत्वात्। सिद्धमनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अनुबन्धस्याऽनेकान्तत्वात्। अनेकान्ता अनुबन्धाः। पित्प्रतिषेधाद्वा। अथ वा दाधाघ्वपिदिति वक्ष्यामि। तच्चाऽवश्यं वक्तव्यम्। अदाबिति ह्युच्यमाने इहाऽपि प्रसज्येत। प्रणिदापयतीति। एकं तावदनेनादाबिति ब्रुवता वान्तस्य प्रतिषेधो विज्ञातुम्। सूत्रं तर्हि भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे न दैपीति। परिहृतमेतत्। सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति। अथैकान्तेषु दोष एव। एकान्तेष्वपि न दोषः आत्वे कृते भविष्यति। ननु चोक्तं तस्मादात्त्वं न प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वादिति। पकारलोपे कृते भविष्यति। न ह्ययं तदा दाबू भवति। भूतपूर्वगत्या भविष्यति। एतच्चात्र युक्तम्। यत्सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते। अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपस्तावत्येव भवति। अथ वा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति। यदयमुदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानुबन्धकस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अथ वा दाबेवायं न दैबस्ति। कथमवदायतीति। श्यन्नुविकरणो भविष्यति।

।माङ इति। मेङो ग्रहणं न माङः। मेङो व्यतिहारेण नित्ययोगात्। माङस्तु विवक्षावशाद् व्यतिमिमीत इति कादाचित्कत्वाद् व्यतिहारयोगस्य। प्रणिदानं व्यतिहार इत्येकोऽर्थः। उदीचां मेङ इति तु न कृतम्। एवं हि नाऽनुबन्धकृतमनेजन्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात्। अथ वेति। दिवादिषु दाप् शोधने इति पठिष्यत इत्यर्थः। ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन्। एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची। बहुष्वपि व्यवस्थितस्यैकत्वसंख्याऽस्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेन कृतं स्यात्। एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात् सप्तम्यन्ताद्वतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति। द्वयोर्ह्युपमानोपमेययोराधाराऽऽधेयसंबन्धप्रतिपादनाय वाक्यं प्रयुज्यते। यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वं स्याद् उपमानोपमेयभाव एव न गम्येत। सर्वोऽतिदेशानां कार्योऽतिदेशस्य प्राधान्यात्तस्यैवेहाऽऽश्रयणम्। किमर्थमिति। व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धत्वान्न कर्तव्यमित्यर्थः। इतरो मुख्यं संभवति-

आद्यन्तवदेकस्मिन्॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्॥ सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरित्युच्यते। सत्यन्यस्मिन् यस्मात् परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते। सत्यन्यस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेतस्मात् कारणादेकस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि न सिध्यन्ति। इष्यन्ते च स्युरिति। तान्यन्तरेण यत्नं न सिध्यन्तीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। तत्र व्यपदेशिवद्वचनम्॥ तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। एकाचो द्वे प्रथमार्थम्। वक्ष्यत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशादिति। तस्मिन् क्रियमाण इहैव स्यात् पपाच पपाठ। इयाय आरेत्यत्र न स्यात्। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति। षत्वे चाऽऽदेशसंप्रत्ययार्थम्। वक्ष्यति आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठ्येवेति। एतस्मिन् क्रियमाण इहैव स्यात् करिष्यति हरिष्यति। इह न स्यादिन्द्रो मा वक्षत् स देवान्यक्षदिति। व्यपदेशिवदेकस्मिन् कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति।

गौणो न स्यादित्याह। सत्यन्यस्मिन्निति। आद्यन्तौ विद्येते यस्मिन् पूर्णत्वे तदाद्यन्तवत् तस्याभावात् प्रवर्तनादित्यर्थः। क्वचिदाद्यन्तभावादिति पाठः। तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति। सर्वकार्यसिद्ध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः। तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्याऽस्ति स व्यपदेशी यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते। वक्षदिति। वचूलेट् तिप् इतश्च लोपः इतीकारलोपो लेटोऽडाटावित्यडागमः सिप् कुत्वम्। अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तु प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात्।

अवचनादिति। अवचनं वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः। इह तावदियायेति। इण्धातुः प्रयोगभेदादिरूपः। एति। इतः। यन्ति। अयनम्। आयकः। अगात्। गमयतीति। तस्यायमेकोऽजवयववदिव लक्ष्यते। अथवाऽर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजित्यर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति व्यपदेश एकाजिति। एवं शिलापुत्रकस्य शरीरमिति अनेकक्रियाविषयस्याऽवस्थातुरिदमेकावस्थायुक्तं शरीरमित्यस्ति व्यपदेशः। एवं सिप्रत्यय इट्सहितोऽपि दृष्टो जोषिषदित्यादौ वक्षदित्यादौ केवलोऽपीति तस्यायं सकार इति व्यपदिश्यते। लोकनिरूढश्चायं व्यवहार इ

स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। न वक्तव्यः॥ अवचनाल्लोकविज्ञानात् सिद्धम्॥ अन्तरेणावचनं लोकविज्ञानात् सिद्धमेतत्। तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति। विषम उपन्यासः। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते। तद्यथा। ग्रामो दग्ध इति। अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते। तद्यथा। ग्रामं प्रविष्ट इति। अस्ति च मनुष्येषु वर्तते। तद्यथा। ग्रामो गतो ग्राम आगत इति। अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते। तद्यथा। ग्रामो लब्ध इति। तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते एकशालो ग्राम इति। यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदं पदसमुदाय ऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते। भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदम् एकपदा ऋक् एकर्चं सूक्तमिति। अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः। पदं नामार्थः ऋङ् नामार्थः सूक्तं नामार्थ इति। यथा तर्हि बहुषु पुत्रेष्वेतदुपपन्नं भवति। अयं मे ज्येष्ठोऽयं मे मध्यमोऽयं मे कनीयानिति।

ति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहाराद्गौणमुख्यन्यायोऽत्र नावतरति। पदसमुदाय इति। पादपर्यायः पदशब्दः। तथा चैकपदा ऋगिति पाद एव विवक्षितः। न तु ऋचः कस्याश्चिदप्येकमेव पदं भवति। अत्राऽप्यर्थेनेति। पदादीनां योऽर्थः सोऽन्यपदार्थ इत्यर्थः। अभेदोपचाराच्चार्थ एव पदादिभिरभिधीयते।

॥

अयमेवमेज्येष्ठइति। प्रथमरूपतयाध्यवसायान्मध्यमकार्यकरणाच्चमध्यमइतिव्यपदिश्यते। अन्योनजनिते-
तिबुद्ध्याकनीयानितिव्यपदिश्यते। असूतायामिति। बहुकृत्वोऽपिप्रसूताप्रथमपुत्रेणकाचिद्धन्यतेतथायाप्रसो
ष्यतेसाऽपिकाचित्पूर्वैत्यनेनपुत्रेणाहन्यतइत्युभयोरुपादानम्। नाऽपिप्रसूतानाऽपिप्रसोष्यतेकुक्षिस्थेनैवगर्भे-
णाहताप्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यते। अपत्यपर्यायोगर्भशब्दः। तत्रतस्याएवयोग्यताध्यवसायेनभाविगर्भविवक्षया
प्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यतेस्यन्तरेषुबहुपुत्रत्वेसतिआद्यगर्भस्यप्रथमव्यवहारदर्शनात्तथाविधस्यप्रथमग
र्भव्यवहारः। अनेत्येति। बहुकृत्वोऽप्यागतःपूर्वमागमनंस्मृत्वाप्रथमव्यपदेशंतत्रमुख्यंकरोत्येवं। आजिगमिषु-

भवतिचैतदेकस्मिन्नपिअयमेवमेज्येष्ठोऽयमेवमेमध्यमोऽयमेवमेकनीयानिति। तथाऽसूतायाम
सोष्यमाणायांच भवतिप्रथमगर्भेणाहतेति। तथाऽनेत्याऽनाजिगमिषुणाहेदंमेप्रथममागमनमिति।
आद्यन्तवद्भावश्चशक्योऽवक्तुम्। कथम्। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोःसिद्धमेकस्मिन्। अपू
र्वलक्षणआदिरनुत्तरलक्षणोऽन्तएतच्चैकस्मिन्नपिभवति। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादेतस्मात्कार
णाद्एकस्मिन्नप्याद्यन्तापदिष्टानिकार्याणिभविष्यन्तीतिनार्थआद्यन्तवद्भावेन। गोनर्दीयस्त्वाहस
त्यमेतत्सतित्वन्यस्मिन्निति।

श्वभावीन्यागमनानिबुद्ध्याव्यवस्थाप्यकुर्यादेवप्रथमव्यवहारंयस्तुसकृदेवागतःसोपिकरोतिप्रथमव्यवहार
मितिप्रतिपादनार्थमनेत्यानाजिगमिषुरित्युपात्तम्। तत्रान्यसंबन्धिषुबहुष्वप्यागमनेषुआद्यस्यप्रथमव्यवहा
रदर्शनात्तथाविधत्वात्स्यादेकस्मिन्नप्यागमनेप्रथमव्यवहारः। इदानींयोगंप्रत्याख्यातुमाह। अपूर्वेति। य-
द्यपिबहुष्ववस्थितेष्वाद्यन्तशब्दौप्रयुज्येतेतथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोःप्रवृत्तिनिमित्तंतच्चैकस्मिन्नप्यस्ती-
तिनार्थःसूत्रेण। भाष्यकारस्त्वाह। सतित्वन्यस्मिन्निति। नह्यनपेक्षितयोगिनोराद्यन्तयोःप्रवृत्तिरित्यर्थः। तस्मादेकस्मि
न्मुख्यआद्यन्तव्यपदेशोनास्तीतिकर्तव्योऽयंयोगः। यद्यपिलौकिकेनव्यपदेशिवद्भावेनाद्यन्तव्यपदेशएकस्मि
न्नपिसिध्यतितथापिगौणत्वात्कार्येणनभवितव्यमितियस्यभ्रान्तिःस्यात्तंप्रतियोगोऽयमारब्धः ॥

प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे इति। प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं ञ्निति चाद्युदात्तत्वमित्यर्थः। कथं पुनर्भिन्नविभक्त्योर्द्वन्द्व उच्यते। प्रत्ययस्य यदाद्युदात्तत्वं तस्य प्रत्ययोऽपि विषय इति प्रत्ययेऽपि तदुच्यते। यद्वा। ञ्निति यदाद्युदात्तत्वं तद्ञ्नितोऽपि संबन्धि भवतीति नाऽस्ति भिन्नविभक्तित्वम्। ऋदोरबित्याद्युदात्तत्वनिवृत्त्यर्था पित्त्वाद्धि ङ्गादेकाचोपि प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं भविष्यतीति चेदकारविषयमेव लिङ्गं स्यादितीकारयोः प्रत्यययोराद्युदात्तत्वं न स्यात्। विशेषणार्थं वा पित्करणं स्यात्। थाथादिसूत्रे इत्यज्ञापकं स्यात्। गार्ग्य इति। अत्र परत्वाद्यस्येति लोपे कृते आ-

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे॥ प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवतीति। इहैव स्यात्। कर्तव्यं तैत्तिरीयः। औपगवः कापटव इत्यत्र न स्यात्। ञ्नित्यादिर्नित्यमिति। इहैव स्यात्। अहिचुम्बकायनिः। आग्निवेश्यः। गार्ग्यः कृतिरित्यत्र न स्यात्। वलादेरार्धधातुकस्येट् प्रयोजनम्। आर्धधातुकस्येड्वलादेरितीहैव स्यात्। करिष्यति हरिष्यति। जोषिषद् मन्दिषदित्यत्र न स्यात्। यस्मिन्विधिस्तदादित्वे प्रयोजनम्। वक्ष्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति। तस्मिन् क्रियमाणो अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इहैव स्यात्। श्रियः भ्रुवः। श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्र न स्यात्। अजाद्याट्त्वे प्रयोजनम्। आडजादीनाम् इहैव स्यात्। ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट। ऐष्ट अध्यैष्ट इत्यत्र न स्यात्। अथान्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि। अन्तवद्द्विवचनान्तप्रगृह्यत्वे प्रयोजनम्। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमितीहैव स्यात्। पचेते इति पचेथे इति। खट्वे इति माले इतीत्यत्र न स्यात्।

दित्वाभावात्प्रकृतेराद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वरविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधाच्च नास्ति ह्यचूत्वम्। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वान्नास्ति हलपेक्षमप्यादित्वम्। कृतिरिति। क्तिनो नित्त्वं तादौ च निति कृत्यतावित्येवमर्थं स्यात्। सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इत्येतदनाश्रित्यैतदुक्तम्। जोषिषदिति। लिङर्थे लेट्। इट् ईटीति च ज्ञापकं सिज्विषयमेव स्यादिति सिप इण्न स्यात्। यस्मिन्विधिरिति। स्वस्य च रूपस्येति नानुवर्तते इति प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। अजाद्याट्त्वे इति। सूत्रकाराऽपेक्षया प्रयोजनोपन्यासः। वार्तिककारस्तु अजादीनामटा सिद्धमित्याह। अन्तवदिति। येन विधिस्तदन्तस्येत्यनेनैव गतार्थत्वप्रपञ्चार्थोऽयमुपन्यासः। ॥

कुरुतइति। अर्थवताव्यपदेशिवद्भावात्तपराद्धाऽकारस्यानर्थकत्वादिहप्रयोजनत्वेनोपन्यासः। आभ्यामिति। अत्र द्वेअन्तवत्त्वेउपयुज्येते। अकारान्तस्याङ्गस्यअलोऽन्त्यस्यदीर्घोभवतीतिपृथक्प्रयोजनत्वेनोपन्यासः। एयमिति। ईङोरूपम्। इणस्तुइत्यमितिभवति॥ तरप्तमपौघः॥ आतिशायनिकप्रत्ययप्रकरणएवतादीघःपितौघइति वाकर्तव्येप्रकरणोत्कर्षेणसंज्ञाकरणंस्वार्थेऽपितरबस्तीतिसूचनार्थम्। तेनाल्पात्तरमितिसिद्धंभवतीत्याहुः। नदीतरइति। तरतेर्ऋदोरबित्यप्। सर्वत्र चाऽनुबन्धाःस्मर्यमाणाएवकार्यं प्रतिहेतुत्वंलभन्तइतिघसंज्ञाप्रा

मिदचोऽन्त्यात्परः प्रयोजनम्। इहैवस्यात् कुण्डानिवनानि। तानियानीत्यत्रनस्यात्। अचोऽन्त्यादिटि प्रयोजनम्। टितआत्मनेपदानांटेरेइतीहैवस्यात् कुर्वीतेकुर्वीथे। कुरुतेकुर्वेइत्यत्रनस्यात्। अलोऽन्त्यस्यप्रयोजनम्। अतोदीर्घोयञिसुपिचइहैवस्यात् पटाभ्यां घटाभ्यामिति। आभ्यामित्यत्रनस्यात्। येनविधिस्तदन्तत्वेप्रयोजनम्। अचोयदिहैवस्यात् चेयम्जेयम्। एयम्अध्येयम् इत्यत्रनस्यात्। आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति॥ तरप्तमपौघः॥ घसंज्ञायांनदीतरेप्रतिषेधः॥ घसंज्ञायांनदीतरेप्रतिषेधोवक्तव्यः। नद्यास्तरोनदीतरः। घसंज्ञायांनदीतरेऽप्रतिषेधः। अनर्थकःप्रतिषेधोऽप्रतिषेधः। घसंज्ञाकस्मान्नभवति। तरब्ग्रहणंह्यौपदेशिकम्। औपदेशिकस्यतरपोग्रहणम्। नचैषउपदेशेतरपशब्दः। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। इहहिव्याकरणेसर्वेष्वेवसानुबन्धकग्रहणेषुरूपमाश्रीयते।

प्तिः। साहचर्यंचेहव्यवस्थाहेतुः सर्वत्रनाश्रीयते। तथाहि। द्वित्रिश्चतुरितिकृत्वोर्थइतिकृत्वोर्थग्रहणंचतुश्शब्दविशेषणार्थंकृतमन्यथाहिद्वित्रिशब्दसाहचर्याच्चतुश्शब्दोऽपिकृत्वोर्थएवग्रहीष्यतइति किंकृत्वोर्थग्रहणेन। अप्रतिषेधइति। नप्रतिषेधइतिप्रतिषेधनक्रियानञा निषिध्यते। भाष्यकारस्तुवस्त्वर्थंव्याचष्टेअनर्थकःप्रतिषेधइति। औपदेशिकमिति। उपदेशः प्रयोजनमस्यतत्रवाभवमौपदेशिकम्॥ ॥

यत्रास्येति। अनुबन्धयुक्तमित्यर्थः। नचैषइति। काल्पनिकमस्यतरपूत्वंनतु साक्षान्निर्दिष्टम्। समानाधिकरणे
ष्विति। आतिशायनिकश्च स्वार्थिकत्वात् समानाधिकरणः। यदातर्हीति। ननु तीर्णारितिभवितव्यम्। एवं तर्हिती-
र्येतद्इतितरइतिसामान्येन पदं संक्रियते पश्चान्नद्याविशेष्यत इति न दोषः। स्त्रीलिङ्गेष्विति। स्वार्थिकश्च प्रकृति
लिङ्गानुविधानात् स्त्रीलिङ्गः। महिषीरूपमिवेति। इवशब्दो भिन्नक्रमः। तेनाऽयमर्थः। महिषीइवेयमाकृतिरि

यत्रास्यैतद्रूपमिति। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानु
बन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसौ। उपदेशो नाम। नचैष उपदेशेत
रपशब्दः। अथवाऽस्त्वस्य घसंज्ञा को दोषः। घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत। समानाधि
करणेषु घादिष्वित्येवं तत्। यदा तर्हि सैव नदी स एव तरस्तदा प्राप्नोति। स्त्रीलिङ्गेषु घादिष्वित्येवं त
त्। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। समानाधिकरणेषु घादिष्वित्युच्यमाने इह प्रसज्येत। महिषीरूपमि
व ब्राह्मणीरूपमिवेति॥ बहुगणवतुडति संख्या॥ संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम्॥ संख्यासंज्ञायां सं
ख्याग्रहणं कर्तव्यम्। बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भवन्ति। संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति व
क्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। संख्यासंप्रत्ययार्थम्। एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संख्येत्येष
संप्रत्ययो यथा स्यात्। ननु चैकादिका संख्या लोके संख्येति प्रतीता तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संख्या
संप्रत्ययो भविष्यति। एवमपि कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोके। अ
क्रियमाणे हि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येत्येष संप्रत्ययो न स्यात्। किं कारणम्। अकृ
त्रिमत्वात्। बह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा।

ति। तत्र सुप्सुपेति समासे कृते ह्रस्वत्वं स्यात्। बहुगणवतुडति संख्या। संख्यासंप्रत्ययार्थमिति। संख्याया एकादिकायाः संख्या
प्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः। ननु चेति। यथा पशुरपत्यं देवतेति लौकिकोऽर्थो गृह्यते तथैकादिकाऽपि संख्या ग्रहीष्यत इत्यर्थः॥

कृत्रिमाऽकृत्रिमयोरिति। न्यायोऽयम्। तथाहि। सर्वार्थाऽभिधानशक्तियुक्तः शब्दो यदा विशिष्टेऽर्थे संव्यवहाराय नियम्यते तदा तत्रैव प्रतीतिं जनयति नान्यत्र। नदीपौर्णमासीति। यूस्त्र्याख्यौ नदीति संज्ञाविधानात् संज्ञिनो ग्रहणं प्राप्तं न तु स्वरूपस्य। अशब्दसंज्ञेति निषेधात्। पौर्णमासीति। नियमार्थं पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणमीकारान्तानां न स्यादिति चेत्। एवमप्यू पौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति वक्तव्यं स्यादूकारग्रहणे न च नदीसंज्ञकमेवो-

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। यथा लोके। तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति। यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः। यदि तर्हि कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इति अत्रापि प्रसज्येत। पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। तद्धि शेषेभ्यस्तर्हि प्राप्नोति गङ्गायमुने इति। एवं तर्हि आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तद्धि शेषेभ्यो भवतीति। यदयं विपाट्‌शब्दं शरत्प्रभृतिषु पठति। इह तर्हि प्राप्नोति। नदीभिश्चेति। बहुवचननिर्देशान्न भविष्यति। स्वरूपविधिस्तर्हि प्राप्नोति। बहुवचननिर्देशादेव न भविष्यति। एवं च न चेदमकृतं भवति कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति। न च कश्चिद्दोषो भवति॥ उत्तरार्थं च॥ उत्तरार्थं च संख्याग्रहणं कर्तव्यम्। ष्णान्ता षट्। षकारनकारान्ता याः संख्यास्ताः षट्संज्ञा यथा स्यात्। इह माभूत्। पामानो विप्रुष इति॥

कारान्तं पौर्णमास्याग्रहायणीशब्दसाहचर्याद्गृहीष्यते। तद्धि शेषेभ्य इति। गङ्गादिभ्यः। यदयमिति। नित्यार्थः पाठः स्यादिति चेत्। व्यवस्थितविभाषया विपाट्‌शब्दस्य नित्यष्टज् भविष्यतीत्यदोषः। बहुवचनेति। अन्यथाऽऽऽऽ एनद्याद्वित्यादौ यथैकवचनेन निर्देशस्तथेहाऽपि कर्तव्यः स्यात्। न चेदमकृतमिति। अनाश्रितमित्यर्थः। उत्तरार्थं चेति। अयं हि सूत्रोपात्तः संख्याशब्दः स्वरूपपदार्थकः। उत्तरत्र संज्ञिनिर्देशेन प्रयोजनम्॥

इहार्थेनेति। इहार्थो यस्येति सामान्यविशेषभावान्न पौनरुक्त्यम्। आतश्चेति। इतश्चेत्यर्थः। अर्थः सामर्थ्यम्। यथा गो
पालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याध्यापनाऽसंभवात्संज्ञिनो ग्रहणम्। प्रकरणं प्रस्तावो यथा
भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेति लवणे प्रतीतिर्गमनप्रकरणे त्वश्वे। ग्राम्यमिति। ऊहितुमसमर्थम्। पांशुलपादमिति
। अचिरोषितम्। अत एवाऽप्रकरणज्ञम्। उभयगतिरिति। किंसंज्ञेयं यस्य कस्यचिन्निर्दिष्टा स्यादुत यष्टिहस्तोऽस्य वि
वक्षितः स्यादिति संदेहवान्भवतीत्यर्थः। साधीयो वेति। यो मम प्रसिद्धः सोऽनेन चोदितो न च ममैवं संज्ञकः प्रसिद्ध इत्ये

इहार्थेन तावन्नार्थः संख्याग्रहणेन। ननु चोक्तम्। इतरथा ह्यसंप्रत्ययोऽकृत्रिमत्वाद्यथा लोक इति। नै
ष दोषः। अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। अर्थो वाऽस्यैवंसं
ज्ञकेन भवति प्रकृतं वा तत्र भवति। इदमेवंसंज्ञकेन कर्तव्यमिति। आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा। अज्ञो हि
भवान्ग्राम्यः पांशुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु गोपालकमानय कटजकमानयेति। उभयगति
स्तस्य भवति साधीयो वा यष्टिहस्तं गमिष्यति। यथैव तर्ह्यर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृ
त्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति। एवमिहापि प्राप्नोति। जानाति ह्यसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति। न यथा लो
के तथा व्याकरणे। उभयगतिः पुनरिह भवति। अन्यत्राऽपि नावश्यमिहैव। तद्यथा। कर्तुरीप्सिततमं क
र्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा। कर्मप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति।

वं मन्यते। लोके च गोपालकशब्दः संज्ञिनि नियम्यमानः संज्ञ्यन्तरं निवर्तयति क्रियानिमित्तं त्वर्थेन निरस्यति तुल्य
जातीयविषय एव हि नियमो भवति। एवमिहापीति। बह्वादय एवाऽत्र संख्यात्वेन प्रकृता इति भावः। न यथा लोक
इति। संख्याशब्दो हि बह्वादिप्रतिपादनाय संज्ञात्वेन विनियुक्तो नत्वेकादिसंख्यानिरासाय। अधिकार्थप्रतिपत्त्यर्थ
त्वादिह संज्ञाकरणस्य॥

कर्मणि द्वितीयेति। ङ्याप्प्रातिपदिकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते। न च क्रियायाः संख्या संभवतीति सामर्थ्यात्कारकस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्र तु धातोः साक्षात्क्रियायां वृत्त्या क्रियाया एव ग्रहणम्। कएवमेघेभ्यः करणादिति। तव्यादिप्रत्ययोत्पत्त्यर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनश्च तव्यादयः साधनेऽत्पद्यन्त इति सामर्थ्यात्क्रियाग्रहणम्। विप्रतिषिद्धमिति। द्वन्द्वावयवानां प्राक्त्यनभिधायित्वादधिकरणं द्रव्यं गृह्य

कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। कर्तरि कर्मव्यतिहार इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा। करणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। शब्दैवैरकलहाभ्रकएवमेघेभ्यः करण इत्यत्राऽकृत्रिमस्य। तथा आधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमा अधिकरणसंज्ञा। अधिकरणप्रदेशेषु चोभयगतिर्भवति। सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम्। विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यत्राऽकृत्रिमस्य। अथवा नेदं संज्ञाकरणं तद्वदतिदेशोऽयम्। बहुगणवतुडति संख्यावद्भवन्तीति। स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। नह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते। अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते। तद्यथा। एष ब्रह्मदत्तः। अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह। तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति। एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह। संख्यावदिति गम्यते। अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति। यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। न हि कृत्रिमा त्यन्ता शदन्ता वा संख्याऽस्ति। ननु चेयमस्ति डतिः। यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। यच्चाऽपि त्यन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति। ननु चोक्तं डत्यर्थमेतत्स्यात्। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति।

ते। तद्वदतिदेशोऽयमिति। संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः। यदि हि संज्ञा स्यात्तद्घुभादिसंज्ञावदेकादेः शक्ति येत तस्माद्धेतोः किकार्याभिधायी संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति। अथवेति। गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः संख्याशब्देन प्रदेशेषु न त्यज्यन्त इति लिङ्गेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः। ॥

अर्थवतइति। ननूभयसंभवेद्वयं परिभाषोपतिष्ठते। इत्यन्ताच्चकात्रिमात्रि। इतश्चेति शब्दोऽनर्थक एवेति तस्यैव नि-
षेधः स्यादित्यज्ञापकत्यन्तायाः प्रतिषेधः। नैष दोषः। अतिशदन्तायाद्युत्युच्चारणकालएवार्थवतस्तिशब्दस्यग्रहण
मितिप्रतीतिरितिज्ञापकत्वमेवप्रतिषेधस्य। अथवेति। ननु महत्याः संज्ञायाः करणात्तदर्थानुगतानामुपात्तानामेव
संज्ञिनांभवतुसंज्ञायथासर्वादीनामेवसर्वनामसंज्ञानत्वधिकानाम्। तेनबहुगणशब्दयोः संघवैपुल्यवाचिनोस्सं
ज्ञामाभूदेकादीनांतुकथंस्यात्। नैषदोषः। इहाऽन्वर्थसंज्ञाकरणेनतावदनुरूपः संज्ञीसर्वआक्षिप्यते। तेनैका-

अर्थवतस्तिशब्दस्यग्रहणंनचडतेस्तिशब्दोऽर्थवान्। अथवा महतीयंसंज्ञाक्रियते। संज्ञाचनामयतो
नलघीयः। कुतएतत्। लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्। तत्रमहत्याः संज्ञायाः करणएतत्प्रयोजनम्। अन्वर्थ
संज्ञायथाविज्ञायेत। संख्यायतेअनयेतिसंख्या। एकादिकयाचापिसंख्यायते। उत्तरार्थेनचापिना
र्थः संख्याग्रहणेनाइदं प्रकृतमुत्तरत्राऽनुवर्तिष्यते। इदं वैसंज्ञार्थमुत्तरत्रचसंज्ञिविशेषणेनार्थः।
नचान्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवति। नखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवतिनहिगोधासर्पन्तीसर्प
णादहिर्भवति। यत्तावदुच्यतेनचाऽन्यार्थंप्रकृतमन्यार्थंभवतीति। अन्यार्थमपिप्रकृतमन्यार्थंभवति।
तद्यथा। शाल्यर्थंकुल्याः प्रणीयन्तेताभ्यश्चपानीयंपीयतेउपस्पृश्यतेचशालयश्चभाव्यन्ते। यदप्यु
च्यतेनखल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्त्तनादन्यद्भवतिनहिगोधासर्पन्तीसर्पणादहिर्भवतीति। भवेद्द्रव्ये
ष्वेतदेवंस्यात्।

दीनांतावद्ग्रहणंभवतिपश्चाद्बहुगणवतुडतीतिभूयादिनिवृत्त्यर्थंनियमार्थंव्याख्यायते। अतएवसंघवैपुल्यवृत्त्यो
र्बहुगणशब्दयोस्संज्ञानभवति। तद्वदतिदेशपक्षेऽपिपरस्परसाहचर्याद्संख्यावाचिनोरेवभूयादिनिवृत्तयेनियमा
याऽतिदेशः क्रियतइतिअतिप्रसङ्गोनभवति। संज्ञिविशेषणेनार्थइति। ष्णान्तेत्यनेनविशिष्टंसंज्ञिनंप्रतिपादयितुमु
पयोगइत्यर्थः। नचान्यार्थमिति। एकशब्दत्वदर्शनइतिभावः। भवतुतर्हिप्रतियोगंशब्दभेदइत्याह। नखल्वपीति।
यथागोधादेशान्तरगमनमात्रेणगोधात्वंनजहातिएवंशब्दोऽपिरूपान्तरंनगृह्णात्येवेत्यर्थः। अन्यार्थमपीति। पदार्थानांशक्तिवै
चित्र्यात्॥
॥

शब्दस्त्विति। स्वरितत्वाद्वाक्यान्तरे शब्दान्तरं वाक्यार्थोऽनुग्राहि वस्तुप्रतिपादनयोग्यमनुमीयते। सादृश्याच्चुतत्त्वाऽध्यवसाय इत्यर्थः। सापेक्षोऽयमिति। स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः कृतः। तत्र प्रकृतत्वादन्यपदार्थत्वेन संख्या स्वरितत्वेन विनाऽप्यपेक्ष्यत इत्यर्थः। अध्यर्धग्रहणं चेति। वार्तिके संख्याग्रहणं कर्तव्यत्वेन स्थितं तदपेक्षया समुच्चयार्थश्च शब्दः। विध्यर्थं चेदं ग्रहणम्। अध्यर्धशब्दस्य त्रिभागचतुर्भागादिशब्दवद् संख्यावाचित्वात्। अर्धशब्दश्चैकदेशवाची न संख्यावाची। एकदेशादिशब्दवत्। तस्याऽधिशब्देन समासे कृते यौगिकोऽर्थः प्रतीयते न संख्या। अध्यर्धशूर्पमिति। अध्यर्धेन शूर्पेण क्री

शब्दस्तु खलु येन येन विशेषेणाभिसंबध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। अथवा सापेक्षोऽयं शान्तेति निर्देशः क्रियते। न चाऽन्यत्किंचिदपेक्ष्यमस्तीति तेन संख्यामेवापेक्षिष्यामहे। अध्यर्धग्रहणं च समासकन्विध्यर्थम्॥ अध्यर्धग्रहणं च कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थम्। समासविध्यर्थम्। कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अध्यर्धशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अध्यर्धकम्। लुकि चाऽग्रहणम्। लुकि चाऽध्यर्धग्रहणं न कर्तव्यं भवति। अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति। द्विगोरित्येव सिद्धम्॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः॥ अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासकन्विध्यर्थमेव। समासविध्यर्थं कन्विध्यर्थं च। समासविध्यर्थं तावत्। अर्धपञ्चमशूर्पम्। कन्विध्यर्थम्। अर्धपञ्चमकम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्॥ अधिकग्रहणं चालुकि कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थं च।

तमिति दिक्संख्ये इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासः। ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति अञ्ठञौ वा अध्यर्धपूर्वेति लुक्। अध्यर्धकमिति। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति कन्। द्विगोरित्येव सिद्धमिति। समासविध्यर्थमिति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तेन समासे विधीयमाने समासनिमित्ते चान्यस्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः। तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते। अन्ये त्वाहुः। अध्यर्धशब्दः संख्यावाच्येव। तथा हि गण्यते। एकोऽध्यर्धो द्वौ अध्यर्धौ अर्धतृतीय इति। तन्मते नियमार्थमध्यर्धशब्दस्यैव संख्यात्वेन ग्रहणं यथा स्यात् सार्धादीनां मा भूदिति। वाक्यभेदेन च द्वितीयो नियमस्तस्य च समासकन्विध्यर्थं संख्यात्वं न कार्यान्तरार्थमित्यर्थः।

अधिकषाष्टिक इति। अधिकया षष्ट्या क्रीत [illegible] वचनम्। तद्धितार्थेति समासः। प्राग्वतेष्ठञ्। अलुकीति वचनाल्लुकि कर्त्तव्ये संख्यासंज्ञा नास्तीत्यध्यर्धपूर्वेति लुङ् न भवति। ततः संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेति उत्तरपदवृद्धिः। नतूत्तरपदवृद्ध्यर्थमिति वचनाल्लुङ् न भविष्यति किमलुकीत्यनेन। नैतदस्ति। अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु यः प्रत्ययस्तस्य लुगभावात्तत्रैवोत्तरपदवृद्धिः स्यात्। ज्ञापकात्सिद्धमिति। एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वं बह्वादीनां नास्तीति ज्ञापकाश्रयः। योगापेक्षमिति। अस्य योगस्य प्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमिति न बोद्धव्यम्। किं तु योगानपेक्षतद् इति योगापेक्षम्। यद्

समासविध्यर्थं तावत्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। उत्तरपदवृद्ध्यर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। अलुकीति किमर्थम्। अधिकषाष्टिकः। अधिकसाप्ततिकः। बहुव्रीहौ चाग्रहणम्। बहुव्रीहौ चाधिकशब्दस्य ग्रहणं न कर्तव्यं भवति। संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति। संख्येत्येव सिद्धम्। बह्वादीनामग्रहणम्। बह्वादीनां ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। केनेदानीं संख्याप्रदेशेषु संख्यासंप्रत्ययो भविष्यति। ज्ञापकात्सिद्धम्। ज्ञापकं किम्। यदयं वतोरिड्वेति संख्याया विहितस्य कनो वत्वन्तादिटं शास्ति। वतोरेव तज्ज्ञापकं स्यात्। नेत्याह। योगापेक्षं ज्ञापकम्॥२३॥ ष्णान्ता षट्॥ षट्संज्ञायामुपदेशवचनम्॥ षट्संज्ञायामुपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। उपदेशे षकारनकारान्ता संख्या षट्संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्। शतानि सहस्त्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। उपदेशग्रहणान्न भवति। अष्टानामित्यत्राऽऽत्वे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति।

यं बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् षट्कतीति डटि परत आगमं शास्ति तज्ज्ञापयति भवति संख्याकार्यमिति॥ ॥ष्णान्ता॥ षट्संज्ञायामिति। प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनं गुरोः शिष्याणामुपदेशः। तेन प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशे या षकारनकारान्ता संख्या सा षट्संज्ञेत्यर्थः। नुम्नुडर्थमिति। अर्थशब्दः प्रयोजनवाची तत्र नुमि शतानीत्यादौ षट्संज्ञानिवृत्तिः प्रयोजनम्। नुटि तु विधीयमाने षट्संज्ञाप्रवृत्तिः प्रयोजनम्। अष्टानामिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽत्वे कृते नुटोऽप्राप्तिः कार्यकालत्वात्संज्ञायाः प्रवृत्तेर्नीत्यन्तरङ्गत्वम्।

अष्टनो दीर्घेति। तत्र हि दीर्घग्रहणमष्टस्विति सुप उदात्तत्वनिवृत्त्यर्थं क्रियते। यदि च कृतात्वस्य षट्संज्ञा न स्यात्तदाऽष्टस्वि-
ति परत्वात् षट्स्वरोऽन्तस्तु पोत्तममिति भविष्यतीति किं दीर्घग्रहणेन। कृतं च तत् कृतात्वस्याऽपि षट्संज्ञां ज्ञापयति तत-
श्चाऽपवादत्वात् षट्स्वरोऽनेन बाध्यत इति दीर्घपक्ष इवादीर्घपक्षेऽपि विभक्तेः स्वरः स्यादिति कर्तव्यं दीर्घग्रहणम्॥ ए
कात्वादिति। संख्यावाचित्वाऽभ्युपगमवादी व्यत्ययेन बहुवचनं मन्यते। अन्यवाचित्वाश्रयं तूत्तरम्। इह तर्हीति। द्वाभ्या
मिति। षट्स्वरः स्यात्। सप्तम इति। अष्टाभ्य इति। कृतात्वानुकरणादौश्त्वविधानसामर्थ्याच्च लुङ् न विधीयते॥ हल्लीति। त

उपदेशग्रहणाद्भवति। उक्तं वा। किमुक्तम्। इह तावच्छतानि सहस्राणीति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमि
त्तं तद्विघातस्येति। अष्टनोऽप्युक्तम्। किमुक्तम्। अष्टनो दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थ
मिति॥ अथवा आकारोऽप्यत्र निर्दिश्यते षकारान्ता नकारान्ता आकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवतीति। इ
हापि तर्हि प्राप्नोति। सधमादो द्युम्न एकास्ताः। एका इति। नैष दोषः। एकशब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यापद
म्। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः। एकहलानि। एकाकिभिः क्षुद्र
कैर्जितमिति। असहायैरित्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्तते। तद्यथा। प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेकेति। अन्येत्यर्थः। सध
मादो द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्तते तस्यैष प्रयोगः। इह तर्हि प्राप्नोति। द्वाभ्यामिष्टये
विंशत्या चेति। एवं तर्हि सप्तमे योगविभागः करिष्यते। अष्टाभ्य औश्। ततः षड्भ्यः। षड्भ्यश्च यदुक्तम्।
अष्टाभ्योऽपि तद्भवति। ततो लुक्। लुक् च भवति। षड्भ्य इति। अथवा उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते।
अष्टन आ विभक्तौ। ततो रायः। रायश्च विभक्तौ वा आकारादेशो भवति। हल्लीत्युभयोः शेषः॥

तश्चाष्टानामिति नुटि कृते आत्वं भवति। जश्शसोस्त्वष्टाभ्य इति कृतात्वनिर्देशाज्ज्ञापकादात्वं भवति। कृतात्वस्य हि
निर्देशस्य प्रयोजनं यत्रात्वं तत्रौश्त्वं यथा स्यादिति। यदि ह्येतत्कृतात्वनिर्देशस्य प्रयोजनं न स्याल्लाघवार्थमष्टभ्य
औशिति ब्रूयात्॥ ॥

यथालक्षणमिति। यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते तेनाऽपि प्रयोगनिषेधस्मृतिः। तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यम्। तदत्र मा भूदालमित्यर्थः। नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेव लक्षणेनाऽन्वाख्यानात्॥ इति च॥ यदितावदिति। तत्र वतुना साहचर्यात्तद्धित एव डतिर्गृह्यते न तु पाते र्डतिः क्रतुः अथेति। तत्र संख्यायाअनुवर्तनादन्वर्थत्वाच्च संज्ञायाः संख्याप्रश्नविषय एव डतिर्गृह्यते न त्वौणादिको डतिः॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ इहाऽनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते। प्रयोगस्त्वेषां लुप्तत्वान्नास्ति। यत्र च सारूप्यं तत्र संदेहः। कथमस्याऽनुबन्धकार्यं कृतम्। अस्य तु न कृतमि

यथालक्षणमप्रयुक्ते॥ ॥इति च॥ इदं डतिग्रहणं द्विः क्रियते संख्यासंज्ञायां षट्संज्ञायां च। एकं शक्यमकर्तुम्। कथम्। यदि तावत् संख्यासंज्ञायां क्रियते षट्संज्ञायां न करिष्यते। कथम्। ष्णान्ता षडित्यत्र डतीत्यनुवर्तिष्यते। अथ षट्संज्ञायां क्रियते संख्यासंज्ञायां न करिष्यते। इति चेत्यत्र संख्यासंज्ञाऽप्यनुवर्तिष्यते॥ क्तक्तवतू निष्ठा॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोतो गर्तदिति।

ति पूर्वपक्षाऽभिप्रायः। सिद्धान्तवादी तु मन्यते अध्रुवेणानुबन्धेन नियतसन्निधाना अर्थाः कारककालादयो लक्ष्यन्ते। तद्दर्शनादनुबन्धस्मृतौ च तल्लक्षितानां कार्याणां साधुत्वं विज्ञायते। तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुङ्क्ते तदा लक्षणज्ञः कर्मभूतकालाऽवगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते। यदा तु लोतमालभेतेति प्रयोगस्तदा मेषवाची लोतशब्दस्तन्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते॥ ॥

सिद्धविपर्यासइति॥ सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः। इदं तद्गृहमिति। बुद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते। नत्वेतद्द्विर्वचनं वीप्सायर्थाभावात्। प्राकीर्षेति। अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः। दृश्यन्तेऽत्रेति। सिजादीत्यादिशब्दः प्रकारे तत्र प्राभित्त-घटं देवदत्तइति प्रयोगे कर्त्रैकत्वाद्यवगमाल्लुङन्तस्यायं प्रयोगो न निष्ठान्तस्येति प्रतिपद्यते। अञ्जिघृषिघृषिभ्यः क्तइत्य

निष्ठासंज्ञायां समानशब्दाप्रतिषेधः॥ निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधः। अप्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति। अनुबन्धोऽन्यत्वकरः। अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति। अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न-लोपात्। अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत्तन्न। किं कारणम्। लोपात्। लुप्यतेऽत्रानुबन्धः। लुप्तेऽत्रानुबन्धे नान्यत्वं भवति। तद्यथा। कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्राऽसौ काक इति। उत्पतिते काके नष्टं तद्गृहं भवति। एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति। यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्येयं संज्ञा कृतेति। तद्यथा। इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि नष्टं तद्गृहं भवति। अन्ततस्तमुद्देशं जानातीति॥ सिद्धविपर्यासश्च॥ सिद्धश्च विपर्यासः। यद्यपि जानाति संदेहस्तु तस्य भवति अयं सतशब्दो लोतो गर्त इति अयं सतशब्दो लूनो गीर्ण इति। तद्यथा। इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम्। अदो यत्रासौ काक इति। उत्पतिते काके यद्यपि तमुद्देशं जानाति संदेहस्तस्य भवति इदं तद्गृहमिदं तद्गृहमिति॥ एवं तर्हि कारककालविशेषात् सिद्धम्॥ कारककालविशेषावुपादेयौ। भूते यस्तशब्दः कर्मणि कर्तरि भावे चेति। तद्यथा। इतरत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति सोऽध्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां पुण्डरीकं वा। एवमपि प्राकीर्षेत्यत्रापि प्राप्नोति.। लुङि सिजादिदर्शनात्। लुङि सिजादिदर्शनान्न भविष्यति। यत्र तर्हि सिजादयो न दृश्यन्ते। प्राभित्तेति। दृश्यन्तेऽत्रापि सिजादयः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। यथैवायमनुपदिष्टान् कारककालविशेषानवगच्छति। एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति। यत्र सिजादयो नेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥

स्य निष्ठासंज्ञा न भवति। उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वा कुत्वकाद्वा अन्यथा निष्ठा च द्व्यजनादित्याद्युदात्तत्वं स्यात्॥ इति ५ आह्निकम्॥

सर्वादीनि सर्वनामानि। कोऽयमिति। ननु नपुंसकबहुवचननिर्देशादेव बहुव्रीहिनिश्चयात्समासान्तराशङ्कैव नास्तीति प्रश्ना-
ऽनुपपत्तिः। एवं तर्हि किमयं बहुव्रीहिरेवाऽऽहोस्विद् बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषः। यथा कृतन्तेभ्यः करणादिभ्य इति चे-
ति प्रश्नः। तत्र सारूप्यार्थं सर्वश्चासावादिश्च सर्वादिरित्यत्राऽऽदिशब्द उपादीयते न त्वस्य प्रयोजनान्तरमस्तीति तत्र न-
पुंसकमनपुंसकेनेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरस्वरविधिः स शिष्यत इति वा बहुव्रीहेः शेषः। वक्ष्यमाणेन न्यायेन विनाऽ-
प्येकशेषेण सर्वशब्दस्य संज्ञा सिध्यतीति मत्वाह। बहुव्रीहिरिति। एवमपि संदेहः किं प्राथमकल्पिको बहुव्रीहिः। अथ
बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेषेण बहुव्रीहिरिति पृच्छति। कोऽस्य विग्रह इति। तानीमानीति। अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं प्रद-
र्श्यते। अन्यथा यथा चित्रा गावोऽस्येति गवां विशेष्यत्वं तद्वत् तस्य विशेषणत्वमवगम्यते तथेहाऽप्यवगम्येत। अत्र चार्थे
बहुव्रीहिर्नेष्यते। यदा तु स्वामिनः प्राधान्यं गवां विशेषणभावस्तदा तु बहुव्रीहिः। अत एव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुरि-

सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्वादीनीति कोऽयं समासः। बहुव्रीहिरित्याह। कोऽस्य विग्रहः। सर्वशब्द आदिर्येषां
तानीमानीति। यद्येवं सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति। किं कारणम्। अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः। बहु-
व्रीहिरयमन्यपदार्थे वर्तते। तेन यदन्यत्सर्वशब्दात्तस्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति। तद्यथा। चित्रगुरानीयता-
मित्युक्ते यस्य ता गावो भवन्ति स एवानीयते न गावः।

ति स्वामिनः प्राधान्यं प्रदर्श्यते। तानीमानीति सर्वनामद्वयोपादानेन प्रत्यक्षविषयत्वादिदंशब्दस्य गणपठितेषु सर्व-
शब्दस्यान्तर्भावात्तद्गुणसंविज्ञानं सूचयति। तस्याऽन्यपदार्थस्य गुणा उपलक्षणानि तेषामपि कार्ये संविज्ञानं तद्गु-
णसंविज्ञानम्। तत्र चित्रगुरानीयतामिति स्वस्वामिसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इति स्वविशेषोपलक्षितस्य स्वामिन एवानयनं न-
तु गवाम्। दण्डी विषाणी चानीयतामित्यत्र तु संयोगसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबन्धिनि कार्ये विज्ञायमाने उप-
लक्षणस्याऽप्यन्तर्भावो भवति। इहाप्यादिशब्दस्याऽवयववाचित्वाद् उद्भूताऽवयवभेदस्समुदायस्समासार्थः। त-
स्य च समुदायस्य युगपद्दृष्टे प्रयोगाभावात्तदन्तर्भूतानामेव पृथक्प्रयोगत्वात्कार्यार्थया संज्ञया भवितव्यमि-
ति सर्वशब्दस्यापि सा सिध्यति। यथा देवदत्तशालायां ब्राह्मणा आनीयन्तामित्युक्ते देवदत्तोऽपि यदि ब्राह्मणो भवति स
शालास्थश्चेत् तदा सोऽप्यानीयत एव।

णत्वं प्राप्नोतीति। राजपुरुषादिवत्संज्ञाशब्दा अपि शास्त्रप्रक्रियायां सन्तमसन्तं वाऽवयवार्थमाश्रित्य व्युत्पाद्यन्त इति णत्वप्रसङ्गः। प्रयोगे च सणत्वा अणत्वाश्च नित्या एव शब्दाः। तत्र संज्ञायां सणत्वा एव साधवोऽसंज्ञायामणत्वा एवेति शास्त्रव्यापारेण णत्वं प्राप्नोत्येव। सर्वार्थाभिधानयोग्यशब्दस्य शक्तिनियममात्रं संज्ञाकरणमिति शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वस्याऽपि न विरोधः। निपातनादिति। लोकेऽप्ययं णत्वरहित एव प्रयुज्यते तस्याऽत्र प्रसङ्गेन साधुत्वं प्रतिपाद्यते। किमेतदिति। भवत्वस्य साधुत्वं णत्वप्रतिषेधे तस्य तात्पर्याभावाद्धि कल्पः प्राप्नोतीति भावः।

नैष दोषः। भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि। तद्यथा। चित्रवाससमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीति। तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। इह सर्वनामानीति पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वाभावः॥ सर्वनामसंज्ञायां निपातनाण्णत्वं न भविष्यति। किमेतन्निपातनं नाम। अथ कः प्रतिषेधो नाम। अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते। तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। अविशेषेण णत्वमुक्त्वा विशेषेण निपातनं क्रियते। तत्र व्यक्तमाचार्यस्याऽभिप्रायो गम्यत इदं न भवतीति। ननु च निपातनाच्चाऽणत्वं स्यात् यथाप्राप्तं च णत्वम्। किमन्येऽप्येवंविधयो भवन्ति। इको यणचीति वचनाद्यण् स्यात्। यथाप्राप्तश्चेक् श्रूयेत। नैष दोषः। अस्त्यत्र विशेषः। षष्ठ्याऽत्र निर्देशः क्रियते। षष्ठी च पुनः स्थानिनं निवर्तयति।

इतरः प्रतिषेधेन साम्यं प्रतिपादयितुं पर्यनुयुङ्क्ते। अथ क इति। सर्वत्रैव ह्यप्राप्त्यनुमानं बाधः। निपातनं चाऽपि णत्वाप्राप्त्यनुमानमिति भावः। ननु चेति। प्रतिषेधस्य निवृत्तावेव तात्पर्यम्। निपातनस्य तु तद्रूपसाधुत्वप्रतिपादनेन न तु रूपान्तरनिवृत्ताविति भावः। इको यणचीति। यणो हि साधुत्वं प्रतिपाद्यते न त्विग्निवृत्तिरित्यर्थः। षष्ठ्याऽत्रेति। ततश्च संहिताविषये स्वाभाविकोऽप्रयोग इकः षष्ठीनिर्देशेन प्रतिपाद्यते। यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमिति न तत्र दर्भाः प्रस्तीर्यन्ते।

इह तर्हीति। विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। समुच्चयस्तु न भवति एकेन परस्मैपदस्याऽवष्टब्धत्वाद्द्वातु सार्वधातुकयोश्चाऽर्था-
भिधाने एकेनैव साहायकस्य संपादनात्। श्नाबादेश इति। श्यनश्च शित्करणं ज्ञापकं स्थानिवद्भावाभावस्य। तेन करो
तीत्युप्रत्ययस्याऽपित्त्वादनुदात्तत्वं न भवति कुर्वतीत्यत्र शपृश्यनोर्नित्यमिति नुमागमो न भवति। आदित्यधिकारा
द्वा। रुधादिभ्यः श्नमित्यत्र रुधादीनां श्रुतत्वात्तेषामेवान्त्यादचः परः श्नम् भवति न तु शपः परः। यथा च भ्रस्जो रोपध

इह तर्हि कर्तरि शप् दिवादिभ्यः श्यन्निति वचनाच्च श्यन् स्यात्। यथाप्राप्तश्च शप् श्रूयेत। नैष दोषः। शबा
देशाः श्यन्नादयः करिष्यन्ते। तत् तर्हि शपो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्।
कर्तरि शबिति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। दिवादिभ्य इत्येषा पञ्चमी शबिति प्रथ
मायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयम्। न च प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रक
ल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। इह तर्हि अव्ययसर्वनाम्नाम
कच् प्राक् टेरिति वचनाच्चाकच् स्याद् यथाप्राप्तश्च कः श्रूयेत। नैष दोषः। नाप्राप्ते हि केऽकजारभ्यते स
बाधको भविष्यति। निपातनमप्येवंजातीयकमेव। नाप्राप्ते लोपे निपातनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्य
ति। यदि तर्हि निपातनान्यप्येवंजातीयकानि भवन्ति। समस्ते दोषो भवति। इहान्ये वैयाकरणाः स
मस्तते विभाषा लोपमारभन्ते समो हितततयोर्वेति। सततम्। संततम्। सहितम्। संहितम्। इह पुनर्भवा
न्निपातनाच्च लोपमिच्छति। अपरस्पराः क्रियासातत्य इति। यथाप्राप्तं चाऽलोपम्। संततमित्येतन्न
सिध्यति। कर्तव्योऽत्र यत्नः। बाधकान्येव हि निपातनानि भवन्ति ॥

योरन्यतरस्यामिति रमागमो रोपधयोर्निवर्तकः एवं शपः श्नम्। इह तर्हीति। देशभेदाद्विरोधाभावेऽपि काऽक
चोरेकार्थत्वाद्विकल्प एव चोद्यते न समुच्चयः। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। लुम्पेदवश्यमः इत्ययं श्लोकोऽन्यार्थमवश्यं-
पठितव्यस्तेनैव सततं संततमिति च सिध्यति न तु निपातनेनेत्यर्थः। सांतत्यमिति चानभिधानात् ष्यञन्तस्य प्रयोगा
भावः। पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तः पृषोदरादित्वान्न भवति ॥

संज्ञोपसर्जनीभूतानामिति। येविषयान्तरेदृष्टास्त एवेमामवस्थांप्राप्तादिति विवक्षयाच्चिप्रत्ययनिर्देशः। सर्वायदेहीति पदकार्येषुगौणमुख्यन्यायोनतुप्रातिपदिककार्येष्वितिशब्दाश्च येचवृद्ध्याल्वेदुत्यत्रोक्तमितिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिव-शात्संभवन्नपीहसनोक्तः। समासस्त तद्धिताव्ययसर्वनामाः सर्वलिङ्गाजातिरेकद्रव्योपनिवेशिनी संज्ञेत्येतदनपेक्ष्य संज्ञाप्रतिषेधः। तत्रह्यपेक्षितेपरयापूर्वासंज्ञाबाध्यतइतिसंज्ञात्संज्ञयासर्वनामसंज्ञायाबाधनात्सञ्ज्ञाभावः।-अतिसर्वायेति। प्रादिसमासोऽयंबहुव्रीहौसंज्ञाप्रतिषेधात्। प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामितितदन्तविधिःपरम

संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः॥ संज्ञोपसर्जनीभूतानांसर्वादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यः। सर्वोनामकश्चित्तस्मैस र्वायदेहि। अतिसर्वायदेहि। सकथंकर्तव्यः॥ पाठात्पर्युदासः पठितानांसंज्ञाकरणम्॥ पाठादेवपर्यु दासःकर्तव्यः। गुह्यानापठितानांसंज्ञाकर्तव्या। सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति। संज्ञोपसर्जनीभूता निनसर्वादीनि। किमविशेषेण। नेत्याह। विशेषेणच। किंप्रयोजनम्। सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थम्। स-र्वादीनामानन्तर्येणयदुच्यतेकार्यंतदपिसंज्ञोपसर्जनीभूतानांमाभूदिति। किंप्रयोजनम्॥ प्रयोज नेडतरादीनामद्ड्भावे॥ डतरादीनामद्ड्भावेप्रयोजनम्। अतिक्रान्तमिदंब्राह्मणकुलंकतरदृअ तिकतरंब्राह्मणकुलमिति॥ त्यदादिविधौच॥ त्यदादिविधौचप्रयोजनम्। अतिक्रान्तोऽयंब्राह्म णात्मतिततद्ब्राह्मणइति। संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः। उपरिष्टाद्योगविभागःकरिष्यते। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणिव्यवस्थायाम्।

सर्वस्मादित्याद्यर्थआश्रितः। पाठादिति। यथातिङ्गोगोत्रादीनीत्यत्रकुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणंगोत्रादिपाठविशेषणं तथेहापिसर्वादिसंनिवेशोविशेष्यतेअसंज्ञोपसर्जनानिसर्वादीनिगणसंनिविष्टानिनान्यानीत्यर्थः। किमविशेषे-णेति। किंयत्सर्वेषांसर्वादीनांकार्यंतदर्थमेवेतिप्रश्नः। विशेषेणचेति। चशब्दादविशेषेणेत्यर्थः। यद्गणपाठोपल-क्षितंविशिष्टंकार्यंत्यदादीनामःअद्डतरादिभ्यइत्यादितदर्थमपिपाठविशेषणमित्यर्थः। यत्तुक। येयुष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यादिस्वरूपमात्राश्रयंनसंनिवेशापेक्षंतदविशेषेणभवति। तत्रहिनगणपठितयोर्युष्मदस्मदोर्निर्देशोऽपितो णादिकयोः।

॥

अनुपसर्जनादिति। ननु प्रधानेन तदन्तविध्यर्थो योग आरब्धव्यः कौम्भकारेयइति यथा स्यादिति न चाणितिद्वाङ्ग्रहणं तद्धितोऽप्यणस्तीति। नैतदस्ति। स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति तदादिनियमाभावात् कारशब्दादपि ङीपि कुम्भकारीशब्दात् स्त्रीभ्यो ढगिति ढग्भविष्यति। अनुपसर्जन अ अदिति। सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक्। अ अ अदिति। अकारेणाकारान्तकारो विशेष्यते। अकारान्तस्य यो यावकारान्तकारौ तावनुपसर्जनस्येत्यर्थः। पञ्चम्या अदित्ययं तु युष्मदस्मद्भ्यामनकारान्ताभ्यां विधीयत इति परिभाषानुपस्थानादुपसर्जनाभ्यामपि भवति। त्यदादीनामद् इत्ययमकारान्त्यरस्य हलः स्थाने विधीयत इति अकारान्तान्त्यरोऽकारो भवतीति परिभाषोपस्थानाद् अतितद् इत्यत्र न भवति। एवं त्वत्रि

ततोऽसंज्ञायामिति। सर्वादीनीत्येवं यान्यनुक्रान्तानि असंज्ञायां तानि द्रष्टव्यानि। उपसर्जनप्रतिषेधश्च न कर्तव्यः। अनुपर्जनादित्येष योगः प्रत्याख्यायते तमेव मभिसंभन्त्स्यामः। अनुपसर्जन अ अदिति। किमिदम् अ अदिति। अकारान्तकारो विशिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। यद्येवम् अतियुष्मद् अत्यस्मद् इति न सिध्यति। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। अनुपसर्जन अ अ अदिति। अकारान्ताद् अकारान्तकारौ विशिष्यमाणावनुपसर्जनस्य द्रष्टव्यौ। अथवा अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवति।

योह्वावस्येति बहुव्रीहौ कृते अकारान्ताद्विधानात् परिभाषानुपस्थानादत्वं प्राप्नोति। तदोःसःसावनन्त्ययोरिति च सत्वमविशेषितमित्युपसर्जनस्यापि प्राप्नोति। तत्रायं समाधिः। त्यदादीनामद् इत्यत्र त्यदादिषु परिभाषोपस्थानादनुपसर्जनानां तेषां ग्रहणं तस्माहचर्याद् इति शब्दोऽपि तथाविध एव गृह्यते। सत्वविधौ च तथाविधानामेवानुवृत्तिरित्यत्रापि न दोषः। अतिसर्वायेत्यादौ त्वविशेषकार्यमपरिहृतमेव। गृह्यमाणविभक्तेरिति। गृह्यमाणानां त्यदादीनां इतरादीनां च स्वार्थद्वारेण संबन्धिनी या विभक्तिस्तदर्थगतसंख्याकर्मादिवाचिनी तस्या इत्यर्थः॥

अपरिहृतमेवेति। विवरणकारास्तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्यकार्यार्थं प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्येत्याहुः। इतरे तु भाष्येऽनुपसर्जनेत्याद्युपलक्षणं डाबुभाभ्यामित्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः तत्र चान्यतरस्येति छित्वात् सार्थआद्यजन्तत्वं परिकल्प्यान्यतरशब्दघटितसर्वादिसमुदायपरत्वे सिद्धे गत्यर्थस्यामतेर्ज्ञानार्थत्वादामूशब्देन यत्र संज्ञाविधावन्यतरशब्दघटितसमुदायस्योपादानं तत्रानुपसर्जनस्य तस्य ग्रहणं बोद्धव्यमित्यर्थस्य कथंचिल्लाभेनातिसर्वायेत्यादावविशेषकार्यमपि सुपरिहरमेवेत्याहुः॥

यद्येवमिति। गृह्यमाणाद्विहिता या विभक्तिरित्येवं संबन्धं मन्वानस्य प्रश्नः। आर्थः संबन्धोऽत्र गृहीत इत्युत्तरेऽभिप्रायः। यद्येवं पञ्चकाः शकुनय इति कनः स्वार्थिकत्वाज्जसो लुक् प्राप्नोति। उच्यते। कनि कृते शब्दान्तरत्वान्नान्तत्वाभावान्नायं षट्संज्ञक इत्यदोषः। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यत इत्युपसर्जनाभ्यामपि सिध्यति। प्रियसक्थ्नेति। सक्थिशब्दः शाकटायनयवचनोऽत्रेति बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति समासान्तो न कृतः प्रकृतविभ

यद्येवं परमपञ्चपरमसप्तषड्भ्यो लुगिति लुग् न प्राप्नोति। नैष दोषः। षट्प्रधान एष समासः। इह तर्हि-प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन अनङ् न प्राप्नोति। सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यते प्रकृतविभक्तौ तद्भवति। यद्येवमतित दू अतितदौ अतितद इति अत्वं प्राप्नोति। तच्चापि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह तावद् डतरादिभ्यः पञ्चभ्य इति पञ्चमी अङ्गस्येति षष्ठी तत्रापूर्व्यं भिन्नविभक्तित्वाड्डतरादिभ्य इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्। तत्र किमन्यच्छक्यं विशेषयितुमन्यदतो विहितात्स्वल्ययाड्डतरादिभ्यो यो विहित इति। इहेदानीमस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इति। त्यदादीनामो भवतीति। अस्थ्यादीनामित्येषा षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। त्यदादीनामित्यपि षष्ठी अङ्गस्येत्यपि। तत्र कामचारः। गृह्यमाणेन वा विभक्तिं विशेषयितुमङ्गेन वा। यावता कामचारः। इह तावदस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यङ्गेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अस्थ्यादिभिरनङम्। अङ्गस्य विभक्तावनङ् भवति अस्थ्यादीनामिति। इहेदानीं त्यदादीनामो भवतीति गृह्यमाणेन विभक्तिं विशेषयिष्यामः। अङ्गेनाकारम्। त्यदादीनां विभक्तावो भवति अङ्गस्येति। यद्येवमतितसः। अत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। त्यदादिप्रधान एष समासः। अथवा नेदं संज्ञाकरणं पाठविशेषणमिदम्।

क्ताविति। अङ्गार्थसंबन्धिन्यां विभक्तावित्यर्थः। तच्चापीति। गृह्यमाणविभक्तेरिति सप्तमीनिर्दिष्टे यदुच्यत इति चाड्डतरादिभ्यो यो विहित इति। अर्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यम्। तेन परमकतरदित्यत्रापि भवति। युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशित्यत्र त्वुष्मकरणेऽङ्गेन विभक्तिर्विशेष्यते अर्थद्वारेण युष्मदस्मद्भ्यां तु परत्वमात्रेणेत्यतियुष्मदित्यादावपि कार्यं भवति। अतिसइति। शोभनः स इति प्रादिसमासः। नञ्समासेऽप्यसः। अषट्। अकतरदिति भवति।

सर्वेषां यानीति। स्वविषयापेक्षया सर्वनामत्वं बोद्धव्यम्। यथा गोत्वादेः स्वविषयापेक्षं सर्वगतत्वं न तु सर्वादीनि परस्परं पर्यायतां यान्ति। भिन्नार्थत्वात्। एतेषां चापीति। ततश्च सर्वस्मिन्नोदन इत्योदनशब्दस्यापि सर्वनामकार्यं प्राप्नोति। सामानाधिकरण्यादनयोः। ननु प्रतिनियतवस्तुभागाभिनिवेशित्वाच्छब्दानां सर्वत्वमोदनशब्देन नाभिहितम्। ओदनत्वमपि सर्वशब्देनेति कुतोऽयं प्रसङ्गः। तत्रेदं दर्शनम्। सर्वशब्दोऽपि ओदनार्थावग्रहेण प्रवृत्त ओदनशब्दोऽपि सर्वशब्दार्थावग्रहेण। प्रतिपत्ता तु केवलात्सर्वशब्दाद्विशेषं न प्रतिपद्यते रूपसादृश्यान्नाप्योदनशब्दादिति तत्प्रतिपत्त्यर्थमुभयोरुपादानम्। तत्रैकस्य सर्वनामकार्यं भवति नापरस्येति प्रमाणाभावादतिप्रसङ्ग उद्भावितः। एकशेषनिर्दे

सर्वेषां यानि नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते। यद्येवं संज्ञाश्रयं यत्कार्यं तन्न सिध्यति। सर्वनाम्नः स्मै। आमि सर्वनाम्नः सुडिति। अन्वर्थग्रहणं तत्र विज्ञास्यते। सर्वेषां यन्नाम तत्सर्वनाम सर्वनाम्न उत्तरस्य ङेः स्मै भवति। सर्वनाम्न उत्तरस्यामः सुड् भवति। यद्येवं सकलं कृत्स्नं जगदित्यत्रापि प्राप्नोति। एतेषां चापि शब्दानामेकैकस्य स स विषयः। तस्मिंस्तस्मिन्विषये योयः शब्दो वर्तते तस्य तस्य तस्मिंस्तस्मिन्वर्तमानस्य सर्वनामकार्यं प्राप्नोति। एवं तर्ह्युभयमनेन क्रियते पाठश्चैव विशेष्यते संज्ञा च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। एकशेषनिर्देशोऽयम्। सर्वादीनि च सर्वादीनि च सर्वादीनि। सर्वनामानि च सर्वनामानि च सर्वनामानि। सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वेषां यानि च नामानि तानि सर्वादीनि। संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते।

श इति। ननु सहविवक्षाया अभावात् कथमेकशेषः। एकशेषफलत्वात्तन्त्रन्याय आवृत्तिर्वैकशेषशब्देनोच्यते। अथवा आकृत्यभिधानपक्षे एकस्यैव प्रयोगे सिद्धे प्रत्याख्यातमेकशेषशास्त्रं संज्ञापरिभाषावच्छास्त्रप्रक्रियासंपादनार्थं भवतीति सहविवक्षामन्तरेणापि भवत्येकशेषः। संज्ञोपसर्जने चेति। यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तपरित्यागेन स्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवावतिष्ठते। उपसर्जनमपि जहत्स्वार्थमजहद्वा। अतिक्रान्तार्थविशेषणतामापन्नमतिक्रान्तार्थवृत्तिर्भवत्यतिसर्वायेत्यत्र। वाक्ये त्वसंसृष्टार्थत्वात्स्वार्थमात्रं प्रतिपादयतो न विशेषेऽवस्थानम्। ॥

यतोनलघीयइति।शब्दव्यवहारोलघुस्ततोऽपिलघीयोनाम।तत्रगुरुसंज्ञाकरणात्सर्वादीनांविशिष्टोधर्मोऽनुमीयते
नूनमेतानिसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तेनसर्वनामत्वेनयुक्तानि।यतस्तदनुरूपातेषांसंज्ञाकृतेतिसर्वनामकार्यमन्तर्गणका
र्यंचसर्वनामत्वयुक्तानामेवभवतिनसंज्ञोपसर्जनानाम्।अन्याभावइति।टाब्विषयत्वमपिनद्विवचनादन्यत्रबोद्ध
व्यम्।तत्रोभादुदात्तोनित्यमित्यत्रनित्यग्रहणस्येदंप्रयोजनंवृत्तिविषयेउभशब्दप्रयोगोमाभूत्।उभयशब्दस्यैव-

अथवामहतीयंसंज्ञाक्रियते।संज्ञाचनामयतोनलघीयः।कुतएतत्।लघ्वर्थंहिसंज्ञाकरणम्।तत्र
महत्याःसंज्ञायाःकरणेएतत्प्रयोजनम्।अन्वर्थसंज्ञायथाविज्ञायेत।सर्वादीनिसर्वनामसंज्ञानिभवन्ति
सर्वेषांनामानीतिचातःसर्वनामानि।संज्ञोपसर्जनेचविशेषेऽवतिष्ठेते। अथोभस्यसर्वनामत्वेकोऽर्थः।
उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थः॥उभस्यसर्वनामत्वेऽकजर्थःपाठःक्रियते।उभकौ।किमुच्यतेऽकजर्थइतिन
पुनरन्यान्यपिसर्वनामकार्याणि॥अन्याभावोद्विवचनटाब्विषयत्वात्॥अन्येषांसर्वनामकार्याणामभा
वः।किंकारणम्।द्विवचनटाब्विषयत्वात्।उभशब्दोऽयंद्विवचनटाब्विषयः।अन्यानिचसर्वनामका
र्याण्येकवचनबहुवचनेषूच्यन्ते।यदापुनरयमुभशब्दोद्विवचनटाब्विषयःकइदानीमस्यान्यत्रभवति
॥उभयोऽन्यत्र॥उभयशब्दोऽस्यान्यत्रभवति।उभयेदेवमनुष्याः।उभयोमणिरिति।किञ्चस्यात्।यद्यत्रा
कज्नस्यात्।कःप्रसज्येत।कश्चेदानीकाकचोर्विशेषः।

यथास्यादित्युभयपुत्रइत्यादिभवतिद्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रनिपातनादुभाबाह्वीत्यादयःसाधवः। कश्चेदानीमि
ति।रूपेस्वरेचनास्तिविशेषः।अवग्रहेचनास्त्यादरोनहिलक्षणेनपदकाराअनुवर्त्याः।उभकाभ्यांहेतुभ्याम्।उभक
योर्हेत्वोरितिषष्ठीतृतीयेसिद्धे।निमित्तकारणहेतुषुसर्वासांप्रायदर्शनमितिवचनात्।

॥

उभशब्दोऽयमिति। द्विवचनेऽनन्तरे श्रूयमाणे उभशब्देन साधुना भाव्यं न त्वन्येन त्वन्यवदिते। के पुनः सतीति। पूर्वस्य द्विवचनस्य लुप्तत्वादपरस्य केनाप्यविधानात्। तत्र कविषये व्यवहितद्विवचनविषय उभशब्दः साधुर्भवतीति वक्तव्यम्। यथैव तर्हीति। ननु द्विवचनटाब्विषयत्वादित्यत्र टापउपात्तत्वाच्चोद्यानुपपत्तिः। एवं तर्हि टाब्विषयत्वमेकवचनबहुवचनयोर्मा भूदित्येवमर्थमाप्यपि द्विवचनपरता वक्तव्येत्युक्तम्। अवचनादिति। स्वार्थिकत्वादापउभा र्थस्याहानादापि सिद्धा द्विवचनपरतेत्यर्थः। केऽपि तुल्यमिति। द्विवचनविषयत्वादित्यत्र द्विवचनशब्देन प्रत्ययो

उभशब्दोऽयं द्विवचनटाब्विषय इत्युक्तम्। तत्राकच्चित्सत्यकच स्तन्मध्ये पतितत्वाच्छक्यते एतद्वक्तुं द्विवचनपरोऽयमिति। के पुनः सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्र द्विवचनपरता वक्तव्या। यथैव तर्हि के सति नायं द्विवचनपरः एवमाप्यपि सति नायं द्विवचनपरः स्यात्। तत्रापि द्विवचनपरता वक्तव्या॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानम्॥ अन्तरेणापि वचनमापि द्विवचनपरोऽयं भविष्यति। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। एकादेशे कृते द्विवचनपरोऽयमन्तादिवद्भावेन॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि तुल्यम्॥ अवचनादापि तत्परविज्ञानमिति चेत्केऽपि अन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति। कथम्। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति। अथ भवतः सर्वनामत्वे कानि प्रयोजनानि॥ भवतोऽकच्छेषात्वानि॥

न गृह्यते किं तर्हि द्व्यर्थोऽभिधानसमर्थ इत्यर्थः। उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्येनास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते न तूभशब्दः। एवं प्रत्याख्यातोऽकजर्थ उभशब्दस्य पाठः। सर्वनाम्नस्तृतीया चेति षष्ठी तृतीयार्थे पाठ इति केचित्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वचनात्तदर्थोऽपि पाठेन कर्तव्य इत्यन्ये। अथ भवत इति। अनकारान्तत्वात्स्मायाद्यभावात्प्रश्नः।

उभयत इत्यादि। तयोर्विभक्त्यनीयत्वात्स्वार्थिकत्वेनाधिकरणादिशक्तिप्रधानत्वात्. द्विवचनं चटाप्साहचर्यात्प्रत्ययएव. तेनोभयोभावित्येवेति वि०। इदं शेखरविरुद्धत्वान्न नागेशाऽगस्यादिग्रहणेन ग्रहणं तथैव स्वार्थिकानामपि स्वप्रकृतिग्रहणेन ग्रहणमित्येव सिद्ध्यति. तत्रश्चोभशब्दत्वस्योभकशब्देपि सत्त्वेन तस्य च द्विवचनपरत्वेन तायन्त्राप्तिः। त्वादेस्तु सत्स्याद्युनं उभवत्येवाव्यक्तं। जरशब्दाकेतद्विशिष्टस्य जरसादेशस्तु तस्यानिर्दिश्यमानत्वान्न। श्वश्रुरकारेशब्दाद्यदादेरनिष्टत्वेऽनभिधानादूरणीयं इति वदन्ति॥ ॥

प्रोष इति। पाठे सति त्यदादित्वाच्छेषो भवति। तृतीयादयोऽपीति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनपे-
क्ष्यैतदुक्तम्। इदं तु प्रयोजनम्। भावतायनिः। भवद्र्यङ्। भवन्मयः। पूर्वनिपातश्च। भवन्मित्रः। भवतष्ठक्छसाविति-
वृद्धत्वाट्ठक्छसौ। गुणवचनसंज्ञाबाधनं च। भवतो भावो भावत्यमिति मा भूत्॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ दिग्-
ग्रहणमिति। एकस्मिन्विषये विकल्पप्रतिषेधयोरसंभवात्सामर्थ्याद्विषयभेद आश्रयितव्य इति प्रश्नः। वचनमन्त
रेणाऽभिमतो विषयभेदो न लभ्यत इत्युत्तरम्। समास एवेति। मुख्य इत्यर्थः। अन्यस्तु तत्कार्यलाभाय तद्व्यपदेशं ल

भवतोऽकच्छेषात्वानि प्रयोजनानि। अकच्। भवकान्। शेषः। स च भवांश्च भवन्तौ। आत्वम्। भवादृगिति। किं पुनरिदं परि
गणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। उदाहरणमात्रमित्याह। तृतीयादयोऽपि दृश्यन्ते। सर्वनाम्नस्तृतीया च। भवता हेतुना
भवतो हेतोरिति॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥ दिग्ग्रहणं किमर्थम्। न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधं वक्ष्यति। तत्र नज्ञाय
ते क्व विभाषा क्व प्रतिषेध इति। दिग्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। दिगुपदिष्टे विभाषा अन्यत्र प्र
तिषेधः। अथ समासग्रहणं किमर्थम्। समास एव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद् बहुव्रीहिवद्भावेन यो ब
हुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति। दक्षिणदक्षिणस्यै देहि। अथ बहुव्रीहिग्रहणं किमर्थम्। द्वन्द्वे मा भूत्। दक्षि
णोत्तरपूर्वाणामिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधो भविष्यति। नाप्राप्ते प्रतिषेध इयं विभाषा
आरभ्यते सा यथैव न बहुव्रीहावित्येतं प्रतिषेधं बाधत एवं द्वन्द्वे चेत्येतमपि बाधेत। न बाधेत। किं का
रणम्। येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति।

भत इत्यमुख्यः। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। द्वन्द्वे चेत्यनेन न सर्वाद्यन्तस्य द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो नावयवा-
नामिति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पुंवद्भावः। येन नाप्राप्त इति। अयमत्रार्थः। न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वः स्वविषयो-
व्याप्तः। द्वन्द्वे चेत्यनेन तु न व्याप्तः। विभाषा जसीति जसि विकल्पविधानात्। यदि चानेन द्वन्द्वे विभाषा स्याद् जस्य
नुवाददोषः प्रसज्येत। बहुव्रीहौ त्वनुवाददोषमलभमानाकृतार्था सती परत्वादियं विभाषा द्वन्द्वे चेत्यनेन बाध्यते।

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति। दिक्समासइतिव्यपदेशोदिङ्नामानीतिविहितस्यन्याय्यः। तत्रहिदिक्शब्दोऽस्तिव
स्त्रान्तरेति। उपसर्जनप्रतिषेधोवार्तिककारस्यनसूत्रकारस्यनबहुव्रीहावित्यारम्भात्। तन्मतेनेदंप्रयोजनमु-

नचाप्राप्तेनबहुव्रीहावित्येतस्मिन्प्रतिषेधेइयंविभाषाआरभ्यते। द्वन्द्वेचेत्येतस्मिन्पुनःप्राप्तेचाप्रा
प्तेच। अथवापुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्तेनोत्तरानित्येवमियंविभाषानबहुव्रीहावित्ये
तंप्रतिषेधंबाधिष्यते। द्वन्द्वेचेत्येतंप्रतिषेधंनबाधिष्यते। अथवाइदंतावदयंप्रष्टव्यः। इहकस्मा
न्नभवति। यापूर्वासोत्तराअस्योन्मुग्धस्यसोऽयंपूर्वोत्तरउन्मुग्धः। तस्मैपूर्वोत्तरायदेहीति। लक्षणप्र
तिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति। यद्येवंनार्थोबहुव्रीहिग्रहणेन। द्वन्द्वेकस्मान्नभवति। लक्षणप्र
तिपदोक्तयोःप्रतिपदोक्तस्यैवेति। उत्तरार्थंतर्हिबहुव्रीहिग्रहणंकर्तव्यम्। नकर्तव्यम्। क्रियतेतत्रैव
नबहुव्रीहाविति। द्वितीयंकर्तव्यम्। बहुव्रीहिरेवयोबहुव्रीहिस्तत्रैवयथास्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन
योबहुव्रीहिस्तत्रमाभूत्। एकैकस्मैदेहि। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्। समासइतिवर्तते। तेनबहुव्री
हिंविशेषयिष्यामः। समासोयोबहुव्रीहिरिति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। अवयवभूतस्याऽपिबहुव्रीहेःप्र
तिषेधोयथास्यात्। इहमाभूत्। वस्त्रमन्तरमेषांतइमेवस्त्रान्तराः। वसनमन्तरमेषांतइमेवसनान्तराः
। वस्त्रान्तराश्चवसनान्तराश्चवस्त्रान्तरवसनान्तराः॥ नबहुव्रीहौ॥ किमुदाहरणम्। प्रियविश्वाय। नै
तदस्तिप्रयोजनम्। सर्वाद्यन्तस्यबहुव्रीहेःप्रतिषेधेनभवितव्यम्। वक्ष्यतिचैतत्। बहुव्रीहौसर्वनामसं
ख्ययोरुपसंख्यानमिति। तत्रविश्वप्रियायेतिभवितव्यम्।

क्तम्॥ नबहुव्रीहौ॥ प्रियविश्वायेति। प्रियशब्दस्यविश्वविशेषणत्वात्पूर्वनिपातंमन्यते। ॥

द्व्यन्यायेति।संख्यायाःसंख्येयपरतन्त्रत्वाद्विशेषणत्वंसर्वनाम्नएवेतिनियमःकथमितिचेदुच्यते।विशेषणत्वात्सं-
ख्यायाःपूर्वनिपातेप्राप्तेएवमर्थमुपसंख्यानंस्यात्सर्वनामसंख्ययोःसन्निपातेसर्वनाम्नएवपूर्वनिपातःस्यादि
ति।वक्ष्यत्येतदिति।नैषवाक्यार्थोयस्त्वयाकल्पितइत्यर्थः।व्यञ्जनान्तेष्विति।उपलक्षणमेतत्।द्विकपुत्रोद्विकपु
त्रइत्यत्राऽपिविशेषदर्शनात्।कथंपुनरिति।अन्तरङ्गत्वात्संज्ञानिमित्तेनाऽकचातावद्भाव्यंपश्चात्त्यदान्तरसंनि

इदंतर्हिद्व्यन्यायत्र्यन्याय।ननुचात्रापिसर्वनाम्नएवपूर्वनिपातेनभवितव्यम्।नैषदोषः।वक्ष्यत्ये
तत्।संख्यासर्वनाम्नोर्योबहुव्रीहिःपरत्वात्तत्रसंख्यायाःपूर्वनिपातोभवतीति।इदंचाप्युदाहर
णम्।प्रियविश्वाय।ननुचोक्तंविश्वप्रियायेतिभवितव्यमिति।वक्ष्यत्येतत्।वाप्रियस्येति।नख-
ल्वप्यवश्यंसर्वाद्यन्तस्यैवबहुव्रीहेःप्रतिषेधेनभवितव्यम्।किंतर्हि।असर्वाद्यन्तस्यापिभवित
व्यम्।किंप्रयोजनम्।अकज्माभूदिति।किंचस्याद्यद्यत्राकच्स्यात्।कोनस्यात्।कश्चेदा
नींकाकचोर्विशेषः।व्यञ्जनान्तेषुविशेषः।अहकंपिताअस्यमकत्पितृकः।त्वकंपिताअस्य
त्वकत्पितृकइतिप्राप्नोति।मत्कपितृकः।त्वत्कपितृकइतिचेष्यते।कथंपुनरिच्छताऽपिभव
ताबहिरङ्गेणप्रतिषेधेनाऽन्तरङ्गोविधिःशक्योबाधितुम्।अन्तरङ्गानपिविधीन्बहिरङ्गोविधिर्बाध
ते।गोमत्प्रियइतियथा।क्रियतेतत्रयत्नः।प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति।ननुचेहापिक्रियतेनबहुव्रीहाविति।
अस्त्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्।किम्।प्रियविश्वाय।उपसर्जनप्रतिषेधेनाप्येतत्सिद्धम्।

धानेवर्तिपदार्थविशेषणाऽन्यपदार्थविवक्षायांबहिरङ्गेणबहुव्रीहिणेत्यर्थः।अन्तरङ्गानपीति।प्रत्ययोत्तरपदयो
श्चेतिसामान्येनज्ञापकम्।बहिरङ्गोऽपिसमासाश्रयोविधिरन्तरङ्गंबाधतेइत्यस्यार्थस्येतिभावः।क्रियतेतत्रेति।लु-
ग्विषयमेवतज्ज्ञापकमित्यर्थः।अस्त्यन्यदिति।अत्रहिविधिप्रतिषेधौसमानकालौकार्यकालत्वात्संज्ञायाइतिमन्यते।

अयं खल्वपीति। सूत्रोपारूढस्य वायमर्थ इति प्रतिपादयति। अप्रयोगसमवायित्वप्रक्रियावाक्यं तत्राऽयं प्रतिषेधो न लौकिके वाक्ये प्रयोगार्हे। तस्य पृथगेव प्रयोगात्तादर्थ्याभावात्। गोनर्दीयस्त्वाहेति। सूत्रप्रत्याख्यानमेतद्। यथोत्तरं हि मुनित्रयस्य प्रामाण्यम्। स्वरः स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्याद्युदात्तत्वम्। आढ्यपूर्वायेति। अबहुव्रीह्यर्थे वचनम्। न चाऽत्रेति। प्राधान्येनेति भावः। अत्र हि पूर्वत्वमाढ्यत्वस्य विशेषणम्। यथाऽतिपूर्वायेति पूर्वार्थोऽतिक्रान्तस्य त्वुपसर्जन

अयं खल्वपि बहुव्रीहिरस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं च। अस्ति तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। बहुव्रीह्यर्थानि पदानि बहुव्रीहिरिति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। गोनर्दीयस्त्वाह। अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ। त्वकत्पितृको मकत्पितृक इत्येव भवितव्यमिति॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानम्॥ प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः। आढ्यपूर्वाय देहीति। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानाऽनर्थक्यं पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। प्रतिषेधे भूतपूर्वस्योपसंख्यानमनर्थकम्। किं कारणम्। पूर्वादीनां व्यवस्थायामिति वचनात्। पूर्वादीनां व्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञोच्यते न चाऽत्र व्यवस्था गम्यते॥ तृतीयासमासे॥ समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणं किमर्थम्। अयं तृतीयासमासोऽस्त्येव प्राथमकल्पिकः। यस्मिन्नैकपद्यमैकस्वर्यमेकविभक्तिकत्वं चेति। अस्ति च तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यम्। तृतीयासमासार्थानि पदानि तृतीयासमास इति। तद्यत्तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं तस्येदं ग्रहणम्। अथवा समास इति वर्तमाने पुनः समासग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्।

त्वात्पूर्वार्थस्य न भवति संज्ञा। मयूरव्यंसकादित्वाच्चाऽत्र समासः॥ तृतीयासमासे। अत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यलाभे सति प्रयोगार्हस्य लौकिकस्य वाक्यस्य ग्रहणे सति मासेन पूर्वायेति प्रयोगः साधुः। वाक्यभेदे न च मुख्ये समासे निषेधः। अथवेति। पर्युदासाश्रयणात्समासस्य तद्रूपस्य वाक्यस्य ग्रहणम्। पूर्वसदृश इति च प्रतिपदोक्तस्तृतीयासमासो गृह्यते॥ ॥

विभाषा जसि॥ जसः कार्यं प्रतीति। जसद्दूजसीति निर्देशादि कारेणेईकारस्य ग्रहणादित्याहुः। अन्येतु कार्यकालत्वात्संज्ञाया जसः शीत्यत्रैवोपस्थानमन्यन्ते॥ पूर्व परा॥ अवरादीनां चेति। किमर्थं प्रतिपदं पूर्वादीनि जसि विभाषार्थं पठितानि यावता गणएवार्थविशेषेण विशिष्टानि नित्यसर्वनामसंज्ञार्थं पठ्यन्ते। तत्र पूर्वादीनि नवेत्येवं सूत्रं पठितव्यम्। प्राप्तविभाषा चेयं भविष्यति तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानाद्गणएवार्थनिर्देशः पाठविशेषणं भविष्यति। यथा तिङ्गोत्रादीनीत्यत्र कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादिपाठविशेषणमिति वार्तिककाराऽभिप्रायः। अवरादीनामित्यत्र प्रकारार्थ आदिशब्दस्तेन पूर्वपरशब्दावपि गृह्येते। कथं पुनरिति। पूर्वं गणपाठो नियतसंनिवेशो व्यवस्थितः पश्चात्तु सूत्रपाठ इत्यत्र प्रमा

योगाङ्गं यथा विज्ञायेत। सति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते। तृतीया। तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। मासपूर्वाय देहि। संवत्सरपूर्वाय देहि। ततोऽसमासे। असमासे च तृतीयायाः सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। मासेन पूर्वाय देहि। संवत्सरेण पूर्वाय देहीति॥ विभाषा जसि॥ जसः कार्यं प्रति विभाषा अकज्भिन्न भवति। द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधात्॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकं गणे पठितत्वात्॥ अवरादीनां च पुनः सूत्रपाठे ग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। गणे पठितत्वात्। गणे ह्येतानि पठ्यन्ते। कथं पुनर्ज्ञायते स पूर्वः पाठः। अयं पुनः पाठ इति।

णभावात्। आदिशब्दः प्रकारवाची दृष्टो व्यवस्थावाची च तत्र सर्वादीनीत्यत्राऽऽदिशब्दस्य प्रकारार्थताऽपि संभवति। प्रकारार्थता प्रदर्शनाय पश्चादभियुक्ता गणान्पठन्ति। यदुक्तम्। श्रेण्यादयः पठ्यन्ते कृतादिराकृतिगण इति। कृतादयश्च वृत्तिकारेर्निदर्शनार्थं पठिताः। तत्र वेदे मध्यमस्यामवमस्यामिति प्रयोगदर्शनात्प्रकारार्थताऽऽदिशब्दस्य सर्वादीनीत्यत्र संभाव्यत इति प्रश्नः।

॥

तानिहि पूर्वादीनीति। पूर्वकालपठितत्वात्पूर्वशब्देन सर्वशब्दो ऽभिधीयते। तेना ऽयमर्थः। सर्वादीनीत्यत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दः। प्रकारवाचित्वे हि कत्वादीनामपि संज्ञा स्यात्। मध्यमस्यामिति तु व्यत्ययेन च्छान्दसः प्रयोगः। इमान्यवरादीनीति। अवरकालपाठात्पूर्वशब्दो ऽवरशब्देनोच्यते। तेन पूर्वं गणपाठः पश्चात्सूत्रपाठ इत्यर्थः। हेत्वभिधानमन्तरेणा ऽशक्यो ऽयमर्थः प्रतिपत्तुमित्याह। इमान्यपीति। नवग्रहणमिति। तत्र हि नवग्रहणं त्यदादीनां निरासार्थं क्रियते। यदि च नियतसंनिवेशो गणपाठः पूर्वस्ततो ऽधिकव्यवच्छेदाय नवग्रहणं कर्तव्यम्। इदं तर्हीति। प्रतिनियतविशेषणाभिधानाय प्रतिपदपाठ इत्यर्थः। एवं विशिष्टान्येवेति। पाठविशेषणं गणे ऽर्थनिर्देश इत्यर्थः।

तानिहि पूर्वादीनि इमान्यवरादीनि। इमान्यपि पूर्वादीनि। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति सपूर्वः पाठः। अयं पुनः पाठ इति। यदयं पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति नवग्रहणं करोति। नवैव हि पूर्वादीनि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। व्यवस्थायामसंज्ञायामिति वक्ष्यामीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। एवं विशिष्टान्येवैतानि गणे पठ्यन्ते। इदं तर्हि प्रयोजनम्। त्यदादिपर्युदासेन पर्युदासो मा भूदिति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नैषां त्यदादिपर्युदासेन पर्युदासो भवतीति। यदयं पूर्वत्रासिद्धमिति निपातनं करोति। वार्तिककारश्च पठति जश्भावादिति चेदुत्तरत्राभावादपवादप्रसङ्ग इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। जसि विभाषां वक्ष्यामीति॥

त्यदादिपर्युदासेनेति। त्यदादीनि पठित्वा गणे केश्चित्पूर्वादीनि पठितानि। तत्रा ऽत्यदादिभ्य इति तसिलादीनां प्रतिषेधः प्राप्नोति। तत्र पुनः सर्वनामसंज्ञा तसिलादिविधानार्थं विधीयते तेन त्यदादिपर्युदासो बाध्यते। यथा अनुल्लेक्षणादूतिपुनर्विधानेन हेतुतृतीया बाध्यते। वाक्यभेदेन च विभाषा जसि विधीयते। यथा ऽमिपूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेन वा छन्दसीति सबन्धाच्छन्दसि विकल्पः क्रियत इति भावः। इदं तर्हीति। यदि पूर्वादीनि नवेत्युच्येत तदा गणपाठे ऽर्थनिर्देशस्य नित्यसंज्ञाविधान एवोपयुक्तत्वात्पाठविशेषणे प्रमाणाभावादप्राप्तविभाषेयमर्थान्तरे पूर्वादीनां जसि विज्ञायेत। प्राप्तविभाषायामुक्तानुवाददोषप्रसङ्गादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्। विभाषामिति। प्राप्तविभाषामित्यर्थः। प्रतिपदपाठं चान्तरेणा ऽसंकरेणा ऽर्थनिर्देशो ऽशक्यः कर्तुमिति भाष्यकारेण प्रतिपदपाठः समर्थितः॥ ॥

स्वमज्ञा॥ आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। आमिनिज्विषयस्त्वैश्वर्यवाची। आख्याग्रहणमिति। स्वे पुत्राः स्वे गावइत्यत्र स्वशब्द आत्मीयत्वमेवाह पुत्रादिशब्दस्तु ज्ञातिधनयोर्वर्तते तेन स्वशब्द इति प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः। तस्य यथा स्यादिति प्रतिषेध इति शेषः। इह माभूदिति। असत्याख्याग्रहणे स्वे पुत्रा इत्यादौ स्यादेव प्रतिषेधः। अत्राप्यात्मीयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वशब्दो ज्ञातिधनयोर्वर्तते पुत्रादिभिः सामानाधिकरण्यात्। आख्याग्रहणे तु सति न दोषः। स्वशब्दो ह्यत्रात्मीयस्याऽऽख्या न तु ज्ञातिधनयोरिति विधिः सिद्धः॥ अन्तरम्। बहिरित्यनाद्दत्तदेश उच्यते। तेन योगो बहिर्योगः। स च बाह्यस्य भवतीत्यन्तरे गृहा इति नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते। यदा तु बहिःशब्देन बा-

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्॥ आख्याग्रहणं किमर्थम्। ज्ञातिधनपर्यायवाची यः स्वशब्दस्तस्य यथा स्यात्। इह मा भूत्। स्वे पुत्राः स्वाः पुत्राः। स्वे गावः स्वा गावः॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकं बहिर्योगेण कृतत्वात्॥ उपसंव्यानग्रहणमनर्थकम्। किं कारणम्। बहिर्योगेण कृतत्वात्। बहिर्योग इत्येव सिद्धम्॥ न वा शाटकयुगाद्यर्थम्॥ न वाऽनर्थकम्। किं कारणम्। शाटकयुगाद्यर्थम्। शाटकयुगाद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। यत्रैतन्न ज्ञायते किमन्तरीयं किमुत्तरीयमिति। अत्रापि य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति निर्ज्ञातं तस्य भवतीदमन्तरीयमिदमुत्तरीयमिति॥

ह्य उच्यते बाह्येन योगो बहिर्योग इति तदा नगराभ्यन्तरे ये गृहास्त उच्यन्ते। उभयथाऽपि स्वर्यते। उपसंव्यानशब्दोऽपि कर्मकरणार्थभेदाद्भिन्नार्थः। ततः सर्वथा बहिर्योगात् सिद्धिं मत्वाह। उपसंव्यानेति। नवेति। समानप्रमाणे शाटकयुगे अपरिहिते इदं न ज्ञायते किमुत्तरीयं किमन्तरीयमेतदित्यर्थः। अत्रापीति। यथोपसंव्यानत्वं भाविबुद्ध्या व्यवस्थाप्यते तथा बहिर्योगोऽपीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। आदिशब्दो वार्तिके शाटकयुगाद्यर्थमित्यत्रोपात्तस्तत्र शाटकानां त्रये चतुष्टये वा तृतीयचतुर्थयोर्बहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणं कर्तव्यम्॥

अपुरीति। गणसूत्र एतत्कर्तव्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ग्रहणप्रसङ्गात्। इह त्वनेन नार्थः। अतद्वितिजसः शीविधा
नादाबन्तात्प्रास्यभावात्। पूः कस्मिंश्चिद्देशे प्राकाराभ्यन्तरे क्रियते क्वचित्प्राकाराद्बहिरिति अस्ति पुरो बहिर्योगः॥ स्व
रादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थमिति। स्वरादिषु किंचित्क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानमिति असत्त्ववचनत्वाच्चादि
ष्वेव स्वरादीनि पठितव्यानीति मत्वा प्रश्नः। स्वरादीनां पुनरिति। स्वस्ति वाचयति स्वः पश्येति क्रियासंबन्धेऽनेकप्रकारद
र्शनात्सत्त्ववाचित्वनिश्चयः। लोहितगङ्गमित्यादीनामव्ययानां सत्त्वधर्मनपुंसकत्वदर्शनाद्युक्तमेव सत्त्ववाचित्व

अपुरीति वक्तव्यम्॥ इह मा भूत्। अन्तरायां पुरि वसति॥ वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्॥ वाप्र
करणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानं कर्तव्यम्। द्वितीयायै द्वितीयस्यै। तृतीयायै तृतीयस्यै। विभाषा द्वितीयात
तृतीयाभ्यामित्येतन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः। उपसंख्यानमेवाऽत्र ज्यायः। इदमपि सिद्धं भव
ति। द्वितीयाय द्वितीयस्मै। तृतीयाय तृतीयस्मै॥ स्वरादिनिपातमव्ययम्॥ किमर्थं पृथग्ग्रहणं स्वरादी
नां क्रियते न चादिष्वेव पठ्येरन्। चादीनां वै असत्त्ववचनानां निपातसंज्ञा स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानाम
सत्त्ववचनानां च। अथ किमर्थमुभे संज्ञे क्रियेते न निपातसंज्ञैव स्यात्। नैवं शक्यम्। निपात एकाजनाङि
ति प्रगृह्यसंज्ञोक्ता सा स्वरादीनामप्येकाचां प्रसज्येत। क इव क्वेव। एवं तर्ह्यव्ययसंज्ञैवास्तु तच्चाऽशक्य
म्। वक्ष्यत्येतत्। अव्यये नञ्कुनिपातानामिति। तद्गरीयसान्यासेन परिगणनं कर्तव्यं स्यात्। तस्मात्
पृथग्ग्रहणं कर्तव्यम्। उभे च संज्ञे कर्तव्ये॥

म्। न निपातसंज्ञैवेति। प्राग्रीश्वरान्निपाताः स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति सूत्रन्यासः कार्य इत्यर्थः। स्वरादीनामिति। कि
मोऽद्विति अत्रत्ययोः दक्षिणादाजित्याचूके नूप्रभृतयस्तु क्तत एकाचः सन्तीति भावः। तच्चाऽशक्यमिति। अव्ययसं-
ज्ञायामेव सत्याम् अव्ययमेकाजनाङिति सूत्रं कर्तव्यं ततश्चाऽऽप्रभृतीनामपि प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः प्राप्नोति। अथ चा
दय एकाजनाङिति क्रियते तदा चादीनामसत्त्ववचनत्वविशेषणमलभ्यम्॥ ॥

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः॥ इह संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधाद्यद्यपि केवलस्य प्रत्ययस्य ग्रहणं तथापि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरस्तीति तदन्तस्याव्ययसंज्ञा विज्ञायते। तत्र वृत्तिकारेण व्याख्यातम्। असर्वा विभक्तिर्यस्मात्सोऽसर्वविभक्तिरिति। तत्र यदाऽयमर्थः। यस्मात्तद्धितस्याऽसर्वा विभक्तिः कार्या यस्मान्न सर्वा विभक्तिरुत्पद्यते इति तदा न दोषः। यदा तु यस्य तद्धितस्योत्पत्तौ निमित्तत्वेनाऽसर्वा विभक्तिराश्रिता सोऽसर्वविभक्तिः। यथा सर्वैकान्येति दाप्रत्ययस्य सप्तम्येवोत्पत्तिनिमित्तमित्यस्मिन्सूत्रार्थे विनानानेत्यस्याव्ययसंज्ञा न सिध्यति न हि विनञ्भ्यामित्यत्र प्रतिनियता काचिद्विभक्तिराश्रितेत्याह। असर्वविभक्ताविति। अतिव्याप्तिश्चाऽस्मिन्सूत्रार्थे दाक्षिरितीञः षष्ठ्येव निमित्तमिति संज्ञाप्रसङ्गात्। अविभक्तिनिमित्तस्येति। अश्रूयमाणविभक्तिक

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानम्॥ असर्वविभक्तावविभक्तिनिमित्तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। विनानाना। किं पुनः कारणं न सिध्यति। सर्वविभक्तिर्ह्यविशेषात्। सर्वविभक्तिर्ह्येष भवति। किं कारणम्। अविशेषेण विहितत्वात्॥ त्रलादीनां चोपसंख्यानम्॥ त्रलादीनां चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। तत्र। यत्र। ततः। यतः। ननु च विशेषेणैते विधीयन्ते। पञ्चम्यास्तसिल् सप्तम्यास्त्रलिति। वक्ष्यत्येतदितराभ्योऽपि दृश्यन्त इति। यदि पुनरविभक्तिः शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवतीत्युच्यते॥

मव्ययमविभक्तीत्युच्यते तन्निमित्तस्य यस्येष्यते न च प्राप्नोतीति तस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। न तु सामान्येनाऽविभक्तिनिमित्तस्य संज्ञाविधेयाविशालविशङ्कटादीनामपि प्रसङ्गात्। किं पुनरिति। एकवचनमुत्सर्ग इति वचनात्क्रमव्यतिक्रमे कारणाभावाद्विनानानेत्यत्रापि असर्वा विभक्तिरुत्पत्तौ निमित्तमिति प्रश्नः। सर्वविभक्तिरिति। अविशेषेणोत्पद्यन्ते उत्पन्नानां नियमः क्रियत इत्यव्ययात्सर्वा विभक्तय उत्पद्यन्त इत्यर्थः। अविशेषादिति। विशेषस्याऽनाश्रयणादित्यर्थः। त्रलादीनां चेति। आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वात्तसिलपि गृह्यते। वक्ष्यत्येतदिति। भवदादिप्रयोग एवाऽप्राप्तिश्चोद्यत इत्यर्थः। यदि पुनरिति। प्रयोगे योऽश्रूयमाणविभक्तिः सोऽव्ययमित्यर्थः। न च दधि मध्वित्यत्रातिप्रसङ्गो दध्नीत्यादौ विभक्तिश्रवणात्॥ ॥

अविभक्ताविति। अव्ययत्वादविभक्तित्वमविभक्तित्वादव्ययत्वमिति दोषः। अलिङ्गमसंख्यमिति। अविभक्तिर
व्ययमित्यस्य लक्षणस्य दूषितत्वात् अत्राऽपि तदेव दूषणमिति प्रदर्शनार्थो वाशब्दः। अलिङ्गसंख्यत्वस्य लौ-
किकत्वान्नात्रेतरेतराश्रयत्वमिति पूर्वपक्षः। एवमपीति। अर्थमपि कश्चित् क्वचित् शास्त्रादेव प्रतिपद्यत इ-
तिभावः। सिद्धं त्विति। वार्तिककारस्येतरेतराश्रयदोषः स्थित एवेति तु शब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः। भाष्यकारे

अविभक्तावितरेतराऽऽश्रयत्वादप्रसिद्धिः। अविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः संज्ञायाः। का इ
तरेतराश्रयता। सत्यविभक्तित्वे संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चाऽविभक्तित्वं भाव्यते। तदेतदितरेतरा
श्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते॥ अलिङ्गमसंख्यमिति वा॥ अथवाऽलिङ्ग
मसंख्यमव्ययसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। एवमपीतरेतराश्रयमेव भवति। का इतरेतराश्रयता। स
त्यलिङ्गासंख्यत्वे संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चाऽलिङ्गासंख्यत्वं भाव्यते। तदेतदितरेतराश्रयं भ
वति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। नेदं वाचनिकमलिङ्गता असंख्यता च। किं तर्हि।
स्वाभाविकमेतत्। तद्यथा। समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्ते अपरे न। तत्र कि
मस्माभिः कर्तुं शक्यम्। स्वाभाविकमेतत्। तत्तर्हि वक्तव्यमलिङ्गमसंख्यमिति। न वक्तव्यम्॥ सिद्धं
तु पाठात्। पाठाद्वा सिद्धमेतत्। कथं पाठः कर्तव्यः। तसिलादयः प्राक् पाशपः। शस्प्रभृतयः प्रा
क् समासान्तेभ्यः। मान्तः। तसिवती। कृत्वोऽर्थः। नानाञाविति। अथवा पुनरस्त्वविभक्तिशब्दोऽव्य
यसंज्ञो भवतीत्येव। ननु चोक्तमविभक्तावितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति॥

णा त्वितरेतराश्रयदोषः परिहृत इति वाशब्दार्थस्तु शब्दो व्याख्यातः। य एवं प्रकारवचने थाल् स एव प्रत्नादि
भ्यो विधीयत इति नाऽव्याप्तिः। मान्त इति। आम् अम्। तसिः प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः तेनैकादिकृतसिश्चेति। कृत्वो
ऽर्थाः कृत्वसुच् सुच् धाः। अथवेति। वृद्धव्यवहारादेव शब्दार्थसंबन्धाऽवगमादेकत्वादिव्यवहारवदलिङ्गाऽ
संख्यत्वमप्यव्ययार्थस्य प्रसिद्धमित्यर्थः।

अत्रैवोपपत्तिमाह। तच्चापीति। किंचिदिति। अव्ययानां द्वैविध्यमेवेति प्रतिपाद्यते अलिङ्गासंख्यत्वप्रतिपादनाय। अन्ये त्वाहुः। किंचिदव्ययं क्रियाप्रधानं किंचित्साधनप्रधानम्। अन्यत्तु नापि क्रियाप्रधानं नापि साधनप्रधानम्। यथा स्वः पश्य। लोहितगङ्गम्। उन्मत्तगङ्गं देश इति। तथा चाऽत्र नपुंसकत्वम्। अव्ययीभावश्चेत्यन्वाख्यायते पूर्वं वच- भाष्यकारेणोक्तं स्वरादीनां पुनः सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां चेति। तस्माद्बाहुल्याभिप्रायेणाऽलिङ्गमसंख्यमव्ययमित्युच्यते। उच्चैर्नीचैरिति सप्तम्यर्थे वर्तत इति साधनप्रधानता। हिरुक् पृथगिति। क्रियाविशेषणत्वादे

नैष दोषः। इदं तावदयं प्रष्टव्यः। यद्यपि तावद्वैयाकरणा विभक्तिलोपमारभमाणा अविभक्तिकाञ्छब्दान्न प्रयुञ्जते। ये त्वेते वैयाकरणेभ्योऽन्ये मनुष्याः कथं तेऽविभक्तिकाञ्छब्दान्न प्रयुञ्जत इति। अभिज्ञाश्च पुनर्लौकिका एकत्वादीनामर्थानाम्। आतश्चाभिज्ञाः। अन्ये नहि वक्तारो नैकं गां क्रीणन्ति। अन्ये नह्वावन्ये न त्रीन्। अभिज्ञाश्च न च प्रयुञ्जते। तदेवं संदृश्यताम्। अर्थरूपमेवैतदेवंजातीयकं येनाऽत्र विभक्तिर्न भवतीति। तच्चाप्येतदेवमनुगम्यमानं दृश्यताम्। किंचिदव्ययं विभक्त्यर्थप्रधानं किंचित् क्रियाप्रधानम्। उच्चैर्नीचैरिति विभक्त्यर्थप्रधानम्। हिरुक् पृथगिति क्रियाप्रधानम्। तद्धितश्चाऽपि कश्चिद्विभक्त्यर्थप्रधानः। कश्चित् क्रियाप्रधानः। तत्र यत्रेति विभक्त्यर्थप्रधानः। विनानानेति क्रियाप्रधानः। न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति। अथाऽप्यसर्वविभक्तिरित्युच्यते। एवमपि न दोषः। कथम्।

णां क्रियाप्राधान्यम्। क्रियापदप्रयोगमन्तरेणापि पृथग्देवदत्त इत्यादिप्रयोगः क्रियाऽऽक्षेपादुपपद्यते। एवं पृक्ति स्वाभाव्याच्चैकस्मिन्नर्थे विधीयमानयोस्तेनैकदिक्कृतसिश्चेत्यणतसोर्भिन्नधर्मत्वम्। तत्र पैलुमूलमिति द्रव्यं प्राधान्येनाभिधीयते। पीलुमूलत इति तु द्रव्योपसर्जनस्तत्तीयार्थ इति तस्य साधनप्रधानता।

अद्यत्व इति। सूत्रारम्भकाल इत्यर्थः। पूर्वं हि [illegible] सूत्रं प्रत्याख्यातम्। अतिबह्विति। एकस्मिन्नित्यपनीय एकवचनमिति सूत्रं कर्तव्यम्। ततो द्विबह्वोर्द्विवचनबहुवचने इत्येवं कर्तव्यम्। तेन द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचने भविष्यतः। एकवचनं त्वेकस्मिन्नपि भविष्यति अलिङ्गसंख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च। ननु कर्मणि द्वितीयेत्यादीनां कर्मादिषु द्वि-तीयादीनां नियतत्वात्कथमेकवचनमव्ययेभ्यः स्यात्। नैष दोषः। एतदर्थमेवैकवचनमित्येतत्क्रियते अप्राप्तप्राप-णार्थम्। तेन कर्माद्यभावेऽपि भवति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु प्राप्तं द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाध्यते। न सर्वा विभक्तय उत्पत्तौ नि-मित्तमस्येति येन वृत्तिकारेण व्याख्यातं तन्मतं दूषितम्। इदानीं वृत्तिकारान्तरमतं विशेषदर्शनेन संस्क्रियते। न चाप्ये-वमिति। एवं विग्रहे सर्वशब्दस्य प्रकारकार्त्स्न्येऽपि वर्तनादेकवचनमात्रोत्पत्तावपि सर्वा विभक्तयः सन्त्यव्ययेभ्य उत्प-

इदं चाऽप्यद्यत्वे अतिबहु क्रियते। एकस्मिन्नेकवचनम्। द्वयोर्द्विवचनम्। बहुषु बहुवचनमिति। कथं तर्हि। एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते। तस्य द्विबह्वोरर्थयोर्द्विवचनबहुवचने बाधके भविष्यतः। न चाप्येवं विग्रहः करिष्यते। न सर्वाः असर्वाः। असर्वा विभक्तयो यस्मादिति। कथं तर्हि। न सर्वा असर्वा असर्वा विभक्तिरस्मादिति। त्रिकं पुनर्विभक्तिसंज्ञम्।

द्यन्ते इति न स्यादसर्वविभक्तित्वम्। कथं तर्हीति। द्रव्यकार्त्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दः। एकवचनमात्रोत्पत्तौ निरवशेषा विभ-क्तिर्नोत्पन्ना भवतीति भवत्येवाऽसर्वविभक्तित्वम्। यदा त्वयं न्यायः प्रथमाऽतिक्रमे कारणाभावात्प्रथमाया एवैकव-चनमव्ययेभ्य उत्पद्यत इति तदा असर्वा विभक्तयो यस्मादित्यपि विग्रह आश्रिते न दोषः। यदा तु खलेकपोतिकान्याये-न सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षस्तदैतदुक्तम्। अव्ययीभावादप्येकवचनमात्रमेवोत्पद्यते। तावतैव तृतीयासप्तम्योर्बहुल-मित्यस्योपपादनात्।

॥

एवं गतइति। यदा असर्वविभक्तिरस्मादिति विग्रह आश्रीयते। तदैवं विज्ञाते सत्येतावल्लक्षणमस्तु सर्वविभक्त्यव्यय मिति पञ्च सूत्री न कर्तव्या॥ एतदसर्वविभक्तित्वं कृत्यपि तुल्यम्। यस्य कृन्मेजन्तइत्यनेनाऽव्ययसंज्ञेष्यते। मान्तस्येति। सूत्रोपलक्षणम्। ततः परइति। कृन्मेजन्तइत्यस्मात् सूत्रात्परे कृदर्थाः कृत्संज्ञाविषयाः क्त्वातोसुन्कसुनइत्यर्थः। ग्रहणेनोच्चारणेन प्रतिपदमित्यर्थः। योगाश्च न कर्तव्याः स्वरादिनिपातमव्ययमित्येवमादयः पञ्चैते सुपसंहारः। इत्थानीमतिव्याप्तिपरिहारार्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यं तस्मिन् कृते कृन्मेजन्तइत्याद्यपि कर्तव्यमिति दर्शयति। कृत्तद्धिताना-

एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्यं ग्रहणं न तत्र। ततः परे चाभिमतान कार्यास्त्रयः कृदर्थाग्रहणेन योगाः॥१॥ कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रितायै। तेषां प्रतिषेधो भवतीति वक्तव्यम्। इह मा भूत्। एको द्वौ बहवइति। तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे नेयमव्यय संज्ञा क्रियते सेह न प्राप्नोति। परमोच्चैः परमनीचैरिति। तदन्तविधिना भविष्यति। इहापि तर्हि प्राप्नोति। अत्युच्चैः। अत्युच्चैसौ। अत्युच्चैसइति। उपसर्जनस्येति प्रतिषेधो भविष्यति। स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्तव्यः। सर्वनामसंज्ञायां प्रकृतः प्रतिषेध इहानुवर्तिष्यते। स वै तत्र प्रत्याख्यायते। यथा स तत्र प्रत्याख्यायते इहापि तथा शक्यः प्रत्याख्यातुम्। कथं च स तत्र प्रत्याख्यायते। महतीयं संज्ञा क्रियतइति। इहापि च महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र महत्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। अन्वर्था संज्ञा यथा विज्ञायेत। न व्येतीत्यव्ययमिति।

मिति। संख्याविशेषमिति। तन्निष्ठस्त्यर्थमित्यर्थः। तेषामिति। असति तद्धितग्रहणे एकादीनामतद्धितान्तानामप्यसर्वविभक्तित्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यादिति तद्धितग्रहणं कर्तव्यम्। तस्मिन् कृते स्वरादिग्रहणं कर्तव्यम्। स्वरादीनामतद्धितान्तत्वात्। ननूभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वं तथा गोदौ वरणाइति तत एषामपि तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञाप्रसङ्गइत्याह। कृत्तद्धितानामिति। प्रतिपदं तद्धिताः पठितव्या येषामव्ययसंज्ञेष्यतइत्यर्थः। तस्माद्गणपाठ एवाश्रयितव्यः प्रपञ्चार्थे सुसूत्रारम्भः। तदन्तविधिनेति। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनेनेति भावः। अत्युच्चैसाविति। शक्तिप्रधानान्यप्यव्ययानि द्विति विषये शक्तिमत्प्रधानानि भवन्ति। यथा दोषामन्यमहः। दोषाभूतमहरिति। तत उच्चैःशब्दस्य प्रक्रियायां द्वितीयान्तस्य समासः।

॥

क्व पुनरिति। श्लोके सप्तमीनिर्देशात्प्रश्नेऽपि सप्तमी निर्दिष्टा। सदृशमिति। लिङ्गविशेषप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्। विभक्तिष्विति। कारकेषु। तत्र यानि साधनप्रधानानि अव्ययानि तेषां प्रत्ययान्तरानावेशात् क्रियाप्रधानानां च शक्तिसंबन्धाभावात् सर्वासु च विभक्तिष्वित्युक्तम्। वचनेष्विति। एकत्वादिषु। अव्ययीभावस्य शक्तिलिङ्गविशेषयोगेऽपि वचनादव्ययत्वम्। यथा स्वत्यादीनां कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। तत्र यान्यसत्त्वभूतार्थाऽभिधायीन्यव्ययानि तेषां लिङ्गादिभिरयोगः। तेषां द्रव्यधर्मत्वात्। सत्त्ववाचिनामपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तदयोगो यथा युष्मदस्मदोर्लिङ्गाऽयोगः। केचित्तु लिङ्गादिविशेषणाऽयोगात् तत्सामान्येन तु योगमव्ययानामाहुः। तदयुक्तम्। लिङ्गादिसामान्यसद्भावे प्रमाणाभावात्। यन्न व्येतीति। नानात्वं न गच्छतीति सत्त्वधर्मान्न गृह्णातीत्यर्थः॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिति। किं मेजन्तग्रहणेन कृद्विशेष्यते पूर्वं पश्चात्तु कृता तदन्त-

क्व पुनर्न व्येति। स्त्रीपुंनपुंसकानि सत्त्वगुणाः। एकत्वद्वित्वबहुत्वानि च। एतानर्थान्केचिद्वियन्ति केचिन्न वियन्ति। येन वियन्ति तदव्ययम्॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥ कृन्मेजन्तः॥ कथमिदं विज्ञायते। कृद्यो मान्त इति आहोस्वित् कृदन्तं यद् मान्तमिति। किं चाऽतः। यदि विज्ञायते कृद्यो मान्त इति कारयांचकार हारयांचकारेत्यत्र न प्राप्नोति। अथ विज्ञायते कृदन्तं यन्मान्तमिति। प्रतामौ प्रतामः। अत्रापि प्राप्नोति। यथेच्छसि तथास्तु। अस्तु तावत्कृद्यो मान्त इति। कथं कारयांचकार हारयांचकारेति। किं पुनरत्राऽव्ययसंज्ञया प्रार्थ्यते। अव्ययादिति लुग् यथा स्यादिति।

विधिः। आहोस्वित्पूर्वं कृता तदन्तविधिः पश्चात्तु कृदन्तं मेजन्तग्रहणेन विशेष्यत इति प्रश्नः। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनात् तदन्तविधिः। अथवा अन्वर्थसंज्ञाऽऽश्रयणात्प्रत्ययग्रहणे संज्ञाविधावप्यत्र तदन्तविधिर्भवति। नहि केवलस्य प्रत्ययस्याऽप्रयोगार्हस्य नानागमनमनानागमनं वाऽसंभवति। कारयांचकारेति। लिडन्तं कृत्तु स च मान्तो न भवति। प्रतामाविति। क्विपि लुप्ते प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तमेतद्भवति श्रुत्या च मान्तम्। अव्ययादिति लुगिति। ननु हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धत्वात्किं लुका प्रयोजनम्। यदा तर्ह्यनुप्रयोगवशाद्द्वित्वबहुत्वाऽवगतिस्तदाऽस्ति द्विवचनबहुवचनोत्पत्तिरिति लुगेषितव्यः। अकच्तु न भवत्यपरिसमाप्तार्थत्वादज्ञातादिभिर्योगाभावाच्च। ॥

इष्यते चेति। पूर्वोक्ताद्धेतोस्तरबाद्यनुत्पादादनुप्रयोगएवतरबाद्युत्पत्तिः समासार्थस्यप्रकर्षादियोगादित्यर्थः। तत्रै-
वार्थज्ञापकमाह। आतश्चेति। तत्रह्युक्तंव्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति। प्रपूर्णानूष्णाब्द्धमिति। तस्यमोनोधातोरितिनत्वस्याऽसि-
द्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमितिभावः। तुल्यजातीयस्यधातोर्नियमेनव्यावृत्तिःक्रियतेइतिकारयांचकारेतिभवत्येवमान्त-
स्याव्ययसंज्ञा। प्राणतेजनइत्यस्यतुप्रप्राणितिरूपंनभवति। तस्यक्विबन्तस्यप्रयोगादर्शनात्। लावयतेर्लौरित्य-
स्याऽपिनभवति। अस्मादेवज्ञापकाद्वालाक्षणिकत्वाद्धौकारस्य। अनिकारोकारेति। एचएतद्विशेषणंनमकार

माभूदेवम्। आमइत्येवंभविष्यति। नसिध्यति। लि‍ङ्ग्रहणंतत्राऽनुवर्तते। लि‍ङ्ग्रहणंतत्रनिवर्तिष्य
ते। यदिनिवर्ततेप्रत्ययमात्रस्यलुक्प्राप्नोति। इष्यतेचप्रत्ययमात्रस्य। आतश्चेष्यते। एवंह्याह। कृ-
ञ्चाऽनुप्रयुज्यतेलिटीति। यदिचप्रत्ययमात्रस्यलुग्भवतिततएतदुपपन्नंभवति। अथवापुनरस्तु
कृदन्तंयन्मान्तमिति। कथंप्रतामौप्रतामइति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनप्रत्ययलक्षणेनाव्यय
संज्ञाभवतीति। यदयंप्रपूर्णानूष्णाब्दंस्वरादिषुपठति॥ कृन्मेजन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिः॥ कृन्मे
जन्तश्चानिकारोकारप्रकृतिरितिवक्तव्यम्। इहमाभूत्। आधयेआधेः। चिकीर्षवेचिकीर्षोरिति॥
अनन्यप्रकृतिरितिवा॥ अथवाअनन्यप्रकृतिःकृदव्ययसंज्ञोभवतीतिवक्तव्यम्। किंपुनरत्रज्यायः। अन
न्यप्रकृतिरितिवचनमेवज्यायः। इदमपिसिद्धंभवतिकुम्भकारेभ्योनगरकारेभ्यइति। तत्तर्हिवक्तव्यम्॥ न
वासंनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति॥ नवावक्तव्यम्। किंकारणम्। संनिपातलक्षणोविधिर
निमित्तंतद्विघातस्येत्येषापरिभाषाकर्तव्या। कः पुनरत्रविशेषः। एषावापरिभाषाक्रियेत। अनन्यप्रकृति
रितिवोच्येत। अवश्यमेषापरिभाषाकर्तव्या। बहून्येतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानि।

स्यव्यवच्छेद्याऽसंभवात्। आधयइति। गुणेकृतेअन्तरङ्गबहिरङ्गयोरितिन्यायादव्ययसंज्ञास्यान्नत्वयादयः। अन्तरङ्गत्वा
देवचसुब्लुक्स्यात्। परिभाषान्तरप्रयोजनकथनार्थेलक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्येतदनाश्रितम्। लाक्षणिकंह्यनुमेयंप्रतिपदोक्तं
तुप्रत्यक्षमितितस्यैवग्रहणंन्याय्यम्। संनिपातलक्षणइति। संनिपातः संश्लेषः। तन्निमित्तोयोविधिः सतद्विघातस्याऽनिमित्तंसंनिपातं-
योविहन्तितस्येत्यर्थः॥ ॥

ग्रामणिकुलमिति। इकोह्रस्व इति पूर्वोत्तरपदसंनिपातनिमित्तं ह्रस्वत्वं तुको निमित्तम्। तुकि हि सति पूर्वोत्तरपदयोरानन्तर्यविघातः। यदा तु ह्रस्वमात्रस्य तुगागमो न तदन्तस्य अवयवावयवश्च समुदायावयवो न भवतीति तदैतत्प्रयोजनं नत्वन्यथा। बहिरङ्गमिति। द्विपदाश्रयत्वात्। यदपि ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वत्वं तदपि अर्थाश्रयत्वाद्बहिरङ्गम्। तुक्तु वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गः। यद्वि तु संनिपातलक्षणइत्याश्रीयते तदा ग्रामणिच्छत्रमित्यत्रापि तुग्नस्यात्। ह्रस्वत्वतुगागमयोस्तत्र साम्यादन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गत्वं नास्तीति च्छ्लक्षणस्तुक् सिद्धो भवति। असिद्धो नलोप इति। नलोपः

कानि पुनस्तानि। प्रयोजनं ह्रस्वत्वं तुग्विधेर्ग्रामणिकुलम्। ग्रामणिकुलं सेनानिकुलमित्यत्र ह्रस्वत्वे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। बहिरङ्गं ह्रस्वत्वम् अन्तरङ्गस्तुक्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। नलोपो वृत्रहभिः। वृत्रहभिर्भ्रूणहभिरित्यत्र नलोपे कृते ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। असिद्धो नलोपः तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति॥ उदुपधत्वमकित्त्वस्य निकुचिते॥ उदुपधत्वमकित्त्वस्यानिमित्तम्। क्व। निकुचिते। निकुचितमित्यत्र नलोपे कृते उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्यामित्यकित्त्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्राऽकित्त्वम्। न धातुलोप आर्द्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति॥ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यामुना॥ नाभावो यञि दीर्घत्वस्यानिमित्तम्। क्व। अमुना।

सुप्स्वरेत्यसिद्धं बहिरङ्गमिति वा। निकुचित इति। कुञ्चेर्भावे क्तप्रत्ययः। अनिदितामिति नलोपः। तत्र कित्त्वनिमित्तमुदुपधत्वमुदुपधाद्भित्यकित्त्वस्यानिमित्तमिति गुणो न भवति। अमुनेति। न मुन इत्यस्यायमर्थः। नेकर्तव्ये मुभावः सिद्धो भवति न तु ने परतो यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति तत्र तथा च मुभावस्यासिद्धत्वादकारान्तत्वाद्दीर्घप्रसङ्गः। तस्मिन् कृते अदसोऽसेरिति दीर्घस्य दीर्घ ऊकारः प्राप्नोति ततश्चामूनेति स्यात्। उकारसंनिपातनिमित्तस्तु नाभावो दीर्घत्वस्याऽनिमित्तमिति सिद्धममुनेति। ॥

नमुटादेश इति। अनेकविभक्त्यन्तस्तत्र समास आश्रितः। टाया आदेशः टायामादेश इति। उपादास्तेति। एज्विषय आ-
त्वविधानादकित्त्वसंनिपातनिमित्तमात्वं स्याघ्वोरिच्चेति कित्त्वस्याऽनिमित्तं कित्त्वसंनियुक्तं चेत्त्वमिति कित्त्वाभावे न भव
ति। यदयमिति। ननु समस्तार्थमेतत्स्यात्। प्रियतिसृणां ब्राह्मणानामिति। अत्र ह्यङ्गं पुंसि वर्तत इति नास्ति ङीपः प्राप्तिरि-
ति केचित्। तदयुक्तम्। नहि ङीब्विधानेऽङ्गाधिकारोऽस्ति तत्राऽवयवस्य स्त्रीत्ववृत्तित्वाद् ङीपः प्राप्तिः केन वार्यत इति-

नाभावे कृते अतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न
दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत्। नमुटादेश इति॥ आत्त्वं कित्त्वस्योपादास्त॥ आत्त्वं-
कित्त्वस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति। आत्वे कृते स्याघ्वोरिच्चेतीत्त्वं प्राप्नोति। सं-
निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्।
दीङः प्रतिषेधः स्याघ्वोरित्त्व इति॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेः॥ तिसृचतसृत्वं ङीब्विधेरनिमित्तम्। क्व।
तिस्रस्तिष्ठन्ति चतस्रस्तिष्ठन्तीति। तिसृचतस्रभावे कृते ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् प्राप्नोति। संनिपातलक्ष
णो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
न तिसृचतसृभावे कृते ङीब् भवतीति। यदयं न तिसृचतसृ इति नामीति दीर्घत्वस्य प्रतिषेधं शास्ति। इ-
मानि तर्हि प्रयोजनानि। पूतानि सहस्राणि। नुमि कृते ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा प्राप्नोति। संनिपातल
क्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति।

ज्ञापकमेव। ज्ञापकादेव च सिद्धत्वात् स्वस्रादिषु नयोः पाठो न कर्तव्यो भवति। पूतानीति। विभक्तिसंनिपातनिमित्तो नु
मागमः षट्संज्ञाहेतुकस्य विभक्तिलुको न निमित्तम्। ष्णान्ता षडित्यन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थमित्यत्र न भविष्य
तीति चेत्। संख्यासंप्रत्ययार्थं बहुव्रीह्यर्थं तत्स्यादित्यदोषः।

शाकटायनिति। विभक्तिसंनिपातकृतमलं यदिदं टापोऽनिमित्तं स्यादानन्तर्यविहन्यते। पुंस्त्रीये च कार्येऽन्तादिवद्भावो नाऽऽनन्तर्ये लौकिके टापि च सति शाकटायामिति स्यात्। अच्च घेरिति तपरकरणेनाऽप्यत्र टाबू निवर्तयितुं शक्यते इदुतोर्ह्रिस्यानेमात्रिक एवाकारो भविष्यति भाव्यमानत्वाद्वा सवर्णस्याकारो ग्राहको न भविष्यतीति लक्षणान्तरेणाऽपि प्राप्तस्य दीर्घत्वस्य निराकरणार्थं तपरकरणं संपद्यते। इयेषेति। आमि सति लुक् स्यादिति प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य विघातः स्यात्। उषविदेति विकल्प ओषांचक्रतुः ऊषतुरित्यादौ सावकाशः इत्युवोषेति नित्य आम् प्रसज्येत। प्रतिपदविधेस्तु बलवत्त्वात्परत्वाच्चात्रापि विकल्पेनैव भाव्यमित्यनुदाहरणमेतत्। गुरुमत इति नित्ययोगे मतुबाश्रयणाद्

शाकटौपद्धतौ। अन्त्वे कृते अतइति टाप् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति। इयेष। उवोष। गुणे कृते इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ इत्याम् प्राप्नोति। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न दोषो भवति॥ तस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य॥ तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषो वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यात्। क्व। अतइञ् दाक्षिः। प्लाक्षिः। न प्रत्ययः संनिपातलक्षणः। अङ्गसंज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यात्॥ आत्त्वं पुग्विधेः ज्ञापयति॥ आत्त्वं पुग्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। ज्ञापयतीति॥

पिप्राकयोऽत्राममभावः प्रतिपादयितुम्। दाक्षिरिति। प्रयोगे व्यवस्थितस्यैवेकारस्याऽन्वाख्यानमनेन क्रियत इति संनिपातलक्षणत्वं प्रत्ययस्य संभाव्यते। न प्रत्यय इति। कल्पितप्रकृतिप्रत्ययविभागेनाऽन्वाख्यानात्प्रकृतेरविद्यमान एव प्रत्यय उत्पाद्यत इत्याशयः। अङ्गसंज्ञेति। सत्यामङ्गसंज्ञायामकारलोप इति स्यादानन्तर्यविघातः तत्र वर्णविचालस्याऽनिमित्तं स्यादिति अङ्गसंज्ञाद्वारेणेत्यर्थः। अत्र केचिद् वर्णाश्रय इति व्याचक्षते। तेषामात्रेयाद्युदाहरणम्। अन्ये त्ववर्णाश्रय इत्यकारप्रश्लेषमाहुः। ज्ञापयतीति। णिचि वृद्धौ कृतायामात्त्वं पुको न निमित्तं स्यात्। अङ्गस्य य आकारस्तस्य पुगित्यवयवभक्तं पुकं मत्वा दोषोपन्यासः। ॥

अग्निमानिति। पूर्वमुदात्तमाश्रित्य मतुप उदात्तत्वं क्रियमाणं पूर्वस्य निघातं न कुर्यात्। परमवाचेति। अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति विभक्त्युदात्तत्वं विधीयमानं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। मा भूदिति। हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रे दीर्घग्रहणमदृष्टे

पुगह्रस्वत्वस्यादीदपत्॥ पुगह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व। अदीदपदिति॥ त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः॥ त्यदाद्यकारष्टाब्विधेरनिमित्तं स्यात्। क्व। यासेति॥ इड्विधिराकारलोपस्य ययिवान्॥ इड्विधिराकारलोपस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व। ययिवान् तस्थिवानिति॥ मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य॥ मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व। अग्निमान् वायुमान् परमवाचा परमवाचे इति॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्य॥ नदीह्रस्वत्वं संबुद्धिलोपस्याऽनिमित्तं स्यात्। क्व। नदि कुमारि किशोरि ब्राह्मणि ब्रह्मबन्धु इति। नदीह्रस्वत्वे कृते एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेरिति संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। ङ्यन्तादित्येवं भविष्यति। न सिध्यति। दीर्घादित्युच्यते ह्रस्वान्ताच्च न प्राप्नोति। इदमिह संप्रधार्यम्। ह्रस्वत्वं क्रियतां संबुद्धिलोप इति। किमत्र कर्त्तव्यम्। परत्वाद्ध्रस्वत्वम्। नित्यः संबुद्धिलोपः। कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति अकृतेऽपि। अनित्यः संबुद्धिलोपः। न हि कृते ह्रस्वत्वे प्राप्नोति। किं कारणम्। संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति।

दमुच्यते। तत्र कृतेऽपि ह्रस्वत्वे स्थानिवद्भावाद्भविष्यतीति भावः। ब्रह्मबन्धुशब्दापेक्षया चैनैतदुच्यते। तस्याङ्याबन्तत्वात्। नित्य इति। कार्यतावन्नित्यम्। तद्येन केन चिल्लक्षणेन भवत्विति भावः। संबुद्धिलोपस्यावकाशो हे देवदत्तेति। ॥

भूयांसो वेति। दुष्टत्वप्रतिपादनाय प्रकर्षारोपः। सर्वादिषु समशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायस्य सर्वनामसंज्ञाविधानात् तुल्यवाचिनोऽत्र समादिति प्रयोगः। अस्ति समशब्दः सर्वपर्यायः। यथा समराज्यं वर्तते सर्वेषां राज्यं वर्तत इत्यर्थः। वेदेऽपि मानः समस्य दूढ्य इति प्रयोगः। सर्वस्य दुर्धियो मान इत्यर्थः। तत्र प्रयोजनानामल्पत्वात्तान्येवोपसंख्यातव्यानीत्यर्थः। प्रतिविधेयमिति। तत्र विधानसामर्थ्यादाङ्गो वर्णविचालो भविष्यति। कष्टायेति ज्ञापकाद्धशब्दे दीर्घो भविष्यति। नयासयोरिति लिङ्गाद् वृभविष्यति। यथि वानिति वस्त्वेकाजादित्ययं नियम इटो न तत्पूर्वोऽयं विधिरिति आकारस्य

एते दोषाः समा भूयांसो वा। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया। न हि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम्। न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते। दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः। प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्। कुत एतत्। न हि दोषाणां लक्षणमस्ति। तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥ अव्ययीभावश्च ॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनं लुङ्मुखस्वरोपचाराः॥ अव्ययीभावस्याऽव्ययत्वे प्रयोजनम्। किम्। लुङ्मुखस्वरोपचाराः। लुक्। उपाग्नि प्रत्यग्नि। अव्ययादिति लुक् सिद्धो भवति। मुखस्वरः। उपाग्निमुखः प्रत्यग्निमुखः। नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इत्येष प्रतिषेधः सिद्धो भवति। उपचारः। उपपयःकारः। उपपयःकाम इति। अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्येति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम्। परिगणनमित्याह।

लोपः। क्नापयतीत्याकारान्तभक्तः पुगव्यवधायकः। अदीदपदिति लिङ्गाद्ध्रस्वः। यदयं मारणतोषणेति जानातेर्मित्वमुपधाह्रस्वार्थं शास्ति तज्ज्ञापयति पुकि कृते उपधाह्रस्वत्वं भवतीति न हि जानातेरकृते पुकि ह्रस्वभाविन्युपधा भवति। अग्निमानिति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति परिभाषा स्वरविषया संनिपातपरिभाषां बाधते। एङ्ह्रस्वादित्यत्रापि गुणात्संबुद्धेरिति वक्तव्ये ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यात् संनिपातपरिभाषाऽभावः। दवीत्यत्र छन्दसि गुणाभावपक्षे छान्दसो लुग्भविष्यति॥ अव्ययीभावश्च। प्रयोजनमिति। मुखस्वरोपचारौ निवर्त्यमानौ प्रयोजनम्। यथा मशकार्थो धूम इति। ॥

अपिखल्विति। एवंखल्वित्यर्थः। परिगणनमनेनदृढीक्रियते। उपाग्न्यधीयानेति। अग्निसमीपेऽधीयानेत्यर्थः। तत्रषष्ठ्या
मन्वितकारकवचनमितिपराङ्गवद्भावोभवति। नचैकमिति। सामान्यलक्षणमेकप्रयोजनार्थंनकर्तव्यमित्यर्थः। तत्रैवायमिति। नचो
क्तंतस्मान्मुखस्वरेणाऽत्रभवितव्यमित्याहुः। अन्येतुवर्णयन्ति। अनव्ययमव्ययंभवतीत्यन्वर्थसंज्ञानान्मुखस्वरनिवृत्तिर्भवतीतिनार्थः
सूत्रेणेति। केचित्तुस्वरादिपाठात्सिद्धायामव्ययसंज्ञायांपुनर्वचनमनित्यत्वज्ञापनार्थंतेनकतिपयान्येवाव्ययकार्याणिभवन्तीति

अपिखल्वप्याहुः। यदन्यदव्ययीभावस्याऽव्ययकृतंप्राप्नोतितस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइति। किंपुनस्तत्। पराङ्गवद्भा
वः। पराङ्गवद्भावेऽव्ययप्रतिषेधश्चोदितः। उच्चैरधीयाननीचैरधीयानेत्येवमर्थम्। सदृहापिप्राप्नोति। उपाग्न्यधीया
नप्रत्यग्न्यधीयान। अकच्चाव्ययग्रहणंक्रियतेउच्चकैर्नीचकैरित्येवमर्थम्। तदिहापिप्राप्नोति। उपाग्निकंप्रत्यग्निक
मिति। सुमिअव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषामन्यमहर्दिवामन्यारात्रिरित्येवमर्थम्। सदृहापिप्राप्नोति। उपकुम्भंमन्यउ
पमणिकंमन्यइति। अस्यच्वौ। अव्ययप्रतिषेधश्चोद्यते। दोषाभूतमहर्दिवाभूतारात्रिरित्येवमर्थम्। सदृहापिप्राप्नो
ति। उपकुम्भीभूतम्। उपमणिकीभूतम्। यदिपरिगणनंक्रियतेनार्थोऽव्ययीभावस्याऽव्ययसंज्ञया। कथंयान्यव्ययी
भावस्याव्ययत्वेप्रयोजनानि। नैतानिसन्ति। यत्तावदुच्यतेलुगिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। भवत्यव्ययीभावाल्लु
गिति। यदयंनाव्ययीभावादतइतिप्रतिषेधंशास्ति। उपचारइति। अनुत्तरपदस्थस्येतिवर्तते। तत्रमुखस्वरएकःप्रयो
जयति। नचैकंप्रयोजनंयोगारम्भंप्रयोजयति। यद्येतावत्प्रयोजनंस्यात्तत्रैवायंब्रूयान्नाव्ययादव्ययीभावाच्चेति॥ शि
सर्वनामस्थानम्॥ सुडनपुंसकस्य॥ शिसर्वनामस्थानंसुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधः॥ शिसर्वनामस्थानं
सुडनपुंसकस्येतिचेज्जसिशिप्रतिषेधःप्राप्नोति। कुण्डानितिष्ठन्ति। वनानितिष्ठन्ति॥ असमर्थसमासश्च॥ असम
र्थसमासश्चाऽयंद्रष्टव्योऽनपुंसकस्येति। नहिनञोनपुंसकेनसामर्थ्यम्। केनतर्हि। भवतिना। नभवतिनपुंसकस्येति।

नार्थःपरिगणनेनेत्याहुः। तेषांवचनमन्तरेणाविशेषेप्रमाणाभावः॥ शिसर्व॥ सुडनपुंसकस्येतिचेदिति। अस्मिन्सूत्रन्यासेदोषः
। सुट्स्त्रीपुंसयोरित्यस्मिन्न्यासेनदोषइत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयेणपूर्वपक्षः। पर्युदासाश्रयेणसिद्धान्तः॥ ॥

अप्राप्तेर्वेति। प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्यदोषः। तत्रसुडित्यनेन याप्राप्तिस्सा निषिध्यते न तु शिसर्वनामस्थानमिति प्राप्तिः। अन्यथा शि सर्वनामस्थानमितिनिरवकाशं स्यात्। नपुंसकस्यैव हि शिः संभवति। ननु चेयमिति। परत्वादित्यर्थः। प्रतिषेधयुक्तायुक्तत्वाच्चविरोधसद्भावः। तत्र परत्वात् सुडिति प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते तामपि प्रतिषेध इति दोषः। नोत्सहत इति। अपवादविषयपरिहारेणाऽस्याः प्रवर्तनादित्यर्थः। अथ वैतर्हीति। इदानीमित्यर्थः। तत्र स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति

यत्तावदुच्यते। शि सर्वनामस्थानं सुड नपुंसकस्येति चेज्जसि शि प्रतिषेध इति॥ नाप्रतिषेधात्॥ नायं प्रसज्यप्रतिषेधो नपुंसकस्य नेति। किं तर्हि। पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति। नपुंसके न व्यापारः। यदि केन चित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति॥ अप्राप्तेर्वा॥ अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा निषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधते। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यदप्युच्यते। असमर्थसमासश्चायं द्रष्टव्य इति। यद्यपि वक्तव्यः। अथ वैतर्हि बहूनि प्रयोजनानि। कानि। असूर्यंपश्यानि मुखानि। अपुनर्गेयाः श्लोकाः। अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति॥ नवेति विभाषा॥ नवेति विभाषायामर्थसंज्ञाकरणम्॥ नवेति विभाषा यामर्थस्य संज्ञा कर्तव्या। नवा शब्दस्य योऽर्थस्तस्य संज्ञा भवतीति वक्तव्यम्।

वचनं ज्ञापकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समासोऽस्तीति॥ नवेति॥ नवेति विभाषायामिति। समुदायस्यानुकरणत्वादनुकरणस्य चानुकार्येणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वे सति विभक्त्युत्पत्तिः। स्त्रीप्रत्यये च तदादिनियमाभावाद्याडामौ भवतः। अथवा नवेत्युच्चार्यया विभाषा कृता तस्यामिति व्याख्या। तत्र लोके क्रियापदसंनिधाने नवाशब्दयोर्योऽर्थो योत्यो विकल्पप्रतिषेधलक्षणः स संज्ञीत्यर्थः। अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु नवाशब्दावेवाऽऽदेशौ स्याताम्।

घुग्रहणेष्विति। शब्दस्य संज्ञाकरणात्प्रदेशेषु तस्यैव संप्रत्ययइत्यर्थः। इतिकरणइति। क्रियतइतिकरणः कर्मणिल्यु ट्। इतिश्चासौ करणश्चेति समासः। क्रियतइतिसामान्यविशेषभावेन निर्देशः। शब्दाधिक्यादिति। उपहासपरमेत- च्चोद्कस्य वचनम्। अशब्दार्थस्यालाभादिति भावः। गौरित्ययमाहेति। यद्यपि नित्ये शब्दार्थसंबन्धे उपात्तस्यार्थस्य त्यागो नास्ति। तथापि प्रसिद्धिवशादेतदभिधीयते। अर्थपदार्थकतायाः प्रच्युतइति। तत्त्वतस्त्वादावेवस्वरूपपदा

किंप्रयोजनम्॥ शब्दसंज्ञायां ह्यर्थोऽसंप्रत्ययो यथाऽन्यत्र॥ शब्दसंज्ञायां हि सत्यामर्थस्याऽसंप्रत्ययः स्या त्। यथाऽन्यत्र। अन्यत्रापि हि शब्दसंज्ञायां शब्दस्यैव संप्रत्ययो भवति नार्थस्य। क्वाऽन्यत्र। दाधाघ्वदाप्। तरप्तमपौ घइति॥ घुग्रहणेषु॥ घग्रहणेषु च शब्दस्य संप्रत्ययो भवति नाऽर्थस्य। तत्तर्हि वक्तव्यम्। नवक्त व्यम्॥ इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः॥ इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो भविष्यति। किंगतमेतदितिना॥ आहोस्विच्छब्दाधिक्यादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कुतः। लोकतः। तद्यथा। लोके गौरित्ययमाहेति गो शब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो गोशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति। सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽ सावर्थपदार्थकता तस्याः शब्दपदार्थकः संपद्यते। एवमिहापि नवाशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानो नवाशब्दं स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्यावयति सोऽसौ स्वस्मात्पदार्थात्प्रच्युतो याऽसौ शब्दपदार्थकता तस्या लौकिकमर्थं प्रत्याययति। नवेति यद्गम्यते नवेति यत्प्रतीयतइति॥ समानशब्दप्रतिषेधः॥ समान शब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। नवा कुण्डिका नवा घटिकेति। किंच स्यात्। यद्येतेषामपि विभाषा संज्ञा स्यात्।

र्थको गोशब्दः प्रयुक्तः। स्यादृश्याच्युतमर्थमनभिव्यक्तमिति शब्दो द्योतयतीति पदार्थविपर्यासकृदिति रुच्यते। अर्थप दार्थकतेति। संबन्धे भावप्रत्ययः। संबन्धात्प्रच्युतोऽर्थादपि प्रच्युतो भवति। समानशब्दप्रतिषेधइति। समानः शब्दो वा चको येषामर्थानां तेषामित्यर्थः।

॥

विभाषादिक्समासइति।विभाषाशब्देनाभिनवलक्षणोऽर्थः प्रत्याय्यते तत्र प्रत्यग्रवाची योदिक्समासइतिसंप्रत्ययःस्यात्।
तत्रदिशोनित्यत्वान्नवपुराणत्वासंभवात्तन्निमित्तोयदाशालायांव्यपदेशः दक्षिणपूर्वाशालासाचाभिनवातदासंज्ञास्या-
दित्यर्थः।संज्ञाकार्यव्यङ्ग्यंच प्रत्यग्रत्वंस्यात्।नवाविधिपूर्वकत्वादिति।प्रदेशवाक्यार्थपर्यालोच्येयंसंज्ञाव्यवस्थाप्य
ते।प्रदेशेषुचकार्याणिविधायविभाषाशब्दउच्चारितोनवार्थंगमयति।तत्रलौकवन्निपातार्थोवगतिर्भवति।नतुप्रत्यग्रा

विभाषादिक्समासेबहुव्रीहौ।दक्षिणपूर्वस्यांशालायाम्।अचिरकृतायांसंप्रत्ययःस्यात्॥नवाविधिपूर्व
कत्वात्प्रतिषेधसंप्रत्ययोयथालोके॥नवाएषदोषः।किंकारणम्।विधिपूर्वकत्वात्।विधायकिंचिन्न
वेत्युच्यते।तेनप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।तद्यथालोके।ग्रामोभवतागन्तव्योनवा।नेतिगम्यते।अ
स्तिकारणंयेननवेतिलोकेप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।किंकारणम्।विलिङ्गंहिभवान्लोकेनिर्दे
शंकरोति।अङ्गहिसमानलिङ्गेननिर्देशःक्रियतांप्रत्यग्रवाचिनःसंप्रत्ययोभविष्यति।तद्यथा।ग्रामोभवता
गन्तव्योनवा।प्रत्यग्रइतिगम्यते।एतच्चैवनजानीमः।क्वचिद्व्याकरणेसमानलिङ्गोनिर्देशःक्रियतइति।अ
पिचात्रकामचारःप्रयोक्तुःशब्दानामभिसंबन्धे।तद्यथा।यवागूर्भवताभोक्तव्यानवा।यदायवागूशब्दोभु
जिनासंबध्यतेभुजिर्नवाशब्देनतदाप्रतिषेधवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।यवागूर्भवताभोक्तव्यानवा।नेतिग
म्यते।यदातुनवाशब्दोयवागूशब्देनाऽभिसंबध्यतेनभुजिनातदाप्रत्यग्रवाचिनःसंप्रत्ययोभवति।यथा
यवागूर्नवाभवताभोक्तव्या।प्रत्यग्रेतिगम्यते।

र्योऽवगतिरित्यर्थः।विलिङ्गमिति।भिन्नलिङ्गंव्यधिकरणमित्यर्थः।विलिङ्गत्वेनवैयधिकरण्यंलक्ष्यतेनतुप्रतिषेध-
वाचिनोनवाशब्दस्यलिङ्गयोगोऽस्ति।एतच्चैवेति।नैवक्वचिद्व्याकरणेसमानलिङ्गोनिर्देशइत्यर्थः।विभाषासेनासुरेतिय
द्यपिसमानलिङ्गोनिर्देशः।तथापिभिन्नविभक्तित्वात्सामानाधिकरण्याऽभावः।अपिचेति।तत्रसामर्थ्याद्विशेषावगतिः।यदा
अप्राप्तेयवागूभोजनेवाक्यमुदीर्यतेतदाप्रत्यग्राऽर्थावगतिः।यदात्वातुरंप्रतियवागूभोजननिषेधार्थमुच्यतेतदानिषेधाऽवगतिः।

नचेहेति। क्रियायाः प्राधान्यात्तैव विभाषाग्रहणेन संबध्यते न तु तदङ्गमित्यर्थः। तदेवं स्थितमेतत्। न वा विधिपूर्वकत्वा-
दिति। विध्यनित्यत्वमिति। विकल्प इत्यर्थः। नवाशब्द एक एव निपातः प्रतिषेधवाचीत स्येहोपादानादिति भावः। परि

नचेह वयं विभाषाग्रहणेन सर्वादीन्यभिसंबध्नीमः। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा भवन्तीति। किं
तर्हि। भवतिरभिसंबध्यते। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि भवन्ति विभाषेति॥ विध्यनित्यत्वमनुपपन्नं प्रति
षेधसंज्ञाकरणात्॥ विधेरनित्यत्वं नोपपद्यते। शुशुवाव शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः।
किं कारणम्। प्रतिषेधसंज्ञाकरणात्। प्रतिषेधस्येयं संज्ञा क्रियते। ते न विभाषाप्रदेशेषु प्रतिषेधस्यैव संप्रत्य
यः स्यात्॥ सिद्धं तु प्रसज्यप्रतिषेधात्॥ सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसज्यप्रतिषेधात्। विधाय किंचिन्नवेत्युच्यते।
तेनोभयं भविष्यति। विप्रतिषिद्धं तु। विप्रतिषिद्धं तु भवति। अत्र न विज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसजति केन
निवृत्तिं करोतीति॥ नवा प्रसङ्गसामर्थ्यादन्यत्र प्रतिषेधविषयात्॥ नवा एष दोषः। किं कारणम्। प्रसङ्ग
सामर्थ्यात्। प्रसङ्गसामर्थ्याच्च विधिर्भविष्यति। अन्यत्र प्रतिषेधविषयात्। प्रतिषेधसामर्थ्याच्च प्रतिषे-
धो भविष्यति। अन्यत्र विधिविषयात्। तदेतत्क्व सिद्धं भवति। या अप्राप्ते विभाषा। या हि प्राप्ते विभाषा कृ
त सामर्थ्यं तत्र पूर्वेणैव विधिरिति कृत्वा प्रतिषेधस्यैव संप्रत्ययः स्यात्। एतदपि सिद्धम्। कथम्।

हारान्तरेऽभिधानाय तु न बहुव्रीहावित्यसंबद्धं स्यादिति नोक्तम्। सिद्धं त्विति। प्रतिषेधाद्विधिरनुमास्यते ततो विकल्पः से
त्स्यतीत्यर्थः। विप्रतिषिद्धं त्विति। एकविषययोर्विधिप्रतिषेधयोर्विरोधादित्यर्थः। नवा प्रसङ्गेति। सामर्थ्याद्विधिप्रतिषे
धयोः पर्यायो भविष्यतीत्यर्थः।

॥

महती संज्ञेति। तेन द्वावत्र संज्ञिनौ विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः। यदि हि केवलः प्रतिषेधः संज्ञी स्यात् संज्ञाकरणमनर्थकं स्या-
द्विभाषाप्रदेशेषु नेत्येव ब्रूयात्। तत्र समुदायस्येयं संज्ञेति विभाषाप्रदेशेषु विकल्पप्रतिषेधावुपतिष्ठेते। अप्राप्तविभा-
षासु च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधस्याव्यापाराद्विकल्प एवोपतिष्ठते। एवमपीति। यद्यपि विरुद्धयोरेका संज्ञा क्रियते तथापि
प्रदेशेषु युगपद्विरोधाद्भावाभावौ विधातुं न शक्येते इत्यर्थः। सिद्धं त्विति। उभयत्र विभाषासु प्रतिषेधेन समीकृते विष-
ये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तत इत्यर्थः। यदि तु पूर्वं विकल्पः प्रवर्तते पश्चात्प्रतिषेधस्ततो विकल्पप्रवृत्तिरनर्थिकैव स्यात्।
आनुपूर्वीं च या संज्ञा विधावाश्रिता सैव प्रदेशवाक्येष्वाश्रीयते। उभयत्र विभाषार्थौ चेयं संज्ञा। प्राप्तविभाषायामप्राप्त-

विभाषेति महती संज्ञा क्रियते। संज्ञा च नाम यतो न लघीयः। कुत एतत्। लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम्। तत्र मह-
त्याः संज्ञायाः करण एतत्प्रयोजनम्। उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत। नेति च वेति च। तत्र या तावदप्राप्ते विभा-
षा तत्र प्रतिषेध्यं नास्तीति कृत्वा वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। या हि प्राप्ते विभाषा तत्रोभयमुपस्थितं भवति।
नेति च वेति च। तत्र नेत्यनेन प्रतिषिद्धे वेत्यनेन विकल्पो भविष्यति। एवमपि विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वच-
नाऽनुपपत्तिः। विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनं नोपपद्यते। शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः। शिश्वाय शिश्वियतुः
शिश्वियुः। किं कारणम्। भवतीति चेन्न प्रतिषेधः। भवतीति चेत्प्रतिषेधो न प्राप्नोति। नेति चेन्न विधिः। ने-
ति चेद्विधिर्न सिध्यति। सिद्धं तु पूर्वस्योत्तरेण बाधितत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। पूर्वं विधिमुत्तरो विधिर्बाध-
ते। इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इत्युक्तम्॥

विभाषायां च संज्ञाकरणस्यानुपयोगात्। तथा हि। प्राप्तविभाषासु पक्षे निवृत्तिः क्रियते पक्षे तु प्रवृत्तिः स्थितैव। अप्राप्तवि-
भाषासु च पक्षे कार्यस्य प्रवृत्तिः क्रियते पक्षान्तरे त्वप्रवृत्तिः स्थितैवेति नास्ति तत्र संज्ञाफलम्। विभाषा श्वेरित्यत्र तु यदि विधि-
मुखेन विभाषाश्रुतिः प्रवर्तते पित्स्वेव संप्रसारणं विभाषा स्यात्। किंतु यजादित्वान्नित्यमेव स्यात्। अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृ-
त्तिस्तदा कित्स्वेव विकल्प इति पित्सु न स्यात्। संज्ञाकरणे तु पूर्वं प्रतिषेधे कित्सु प्रवृत्तिः पश्चाद्विधिमुखेन सर्वत्र पक्षे संप्रसा-
रणस्य प्रवर्तनादिष्टं सिध्यति। यदा तु प्रतिलक्ष्यं भेदेन विभाषा श्वेरित्यस्य व्यापारः क्वचिद्विधिमुखेन क्वचित्प्रतिषेधमुखेन त-
दा संज्ञाकरणमन्तरेणाऽपि सिध्यतीति अशिष्योऽयं योग इति वक्ष्यते अशिष्यो वा विदितत्वादिति। ॥

साध्वनुशासन इति। साधुत्वप्रतिपादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य साधुत्वस्यैव प्राधान्याद्विकल्पेन संबन्धः स्यान्नतु तदङ्गभूतानां समाससंज्ञादीनामितिभावः। ततश्च विभाषाशब्देरित्यस्यायमर्थः स्यात्। विभाषाश्वयतेस्साधु संप्रसारणं भवति पक्षेत्व- साध्विति। अस्तु यः साधुरिति। यथा भक्ष्याऽभक्ष्यसन्निधौ भक्ष्यमेवोपादीयते। नचैव हीति। सर्वदा त्वस्य साधुत्वं नोभय रूपत्वमित्यर्थः। द्वेधाऽप्रतिपत्तिरिति। साधुत्वविकल्पनेविभाषाग्रहणस्योपयुक्तत्वात् शिश्विययुरित्यादिरूपं नसि ध्यतीत्यर्थः। यस्य पुनरिति। एवं मन्यते व्याकरणेनैवशब्दाउत्पाद्यन्ते तन्मते विभाषाग्रहणेनाऽपूर्वत्वेन विधेयत्वा-

साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा तस्य साधुत्वम्॥ साध्वनुशासनेऽस्मिन् शास्त्रे यस्य विभाषा क्रियते स विभाषा साधुः स्यात्। समासश्चैव हि विभाषा क्रियते तेन समासस्यैव विभाषा साधुत्वं स्यात्। अस्तु। यः साधुः स प्रयोक्ष्यते। असाधुर्न प्रयोक्ष्यते। नचैव हि कदाचिद्व्याकरणे राजपुरुष इत्येतस्यामवस्थायाम साधुत्वमिष्यते। अपिच द्वेधाऽप्रतिपत्तिः। द्वैधं शब्दानामप्रतिपत्तिः स्यात्। इष्यते चाश्च पुनर्विभाषाप्र देशेषु द्वैधं शब्दानां प्रतिपत्तिः स्यादिति। तच्च न सिध्यति। यस्य पुनः कार्याः शब्दाः विभाषाऽसौ समा संनिवर्तयति। यस्यापि नित्याः शब्दास्तस्याप्येष दोषो न भवति। कथम्। न विभाषाग्रहणेन साधुत्वम भिसंबध्यते। किं तर्हि। समाससंज्ञाभिसंबध्यते। समास इत्येषा संज्ञा विभाषा भवतीति। तद्यथा। मेध्यः पशुर्विभाषितः। मेध्योऽनड्वान् विभाषित इति। नैतद्विचार्यते अनड्वान्वानड्वानिति। किं तर्हि। आलब्धव्यो नालब्धव्य इति॥

त्वं प्रसारणमेव विकल्प्यत इति द्वैधं प्रतिपत्तिः शब्दानां सिध्यतीति भावः। यस्यापीति। साधुत्वस्याऽपौरुषेयत्वा द्विकल्प्यत्वात्तदङ्गानामेव विकल्पः। तद्यथेति। पशुत्वानडुत्त्वयोरविकल्प्यत्वात्क्रिया विकल्प्यते। नन्वन्यत्रो क्तं नच संज्ञाया भावाभावा विष्येते इति इह तूक्तं संज्ञाभिसंबध्यत इति ततश्च विरोधः। नैष दोषः। इह हृत्ति वा- क्ययोर्मुख्यार्थाभेदादभिन्नार्थत्वमाश्रित्योक्तम्। अन्यत्र तु व्यपेक्षैकार्थीभावभेदाद्भिन्नार्थत्वमाश्रित्यैकार्थीभा- व एव संज्ञाया भावाभावौ नेष्येते इत्युक्तमित्यविरोधः। ॥

नित्यवादी कार्यपक्षे दूषणमाह। कार्येष्विति। युगपद्भावे युगपच्छब्दो वर्त्तत इति द्वन्द्वः कृतः। अन्वाचयः समुच्चयोऽभिमतो यस्य चकारेण स्वरितत्वेन वा विधानम्। यस्य कार्याः शब्दाः स प्रयोगनिरपेक्षः शब्दानन्वाचष्ट इति तव्यादीनां युगपदुत्पत्तिः प्राप्नोति। न चैकस्या इति। ननु व्यवहितेऽपि परशब्दः प्रवर्त्तते। सत्यम्। अन्तरालस्य मनपेक्ष्याऽऽनन्तर्यमारोप्य तत्र परशब्दप्रयोगो निर्दिष्टग्रहणं त्वानन्तर्यार्थमिति कुतो व्यवहितस्य प्रयोगः। कथं तर्ह्युक्तमेकाप्रकृतिर्बह्वश्चयज इति। तत्र यज्ञाऽऽकृतेरेकत्वात्तस्याश्च परत्वादानन्तर्याच्चादोषः। तव्यदादयस्त्वेकाऽऽकृतियुक्ता न भवन्ति। नापि ब्रूमइ

कार्येषु युगपदन्वाचययोगपद्यम्॥ कार्येषु शब्देषु युगपदन्वाचयेन च यदुच्यते तस्य युगपद्वचनता प्राप्नोति। तव्यत्तव्यानीयरः। ढकृच्चमण्डूकादिति। यस्य पुनर्नित्याः शब्दाः प्रयुक्ता नाम सोऽसाधुत्वमन्वाचष्टे। ननु च यस्यापि कार्यास्तस्याप्येष न दोषः। कथम्। प्रत्ययः परो भवतीत्युच्यते न चैकस्याः प्रकृतेरनेकस्य प्रत्ययस्य युगपत्परत्वेन सम्भवोऽस्ति। नापि ब्रूमः प्रत्ययमालाः प्राप्नोतीति। किं तर्हि। कर्तव्यमिति प्रयोक्तव्ये युगपद्द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगः प्राप्नोतीति। नैष दोषः। अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थं संप्रत्याययिष्यामिति शब्दः प्रयुज्यते। तत्रैकेनोक्तत्वात्तस्यार्थस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य च प्रयोगेण न भवितव्यम्। उक्तार्थानामप्रयोग इति॥ आचार्यदेशशीलनेन च तद्विषयता॥ आचार्यदेशशीलनेन च यदुच्यते तस्य तद्विषयता प्राप्नोति। इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलमिति। गालवा एव ह्रस्वान्प्रयुञ्जीरन् प्राक्षु चैव हि फिन्स्यात्। तद्यथा। जमदग्निर्वा एतत्पञ्चममवदानमवाद्यत्। तस्मान्नाजामदग्न्यः पञ्चावत्तं जुहोति॥

ति। एकस्याः प्रकृतेः सर्वे भवन्तीति न ब्रूमः किं तर्हि प्रत्ययान्तरेण प्रकृत्यन्तरस्याक्षेपात् कर्तव्यमिति प्रयुयुक्षिते करणीयादीनामपि प्रयोगः प्राप्नोति। अर्थगत्यर्थ इति। तव्यत्तव्यानीयर इत्यस्माद्वाक्यान्तराण्युपपन्नवन्तो। तत्प्रतिपादकानि धातोस्तव्यद्भवति भावकर्मणोरित्यादीनि। तत्र कर्तव्यशब्देन तस्यार्थस्य प्रतिपादितत्वात्करणीयशब्दो न प्रयुज्यते। आचार्येति। आचार्यस्य देशस्य च पुनः पुनः संकीर्तनमाचार्यदेशशीलनं तत्र तस्य शब्दस्य तद्विषयत्वमेव स्यात्। सर्वप्रयोक्तृत्वप्रसङ्गे गालवस्येति नियमार्थं स्यात्।

यस्यपुनरिति।आनादित्वाच्छब्दव्यवहारस्यनित्यत्वपक्षेनास्तिप्रयोक्तृनियमः।केवलंगालवःस्मर्तृत्वेनस्तुतोऽस्यप्रा-
न्त्रस्यप्रामाण्यंप्रतिपादयितुमितिपूजार्थमाचार्यग्रहणम्।शास्त्रस्यह्यनाद्यर्थप्रतिपादकत्वात्पूजाभवति।कीर्त्यर्थमिति।
कीर्तौसत्यांतेषांस्वर्गाद्यवस्थानंचिरंभवति।यथादृन्द्रद्युम्नादीनाम्।ननुचयस्यापीति।कार्यपक्षेपिपूजाशक्यतेव्याख्यातुं
यस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्त्वमपिप्रयुङ्क्ष्वेतिस्तुत्यर्थोऽर्थवादःस्यादित्यर्थः।इदानींकार्यपक्षेदूषणमाह।त-
त्कीर्तनइति।कार्यपक्षेऽयमर्थःस्यात्।यस्माद्गालवेनह्रस्वत्वंप्रयुक्तंतस्मात्प्रयोक्तव्यमिति।ततश्चह्रस्वत्वस्यविकल्पोन

यस्यपुनर्नित्याःशब्दाःगालवग्रहणंतस्यपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।ननुचयस्यापिकार्याःशब्दा-
स्तस्यापिगालवग्रहणंपूजार्थंदेशग्रहणंचकीर्त्यर्थम्।तत्कीर्तनेद्वैधाअप्रतिपत्तिः।तत्कीर्तनेचद्वैधंशब्दाना
मप्रतिपत्तिः।इच्छामश्चपुनराचार्यग्रहणेषुदेशग्रहणेषुचद्वैधंशब्दानांप्रतिपत्तिःस्यादितितच्चनसि
ध्यति।अशिष्योवाविदितत्वात्।अशिष्योवापुनरयंयोगः।किंकारणम्।विदितत्वात्।यदनेनयोगेन
प्रार्थ्यतेतस्यार्थस्यविदितत्वात्।येपिह्येतांसंज्ञांनारभन्तेतेपिविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।याज्ञि
काःखल्वपिसंज्ञामनारभमाणाविभाषेत्युक्तेऽनित्यत्वमवगच्छन्ति।तद्यथा।मेध्यःपशुर्विभाषितोमेध्यो
नड्वान्विभाषितइति।आलब्धव्योनालब्धव्यइतिगम्यते।आचार्यःखल्वपिसंज्ञामारभमाणोभूयिष्ठ
मन्यैरेवशब्दैरेतमर्थंसंप्रत्यापयतिबहुलमन्यतरस्यामुभयथावाएकेषामिति।

स्यात्।नित्यत्वपक्षेतुगालवोह्रस्वत्वस्यस्मर्तान्योदीर्घस्येतिस्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणविकल्पःसिध्यतीतिनित्यप
क्षएवयुक्तः।अशिष्योवेति।वाशब्दोविकल्पे।तेनाकृतिपक्षेउभयत्रविभाषार्थंसूत्रंकर्तव्यम्।व्यक्तिपक्षेतुलक्ष्यभे
देनलक्षणभेदात्क्वचित्किंचिल्लक्षणंविधिमुखेनप्रवर्ततेक्वचिन्निषेधमुखेनप्रवर्ततइतीष्टसिद्ध्यासूत्रंनकर्त-
व्यमित्यर्थः। ॥

अप्राप्तेइति। अधिकारोऽयम्। त्रिसंज्ञायाइति। त्रिवर्थत्रिसंज्ञायोयासुतास्त्रिसंज्ञायाः। द्वन्द्वे चेति। प्रकरणोपलक्षणार्थमे तदुपात्तम्। प्रथमचरमतयेत्यत्रतयप्ग्रहणे संशयः। तत्रतयशब्दस्यप्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामितिवान्वर्थ-संज्ञाविज्ञानाद्वाकेवलस्यप्रयोगाभावात्तदन्तस्यैवसर्वनामत्वसंभवात्प्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषयातदन्तविधिः। तत्रयदिसर्वादिग्रहणेननतयन्तंविशेष्यतेनेमशब्दोऽव्यभिचारात्प्रथमादयस्त्वसंभवान्नविशेष्यन्ते। तदोभयशब्दस्य जसिनित्यासंज्ञाविभाष्यतइतिप्राप्तविभाषास्यात्। अथसर्वादीनीतिनिवृत्तंपूर्वविप्रतिषेधश्चतदाऽप्राप्तविभाषा। अ

अप्राप्तेत्रिसंज्ञायाः। इतउत्तरं याविभाषाअनुक्रमिष्यामअप्राप्तेताः द्रष्टव्याः। त्रिसंज्ञायास्तुभवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति। द्वन्द्वेचविभाषाजसिप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। उभयशब्दःसर्वादिषुपठ्यतेतयपश्चायजादेशःक्रियतेतेनवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्ते उभयत्रवेति। अप्राप्ते। अयच्प्रत्ययान्तरम्। यदिप्रत्ययान्तरमुभयीतिईकारेणनप्राप्नोति। माभूदेवं मात्रजित्येवंभविष्यति। कथम्। मात्रजितिनेदंप्रत्ययग्रहणम्। किंतर्हिप्रत्याहारग्रहणम्। क्वसंनिविष्टानांप्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृतिआअयचश्चकारात्। यदिप्रत्याहारग्रहणम्। कतितिष्ठन्ति। अत्रापिप्राप्नोति। अतइतिवर्तते। एवमपितैलमात्राघृतमात्रा अत्रापिप्राप्नोति। सदृशस्याप्यसंनिविष्टस्यनभविष्यतिप्रत्याहारेग्रहणम्। ऊर्णोतेर्विभाषा। प्राप्तेअप्राप्तेउभयत्रेतिसंदेहः।

थपरविप्रतिषेधस्तदोभयत्रविभाषा। प्रत्ययान्तरमिति। आदेशपक्षेपूर्वविप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रत्ययान्तरपक्ष आश्रितः। उभादुदात्तइत्यत्रतयस्येतिनानुवर्ततेतदाप्रत्ययान्तरमयज्भवति। तैलमात्रेति। प्रत्याहारेसतिचकारेण-मात्रशब्दोनविशेषितइतिद्रुयामाश्त्वभसिवसिभ्यस्त्वन्नितित्रन्नन्तादपिमात्रशब्दान्ङीप्रसङ्गः। सदृशस्यापीति। प्रमाणेवर्तमानात्प्रमेयेयोमात्रज्विहितःसप्रत्याहारेणगृह्यतइत्यर्थः। ऊर्णोतेर्विभाषेति। विभाषोर्णोरितिसूत्रंयद्यसंयोगाल्लिट्किदित्यत्रानुवर्ततेऊर्णुश्चासंयोगान्तएवेत्यसंयोगग्रहणाद्वाक्यभेदेनोर्णोःपरस्येडादेर्लिटोनित्यंकित्त्वं प्राप्तंविकल्प्यतेततःप्राप्तविभाषा। इड्पजीवनार्थंतुस्थानान्तरेसूत्रंपठितम्। अथतत्रसूत्रंनानुवर्ततेपरविप्रतिषेधश्चततोऽप्राप्तविभाषा। अथपूर्वविप्रतिषेधस्तदोभयत्रेतिसंशयः। ॥

अन्यद्धीति। व्यपदेशातिदेशोयमितिकिन्त्वङित्त्वयोर्भेदः। एकंचेदिति। कार्यातिदेशपक्षेगुणनिषेधस्यकार्यस्यैकत्वादेकत्वमनयोरित्यर्थः। प्रोर्णुवीति। लङ उत्तमैकवचनम्। सार्वधातुकमपिदित्यत्रविभाषोर्णोरित्येतद्वाक्यभेदेनसंबध्यतेततः प्राप्तविभाषा। अथासंबन्धः पूर्वविप्रतिषेधश्चेत्तदोभयत्रविभाषा। परविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते। विभाषोपयमन इति यदा गन्धनाङ्गमुपयमनंतत्रगृह्यतेतदाप्राप्ते। पूर्वविप्रतिषेधेत्वप्राप्ते। परविप्रतिषेधेउभयत्रवेतिसंदेहः।–

कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। असंयोगाल्लिट्किदितिवानित्येप्राप्तेअन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्तेअन्यद्धिकित्त्वमन्यद्धिङित्त्वम्। एकंचेन्ङित्किती। यद्येकंङित्तुकितीततःसंदेहः। अथहिनाना। नास्तिसंदेहः यद्यपिनाना एवमपिसंदेहः। प्रोर्णुवीति। सार्वधातुकमपिदितिनित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते। विभाषोपयमने। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवाउभयत्र। गन्धनइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्तेगन्धनइतिनिवृत्तम्। अनुपसर्गाद्वा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्रवेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। वृत्तिसर्गतायनेषुक्रमइतिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते। हृत्यादिष्वितिनिवृत्तम्। विभाषावृक्षमृगादीनांप्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। जातिरप्राणिनामितिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रेति। अप्राप्तेजातिरप्राणिनामितिनिवृत्तम्। उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेतिसंदेहः। कथंप्राप्तेकथंवाअप्राप्तेकथंवोभयत्र। प्रत्ययान्तादितिवानित्येप्राप्तेऽन्यत्रवाप्राप्तेउभयत्रवेति।

जातिरिति। चर्मादिमयास्तदामृगादयोग्राह्याः। निवृत्तमिति। तन्निवृत्तौचगौणत्वाच्चर्मादिमयानामग्रहणम्। प्रत्ययान्तादितिवेति। कथंपुनःप्रत्ययान्ताःशब्दाःरूपान्तरयुक्ताउषादिव्यपदेशंलभन्ते। उच्यते। सनाद्यन्ताधातवइत्यस्ययदाऽयमर्थोव्याख्यायतेधातवःसनाद्यवयवाभवन्तिधातूनामन्तावयवाःसनादयोभवन्ति। यथासमासान्ताइजादयस्तदापूर्वोक्तचोद्याभावः ॥

प्रत्ययान्तादिति। सनाद्यन्ता धातव इत्ययं योगः संज्ञासंज्ञिसंबन्धार्थ इति भावः। भावकर्मणोरिति। चिण्भावकर्मणोरि
ति सूत्रे यद्दीपजनेत्येतत्सूत्रमनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबन्धः क्रियत एवमस्याः सामर्थ्यात्तदाप्राप्तविभाषा। अथनानु
वर्तते परविप्रतिषेधश्च तदाप्राप्तविभाषा पूर्वविप्रतिषेधे तूभयत्रविभाषेति संशयः। अकर्मकाश्चेति। यद्यपि बुधिः

अप्राप्ते प्रत्ययान्ताधात्वन्तरणिदीपादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं प्राप्ते कथं
वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। भावकर्मणोरिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। कर्तरी
ति हि वर्तते। एवमपि संदेहः। न्याय्ये वा कर्तरि कर्मकर्तरि वेति। नास्ति संदेहः। सकर्मकस्य कर्ता कर्मव
द्भवति। अकर्मकाश्च दीपादयः। अकर्मका अपि वै सोपसर्गाः सकर्मका भवन्ति। कर्मोपदिष्टा विधयः क
र्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां वा भवन्ति। कर्तृस्थभावकाश्च दीपादयः। विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु। प्रा
प्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। आभीक्ष्ण्य इति वा नित्ये प्रा
प्ते अन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते। आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तम्। तृन्नादीनां विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः
। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। आक्रोश इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति।
अप्राप्ते। आक्रोश इति निवृत्तम्। एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र वेति सं
देहः। कथं प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। उदकस्योदः संज्ञायामिति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा अप्रा
प्ते उभयत्र वेति। अप्राप्ते संज्ञायामिति निवृत्तम्। ष्यादेरिञिपदान्तस्यान्यतरस्याम्। प्राप्तेऽप्राप्ते उभ
यत्र वेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र।

सकर्मकस्तथापि एकपरिहारोपन्यासार्थमविशेषेणैतदुक्तम्। सोपसर्गा इति। अर्थान्तरवृत्तित्वादनुभव तिवदिति
भावः। कर्तृस्थभावकाश्चेति। अचः कर्तृयकि त्यत्र जायते स्वयमेवेत्युदाहृतं तस्य एयर्थवृत्तित्वात्कर्मस्थभावकत्वमि
ति नास्ति तेनास्य विरोधः। आभीक्ष्ण्य इति निवृत्तमिति। पूर्वविप्रतिषेधश्चेति भावः। तृन्नादीनामिति। आक्रोश इत्यत्र यद्य
प्यो नानुवर्तते ततोयं संशयः। एकहलादाविति। पूरयितव्यस्य चास्ति संज्ञा उदपानमिति। ॥

चादिभिरिति। प्रतिषेधस्याप्राप्तविभाषा स्थाप्यते। विधेस्तु प्राप्तविभाषैव। यङीतिवेति। यङ्लुकि हृते अजादिः परः संभवति। निजेभि
लङ्त्यत्र पदव्यवाये चिङ्हृते यङो चिचेतिलुक्। प्राप्तेचेति। प्रकृतानुवृत्त्याप्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अन्यत्रवेति। विप्रवदन्तिशकुन

ङ्गीतिवानित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्तेङ्गीतिनिवृत्तम्। सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्ते
उभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। चादिभिर्योग इति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्तेउभ
यत्रवेति। अप्राप्ते चादिभिर्योग इति निवृत्तम्। ग्रो यङि चि विभाषा। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते
कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। यङीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेति। अप्राप्ते। यङीति निवृत्तम्। प्राप्ते च
। इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः प्राप्ते ता द्रष्टव्याः। त्रिसंप्रयास्तु भवन्ति। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति। विभा
षा विप्रलापे प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। व्यक्तवाचामिति वा
नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेति। प्राप्ते। व्यक्तवाचामिति हि वर्तते। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने। प्राप्तेऽ
प्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। स्वरितञित इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र
वाप्राप्तेउभयत्रवेति। प्राप्ते। स्वरितञित इति हि वर्तते। तिरोऽन्तर्द्धौ विभाषा कृञि। प्राप्ते अप्राप्तेउभयत्रवेति
संदेहः। कथं प्राप्ते कथं वाऽप्राप्ते कथं वोभयत्र। अन्तर्द्धाविति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाऽप्राप्तेउभयत्रवेति। प्राप्ते
ऽन्तर्द्धाविति हि वर्तते। अधिरीश्वरे विभाषा कृञि। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्रा
प्ते कथं वोभयत्र। ईश्वर इति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्र वा प्राप्तेउभयत्र वेति। प्राप्तेऽधिरीश्वर इति वर्तते। दिव
स्तदर्थस्य विभाषोपसर्गे। प्राप्तेऽप्राप्तेउभयत्रवेति संदेहः। कथं च प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र। तद
र्थस्येति वा नित्ये प्राप्ते अन्यत्र वाप्राप्तेउभयत्रवेति।

यद्वृत्यत्र पूर्वविप्रतिषेधश्च यदीति भावः। विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति। कर्त्रभिप्राये क्रियाफलविषये आत्मनेपदं भव
तीत्येवं प्राप्तविभाषा व्यवतिष्ठते। अथ तु तदर्थद्योतनायात्मनेपदं क्रियते तदोपपदेनैव द्योतितत्वादप्राप्तविभाषा स्यात्।

गतिबुद्धीति।तत्र विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थः।अभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः।करोतिः क्वचिदकर्मकः यथा विकुर्वते सैन्धवा इति।यदीति वेति।प्रतिषेधे

प्राप्ते।तदर्थस्येति वर्तते। उभयत्र चा इत उत्तरं या विभाषा अनुक्रमिष्यामः उभयत्र ताः द्रष्टव्याः।त्रिसंप्रयाश्च
भवन्ति।प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति।हृक्रोरन्यतरस्याम्।प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं प्राप्ते कथं वा ऽप्रा
प्ते कथं वोभयत्र।गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र
वाप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।उभयत्र।प्राप्ते तावत्।अभ्यवहारयति सैन्धवान्।अभ्यवहारयति सैन्ध
वैः। विकारयति सैन्धवान् विकारयति सैन्धवैः।अप्राप्ते हरति भारं देवदत्तः हारयति भारं देवदत्तम्।हारयति
भारं देवदत्तेन।करोति कटं देवदत्तः।कारयति कटं देवदत्तेन कारयति कटं देवदत्तम्।न यदि विभाषा साकाङ्क्षे।प्रा
प्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं वा प्राप्ते कथं वा अप्राप्ते कथं वोभयत्र।यदीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उ
भयत्र वेति।उभयत्र प्राप्ते तावत्।अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः।यत्कश्मीरेष्ववसाम।यत्तत्रौ
दनं भोक्ष्यामहे।यत्तत्रौदनमभुञ्ज्महि।अप्राप्ते अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरान् गमिष्यामः।कश्मीरानगच्छा
म तत्रौदनं भोक्ष्यामहे तत्रौदनमभुञ्ज्महि।विभाषा श्वेः।प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं च प्राप्ते कथं वा
अप्राप्ते कथं वोभयत्र।कितीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति।उभयत्र प्राप्ते तावत्।शुशुवतुः शु
शुवुः।शिश्वियतुः शिश्वियुः।अप्राप्ते।शुशाव।शुशविथ।शिश्वाय शिश्वयिथ।विभाषा संघुषास्वनाम्।सं
पूर्वाद्घुषेः प्राप्ते ऽप्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं च प्राप्ते कथं वा ऽप्राप्ते कथं वोभयत्र।घुषिरविशब्दन इ
ति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा ऽप्राप्ते उभयत्र वेति।उभयत्र प्राप्ते तावत्।संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः।अप्रा
प्ते संघुष्टं वाक्यमाह संघुषितं वाक्यमाह।आङ्पूर्वात्स्वनेः प्राप्ते ऽन्यत्र वा प्राप्ते उभयत्र वेति संदेहः।कथं च प्राप्ते कथं वा ऽ
प्राप्ते कथं वोभयत्र।मनसीति वा नित्ये प्राप्ते ऽन्यत्र वा अप्राप्ते उभयत्र वेति।उभयत्र प्राप्ते तावत्।आस्वान्तं मनः।आस्वनि
तं मनः।अप्राप्ते।आस्वनितो देवदत्तः आस्वान्तो देवदत्त इति॥इति श्रीषष्ठमाह्निकम्॥

प्राप्त इत्यर्थः।लृट् तु यदि प्रतिषिद्धः।देवयज्ञीत्यादि न विचारितं तस्मादिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं कृतम्॥इति ६ आह्निकम्॥ ॥

भा॰कै॰
११५

इग्यणः संप्रसारणमुभयपक्षद्वयेपि लिङ्गदर्शनाद्युगपच्चोभयोः संज्ञित्वस्यैकस्मिन्वाक्येऽनुपादानादेकतरपक्षाश्रयणे सर्व
कार्यासिद्धिप्रसङ्गात्प्रश्नः। किमियमिति। वाक्यपदेन वाक्यार्थ उच्यते। इग्यण इत्यत्र भवतीत्यध्याहारादिग्यणो भवती
तियोयं वाक्यार्थस्तस्येयं संज्ञेत्यर्थः। अथवा वाक्यस्यैवेयं संज्ञा तत्प्रतिपादितं च वाक्यं स्वार्थमपि प्रतिपादयति। यणः
स्थाने य इग्वर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः। वर्णविधिरिति। वर्णाश्रयो विधिर्दीर्घादिः। नहीति। वाक्यार्थे नपौ

११७

इग्यणः संप्रसारणम्॥ किमियं वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा क्रियते। इग्यण इत्येतद्वाक्यं संप्रसारणसंज्ञं भवतीति। आहोस्विद्वर्णस्य इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसारणसंज्ञो भवतीति। कश्चात्र विशेषः॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिः॥ संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यति। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। नहि वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः कार्ययोः संभवोस्ति। अस्तु तर्हि वर्णस्य॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिः॥ वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्तिर्न सिध्यति। ष्यङः संप्रसारणमिति स एव हि तावदिग् दुर्लभः यस्य संज्ञा क्रियते। अथापि कथंचिल्लभ्येत केनासौ यणः स्थाने स्यात्। अनेन चैव तावदसौ व्यवस्थाप्यते तदेतदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्प्यन्ते। विभक्तिविशेषनिर्देशस्तु ज्ञापकः उभयसंज्ञात्वस्य। यदयं विभक्तिविशेषैर्निर्देशं करोति संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति ष्यङः संप्रसारणं भवतीति तेन ज्ञायत उभयोः संज्ञा भवतीति। यत्तावदाह। संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसारणस्य दीर्घो भवति। तेन ज्ञायते वर्णस्य भवतीति। यदप्याह ष्यङः संप्रसारणमिति तेन ज्ञायते वाक्यस्य संज्ञा भवतीति।

र्वापर्याभावात्तस्य चासत्त्वभूतस्य स्थानित्वासंभवादित्यर्थः। दुर्लभ इति। कार्यपक्षे न लभ्यते नित्यपक्षे तु लभ्यत इति दुर्ल
भत्वमुक्तम्। केनासाविति। लोके इगेव नित्यं प्रयोगेस्ति तस्य तु यणः स्थानिकत्वं शास्त्रसमधिगम्यमित्यर्थः। भाविसं
ज्ञाविज्ञानं तु परिहारान्तराभिधानायन तावदत्रोक्तम्। उभयसंज्ञात्वस्येति। उभयोः संज्ञा उभयसंज्ञा तस्याः भाव उभय
संज्ञात्वम्। तत्र तत्रा इत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे नोभयोः संज्ञा सिध्यति। ॥

रामः
११५

यथा काकादिति नानुकाकत्वाभिसंबन्धो लोकः। अन्यत्र चोक्तम्। यथैकः काकस्तथैवापरोपीति। नैष दोषः। यदानुपजातजा
त्यभिव्यञ्जकसंस्थानविशेषः काको भवति निर्ज्ञातं च तस्य काकाज्जन्म तदैतदुक्तम्। एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वादु
पचाराद्वर्णोपि तच्छब्दं लभत इति भावः। प्रविशेति। प्रवेशनक्रियाकर्मयोग्यमाक्षिपति तत्र पिण्ड्याः प्रवेशसंभवाद्भ

अथ वा पुनरस्तु वाक्यस्यैव ननु चोक्तं संप्रसारणसंज्ञायां वाक्यस्य संज्ञा चेद्वर्णविधिर्न सिध्यतीति। नैष
दोषः। यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येनः एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तस्मात्परः पूर्वो
भवति तस्य दीर्घो भवतीति। अथ वा दृश्यन्ते हि वाक्येषु वाक्यैकदेशान्प्रयुञ्जानाः पदेषु पदैकदेशा
न्प्रयुञ्जानाः। वाक्येषु तावद्वाक्यैकदेशान्। प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणम्। पदेषु पदैकदेशान्। देव
दत्तो दत्तः सत्यभामा भामेति। एवमिहापि संप्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। एतस्य वाक्य
स्यार्थे संप्रसारणात्संप्रसारणस्येत्येष वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते तेन निर्वृत्तस्य विधिं विज्ञास्यामः। सं
प्रसारणनिर्वृत्तात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्येति। अथ वा आहायं संप्रसारणात्परः पूर्वो भवतीति संप्रसा
रणस्य दीर्घो भवतीति न च वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां सत्यामेष निर्देश उपपद्यते नाप्येतयोः का
र्ययोः संभवोस्तीति तत्र वचनाद्भविष्यति। अथ वा पुनरस्तु वर्णस्य ननु चोक्तं वर्णसंज्ञा चेन्निर्वृत्ति
रिति। नैष दोषः। इतरेतराश्रयमात्रमेतच्चोदितम्। सर्वाणि चेतरेतराश्रयाण्येकत्वेन परिहृता-
नि सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नेदं तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः। न हि तत्र किंचिदुच्यतेऽस्य स्थाने ये
आकारैकारौकारा भाव्यन्ते ते वृद्धिसंज्ञा भवन्तीति। इह हि पुनरुच्यत इग्यो यणः स्थाने वर्णः स संप्रसा
रणसंज्ञो भवतीति।

ह्यप्रतिपत्तिः। एवं पिण्डीमिति कर्मयोग्यां क्रियामाक्षिपद्भक्षणक्रियां प्रकरणवशात्प्रत्याययति। एवं संप्रसारणादि-
त्येतन्निर्वृत्तार्थमाक्षिपतीत्यर्थः। यथा च पदैकदेशप्रयोगस्तथा सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र प्रतिपादितम्। अथ वेति।
यथा ब्राह्मणेभ्यो भोज्यतामित्युक्ते सामर्थ्यात्संख्येया ब्राह्मणा भोज्यन्ते तथेहापि संप्रसारणादित्युक्ते वाक्यार्थेन पौर्वाप-
र्याभावात्तत्फलस्य वर्णस्य प्रतीतिः।

भाविनीति। ष्यङः संप्रसारणमिति विधिप्रदेशेषु भाविसंज्ञाविज्ञानमित्यर्थः। सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्येतत्समर्थनार्थमाह। अथ वेति। बुद्धिविपरिणाममात्रं स्थान्यादेशभावद्वत्यर्थः। असाध्वभिमतस्येति। प्राक् संप्रसारणशास्त्रादिति भावः। यथा सख्यस्य बन्धादद्दुहितरमितीङ्कारस्य संप्रसारणसंज्ञा न भवति। दिव उदित्युत्त्वे यणादेशे कृते हलइति दीर्घत्वं तपरकरणान्न भवति द्युभ्यामिति। अक्षद्युवावित्यत्र संप्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशो न भवति अचः पश्चात्सन्निधानात्। अथ

एवं तर्हि भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा कश्चित्कंचित्तन्तुवायमाह अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति स पश्यति यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य संज्ञाऽभिप्रेता स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने भवति यस्याभिनिर्वृत्तस्य संप्रसारणमित्येषा संज्ञा भविष्यति। अथ वा इजादियजादिप्रवृत्तिश्चैवहि लोके लक्ष्यते। यजाद्युपदेशात्तु इजादिनिवृत्तिः प्रसक्ता। प्रयुञ्जते च पुनर्लोकादुष्टमुप्तमिति ते मन्यामहे अस्य यणः स्थाने इममिकं प्रयुञ्जत इति। तत्र तस्यासाध्वभिमतस्य प्रयोगे स्वेन साधुत्वमन्वाख्यायते किंतिसाधुर्भवति ङिति साधुर्भवतीति॥ आद्यन्तौ टकितौ॥ समासनिर्देशोऽयं तत्र न ज्ञायते क आदिः कोऽन्त इति। तद्यथा। अजाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते तत्र न ज्ञायते कस्याजा धनं कस्याऽवय इति। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति वेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। संख्यातानुदेशो नाम। कीदृग्धनष्टकितावाद्यन्तौ भवतः आगमाविति। आह। युक्तं पुनर्यन्नित्येषु नामशब्देषु आगमशासनं स्यात्। न नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। आगमश्च नामाऽपूर्वः शब्दोपजनः। अथ युक्तं यन्नित्येषु शब्देष्वादेशाः स्युः। बाढं युक्तम्। शब्दान्तरैरिह भवितव्यम्। तत्र शब्दान्तराच्छब्दान्तरस्य प्रतिपत्तिर्युक्ता। आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति। अनागमकानां सागमकाः

वावर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्॥ आद्यन्तौ॥ लोकव्यवहारादत्र क्रमव्यवस्था न सिध्यति अपि तु प्रत्युदाहरणे वेति प्रदर्शनाय पूर्वपक्षः। समासनिर्देशोऽयमिति। अभिन्नस्यार्थस्य समासेन प्रतिपादनादित्यर्थः। यद्यपि देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य चाऽजा अवयश्च धनमिति वा कोऽपि क्रमव्यवस्था नास्ति तथापि समासे सुतरां नास्तीति प्रतिपादयितुं समासनिर्देशादित्युक्तम्। यद्यपीति। दर्शनं दृष्टं तस्यान्तो निश्चयः। यद्यपि लोक एतद्दर्शनमित्यर्थः॥

संज्ञाधिकारोऽयमिति। यद्येवं संज्ञासंज्ञिप्रत्यायनार्थौ संज्ञिनमत्याय्य स्वयमेव निवर्तत इति किमिद्ग्रहणेन टकावित्येवास्तु

।नैष दोषः। इत्संज्ञत्वेन देशविशेष उपलक्ष्यते। तेनेत्संज्ञकस्य यो देशस्तद्देशावस्थितौ टकौ संज्ञे भवतः। आल्लजाट्चावि
स्याट्चुप्रत्यये टकारः संज्ञा न भवति। तत्रेड्ग्रहणेनेकारादिः शब्दो गृह्यते स्थानेऽन्तरतमश्चाऽऽदेशो भवतीति तव्यस्य
इतव्यो भवतीति सिद्धमिष्टम्। अङ्गस्योदात्तत्वमिति। तच्चालोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य स्यात्। त्रिपदोऽयमिति। विशेषणस्याप्यु-
दात्तस्य सौत्रत्वान्निर्देशस्य परनिपातः। यत्र तर्हीति। तत्र ह्युदात्तग्रहणमेवानुवर्तत इत्यशक्यो बहुव्रीहिराश्रयितुमि-

त्यर्थः कथम्। संज्ञाधिकारोऽयम्। आद्यन्तौ चेह संकीर्त्येते टकारककारावितावुदाह्रियेते तत्राऽऽद्यन्तयो
ष्टकारककारावितौ संज्ञे भविष्यतः। तत्रार्धधातुकस्येड्वलादेरित्युपस्थितमिदं भवति आदिरिति ते
नेकारादिरादेशो भविष्यति। एतावदिह सूत्रमिडिति। कथं पुनरियता सूत्रेणेकारादिरादेशो ल-
भ्यः। लभ्य इत्याह। कथम्। बहुव्रीहिनिर्देशात्। बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम्। इकार आदिरस्येति। यद्यपि ता
वदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्। इह तु कथम्। लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त इति। अत्राशक्यमुदात्तग्रहणेना
कारो विशेषयितुम्। तत्र को दोषः। अङ्गस्योदात्तत्वं प्रसज्येत। नैष दोषः। त्रिपदोऽयं बहुव्रीहिः। तत्र वाक्य
एवोदात्तग्रहणेनाकारो विशेष्यते। अकार उदात्त आदिरस्येति। यत्र तर्ह्यनुवृत्त्यैतद्भवति। आडजादीनामि
ति। वक्ष्यत्येतत्। अजादीनामटा सिद्धमिति॥ अथवा यत्तावदयं सामान्येनोपदेष्टुं शक्नोति तत्तावदुपदि
शति प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं तेनाऽयं विशेषेण शब्दान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते।
।तद्यथा। खदिरबर्बुरयोः। खदिरबर्बुरौ गौरकाण्डौ सूक्ष्मपर्णौ। ततः पश्चादाह। कण्टकवानू खदिर इ
ति। तेनाऽसौ विशेषेण द्रव्यान्तरं समुदायं प्रतिपद्यते॥

तिभावः। वक्ष्यत्येतदिति। सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानाददोष इत्यर्थः॥ अथवेति। परिभाषापक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः। न ह्यव
स्थितस्य तव्यस्य पश्चादिकारोऽवयव आगच्छति येनाऽनित्यत्वं स्यात्। किं तर्हि। नित्यं पदमनेनोपायेनाऽन्वाख्यायते।
खदिरबर्बुरयोरिति निर्धारणे षष्ठी तयोः कण्टकवानू खदिर इत्युक्ते द्रव्यान्तरं खदिरं प्रतिपद्यते न तत्र कण्टकास्तदानी
मारोप्यन्ते प्रतिपादनोपाय एवाऽयमित्यर्थः॥

अथवेति। एतदाह अस्तिस्त एधीतितत्त्वतोऽर्थान्वयाभावात्कल्पिताभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तामाश्रित्याऽसत्यप्रकृतिप्रत्ययोपदेशेन सत्यस्य पदस्य व्युत्पादनं क्रियते रेखागवयेनेव सत्यगवयस्य। प्रत्ययप्रतिषेध इति। प्रत्ययपरत्वस्याऽप्ययमपवादः प्राप्नोतीति भावः। परवचनादिति। पुरस्तादपवादन्यायेन स्थानेयोगत्वमेवाऽनेन बाध्यते न प्रत्ययपरत्वमिति भावः। नापवादत्वादिति। बाध्यमात्रापेक्षायां पुरस्तादपवादन्यायो नास्तीति भावः। सर्वापवादत्वायाह। प्रयोजनमिति।

अथवा एतयाऽऽनुपूर्व्याऽयं शब्दान्तरमुपदिशति। प्रकृतिं ततो वलाद्यार्धधातुकं ततः पश्चादिकारं यस्मिंस्तस्याऽऽगमबुद्धिर्भवति॥ टकितो राद्यन्तविधाने प्रत्ययप्रतिषेधः॥ टकितो राद्यन्तविधाने प्रत्ययस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रत्यय आदिरन्तो वा मा भूदिति। चरेष्टः। आतोऽनुपसर्गे क इति। परवचनात्सिद्धम्। परवचनात्प्रत्यय आदिरन्तो वा न भविष्यति। परवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽपवादत्वात्। परवचनात्सिद्धमिति चेन्न। किं कारणम्। अपवादत्वात्। अपवादोऽयं योगः। तद्यथा। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्येष योगः स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदनवकाशं मित्करणं स्थानेयोगत्वं प्रत्ययपरत्वं च बाधते। इह तु पुनरुभयं सावकाशम्। कोऽवकाशः। टित्करणस्याऽवकाशः। टित इति ईकारो यथा स्यात्। कित्करणस्याऽवकाशः। कितीत्याकारलोपो यथा स्यात्। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः परः स्यात्तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत्। टित्करणादयं परो भविष्यति न पुनरादिरिति कित्करणाच्च परो भविष्यति न पुनरन्त इति। टितः खल्वप्येष परिहारः। यत्र नास्ति संभवः। यत्परश्च स्यादादिश्च। कितस्त्वपरिहारः। अस्ति हि संभवो यत्परश्च स्यादन्तश्च। तत्र को दोषः। उपसर्गे घोः किः। आध्योः प्रध्योः। नोङ्धात्वोरिति प्रतिषेधः प्रसज्येत।

सति परत्वे प्रयोजनमेतत्स्यात् परत्वमेव——त्वलभ्यमित्यर्थः। टित्करणादिति। ङीबर्थादित्यर्थः। कित्करणादिति। आकारलोपार्थात्। प्रयोजनमभ्युपेत्याह। टित इति। कितस्त्विति। ननु परत्वाऽवयवत्वयोर्विरोधात्कथमुच्यते परश्च स्यादन्तश्चेति। नैष दोषः। परस्य सतोऽन्तवत्कार्यप्राप्त्या अन्तत्वमुच्यते। यथा समासान्तानाम्। ॥

टितश्चापीति। पूर्वोक्तमेव समर्थयते अधिकं वक्तुम्। गापोष्टगिति। अत्र कित्त्वात्परत्वाद् अन्तत्वमिति टिदन्तमेतद्भवतीति ङी
पोऽयमवकाशः। ततश्च चरेष्ट इत्ययमादिः स्यात्। षष्ठ्यधिकार इति। यत्र स्थानषष्ठी प्राप्ता तत्रोपस्थानमस्या न तु प्रत्ययप
रत्वबाधनाय। आद्यन्तयोर्वेति। षष्ठ्याः प्रयोजकावाद्यन्तौ। षष्ठ्यभावाच्चाऽऽद्यन्ताभावावगतिरित्यर्थः। युक्तं पुनरिति। श
ब्दभावाभावाभ्यामर्थभावाभावयोः शब्दनिमित्तकत्वमर्थस्य प्राप्तं तच्च पुनर्न युक्तम्। ज्ञापको हि शब्दोऽर्थस्य न तु कार
कः सर्वेषां सर्वस्यार्थस्य क्रियाप्रसङ्गादिति भावः। अर्थनिमित्तक एवेति। अर्थ एव शब्दस्य प्रयोजकस्तत्प्रतिपादनाय श

टितश्चाऽप्यपरिहारः। स्यादेव ह्ययं टित्करणादादिर्न पुनः परः। कतर्हि इदानीमिदं स्यात्। टित ईकारो भव
तीति। यदुभयवान् गापोष्टगिति। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठ्यधिकारेऽयं यो
गः कर्तव्यः। आद्यन्तौ टकितौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। आद्यन्तयोर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावेऽसंप्रत्ययः। आद्यन्त
योर्वा षष्ठ्यर्थत्वात्तदभावे षष्ठ्या अभावे असंप्रत्ययः स्यात्। आदिरन्तो वा न भविष्यति। युक्तं पुनर्यच्छ
ब्दनिमित्तको नामार्थः स्यात्। नार्थनिमित्तकेन नाम शब्देन भवितव्यम्। अर्थनिमित्तक एव शब्दः। त
त्कथम्। आद्यन्तौ षष्ठ्यर्थौ। नैवाऽत्र षष्ठीं पश्यामः। तेन मन्यामहे आद्यन्तावेवाऽत्र न स्तस्तयोरभावे
षष्ठ्यपि न भवतीति॥ मिदचोऽन्त्यात्परः॥ किमर्थमिदमुच्यते। मिदचोऽन्त्यात्परः स्थानपरप्रत्ययस्याऽ
पवादः। मिदचोऽन्त्यात्पर इत्युच्यते स्थानेयोगत्वस्य प्रत्ययपरत्वस्य चापवादः। स्थानेयोगत्वस्य तावत्।

ब्दप्रयोगः। अप्रयोगाच्चाऽनुमीयते नूनम् अर्थ एवात्र प्रयोजको नास्ति शब्दप्रयोगं यः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। चरेष्ट इत्यत्र पर
श्चेत्यधिकारात् पश्चान्न्येव युक्ता। गापोष्टक् व्रीहिशाल्योर्ढगित्यादावप्यानन्तर्यसंबन्धे षष्ठी न त्ववयवावयविसंबन्धे। प्र
त्ययपरत्वेन प्रतियोगं संनिहितेनाकाङ्क्षाविच्छेदादनर्थित्वादस्या अनुपस्थानात्। पुरस्तादपवादन्यायस्तु यथोद्देशपक्षे
संभवति न कार्यकालपक्ष इति नाश्रितः॥ मिदचोऽन्त्यात्परः॥ किमर्थमिति। किमनेन न व्यावर्त्यत इति प्रश्नः। स्थानेति। पर-
स्य सतः प्रत्ययस्यापवादस्तेन सामर्थ्यादयमर्थः प्रत्ययपरत्वस्याऽपवाद इति। ॥

कुण्डानीति। नपुंसकस्य झलचइत्यत्र झलजूभ्यां नपुंसकस्य तदन्तविधिरिति अस्ति स्थाने योगत्वस्य प्रसङ्गः। मित्त्वात् तस्मिन्नुपस्थिते नपुंसकस्याऽङ्गस्येत्यवयवषष्ठी संपद्यते। स्थाने चेति। ततश्च सकारस्य स्थाने नुमू मा भवत्वित्यर्थः। दृष्टान्त इति। निश्चय इत्यर्थः। तत्र वृद्धव्यवहारादौ दृश्येव वाक्यार्थव्युत्पत्तिर्यत्सामान्यविहितो विशेषविहितेन बाध्यते न स

कुण्डानि वनानि पयांसि यशांसि। प्रत्ययपरत्वस्य। मिनत्ति छिनत्ति। भवेदिदं युक्तमुदाहरणम्। कुण्डानि वनानि यत्र नास्ति संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति। इदं त्वयुक्तं पयांसि यशांसीति। अस्ति हि संभवो यदयमचोऽन्त्यात्परश्च स्यात्स्थाने चेति। एतदपि युक्तम्। कथम्। नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति। अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति। किं तर्हि। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। लोके हि सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा। दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति। सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे अचामन्त्यात्परत्वं षष्ठीस्थानेयोगत्वं बाधिष्यते॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिदनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्॥ अन्त्यात्पूर्वो मस्जेर्मिद्वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्। अनुषङ्गलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं च। अनुषङ्गलोपार्थं तावत्। मग्नः। मग्नवान्। संयोगादिलोपार्थम्। मङ्क्ता। मङ्क्तुम्। मङ्क्तव्यम्॥ भर्जिमर्च्योश्च॥ भर्जिमर्च्योश्चाऽन्त्यात्पूर्वो मिद्वक्तव्यः। भरूजा मरीचय इति। स तर्हि वक्तव्यः। न वक्तव्यः। निपातनात्सिद्धम्। किं निपातनम्। भरूजाशब्दोऽङ्गुल्यादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो बाह्वादिषु। किं पुनरयं पूर्वान्तः। आहोस्वित्परादिः। आहोस्विदभक्तः। कथं वाऽयं पूर्वान्तः स्यात्कथं वा परादिः कथं वाऽभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते ततः पूर्वान्तः।

मुच्चीयते नापि विकल्प्यते। भर्जिमर्च्योश्चेति। भ्रस्ज भर्जन इत्यस्यौणादिकेऽचि कृते गुणे रपरत्वे च जकारात्पूर्व ऊमागमः मर्च शब्दार्थ इत्यस्य चौरादिकस्य णिच्यचइ रिति इप्रत्यये णिलोपे चकारात्पूर्व ईमागमः। पूर्वान्त इति। संघातस्य पूर्वस्य भक्तो न तदेकदेशस्य।

अथादिरिति। नहि संभवोऽस्ति यदचोऽन्यात्परश्च स्यात् पूर्वस्य चादिरिति सामर्थ्यात्परादित्वं विज्ञायते। कुण्डानीति। नान्तमङ्गं न भवतीति दीर्घत्वाऽप्राप्तिः ननु तदादिवचनं स्यादिनुमर्थमित्युक्तम्। एवं तर्हि तत् स्मर्तव्यं भवतीति गौरवापत्तिः सर्वाणीति। नुमा सुपोऽव्यवधानात्स्वरो न सिध्यति। क्रियते एतन्न्यास एवेति। उत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्यान्तस्तत्र नकारो गृह्यते न ग

अथादिरिति वर्तते ततः परादिः अथोभयं निवृत्तं ततोऽभक्तः कश्चाऽत्र विशेषः अभक्ते दीर्घनलोपस्वरणत्वाऽनुस्वारशीभावाः। यद्यभक्तो दीर्घत्वं न प्राप्नोति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्री ते वाजिना त्रीषधस्थाता तापि एडानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। स्वर। स्वरश्च न सिध्यति। सर्वाणि ज्योतींषि। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। स्वर। णत्व। णत्वं च न सिध्यति। माषवापाणि व्रीहिवापाणि। पूर्वान्ते प्रातिपदिकान्तनकारस्येति सिद्धम्। परादौ विभक्तिनकारस्येति। अभक्ते नुमो ग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। क्रियते एतन्न्यास एव। प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति। णत्व। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। नश्चापदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। शीभाव। शीभावश्च न सिध्यति। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। नपुंसकादुत्तरस्यौङः शीभावो भवतीति शीभावो न प्राप्नोति। एवं तर्हि परादिः करिष्यते। परादौ गुणवृद्ध्यौत्त्वदीर्घनलोपाऽनुस्वारशीभावे नकारप्रतिषेधाः यदि परादिः। गुणः प्रतिषेध्यः। त्रपुणे जतुने तुम्बुरुणे। घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। - गुण। वृद्धि। वृद्धिः प्रतिषेध्या।

गीर्णां भगिनी गर्गभगिनीत्यत्र णत्वं मा भूदित्यवश्यं कर्तव्यं नुमो ग्रहणम्। स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवतीति। द्विषं तप इति। प्रसङ्गोच्चारितमेतत्। अत्र हि तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति मुमो द्विषग्रहणेन ग्रहणमस्ति। त्रपुणी इति। नित्यत्वात् परत्वाच्च नुम्क्रियते व्यवधानमिति भावः॥

॥

अतिसखीनीति। बहुव्रीहिः। द्विषन्तप इति। परादिपक्षे तकारस्य मकारो भक्तस्तकारश्च पदान्त इति मकारोऽपि तद्भक्तत्वात् पदान्त इति सिद्धोऽनुस्वार इत्याहुः। अन्ये तु तद्भक्तत्वात्तकारग्रहणेनाऽस्य ग्रहणं भवतु न तु पदान्तत्वम्। न हि द्वयोर्मकारतकारयोः पदान्तत्वमुपपद्यत इत्याहुः। श्रीभावे नकारप्रतिषेध इति। श्रीभावे विधीयमानेन कारस्य स्थानित्वप्रतिषेधो वक्तव्य

अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। सख्युरसम्बुद्धाविति णित्त्वे अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। वृद्धि। औत्त्व। औत्त्वं च प्रतिषेध्यम्। त्रपुणि जतुनि तुम्बुरुणि। इदुद्भ्यामौदच्च घेरित्यौत्त्वं प्राप्नोति। औत्त्व। दीर्घ। दीर्घत्वं च न सिध्यति। कुण्डानि वनानि। नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। माभूदेवम्। अतो दीर्घो यञि सुपि चेत्येवं भविष्यति। इह तर्हि अस्थीनि दधीनि प्रियसखीनि ब्राह्मणकुलानि। दीर्घ। नलोप। नलोपश्च न सिध्यति। अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्थाता ता पिण्डानाम्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपो न प्राप्नोति। नलोप। अनुस्वार। अनुस्वारश्च न सिध्यति। द्विषन्तपः परन्तपः। मोऽनुस्वारो हलीत्यनुस्वारो न प्राप्नोति। माभूदेवम्। नश्चाऽपदान्तस्य झलीत्येवं भविष्यति। यस्तर्हि न झल्परः। वहंलिहो गौः। अभ्रंलिहो वायुः। अनुस्वार। श्रीभावे नकारप्रतिषेधः। श्रीभावे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। त्रपुणी जतुनी तुम्बुरुणी। सनुम्कस्य श्रीभावः प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति। कस्मात्। नुमा व्यवहितत्वात्। एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च। यदि पूर्वान्तः क्रियते। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वम्। आराशस्त्रिणी। धानाशष्कुलिनी। निष्कौशाम्बिनी। निर्वाराणसिनी। द्विगुस्वर। पञ्चारत्निनी दशारत्निनी। नुमि कृते अनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति।

न्तव्य इत्यर्थः। निर्दिश्यमानस्येति। यथा पादः पदिति पद्भावः पाच्छब्दस्यैव भवति न तदन्तस्य॥ यस्तर्हीति। यो निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति श्रुतिसन्निपातियद्रूपमौ इति तन्न कारेणाभक्तेनाऽपि तत्त्वतो व्यवहितमित्यर्थः। धानाशष्कुलिनीति। निसत्त्वा सूर्वं नुमं मन्यते तत्र कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाप्राप्तिः। निष्कौशाम्बिनीति। नपुंसकह्रस्वत्वमुपसर्जनह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाध्यते तदपि नुमि कृते तथैव न प्राप्नोति।

नवेति। नित्यादप्यन्तरङ्गो बलीयानिति स्वरह्रस्वो च विभक्तिनिरपेक्षत्वादन्तरङ्गो तदत्र निर्दोषत्वात्पूर्वोक्तपक्षः स्थित एवा कि
मर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टसिद्धिरिति प्रश्नः। एङ इति। एङः प्रश्लिष्टावर्णत्वात् प्रश्लिष्टावर्णावर्धैकारौकारौ प्राप्नुतः। न
तु विश्लिष्टावर्णयोरैचोरिति भावः। समाहारवर्णाविति। समाह्रियमाणावयवत्वात्। मात्रावर्णस्येति। अष्टादशभेद
भिन्नस्यावर्णस्य मात्राऽवयवभेद इति भेदसद्भावात् षष्ठ्या निर्देशः। दीर्घाप्लुताविति। स्वतन्त्रमिदं निर्वर्तकमिति भावः। मा

नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गो नुम्। अन्तरङ्ग
एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। द्विगुस्वरे भूयान् परिहारः। संघातभक्तोऽसौ नोत्सहते अवयवस्य ग
न्ततां विहन्तुमिति कृत्वा द्विगुस्वरो भविष्यति। मिदचोऽन्त्यात्परः॥ एच इग्घ्रस्वादेशे॥ किमर्थमिदमुच्यते। ए
च इग्वचनं सवर्णाकारनिवृत्त्यर्थम्। एच इग्भवतीत्युच्यते सवर्णनिवृत्त्यर्थमकारनिवृत्त्यर्थं च। सवर्णनि
वृत्त्यर्थं तावत्। एङो ह्रस्वादेशप्रसङ्गेषु अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा मा भूदिति। अकारनिवृत्त्यर्थं चा इ
मावैचौ समाहारवर्णौ। मात्रावर्णस्य मात्रे वर्णो वर्णयोः। तयोर्ह्रस्वप्रसङ्गेषु कदाचिदवर्णः स्यात् कदाचि
दिवर्णोवर्णौ मा कदाचिदवर्णो भूदित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। दीर्घप्रसङ्गः। दी
र्घाप्लुतिकः प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। ननु च ह्रस्वादेश इत्युच्यते तेन दीर्घा न भवि
ष्यन्ति। विषयार्थमेतत्स्यात्। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे इग्भवतीति।

व्यमानस्यापि सवर्णग्रहणं दृश्यते अमूभ्यामित्यादाविति दोषोपन्यासः॥ ननु चेति। अयं हि वाक्यार्थः। एचो ह्रस्वप्रसङ्गे
इगेव ह्रस्व इति। विषयार्थमिति। यत्र ह्रस्वो विधीयते तत्रैवास्योपस्थानं यथा स्यात्। देवदत्तेति प्लुतादिविधावुपस्था
नं मा भूत् अस्मिंश्चोपस्थिते वाक्यभेदेनैच इको विधीयमाना अन्तरतमा दीर्घा एव प्राप्नुवन्ति ह्रस्वस्य बाधितत्वाद्दी-
र्घेषु कृतेषु पुनर्ह्रस्वाप्रसङ्गः॥

निवर्तकत्वादिति। एकवाक्यभावेनैचइगेवह्रस्वो भवति नान्य इत्येवमनिको व्यावर्त्यन्ते। यदि तर्ह्येकवाक्यता एजन्यतिरेकेणान्यस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति नैष दोषः। पूर्वह्रस्वश्रुत्याऽच उपस्थानाद्ध्रस्वत्वं क्रियते तत्रैचोऽप्यन्तर्भावाद्ध्रस्वे क्रियमाणे एच इगित्यस्योपस्थानम्। सिद्धमेङ इति। एकारस्य तालव्यस्य तालव्य इकार ओकारस्यौष्ठ्यस्योकार औष्ठ्यो भविष्यतीत्यर्थः॥ ऐचोश्चेति। ऐकारः कण्ठ्यतालव्य औकारः कण्ठ्यौष्ठ्यः। न च तथाविधो ह्रस्वोऽस्तीति अवयवान्तरतमे

दीर्घाप्रसङ्गस्तु निवर्तकत्वात्॥ दीर्घाणां त्विकामप्रसङ्गः। किंकारणम्। निवर्तकत्वात्। नानेनेको निवर्त्यन्ते। किं तर्हि। अनिको निवर्त्यन्ते। सिद्धा ह्यत्र ह्रस्वा इकश्चानिकश्च। तत्रानेनानिको निवर्त्यन्ते। सवर्णनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सिद्धमेङः सस्थानत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। एङः सस्थानत्वादिकारोकारौ भविष्यतः॥ अर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वा न भविष्यति। ननु च एङः सस्थानतरावर्धैकारार्धौकारौ। न तौ स्तः। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत्। ननु च भोश्छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं वा विधीयते। सुजाते एअश्वसूनृते अध्वर्यो ओअद्रिभिः सुतं शुक्रं ते एअन्यद्यजतं ते एअन्यदिति। पार्षदकृतिरेषा तत्रभवताम्। नैव लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति। अकारनिवृत्त्यर्थेनापि नार्थः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादवर्णो न भविष्यति। भूयसीमात्रेवर्णो वर्णयोरल्पीयस्य वर्णस्याभूयस एव ग्रहणानि भविष्यन्ति। तद्यथा। ब्राह्मणग्राम आनीयतामित्युच्यते तत्र चावरतः पञ्चकारुकी भवति॥ षष्ठी स्थानेयोगा॥ किमिदं स्थानेयोगेति। स्थानेयोगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा। सप्तम्यलोपो निपातनात्।

न भाव्यं भूयसा चाऽवयवेन व्यपदेशो भवति। तदात्मकत्वं हि समुदायो लक्ष्यतइतीदुतावेव भविष्यतः। ब्राह्मणग्राम इति। ब्राह्मणानां वा सत्यत्वेउदाहरणं न तु स्वामित्वे॥ षष्ठी॥ किमिदमिति। समासे विभक्त्यश्रवणप्रसङ्गः। असमासेऽपि युक्तिरिति प्राश्नेति न तु योगेति प्रश्नः। स्थाने योगोऽस्या इति। स्थाननिमित्तसंबन्धेत्यर्थः।

तृतीयायावेति। निपातनादिति योज्यम्। यथा देवदत्तस्य यज्ञदत्त इति पुत्रत्वादिद्वारकः सम्बन्धोऽवगम्यते। एवमस्तेर्भूरित्यत्रापि अस्यां परिभाषायां सत्यां स्थाननिमित्तः संबन्धोऽवसीयते। स्थानमर्थ इति केचिदाहुः। तिष्ठन्त्यस्मिन् शब्दा इति स्थानम्। अर्थे च शब्दास्तिष्ठन्तीति नास्तेरर्थे भूरित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। भञ्जो रोपधयोरन्यतरस्यामित्यादौ रोपधादीनामानर्थक्याद्भावसाधनः प्रसङ्गवाची स्थानशब्द आश्रीयते। तेनास्तेः प्रसङ्गे अस्तेः प्राप्तौ भूः प्रयुज्यत इत्यर्थः संपद्यते। स्वाभाविकोऽस्तेरप्रयोग आर्धधातुके भूशब्दस्य च प्रयोगोऽनेन प्रकारेण व्याख्यायते। किमर्थमिति। विनापि सूत्रेणेष्टं सिध्यति आरब्धेऽप्यतिप्रसङ्ग इ-

तृतीयायावा एत्वम्। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगेति॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते। षष्ठी स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। नियमार्थोऽयमारम्भः। एकशतं षष्ठ्यर्था यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्ति। इ-ष्यते च व्याकरणे या षष्ठी सा स्थानेयोगैव स्यादिति तच्चाऽन्तरेण यत्नं न सिध्यतीति षष्ठ्याः स्थानेयोगवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अवयवषष्ठ्यादिष्वतिप्रसङ्गः शासेगोह इति। अवयवषष्ठ्यादयस्तु न सिध्यन्ति। तत्र को दोषः। शास इदङ्हलोरिति। शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। ऊदुपधाया गोह इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च। अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्राप्तिर्योगस्याऽसन्दिग्धत्वात्। अवयवषष्ठ्यादीनां च नियमस्याप्राप्तिः। किं कारणम्। योगस्यासन्दिग्धत्वात्। संदेहे नियमः। न चावयवषष्ठ्यादिषु संदेहः। किं वक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। लौकिकोऽयं दृष्टान्तः। तद्यथा। लोके कश्चित् कंचित् पृच्छति। ग्रामान्तरं गमिष्यामि पन्थानं मे भवानुपदिशत्विति। स तस्मा आचष्टे अमुष्मिन्नवकाशे हस्तदक्षिणो ग्रहीतव्यः। अमुष्मिन्नवकाशे हस्तवाम इति। यस्तत्र तिर्यक्पथो भवति न तस्मिन् संदेह इति कृत्वा नासावुपदिश्यते। एवमिहापि संदेहे नियमः। न चाऽवयवषष्ठ्यादिषु संदेहः।

ति प्रश्नः। एकशतमिति। षष्ठीदण्डकपाठाश्रयेणैतदुक्तम्। यावन्तो वेति। शब्दे यावतां संभव इत्यर्थः। अवयवेति। नियमेन संबन्धान्तराणां निवर्तनादिति भावः। उपधामात्रस्य चेति। शासिना संबन्धाभावात् पचादिसंबन्धिनोऽपीत्यर्थः। तत्र ह्यनिदितामित्यत उपधाया इत्यनुवर्तते। असंदिग्धत्वादिति। अनियमप्रसङ्गे हि नियमः क्रियते न तु प्रागेवावस्थिते नियमे। हस्तदक्षिण इति। हस्तो दक्षिणो यस्येति बहुव्रीहिः। भाष्यकारवचनात्सर्वनाम्नोऽपि परनिपातः। ॥

अयोगेति। योगमन्तरेण षष्ठ्या एवाऽभावाद्विशिष्टो योगो यस्य नास्तीति सामर्थ्यात्प्रतीयते। योगवतीति। षष्ठ्या अवश्यंभावी योग इति भूम्निमत्वर्थीयोऽकारः। किंचिल्लिङ्गमिति। कलादिकम्। अधिकारो नामेति। पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषाऽप्यधिकार इत्युच्यते। कश्चिदिति। परिभाषारूप इत्यर्थः। चकारेणेति। यथा सहस्रस इत्यविशेषेण ग्रथाऽन्ताऽधिके चेत्यादावनुकृष्यते। संप्रत्ययमात्रमिति। स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरेषु योगेषु तस्य शब्दस्याऽनुमानं भवतु लिङ्गासङ्गस्त्वनुच्चारितस्य कथं स्यादित्यर्थः।

अथवा स्थानेऽयोगा स्थाने योगा। किमिदमयोगेति। अव्यक्तयोगा अयोगा। अथवा योगवती योगा। का पुनर्योगवती। यस्या बहवो योगाः। कुत एतत्। भूम्नि हि मतुब्भवति। विशिष्टा वा षष्ठी स्थाने योगा। अथवा किंचिल्लिङ्गमासज्य वक्ष्यामि इत्थंलिङ्गा षष्ठी स्थानेयोगा भवतीति न च तल्लिङ्गमवयवषष्ठ्यादिषु करिष्यते। यद्येवं शास इद् अङ् हलोः। शाहौ शासिग्रहणं कर्तव्यं स्थानेयोगार्थे लिङ्गमासङ्क्ष्यामीति। न कर्तव्यम्। यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थं प्रकृतम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। कथम्। अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति। यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति। अपरोऽधिकारो यथा रज्ज्वा अयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वदनुकृष्यते चकारेण। अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते। तद्यदेष पक्षः अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति। तदा हि यदेवाऽदः पुरस्तादवयवषष्ठ्यर्थम्। एतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सत् स्थानेयोगार्थं भविष्यति। संप्रत्ययमात्रमेतद्भवति। न ह्यनुच्चार्य शब्दं लिङ्गं शक्यमासङ्क्तुम्। एवं तर्ह्यादेशे तल्लिङ्गं करिष्यते यत्प्रकृतिमास्कन्त्स्यति। यदि नियमः करिष्यते। यत्रैका षष्ठी अनेकं च विशेष्यं तत्र न सिध्यति। अङ्गस्य हलः अणः संप्रसारणस्येति। हलपि विशेष्योऽणपि विशेष्यः संप्रसारणमपि विशेष्यम्। असति पुनर्नियमे कामचारः। एकया षष्ठ्या अनेकं विशेषयितुम्।

एवं तर्हीति। आदेशे लिङ्गाऽऽसङ्गात्तस्य च षष्ठ्यभावात्तत्संबन्धिनः स्थानिनो लिङ्गकार्यं फलिष्यतीत्यर्थः। यदीति। अङ्गस्येति स्थानषष्ठीत्वाद्विशेषणविशेष्यभावो न प्रकल्प्यत इत्यर्थः।

देवदत्तस्येति। संबन्धसामान्यमुपक्रम्यते पश्चात्तदान्तरसन्निधानाद्विशेषावसायः। स्थान इति। अन्तरङ्गत्वाल्लक्ष्यापेक्ष
णाद्वेतिभावः। यतः षष्ठीति। तेन पादः पदित्यस्याऽयमर्थः। पादन्तस्याऽङ्गस्य योऽवयवः पाच्छब्दः सूत्रे षष्ठ्या निर्दिष्टस्तस्य-
शब्दस्य पच्छब्द आदेशो भवति न तु प्रतीयमानस्य पादन्तस्य। अस्यैव सूत्रस्य निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्ययमर्थः।
षष्ठीति षष्ठ्यन्तं गृह्यते तेन षष्ठ्यन्तमेव निर्दिश्यमानं स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थः। अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येत्ये

तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः पाणिः कम्बल इति। तस्मान्नाऽर्थो नियमेन। ननु चोक्तमेकशतं षष्ठ्यर्थाः। याव
न्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारितायां प्राप्नुवन्तीति। नैष दोषः। यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबन्धा आर्था यौनाः
मौखाः स्रौवाश्चेति। शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हति अन्यदतः स्थानात्। शब्दस्याऽपि श
ब्देनानन्तरादयोऽभिसंबन्धाः। अस्तेर्भूर्भवतीति संदेहः स्थाने अनन्तरे समीप इति। संदेहमात्रमेतद्भव
ति। सर्वसंदेहेषु चेदमुपतिष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति। स्थान इति व्या
ख्यास्यामः। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः
षष्ठ्युच्चारिता। किं कृतं भवति। निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। षष्ठी स्था
नेयोगा॥ स्थानेऽन्तरतमः॥ किमुदाहरणम्। इको यणचि दध्यत्र मध्वत्र। तालुस्थानस्य तालुस्थानः। ओष्ठस्था
नस्य ओष्ठस्थानो यथा स्यादिति। नैतदस्ति। संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धम्।

तत्तु वचनसामर्थ्यान्न बाध्यते॥ स्थाने॥ किमुदाहरणमिति। क्वचिल्लक्षणान्तरेणेष्टं सिद्धमिति प्रश्नः॥ इको यणचि दध्य
त्रेति। अस्य सूत्रस्य लक्षणमप्युदाहरणं प्रयोगोऽपीत्युभयोपन्यासः। इको ह्रस्वादिभेदात् षट्षष्टिर्यणस्तु सप्तेति वैष
म्यात् संख्याताऽनुदेशो न सिध्यतीत्यर्थः। नैतदस्तीति। प्रत्याहारपाठे शब्दतस्साम्यमस्तीति भावः। घस्लादेश इत्यादौ ल-
कारोऽपि लकारस्यादेशो दृश्यत इति लकारस्य स्थानित्वाऽभावो नाशङ्कनीयः॥ ॥

एकार्थस्येति। स्यादृस्यहेतुधर्मोपलक्षणमेतत्। तेन प्रत्यक्षादयोऽपि धर्मा गृह्यन्ते। यत्रानेकमिति। स्थानग्रहणेऽनुवर्त-
माने वाक्यभेदः क्रियते। स्थानेऽन्तरतमो भवति यत्र चाऽनेकमान्तर्यमस्ति तत्र स्थानकृतमेवाऽन्तर्यमाश्रीयत इति वा
क्यभेदस्य च तमब्ग्रहणमेव लिङ्गम्। स्थानकृत एव हि स्यादृश्येग्रह्यमाणे स्यादृश्यान्तरपरित्यागात्तमग्रहणमनर्थकमे

इदं तर्हि तस्य स्थामिपां तां तं तामदिति। एकार्थस्यैकार्थः। द्व्यर्थस्य द्व्यर्थः। बह्वर्थस्य बह्वर्थो यथा स्यादिति।
ननु च एतदपि संख्यातानुदेशेनैव सिद्धम्। इदं तर्ह्यकः सवर्णे दीर्घ इति। दण्डाग्रम्। क्षुपाग्रम्। दधीन्द्रो
मधूष्णः। कण्ठस्थानयोः कण्ठस्थानस्तालुस्थानयोस्तालुस्थान ओष्ठस्थानयोरोष्ठस्थानो यथा स्यात्
। अथ स्थान इति वर्तमाने पुनः स्थानग्रहणं किमर्थम्। यत्राऽनेकमान्तर्यं तत्र स्थानत एवान्तर्यं ब
लीयो यथा स्यात्। किं पुनस्तत्। चेता स्तोता। प्रमाणतोऽकारो गुणः प्राप्नोति। स्थानत एकारौकारौ। पुनः
स्थानग्रहणादेकारौकारौ भवतः॥ अथ तमग्रहणं किमर्थम्। झयो होऽन्यतरस्यामित्यत्र सोष्मणः सोष्माण
इति द्वितीयाः प्रसक्ताः। नादवतो नादवन्त इति तृतीयाः प्रसक्ताः। तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो नादवन्तश्च ते भवन्ति
चतुर्थाः। वाग्घसति त्रिष्टुब्भसति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वत्र
सङ्गस्तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। स्थान्येकत्वेन निर्दिश्यते अक इति अनेकश्च पुनरादेशः प्रति
निर्दिश्यते दीर्घ इति। स्थानिन एकत्वनिर्देशादनेकादेशनिर्देशाच्च सर्वप्रसङ्गः। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति इष्यन्ते चा
न्तरतमा एव स्युरिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तस्मात् स्थानेऽन्तरतमवचनं नियमार्थम्। एवमर्थमिदमुच्यते॥

वस्यात्। सोष्मण इति। ऊष्मत्वगुणयुक्तस्येत्यर्थः। तमग्रहणादिति। ईषत्सदृशेऽपि लोके सदृशव्यवहारदर्शनादिह तमब्ग्र-
हणं कृतम्। किमर्थमिति। यदीदं नोच्येत तदा किं स्यादिति प्रश्नः। स्थानिन इति। यद्यपि अक इत्यनेन स्थानिनो बहवउपात्तास्त
यापि प्रयोगे एकैकः स्थानी तस्य पर्यायेण बहवो दीर्घा आदेशाः प्राप्नुवन्तीत्यर्थः॥ ॥

यथा पुनरिति। येन प्रकारेण संहितापाठलक्षणेनेत्यर्थः। प्रतिसूत्रं तु विच्छिद्य पाठे संशयाभावः। पदप्रकृतिः संहितेति संहितायाएव नित्यत्वात्ततः पदापोद्धारे क्रियमाणेऽन्तरतमशब्दः किं सप्तम्यन्तोऽपोद्ध्रियते अथ प्रथमान्त इति प्रश्नः। तत्र सप्तम्यन्तपक्षे षष्ठीति वर्तते अन्तरतमो य आदेशस्तस्यानी तत्रैव षष्ठी यत्रैव षष्ठी तत्रादेश इति प्रकृतिर्नियम्यते। प्रथमान्तपक्षे तु अन्तरतम आदेशो भवतीत्यादेशो नियम्यते। इहैवेति। यणामर्धमात्रिकाणां सदृश इको मात्रिका न तु दूरविप्रकृष्टाः।

अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। यथा पुनरियमन्तरतमनिर्वृत्तिः सा किं प्रकृतितो भवति स्थानिन्यन्तरतमे षष्ठीति आहोस्विदादेशतः स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवतीति। कुतः पुनरियं विचारणा। उभयथा हि तुल्या संहिता। स्थानेऽन्तरतम उरण् रपर इति। किं चातः। यदि प्रकृतितः। इको यणचीति यणां ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीतीहैव स्यात्। दध्यत्र मध्वत्र। कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थमित्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। तथा इको गुण वृद्धी गुणवृद्धी ये अन्तरतमा इकस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीतीहैव स्यात्। नेता लविता नायको लावकः। चेता स्तोता चायकः स्तावक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। तथा ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे गुणवृद्ध्योर्यदन्तरतमम् ऋवर्णं तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीतीहैव स्यात्। कर्ता हर्ता आस्तारकः निपारक इति। आस्तारिता निपारिता कारको हारक इत्यत्र न स्यात्। आदेशतः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां सर्वत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीति सर्वत्र सिद्धं भवतीति। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामयं दोषः।

धी इति भावः। आदेशनियमपक्षे चैतदुदाहरणत्वेन दूषितं प्रकृतिनियमपक्षे तु भवत्येवैतदुदाहरणम्। चायक इति। अचो ञ्णितीत्यत्रापि अयमेव दोष इत्युपन्यासः। ऋवर्णस्येति। ऋकारस्य ह्रस्वस्यैव गुणः स्याद् दीर्घस्यैव वृद्धिरिति विशेषप्रदर्शनाय ऋवर्णस्य पृथगुपन्यासः॥

॥

वान्तो यीति। एच इत्यनुवर्तनात् सर्वेषां वान्तादेशप्रसङ्गः। यदा त्वेवं व्याख्यायते यादेशो वान्त आदेशः पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवति। ओकारस्थानिकोऽवादेशो दृष्ट औकारस्थानिकश्चावादेश इति तदा न दोषः। उभयत इति। योगविभागेनेति भावः। इहापीति। सामान्येन नियम इति प्रश्नः। तुल्यजातीयस्येति। कएत्यतां लव्यस्येत्यर्थः॥ रायमिच्छतीति। एकारस्यैव नियमेन व्यावृत्तिः कृतान्न त्वैकारस्येति प्रश्नः। छान्दस इति। क्यजन्तस्य रैशब्दस्य भाषायां नास्ति प्रयोगः। अ

वान्तो यि प्रत्यये। स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः। ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्मा भूदिति। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां वान्तादेशस्य एस्तु या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेण स्थानिनिर्देशं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। कथम्। वान्तग्रहणं न करिष्यते। यि प्रत्यये एचोऽयादयो भवन्तीत्येव। यदि न क्रियते चेयं जेयमित्यत्रापि प्राप्नोति। क्षय्यजय्यौ शक्यार्थ इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। क्षिज्योरेवैच इति। तयोस्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति। क्षेयं पापं जेयो वृषलः। उभयतो नियमो विज्ञास्यते। क्षिज्योरेवैच तयोश्च शक्यार्थ एवेति। इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति। लव्यं पव्यम्। अवश्यलाव्यम्। अवश्यपाव्यमिति। तुल्यजातीयस्य नियमः। कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकः क्षिज्योरेच्। कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्। एकारः। एवमपि रायमिच्छति रैयतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति। रायिच्छान्दसः। दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति। ऊदुपधाया गोहः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामुपधाग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामूकारस्य गोहो याऽन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्राऽऽदेशा भवन्तीत्यन्तरेणोपधाग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव।

न्यत्र तु विद्यत एवेति व्याचक्षते। क्यचूत्वैकारान्ता नास्ति गोसमानाक्षरनान्तादिति वचनात्। अन्ये तु भाषायां रैशब्दस्य प्रयोग एव नास्तीत्याहुः। गोह इति। एतत्परिभाषोपस्थाने सति गोह इति षष्ठ्यन्तरतमे स्थानिन्युपसंह्रियते। न्यास एवेति। अन्यथा परत्वादलोऽन्त्यस्येत्यनेन गोह इति षष्ठ्यऽन्ते त्युपसंह्रियेतेति भावः॥

रदाभ्यामिति। चरितमित्यादौ व्यवधानान्न भवति। निष्ठायाइति। षष्ठ्यास्तकार एवोपसंहारात्तस्यैवाऽऽनन्तर्येणानत्वविधा
नात्। क्रियत एतन्न्यास एवेति। अन्यथा हि भिन्नवद्भ्यामित्यत्र दकारस्य नत्वं स्यात्। स हि नकारस्य सुसदृशः। यथा तृतीया
स्तथा पञ्चमा इति वचनात्। किंपुनरिति। किं स्वतन्त्रमिदं लक्षणम्। आहोस्विल्लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तानामनेन नियम-
मः क्रियते अथ लक्षणान्तरशेषभूतमिति प्रश्नः। स्थानिनिवृत्तिरिति। दधिशब्दस्य यदि दधिशब्द आदेशः क्रियते तदा
प्रयोजनाभावः। भिन्नरूपत्वादेशस्तदर्थस्याऽप्रत्यायक इति शब्दव्यवहारोऽस्मादेवेति भावः। अस्त्विति। वचनसा-

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः। आदेशतोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां तकारग्रहणं कर्तव्यम्। प्रकृतितः पुनरन्
तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां नकारस्य निष्ठायां या अन्तरतमा प्रकृतिस्तत्र षष्ठी यत्र षष्ठी तत्रादेशा भवन्तीत्यन्तरेणापि
तकारग्रहणं सिद्धं भवति। आदेशतोऽप्यन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यां न दोषः। क्रियत एतन्न्यास एव। किं पुनरिदं
निर्वर्तकम्। अन्तरतमा अनेन निर्वर्त्यन्ते आहोस्वित् प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। कश्चा
त्र विशेषः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनिवृत्तिः। स्थानेऽन्तरतमनिर्वर्तके सर्वस्थानिनां निवृत्तिः प्राप्नो
ति। अस्यापि प्राप्नोति। दधि मधु। अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतो दधिशब्दस्य दधिश
ब्द एव मधुशब्दस्य मधुशब्द एवादेशो भविष्यति। यदि चैवं क्वचिद्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। विसं मुसलमिति। इ
ण्कोरादेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्राप्नोति। अपि च दृष्टा व्यवस्था न प्रकल्प्येत। तद्यथा। तप्ते भ्राष्ट्रे तिलाः प्रक्षिप्ता
मुहूर्तमपि नावतिष्ठन्ते एवमिमे वर्णा मुहूर्तमपि नावतिष्ठेरन्।

मर्थ्याच्छब्दव्यवहारस्य चानादित्वादिति भावः। क्वचिद्वैरूप्यमिति। यदा विसशब्दस्य विसशब्द आदेशस्तदा षत्वं नास्ति-
न हि तदा सकार आदेशः। यदा तु सकारस्य सकार आदेशस्तदा षत्वप्रसङ्ग इति वैरूप्यप्राप्तिः। अस्तेर्भूरित्यादयस्तु विशे
षविहितत्वादस्य बाधकाः। अपि चेति। पुनरन्येनान्येनाऽऽदेशेन भवितव्यमिति भावः। प्रयोजनमन्तरेण प्रवृत्तौ सत्यामसकृ
दपि प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च सर्वस्य निवृत्त्यभिमुखत्वात्साधुत्वस्य व्यवस्था नोपपद्यते। ॥

अस्तु तर्हीति। निर्वृत्तेषु लक्षणाऽन्तरेणाऽऽदेशेषु नियमोऽनेन क्रियते तत्रान्तरतमः साधुर्नान्यइत्यर्थः। निर्वृत्तिरि ति। अभिमतस्य शब्दस्येत्यर्थः। इष्टाव्यवस्थेति। अकः सवर्णे दीर्घइत्यनेन लक्षणेन यदा सर्वे दीर्घाः कृतास्तदाते षां साधुत्वं विज्ञातं न चाऽनेन तेषामेवाऽसाधुत्वं शक्यं प्रतिपादयितुमिति भावः। उक्तं वेति। इकोगुणवृद्धी इ त्यत्र यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तेनैकवाक्यताऽनेन सूत्रेण विधिवाक्यानामिति विधानकालएवान्तरतमआ

अस्तु तर्हि प्रतिपादकम्। अन्येन निर्वृत्तानामनेन प्रतिपत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ निर्वृत्तिः। निर्वृत्तप्रतिपत्तौ नि र्वृत्तिर्न सिध्यति। सर्वे सर्वत्र प्राप्नुवन्ति। किं तर्ह्युच्यते निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। नसाधीयो निर्वृत्तिः सिद्धा भवति। नब्रूमो निर्वृत्तिर्न सिध्यतीति। किं तर्हि। इष्टाव्यवस्थानप्रकल्पेत। नसर्वे सर्वत्रेष्यन्ते। इदमिदानीं किमर्थं स्यात्। अनर्थकं च। अनर्थकमेतत्स्यात्। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयाद् मा भुक्थाइति किं तेन कृतं स्यात्। उक्तं वा। किमुक्तम्। सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनादिति। षष्ठ्यधिकारेऽयं योगः कर्तव्यः। स्थानेऽन्तरतमः षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। प्रत्या त्मवचनं च। प्रत्यात्ममिति च वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। यो यस्यान्तरतमः स तस्य स्थाने यथा स्यात्। अन्यस्या न्तरतमोऽन्यस्य स्थाने मा भूदिति। प्रत्यात्मवचनमशिष्यं स्वभावसिद्धत्वात्। प्रत्यात्मवचनमशिष्यम्। किं का रणम्। स्वभावसिद्धत्वात्। स्वभावत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। समाजेषु समाशेषु समवायेषु चाऽऽस्यतामित्युक्ते न चोच्यते प्रत्यात्ममिति प्रत्यात्मं चासते। अन्तरतमवचनं च। अन्तरतमवचनं चाशिष्यम्। योगश्चाप्ययमशि ष्यः। कुतः। स्वभावसिद्धत्वादेव। तद्यथा।

देशो विधीयते। प्रत्यात्ममिति। आत्मानमात्मानं प्रतीति समासः। स्थान्यात्मनोऽन्तरतमइत्यर्थः। स्वभावसिद्धत्वादिति। तुल्य न्यायतया सूत्रप्रत्याख्यानायैतदुक्तं न तु संबन्धिशब्दत्वादिति। समाजेष्विति। समाजउत्सवेषु संघातः। समाशः सहभो जनम्। समवायः कस्यांचित्क्रियायां मेलनम्॥ ॥

नैवकृश्णा इति। गुणप्रमाणकृतसादृश्यपरिहारेण विद्याद्यर्थकृतमान्तर्यं लोक आश्रीयत इत्यर्थः। एवमिहापि यदीयम-
र्थं यः शक्नोति वक्तुं तस्य स्थाने स एव भवतीति। गाव इति। तिरश्चामप्ययं व्यवहारः संकीर्णो नाम संकरलक्षणः। एवं चोदनायां
संकीर्णा अप्यादेशा असंकरेण प्रवर्त्स्यन्ति। तथा यानीति। यथा तत्र सादृश्याद्वर्गीभवनं विच्छिन्नसाहचर्याणामपि भवति त-
था स्थान्यादेशानां स्थानादिना सादृश्येन वर्गीभवनमित्यर्थः। अचेतनेष्वपीति। न्यायस्य व्याप्तिप्रतिपादनमेतत्। अब्विकार इ-

समाजेषु समाशेषु समवायेषु चास्यतामित्युक्ते नैव कृशाः कृशैः सहासते न पाण्डवः पाण्डुभिः। येषामेव किंचि-
दर्थकृतमान्तर्यं तैरेव सहासते। तथा गावो दिवसं चरितवत्यो यो यस्याः प्रसवो भवति तेन सह शेरते। तथा या-
न्येतानि गोयुक्तकानि संघुष्टकानि भवन्ति तान्यन्योन्यमपश्यन्ति शब्दं कुर्वन्ति। एवं तावच्चेतनावत्सु। अचेत-
नेष्वपि। तद्यथा लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वा नैव तिर्यग्गच्छति नोर्ध्वमारोहति पृथिवीविकारः पृथिवीमेव गच्छ-
त्यान्तर्यतः। तथा या एता आन्तरिक्ष्यः सूक्ष्मा आपस्तासां विकारो धूमः स धूम आकाशे निवाते नैव तिर्यग्ग-
च्छति नाऽर्वागवरोहति। अब्विकारोऽप एव गच्छत्यान्तर्यतः। तथा ज्योतिषो विकारोऽर्चिराकाशदेशे
निवाते सुप्रज्वलितं नैव तिर्यग्गच्छति नाऽर्वागवरोहति। ज्योतिषो विकारो ज्योतिरेव गच्छत्यान्तर्यतः। व्य-
ञ्जनस्वरव्यतिक्रमे च तत्कालप्रसङ्गः। व्यञ्जनव्यतिक्रमे स्वरव्यतिक्रमे च तत्कालता प्राप्नोति। व्यञ्जनव्यति-
क्रमे। इष्टम्। उप्तम्। आन्तर्यतोऽर्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्याऽर्धमात्रिक इक् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे अर्ध-
मात्रिक इगस्ति। कस्तर्हि। मात्रिकः। योऽस्ति स भविष्यति। स्वरव्यतिक्रमे। दध्यत्र मध्वत्र कुमार्यर्थं ब्रह्मबन्ध्वर्थ-
म्। आन्तर्यतो मात्रिकस्य द्विमात्रिकस्यैको मात्रिको द्विमात्रिको यण् प्राप्नोति। नैव लोके नैव वेदे मात्रिको द्विमा-
त्रिको वा यणस्ति॥

ति। अन्तरिक्षे सूक्ष्मः समुद्रोऽस्तीति तद्विकारः सर्वा आप इति काष्ठादिस्थानामपामग्निसंयोगाद्धूमो विकारः। सूर्यवि-
कारोऽर्चिः सूर्यमेव गच्छति। लोकव्यवहाराऽऽश्रयणेन प्रत्याख्याते सूत्रे तदनाश्रयेण योगारम्भे दोषमाह। व्यञ्जनेति।
व्यतिक्रमः स्थानित्वेन निवृत्तिः। इदमेव शास्त्रं निर्वर्तकमिति भावः। नैव लोक इति। नित्यपक्षे शब्दा अन्वाख्यायन्ते निर्वृत्ति-
पक्षेऽप्युच्चारणस्याऽशक्यत्वादिति भावः। नैव लोक इति। कुक्कुटादिषु द्वे व्यञ्जने न त्वेकमात्रिकमिति भावः॥ ॥

अर्धतृतीयमात्रमिति। अत्रैकादेशयोः कृतयोरिश्भावइतियदाप्रक्रियेतिभावः। भाव्यमानेनेति। नैवलोकइत्ययंप-
रिहारोनोक्तः। यदाविशेषविहितत्वादत्वमिश्भावेनबाध्यतेइतिन्यायस्तदात्रिमात्रस्यत्रिमात्रसंभवात्सादेवप्लुतः। प्लु
तात्प्लुतप्रसङ्गेचप्लुतश्चविषयेस्त्तइत्युच्यते। अत्रतुप्लुतस्यैवप्राप्तिः। खट्वेन्द्रइति। संज्ञयाऽत्रगुणवृद्ध्योर्भावनंस-

कस्तर्हि। अर्धमात्रिकः। योऽस्तिसभविष्यति। अस्तुचानेकवर्णादेशेषु। अस्तुचानेकवर्णादेशेषुतत्काल
ताप्राप्नोति। इदमइश। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रिकस्येदमःस्थानेऽर्धतृतीयमात्रमिवर्णंप्राप्नोति। नै
षदोषः। भाव्यमानेनसवर्णानांग्रहणंनेत्येवंनभविष्यति। गुणवृद्ध्येज्भावेषुच। गुणवृद्ध्योरेज्भा
वेषुचतत्कालताप्राप्नोति। खट्वाइन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वाउदकम् खट्वोदकम्। खट्वाईषाखट्वेषा। खट्वाऊ
ढाखट्वोढा। खट्वाएलकाखट्वैलका। खट्वाओदनःखट्वौदनः। खट्वाऐतिकायनःखट्वैतिकायनः। खट्वा
औपगवःखट्वौपगवइति। आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणांस्थानिनांत्रिमात्रचतुर्मात्राआदेशाःप्राप्नुव
न्ति। नैषदोषः। तपरेगुणवृद्धी। ननुचतःपरोयस्मात्सोऽयंतपरः। नेत्याह। तादपिपरस्तपरइति। यदि
तादपिपरस्तपरः ऋदोरबितीहैवस्यात्। यवःस्तवः। लवःपवइत्यत्रनस्यात्। नैषतकारः। कस्तर्हि।
दकारः। किंदकारेप्रयोजनम्। अथकिंतकारे। यद्यसंदेहार्थस्तकारः दकारोऽपि। अथमुखसुखार्थस्त
कारः। दकारोऽपि। एज्भावे। कुर्वीतेकुर्वीथे। आन्तर्यतोऽर्धतृतीयमात्रस्यटिसंज्ञकस्याऽर्धतृतीयमा
त्रएच्प्राप्नोति। नैवलोकेनचवेदेअर्धतृतीयमात्रएजस्ति।

त्वाचभिन्नकालानामपिस्यादितिभाव्यमानेनेतिपरिहारस्याऽत्रासंभवः। एज्भावइति। प्रत्याहारःपूतक्रतोरैचमनो
रौवेत्यादिसंग्रहार्थः। तत्रहिमात्रिकएवैकारऔकारश्चस्यात्। ॥

ऋवर्णस्येति। अत्र ह्रस्वस्याकारस्य गुणः स्यात्स चेष्यत एव दीर्घस्य त्वेङौ स्यातां तुल्यप्रमाणत्वात्। तथा ह्रस्वस्य दीर्घस्य च सर्वे वृ-

द्धिसंज्ञकाः प्राप्नुवन्ति। समुदायापेक्षया तु सर्वप्रसङ्ग इत्युच्यते। भवति। उरण्रपर इत्यनेन गुणवृद्धिशास्त्रस्यैकवा-
क्यतायां विधीयमान एवाण् रपरो भवतीति ऋश्रुतिस्थाने ऽरारौ क्रियमाणौ गुणवृद्धी भवत इत्यर्थः। सर्वादेश इति।
ऋवर्णस्य स्थाने ऽरारौ क्रियमाणावलो ऽन्त्यस्येत्येतद्बाधेनानेकाल्त्वात्सर्वादेशौ प्राप्नुतः। नवेति। अङ्गस्येति षष्ठी पू-
र्वमेवा ऽन्त्यमिकमुपसंह्रियते ततश्च ऋवर्णस्य स्थानित्वे विज्ञाते रपरत्वमानुपूर्व्या सिद्धत्वात् पूर्वप्रवृत्तमलो ऽन्त्य-
स्येत्यल्युपसंहारं न बाधत इत्यर्थः। अथवेति। निर्वृत्तस्या ऽणो रपरत्वविधाने ऽपि न दोष इत्यर्थः। अनान्तर्यमेवेति। न

ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गो ऽविशेषात्॥ ऋवर्णस्य गुणवृद्धिप्रसङ्गे सर्वप्रसङ्गः। स-
र्वगुणवृद्धिप्रसङ्गः। सर्वे गुणवृद्धिसंज्ञका ऋवर्णस्थाने प्राप्नुवन्ति। किं कारणम्। अविशेषात्।
नहि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयको गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य स्थाने भवतीति। अ-
नुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः। नवा ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गादवर्णस्यान्तर्यम्। न-
वा एष दोषः। किं कारणम्। ऋवर्णस्य स्थाने रपरप्रसङ्गात्। उः स्थाने अण् प्रसज्यमान एव रपरो भवती-
त्युच्यते तत्र ऋवर्णस्या ऽऽन्तर्यतो रेफवतो रेफवानकार एवान्तरतमो भवति॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्त्वनेकाल्-
त्वात्॥ सर्वादेशस्तु गुणवृद्धिसंज्ञक ऋवर्णस्य प्राप्नोति। किं कारणम्। अनेकाल्त्वात्। अनेकाल् शित्सर्वस्ये-
ति। नवानेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्या ऽविघातः। नवा एष दोषः। किं कारणम्। अनेकाल्त्व-
स्य तदाश्रयत्वात्। यदायमुः स्थाने ऽण् तदा ऽयमनेकाल्। अनेकाल्त्वस्य तदाश्रयत्वादवर्णादेशस्य वि-
घातो न भविष्यति। अथवा अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्॥ एकस्या ऽप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्त्यपरस्यान्तरतम आ-
देशो नास्ति। एतदेवैतयोरान्तर्यम्।

हि स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमेवान्तर्यं परिभाषितं रूपान्तरेणा ऽपि सादृश्यसंभवात्परिग्रहाच्चेति भावः। ऋवर्णस्य मा-
त्रिको ऽकारो गुणो ऽन्तरतमो ऽस्त्येवेति चेत्। तदर्थस्य यत्नस्या ऽकरणाद्दोष एव। दीर्घस्य तुल्यप्रमाणत्वादेकारो वा ऽन्त-
रतमो ऽस्त्विति चेत्। भवेदेतद्यदा भेदापेक्षा क्रियते। ऋवर्णमात्रस्य ह्रस्वाद्यवान्तरभेदानपेक्षायां स्थानकृतमान्तर्यं न-
केनचिदस्तीत्यनान्तर्यमेवेत्याद्युक्तम्॥ ॥

सम्प्रयोगो वेति। यदास्थानेऽन्तरतमइत्येतत्सत्याख्यातमित्यर्थः। अवर्णप्रधानत्वादिति। इममेव हिन्यायमाश्रित्यो-
क्तमैचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति। उभयान्तर्यादिति। ह्रस्वप्रसङ्गेह्येचः समुदायान्तरतमाभावादेचोश्चेत्युक्तम् इह तु सम्भ-
वत्येव स्थानेन समुदायान्तरतमइत्यर्थः॥ उरण्॥ किमिदमिति। षष्ठीप्रकरणाद्यत्र षष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते तत्र किमादे-
शान्तराणां बाधकमण्णं निर्वर्तयति तस्य च वाक्यभेदेन रपरत्वम्। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन क्रियते ऋः स्थाने

संप्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्। अथवा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह संप्रयोगो भवति। तद्यथा। तवाऽश्वो
नष्टो ममापि रथो दग्धउभौ संप्रयुज्यावहा इति। एवमिहापि तवाप्यन्तरतमा प्रकृतिर्नास्ति ममाप्यन्तर
तम आदेशो नास्ति अस्तु नौ संप्रयोग इति। विषमउपन्यासः। चेतनावत्स्वर्थात्प्रकरणाद्वा लोके संप्रयो
गो भवति। वर्णाश्च पुनरचेतनाः। तत्र किंकृतः संप्रयोगः। यद्यपि वर्णा अचेतनाः। यस्त्वसौ प्रयुङ्क्ते स
चेतनावान्। एजवर्णयोरादेशोऽवर्णस्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। एजवर्णयोरादेशोऽवर्णप्राप्नो
ति। खट्वैलका मालोपगवः। किंकारणम्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्। स्थानिनोऽवर्णप्रधानत्वात्।-
स्थानी ह्यत्रावर्णप्रधानः। सिद्धन्तूभयान्तर्यात्। सिद्धमेतत्। कथम्। उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यम्।
न चाऽवर्णमुभयोरन्तरतमम्॥ उरण्रपरः॥ किमिदमुरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्। ऋः स्थाने अण्
व भवति रपरश्चेति। आहोस्विद्रपरत्वमात्रमनेन विधीयते। ऋः स्थाने अण्च अनण्च। अण्तु रपर इ-
ति। कश्चात्र विशेषः॥ उरण्रपरवचनमन्यनिवृत्त्यर्थमिति चेदुदात्तादिषु दोषः। उरण्रपरवचनमन्यनि
वृत्त्यर्थं चेदुदात्तादिषु दोषो भवति। के पुनरुदात्तादयः। उदात्ताऽनुदात्तस्वरितानुनासिकाः। कृतिः। हृतिः।

णान्तरेणानिष्पन्नो योऽण्स रपर इति प्रश्नः। तत्र केषाञ्चित्पाठोऽण्भवति रपरश्चेति तत्राऽपूर्वोऽण्विधीयमान आदे-
शान्तराणां बाधकः। अन्येषां तु पाठोऽणेव भवतीति। तत्र सामर्थ्याच्चाऽन्यनिवृत्तिः। सैवैवकारेण प्रदर्श्यते। उदात्तादि-
ष्विति। अन्तरतमस्य बाधकोऽण्प्रसज्यत इति भावः। स चोदात्तादिगुणेन वेति सर्वथा दोषः।

नॄँः पाहीति। यद्यप्यस्मिन् पक्षे पूर्वसवर्ण ऋकारो न लभ्यते तथापि नॄन् पइति निपातनाद्भवति नकारस्य तु रुत्वे कृते ऽनु
नासिको विधीयमानोऽणो दस्यान्न तु ऋकार इति दोषः। प्रतिपदविहितैरित्वोत्वादिभिरयं हि बाध्यत इति तेषां रपर
त्वं न स्यात्। गुणवृद्ध्योरिति। भूतस्य चेदणो रपरत्वं क्रियते तदा तु गुणवृद्धिविधावणो दुर्लभ इति दोषः। किं हि साधी
य इति। किं साधुतरं कारणमित्यर्थः। न पुनरिति। ततश्चाऽवर्णस्यैव नियमेनाऽप्रतिपत्तिरिति व्याख्येयम्। अथ मतमि

कृतं हृतं प्रकृतं प्रहृतं नॄँः पाहि। अस्तु तर्ह्युः स्थाने अण् चानण् च अण् तु रपर इति। यउः स्थानेऽण् स र
पर इति चेद्गुणवृद्ध्योरवर्णाऽप्रतिपत्तिः। यउः स्थाने अण् स रपर इति चेद्गुणवृद्ध्यो रवर्णस्याऽप्रतिप
त्तिः। कर्त्ता हर्त्ता वार्षगण्यः। किं हि साधीयः। ऋवर्णस्याऽसवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरेङैचौ। पूर्वस्मिन्न
पि पक्षे एष दोषः। किं हि साधीयः। तत्रापि ऋवर्णस्यासवर्णो यदवर्णं स्यान्न पुनरिकारोकारौ। अथ मत
मेतत्। उःस्थाने अणश्चाऽनणश्च प्रसङ्गे ——— अणेव भवति रपरश्चेति सिद्धा पूर्वस्मिन् पक्षेऽवर्ण-
स्य प्रतिपत्तिः। यत्तु तदुक्तमुदात्तादिषु दोष इति। स इह दोषो जायते। न जायते। जायते स दोषः। कथ
म्। उदात्त इत्यनेनाणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते अनणोऽपि। यद्यपि अणोऽपि प्रतिनिर्दिश्यन्ते न तु प्राप्नुव
न्ति। किं कारणम्। स्थानेऽन्तरतमो भवतीति। कुतो नु खल्वेतत्। द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समव
स्थितयोः स्थानेऽन्तरतम इति उरण् रपर इति च स्थानेऽन्तरतम इत्यनया परिभाषया व्यवस्था भवि
ष्यति न पुनरुरण् रपर इति। अतः किम्। अत एष दोषो जायते उदात्तादिषु दोष इति॥

ति। स एव पक्षाक्षेपवाद्याह। नानेनाऽन्येषां बाधकोऽपूर्वोऽण् विधीयते। किन्त्वणनणोः प्रसङ्गेऽणेव भवतीति नि-
यमः क्रियते स च रपरः। न च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इकारोकारयोः प्राप्तिः। यत्तु तदुक्तमिति। किं भवान्मन्यत इति विचारय
ति। स एव युक्तियुक्तं पक्षं गृह्णाति जायत इति। कुतो नु खल्विति। अन्तरतमपरिभाषाया अवकाशः अकः सवर्णे दी-
र्घः। स्र योर्होऽन्यतरस्यामिति। उरण् रपर इत्यस्याऽवकाशः कर्ता हर्तेति। इहोभयं प्राप्नोति। कृतिरिति। परत्वादियमेव-
प्राप्नोतीति दोषः॥ ॥

येचाप्येवइति। यत्रह्यनियमप्रसङ्गस्तत्रानेननियमः क्रियतेतत्रतच्छेषभूतंरपरत्वंभवतिनत्वन्यत्रप्रतिपदविधा
वितिदोषः। सिद्धंत्विति। विधिवाक्यैरस्यैकवाक्यतायांविधानकालएवाणोरपरत्वंक्रियतइत्यर्थः। यद्येवमिति।
नह्यनेनोःस्थानेऽण्विधीयतेअपितुलक्षणान्तरेणतत्रविध्यङ्गभूताषष्ठीस्थानेयोगेतिपरिभाषानोपतिष्ठते-
तथाचोदीचामातःस्थानेइत्यत्रस्थानग्रहणंकृतम्। ततउःसमीपेयोऽण् तस्यापिरपरत्वप्रसङ्गइतिस्थानग्र-
हणाऽनुवृत्त्याउःस्थानेयआदेशोऽणित्येतावल्लभ्यतेनतुप्रसज्यमानइति। आदेशइति। प्रसज्यमानत्वेने

येचाऽप्येतेऋवर्णस्यस्थानेप्रतिपदमादेशाउच्यन्तेतेषुरपरत्वंनप्राप्नोति। ऋतइद्धातोः। उदोष्ठ्य
पूर्वस्येति। सिद्धंतुप्रसङ्गेरपरत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसङ्गेरपरत्वात्। उःस्थानेअण्प्रसज्यमा
नएवरपरोभवति। किंवक्तव्यमेतत्। नहि। कथमनुच्यमानंगंस्यते। स्थानइतिवर्तते। स्थानशब्द-
श्चप्रसङ्गवाची। यद्येवमादेशोऽविशेषितोभवति। आदेशश्चविशेषितः। कथम्। द्वितीयंस्थान
ग्रहणंप्रकृतमनुवर्तते। तत्रैवमभिसंबन्धःकरिष्यते। उःस्थानेअण्स्थानइति। उःप्रसङ्गेअण्
प्रसज्यमानएवरपरोभवति। अथाण्ग्रहणंकिमर्थंनउरपरोभवतीत्येवोच्येत। रपरइतीयत्यु
च्यमानेकइदानींरपरःस्यात्॥

त्यर्थः। अथवास्थानग्रहणाऽनुवृत्त्याप्रसज्यमानइत्येषोर्थोलभ्यतेनतूःस्थानइति। ततश्चाणआदेशरूपता
नियमेननलभ्यतेइतिसामीप्यलक्षणोऽपिसंबन्धोऽवगम्येतेत्यर्थः। द्वितीयमिति। तच्चार्थात्प्रथमान्तंसंपद्य
तेअथवासप्तम्यन्तएवतस्मिन्नयमर्थोभवतिप्रसङ्गएवाऽत्राणरपरोभवतीति। इदानीमुदात्तादिषुदोषोना
स्तिस्थानेऽन्तरतमइत्यनयापरिभाषयाकृतिरित्यादावृकारस्यऋकारएवप्रवर्ततइत्यणःप्रसङ्गएवनास्ति।
गुणवृद्धीचऋकारस्यविधीयमानेअरारावेवान्तरतम्याद्भवतइत्यवर्णप्रतिपत्तिरप्यस्ति। ॥

रीरिविधिष्विति। बहुवचननिर्देशादृरीरिशब्दावुपलक्षणमिति एच्छ्रुति। के पुनरिति। पैतृष्वसेय इति। लोपवचनं तु सर्वादेशार्थं स्यात्। होतापोताराविति। रेफस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात्। एकादेशस्येति। पूर्वपरयोरिति समुदायस्य स्थानित्वेन चोदितत्वात्तस्य च ऋवर्णरूपत्वाऽभावादिति भावः। अवयवग्रहणादिति। पूर्वपरयोरित्यनेनोद्भूतावयवभेदः समुदायो निर्दिश्यतेऽवयवावेव चाऽपेक्षितपरस्परौ समुदा

यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः॥ आदेशोरपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरप्रतिषेधः॥ आदेशो रपर इति चेद्रीरिविधिषु रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। के पुना रीरिविधयः। अकङ्लोपाऽऽनङ्नङ्रीङ्रिङादेशाः। अकङ्। सौधातकिः। अकङ्। लोप। पैतृष्वसेयः। लोप। आनङ्। होतापोतारौ। आनङ्। अनङ्। कर्ता हर्ता। अनङ्। रीङ्। मात्रीयति पित्रीयति। रीङ्। रिङ्। क्रियते ह्रियते। रिङ्। उदात्तादिषु च। उदात्तादिषु च किम्। रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। कृतिः। हृतिः। कृतं हृतम्। प्रकृतम्। प्रहृतम्। नृः पाहि। तस्माद् ग्रहणं कर्तव्यम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। उः स्थानेऽण्प्रसज्यमान एव रपरो भवतीत्युच्यते। न चायमुरेव स्थानेऽण् शिष्यते। किं तर्हि। उश्चान्यस्य च। अवयवग्रहणात्सिद्धम्। यदत्र ऋवर्णं तदाश्रयं रपरत्वं भविष्यति। तद्यथा। माषा न भोक्तव्या इत्युक्ते मिश्रा अपि न भुज्यन्ते। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तप्रतिषेधः। अवयवग्रहणात्सिद्धमिति चेदादेशे रान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। होतापोतारौ॥

यद्विति भवत्ययमृवर्णस्य स्थाने इति भावः। रान्तप्रतिषेध इति। आनङि विधीयमाने आकारस्याणोऽभावादित्यर्थः। तस्मादवयवग्रहणादित्यस्यातिव्यापकत्वाद्यत्र साक्षादृवर्णस्याऽण् विधीयते तत्रैवेदमुपतिष्ठत इत्येकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यमेव। ॥

यदि पुनरिति। उरिति वर्णग्रहणाद्वर्णग्रहणञ्च सर्वत्र तदन्तविधिं प्रयोजयतीति न्यायादवर्णान्तस्य ग्रहणं खट्वर्श्य इत्यत्र च समुदाय ऋवर्णान्तो भवतीति सिद्धं रपरत्वम्। कर्तेति। अङ्गस्येति षष्ठी अन्त्यमल्मुपसंहृतेति ऋवर्णस्य गुणो न भाव्यम्। न च ऋवर्ण ऋवर्णान्तो भवतीति दोषः। न चेह तदन्तविधिरस्ति उरणिति भूतानुवादात्। न च प्रदेशेषु तदन्तस्य कार्यम्। अन्त्यस्यैवानुसंहारेण स्थानित्वप्रतिपादनादिति भावः। अर्थवतेति। यथैवेयायेत्यत्रैकाचूत्वम्। अर्थसहित्या गोपादानाभ्यां वर्णरूपता धातुरूपता च व्यवस्थाप्यते। इह चेति। उपसंख्यानस्याऽतिव्याप्त्यैत्यर्थः। मातुरिति। रपरत्वे कृते विभक्तिसकारस्य रुत्वं पूर्वस्य रो रीति लोपः। ढ्रलोप इति दीर्घत्वम्। तत्र मातूरिति प्राप्नोतीति भावः। द्वयोरिति। अवयवावेवात्रापेक्षितपरस्य रोस्थानिनौ। अत एवैकग्रहणं स्थानिभेदादादेशभेदनिवृत्त्यर्थं कृतम्। अन्यतरतइति। तृतीयान्ताद्याद्दिवात्तसि॥ तद्यथेति। एकः पुत्र उभाभ्यामपि यथा व्यपदिश्यते तथेहापि पूर्वपराभ्यां तत्स्थानिकत्वेनादेशस्य व्यपदेशः। अकङादेस्तु समुदायस्यादेशत्वं नाण इतिरपरत्वाभावः। प्रत्ययेति। असित्ययं समुदायः प्रत्ययो न त्वकार इति तदादेशोऽप्यप्रत्यय इति भावः॥

यथैवेचोश्वाऽन्यस्य च स्थानेऽणरपरो भवतीति। एवं यउःस्थानेऽण्चानण्च सोऽपि रपरः स्यात्। यदि पुनर्ऋवर्णान्तस्य स्थानिनो रपरत्वमुच्यते खट्वर्श्यः। मालर्श्यः। नैवं शक्यम्। इह न प्रसज्येत। कर्ता हर्ता किरति गिरति। ऋवर्णान्तस्येत्युच्यते न चैतदृवर्णान्तम्। ननु च एतदपि व्यपदेशिवद्भावेन ऋवर्णान्तम्। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः। न चैषोऽर्थवान्। तस्मान्नैवं शक्यम्। न चेदेवमुपसंख्यानं कर्तव्यम्। इह च रपरत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। मातुः पितुरिति। उभयं न वक्तव्यम्। कथम्। योर्द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति। लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः। देवदत्तायाः पुत्र इति। कथं मातुः पितुरिति। अस्त्वत्र रपरत्वं का रूपसिद्धिः। रात्सस्येति सकारस्य लोपः। रेफस्य विसर्जनीयः। नैवं शक्यम्। इह हि मातुः करोति पितुः करोतीति। अप्रत्ययविसर्जनीयस्येति षत्वं प्रसज्येत॥

प्रत्ययेति। प्रत्ययाऽवयवत्वादकारोऽपि प्रत्ययः। अतस्तदादेशोऽपि प्रत्यय इति भावः। लुप्यत इति। सकारसन्निधि
कालेऽकारेणैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा समुदायसंनिवेशिनी त्वा तु तस्यादिति कुतस्तदादेशस्तां लप्स्यते। उत्वे च कृते
ऽवशिष्टः सकार एव प्रत्ययसंज्ञः स च लुप्त इति भावः। एकादेशनिमित्तादिति। एकादेशशास्त्रनिमित्तं यस्य तस्मा-

त्प्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्। लुप्यतेऽत्र प्रत्ययो रात्तस्येति। एवं त
र्हि भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं प
ठति तज्ज्ञापयत्याचार्यः नैकादेशनिमित्तात् षत्वं भवतीति। किं पुनरयं पूर्वान्तः आहोस्वित्परादिः
आहोस्विदभक्तः। कथं चाऽयं पूर्वान्तः स्यात् कथं वा परादिः कथं वा अभक्तः। यद्यन्त इति वर्तते। ततः
पूर्वान्तः। अथादिरिति वर्तते। ततः परादिः। अथोभयं निवृत्तम्। ततोऽभक्तः। कश्चात्र विशेषः। अ
भक्ते दीर्घलत्वयगभ्यस्तस्वरहलादिःशेषविसर्जनीयप्रतिषेधः प्रत्ययाऽव्यवस्था च। यद्यभक्तः।
दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। किं पुनः कारणं रेफवकारा
भ्यां धातुर्विशेष्यते न पुनः पदं विशेष्यते। रेफवकारान्तस्य पदस्येति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत।
अग्निर्वायुरिति। एवं तर्हि रेफवकाराभ्यां पदं विशेषयिष्यामो धातुनेकम्। रेफवकारान्तस्य पदस्ये
को धातोरिति। एवमपि यं ग्रामणिकुलमस्य प्रियग्रामणिः प्रियसेनानिः। अत्राऽपि प्राप्नोति। तस्माद्धातुरे
व विशेष्यते। धातौ च विशेष्यमाणे इह दीर्घत्वं न प्राप्नोति। गीः पूः। दीर्घ। लत्वं। लत्वं च न सिध्यति। निजे
गिल्यते। ग्रो यङीति लत्वं न प्राप्नोति। नैष दोषः। ग्र इत्यनन्तरयोगे षाष्ठी।

त्यरस्येत्यर्थः। यद्यन्त इति। यद्यपि रपर इत्यत्राऽन्यपदार्थस्य प्राधान्यं तथापि रेफस्य विधेयतया प्राधान्यात्तस्यै
वान्तत्वं विशेषणमिति भावः। यद्यपि प्रसज्यमान एवाण् रपरो विधीयते। तथाप्यानङ् इव साक्षादत्रारू आरू इत्ये-
वमविधानात्तात्पर्यपर्यालोचनन्यायेन केवलाऽवस्थानात्पक्षत्रयविमर्शः। लत्वं चेति। ग्र इत्यवयवषष्ठीति चोद्यम्।

पिपरुरिति। पूर्वलङ्गि शपूश्लुर्द्विर्वचनमर्त्तिपिपर्त्त्योश्चेतीत्वं सिजभ्यस्तेतिजुस् जुसिचेतिगुणः। वव्रतइति। अभ्यासावयवस्यानादेर्हलोनिवृत्त्याभाव्यमितिरेफस्यनिवृत्त्यसिद्धिः। नार्कुटइति। यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तंतिङन्तं चेतिरेफान्तस्यपदत्वाद्विसर्जनीयप्रसङ्गः। किरतइति। एकवचनेकिरतीतिनित्यत्वात्पूर्वंविकरणः। आङ्गं तु का र्यम

एवमपित्वर्जेगित्यतइत्यत्रापिप्राप्नोति। एवंतर्हियङआनन्तर्येविशेषयिष्यामः। अथवाग्रइतिप श्चमी। तत्त्व। यकूस्वर। यकूस्वरश्चनसिध्यति। गीर्यतेस्वयमेवपूर्यतेस्वयमेव। अचःकर्त्तृयकीत्येष- स्वरोनप्राप्नोति। रेफेणव्यवहितत्वात्। नैषदोषः। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीतिनास्तिव्य वधानम्। यकूस्वर। अभ्यस्तस्वर। अभ्यस्तस्वरश्चनसिध्यति। माहिस्मतेपिपरुः। माहिस्मतेबिभरुः। अ भ्यस्तानामादिरुदात्तोभवतिअजादौलसार्वधातुकेइत्येषस्वरोनप्राप्नोति। रेफेणव्यवहितत्वात्। नैषदोषः। स्वरविधौव्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीतिनास्तिव्यवधानम्। अभ्यस्तस्वर। हलादिःशेष। हलादिःशेषश्चनसिध्यति। वव्रतेववृधे। अभ्यासस्येतिहलादिःशेषोनप्राप्नोति। हलादिःशेषावि सर्जनीय। विसर्जनीयस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। नार्कुटोना पित्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीयइतिविसर्ज नीयःप्राप्नोति। विसर्जनीय। प्रत्ययाव्यवस्थाच। प्रत्ययेचव्यवस्थानप्रकल्पेत। कितःगिरतः। रेफोऽ प्यभक्तःप्रत्ययोऽपितत्रव्यवस्थानप्रकल्पते। एवंतर्हिपूर्वान्तःकरिष्यते। पूर्वान्तेर्ववधारणंविसर्ज नीयप्रतिषेधोयकूस्वरश्च। यदिपूर्वान्तःरोरवधारणंकर्तव्यम्। रोःसुपिरोरेवसुपिनान्यस्यसर्पिष्षु। धनुष्षु।

नित्यम्। अकृतेहिविकरणेगुणःप्राप्नोतिकृतेत्वित्त्वमिति। द्विर्वचनेतुद्वयोरपिनित्यत्वात्परत्वादित्त्वंतत्ररेफोऽभक्तत्वा न्नधात्ववयवइतिविकरणेनस्यात्। सहिधातोःपरोविधीयतेअथविकरणात्परोरेफस्तदाऽप्यणःपरोनस्यादितिव्यव स्थाद्वयोर्नप्रकल्पतेअथव्यवहितेऽपिपरशब्दस्यप्रवृत्तिस्तथापिसमीहिताव्यवस्थानप्रकल्पतइतिप्रत्ययाव्यवस्थोक्ता ॥

गीर्षु इति। परादौ धुर्ग्रहणेन गृह्यत इति न पदान्तत्वमिति भावः। अभक्तपक्षेऽपि तदादिवचनात्प्राप्तिरिति कर्तव्यमवधारणं
कल्पिपदेऽपि न कल्पशब्दादिति वृद्धौ चरेफः प्रत्ययसमुदायस्य कल्पिशब्दस्य भक्तत्वादवयवो न तु कल्पशब्दस्य। ततत
श्च कल्पशब्दस्य कल्पशब्दे परतः पदसंज्ञा विधीयमाना तदादीत्यधिकाराद्रेफान्तस्य भवतीति विसर्जनीयप्रसङ्गः। पदश
ब्देन च पद्यतेऽनेनार्थ इति प्रत्यय उच्यते तेन प्रत्ययसमुदायभक्तो रेफः कल्पिशब्दे परतो व्यवस्थितो न कल्पशब्दस्या-
वयव इति तयोः पौर्वापर्यमस्त्येवेति अवयवस्यात्मन एव पदान्ततां विहन्तुं नोत्सहत इत्यर्थः। क्वचित्तु कल्पपदसंघात

इह मा भूत्। गीर्षु पूर्षु। परादावपि सत्यवधारणं कर्तव्यं चतुर्ष्वित्येवमर्थम्॥ विसर्जनीयप्रतिषेधः॥ वि
सर्जनीयस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। नार्कुटः। नार्पत्यः। खरवसानयोर्विसर्जनीय इति विसर्जनीयः प्राप्नो
ति। परादावपि विसर्जनीयस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः नार्कल्पिरित्येवमर्थम्। कल्पिपदसंघातभक्तोऽसौ नोत्स
हतेऽवयवस्य पदान्ततां विहन्तुमिति विसर्जनीयः प्राप्नोति। यकृत्स्वरः। यकृत्स्वरश्च न सिध्यति। गीर्यते स्वय
मेव। अचः कर्तृयकीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। उपदेश इति वर्तते। अथवा पुनरस्तु परादिः। परादावका
रलोपौत्वपुक्प्रतिषेधश्च इदुपधाह्रस्वत्वमिटो व्यवस्थाऽभ्यासलोपोऽभ्यस्तादिस्वरो दीर्घत्वञ्च। यदि परादिः
अकारलोपः प्रतिषेध्यः। कर्ता हर्ता। अतो लोप आर्द्धधातुक इत्यकारलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। उपदेश इति व
र्तते। यद्युपदेश इति वर्तते। धिनुतः कृणुतः। अत्र लोपो न प्राप्नोति। नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते।
किं तर्हि। आर्धधातुकमभिसंबध्यते आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति। अकारलोप। औत्वम्। औत्वञ्च
प्रतिषेध्यम्। चकार जहार। आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति। नैष दोषः। निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति।

भक्त इति पाठः। तत्रायमर्थः। कल्पशब्दस्य संबन्धि यत्पदं नार्कल्पिरिति तस्य पदस्य योऽवयवः प्रत्ययसंघातः कल्पिशब्दस्तद्भक्त इत्यर्थः
। धिनुत इति। एकवचने असत्यप्यकारलोपे आद्गुणेन वा विकरणस्य वा गुणे पररूपेण धिनोतीति सिध्यतीति द्विवचनं समुदाहृत
म्। आर्धधातुकोपदेश इति। सन्नियोगेन चाऽकारस्य विधानादार्धधातुकप्रतिपत्तिकालेऽकारान्तप्रतिपत्त्या सिद्धो लोपः निर्दिश्यमान-
स्येति। नन्वादेः परस्येति रेफस्यैवौत्वेन भाव्यम्। नैष दोषः। णल इत्यनेन यत्सत्त्वायितं प्रयोगविषयमकारमात्रं तस्याकारान्तादङ्गादुत्त
रस्यादेशः प्रवर्तते स रेफस्य त्वनुमीयमानत्वादादेशाभावः प्रत्याय्यप्रत्यायकाभेदविवक्षया षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशा इत्युच्यते॥ ॥

रेफेणेति। यद्रूपं षष्ठीनिर्दिष्टमकारमात्रं तद्व्यवहितमित्यर्थः। यदित्तु प्रत्ययस्येत्युच्यते लिट्इति वा तदा व्यवधानाऽभावात् स्यादेवादेशः। आस्तरितेति। नित्यत्वाद्गुणे रपरत्वे च कृते नेड्वशि कृतीति प्रतिषेधाद् प्रवृत्तिलक्षणेटोऽव्यवस्था। प्रवृत्तौ वा रेफात्पूर्वइडिति अनिष्टाव्यवस्था प्राप्नोति॥ गीरिति। अन्तरङ्गत्वाद्धिलोपे कृते इत्वे रपरत्वे च सुपोऽयमादौ रेफइति कल्प-

यत्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति। रेफेण व्यवहितत्वात्। औत्वं। पुक्प्रतिषेधः। पुक् च प्रतिषेध्यः। कारयति हारयति। आतः पुगिति पुक् प्राप्नोति। पुक्प्रतिषेधः। चङ्युपधाह्रस्वत्वं। चङ्युपधाह्रस्वत्वं च न सिध्यति। अचीकरत् अजीहरत्। णौ चङ्युपधाया ह्रस्वइति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति। इटो व्यवस्था। इट् श्च व्यवस्थान कल्पते। आस्तरिता निपरिता। इडपि परादौ रेफोऽपि तत्र व्यवस्था न प्रकल्पते। अभ्यासलोपः। अभ्यासलोपश्च वक्तव्यः। ववृते ववृधे। अभ्यासस्य हलादिःशेषेण न प्राप्नोति। अभ्यासलोपः। अभ्यस्तस्वरः। अभ्यस्तस्वरश्च न सिध्यति। मा हि स्म ते पिपरुः। मा हि स्म ते बिभरुः। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यजादौ लसार्वधातुकइत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अभ्यस्तस्वरः। तादिस्वरः। तादिस्वरश्च न सिध्यति। प्रकर्ता प्रकर्तुम्। तादौ च निति कृत्यतावित्येष स्वरो न प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। कृदुपदेशे वा ताद्यर्थमिडर्थमिति। तादिस्वरः। दीर्घः। दीर्घत्वं च न सिध्यति। गीः पूः। रेफवकारान्तस्य धातोरिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति॥ अलोऽन्त्यस्य॥ किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम्। आहोस्विद् आदेशविशेषणम्। किंचातः। यद्यन्त्यविशेषणम्। आदेशोऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। अनेकाल्त्वादादेशोऽन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि पुनरलन्त्यस्येत्युच्यते तत्राऽयमप्यर्थः। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतन्न वक्तव्यं भवति।

नायं रात्त्यस्येति सलोपे कृते दीर्घत्वं न स्यादिति पूर्वान्तपक्षोऽत्र स्थितः। अलोऽन्त्यस्य॥ किमिदमिति। षष्ठी प्रथमयोर्निर्देशस्य साम्यात्प्रश्नः। यदि पुनरिति। प्रथमा बहुवचनम् अल इति यदि व्याख्यायेतेत्यर्थः। अस्मिंश्च पक्षे रदोर्जसां लोपश्चेति लोपः सर्वादेशः प्राप्नोति। विरजीकरोतीति।

इदं नियमार्थमिति। अन्त्यस्याऽऽदेशा भवन्तीत्यलोऽन्त्यापेक्षे पादत्वग्रहणमनल्व्यावृत्त्यर्थमिति भावः। वाक्यस्यापीति। दोषपरत्वादेवमुक्तम्। न तु वाक्यं षष्ठीनिर्दिष्टमस्ति पदस्य तु परमानडुह्यामित्यत्राऽनडुच्छब्दस्याऽन्त्यस्य सर्वस्य दत्वं प्राप्नोति। यदि खल्वपीति। अवश्यकर्तव्योऽसौ योगोऽपवादविप्रतिषेधार्थः। अथ लाघवमात्रे आदरस्तत्राप्युच्यते। अन्त्यविशेषणेऽपीति। स्थाने विज्ञातस्येति। षष्ठी स्थानेयोगेत्यनुवर्तते। तेन या षष्ठी स्थानेयोगत्वेन विज्ञाता साऽन्त्यमलमनुसंह्रियते। आदेशो वा यो निश्चितः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने इत्यनुसंह्रियते। इतरथेति। यदि षष्ठीमात्रमनुसंह्रियेतेत्यर्थः।

इदं नियमार्थं भविष्यति। अलेवान्त्यस्य भवति नान्यदिति। एवमप्यन्त्योऽविशेषितो भवति। तत्र को दोषः। वाक्यस्याऽपि पदस्याऽप्यन्त्यस्य प्रसज्येत। यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियेति अन्त्यविशेषणेऽपि सति तन्न करिष्यते। कथम्। ङिच्च अलोऽन्त्यस्येत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। ङिदेवाऽनेकालन्त्यस्य भवति नान्यदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहारः। अलोऽन्त्यस्येत्युच्यते स्थाने विज्ञातस्यानुसंहारः क्रियते स्थाने प्रसक्तस्येति। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः। इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत। टित्किन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। यदि पुनरयं योगशेषो विज्ञायेत। योगशेषे च किम्।

तत्र लवितेति तचक्रकारात्पूर्वमिट् प्राप्नोतीति दोषः। दापयतीति पुगाकारस्य स्यात्। ततश्च यदुक्तमर्थवतो ह्यागम इति तन्न युज्यते। यदि पुनरिति। षष्ठीस्थानेयोगेत्यनेनाऽस्यैकवाक्यता। अत्र तु प्रकरणे करणं ङिच्चेत्यादेः संबन्धार्थं तत्रायमर्थो भवति। शास्त्रे या षष्ठी साऽन्त्येऽलि सा च स्थानेयोगैवेति न तु स्थाने विज्ञातस्य पश्चादनुसंहारः प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादिति भावः। ॥

अनिष्टमिति। आद्यन्तौटकितौमिदचोऽन्त्यात्पर इत्येताभ्यां स्थानेयोगत्वमेव बाध्यते तुल्यजातीयत्वात् संबन्धस्य संबन्धान्तरेण बाधोपपत्त्या षष्ठ्यास्तु यद्रूपं तदन्त्य एवाऽल्यवस्थितमिति पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः। अनुसंहारः पुनरनुसंहारान्तरेणादेः परस्याऽनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते॥ ङिच्च॥ विप्रतिषेधादिति। नन्वयमपवादोऽनेकाल्शिदित्युत्सर्गः। उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। ङित्त्वस्यान्यार्थत्वसंभवे सति दौर्बल्यात् संदिग्धोपस्थानोऽयं योग इत्यपवादत्वमे

अनिष्टं प्रसज्येत। टिकिन्मितोऽप्यन्त्यस्य स्युः। तस्मात्सुष्ठूच्यते अलोऽन्त्यस्येति स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहार इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग इति॥ ङिच्च॥ तातङ् अन्त्यस्य स्थाने कस्मान्न भवति ङिच्चाऽलोन्त्यस्येति प्राप्नोति। तातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशः। तातङि ङित्करणं सावकाशम्। कोऽवकाशः। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थो ङकारः। नातङि ङित्करणस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात्। यदि चायं नियोगतः सर्वादेशः स्यात् तत एतत्प्रयोजनं स्यात्। कुतो नु खल्वेतत् ङित्करणादयं सर्वादेशो भविष्यति न पुनरन्त्यस्य स्यादिति। एवन्तर्ह्येतदेव ज्ञापयति न तातङ् अन्त्यस्य स्थाने भवतीति। यदेतं ङितं करोति। इतरथा हि लोट एरुःप्रकरण एव ब्रूयात् तुह्योस्तादाशिष्यन्यतरस्यामिति॥ आदेः परस्य॥ अलोऽन्त्यस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशः। अलोन्त्यस्येत्युत्सर्गः। तस्यादेः परस्यानेकाल्शित्सर्वस्येत्यपवादौ। अपवादविप्रतिषेधात्सर्वादेशो भविष्यति। आदेः परस्येत्यस्यावकाशः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। अस्तेर्भूः। भविता भवितुम्। इहोभयं प्राप्नोति। अतो भिस ऐस्। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। शित्सर्वस्येत्यस्याऽवकाशः। इदमइश्। इतः। इह। आदेः परस्येत्यस्याऽवकाशः स एव। इहोभयं प्राप्नोति। अष्टाभ्य औश्। शित्सर्वस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।

वात्र विषयेऽस्य नास्ति। प्रयोजनं नामेति। सति सर्वादेशत्वे ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं स्यात् तदेव तु सर्वादेशत्वमलभ्यं ङित्त्वादन्त्यस्यैव प्रसङ्गादिति भावः। ङित्करणादिति। गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थादिति भावः। एवन्तर्हीति। अन्तरेणाऽपि ङित्त्वमेरुरित्यत्र प्रकरणे तातिविधीयमानेऽन्त्यादेशत्वं सिद्धमिति ङित्त्वादेव गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं ङित्त्वमिति विज्ञायते॥ ॥

अनेकाल्॥ शित्करणादेवेति। सति शकारेऽनेकाल्त्वादिति भावः। अनेकाल्त्वसंपादनेन चकृतार्थः शकार इतीत्संज्ञकत्वा-

ल्लुप्यत एव। अष्टाभ्य औशिति। आदेः परस्येत्यादेः प्राप्त इति भावः। अन्त्यस्याऽयमिति। ननु सर्वनाम्नो नपुंसकादिति च पञ्च-
मीनिर्देशादादेः परस्येत्यादेर्भाव्यं तत्किमुच्यतेऽन्त्यस्याऽयं भवन्निति। एवं तर्हि सर्वनाम्न इति षष्ठी मन्यते नपुंसकादिति च
विहितविशेषणमिति ज्ञापकत्वमेव शित्करणस्य। अथवाऽसत्यपीह शिद्ग्रहणेऽनेकाल्त्वादादेः परस्येति बाधित्वा सर्वा-

अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ शित्सर्वस्येति किमुदाहरणम्। इदम इश्। इतः। इह। नैतदस्ति प्रयोजनम्। शित्करणा-
देवाऽत्र सर्वादेशो भविष्यति। इदं तर्हि अष्टाभ्य औश्। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति।
इदं तर्हि। जसः शी। जश्शसोः शिः। ननु चात्रापि शित्करणादेव सर्वादेशो भविष्यति। अस्त्यन्यच्छित्करणे प्रयो-
जनम्। किम्। विशेषणार्थः शकारः। क्व विशेषणार्थेनार्थः। शि सर्वनामस्थानम्। विभाषा ङिश्योरिति। शि-
त्सर्वस्येति शक्यमकर्तुम्। कथम्। अन्त्यस्याऽयं स्थाने भवन्न प्रत्ययः स्यात्। असत्यां प्रत्ययसंज्ञायामित्सं-
ज्ञा न स्यात्। असत्यामित्संज्ञायां लोपो न स्यात्। असति लोपेऽनेकाल्। यदाऽनेकाल् तदा सर्वादेशः। यदा
सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः। यदा प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा यदेत्संज्ञा तदा लोपः। एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छित्सर्वस्येत्याह तज्ज्ञा-
पयत्याचार्यः अस्त्येषा परिभाषा नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं भवतीति। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्।
तत्राऽसरूपसर्वादेशादाप्प्रतिषेधेषु पृथङ्निर्देशोऽनाकारान्तत्वादित्युक्तं तन्न वक्तव्यं भवति। इति
श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

देशो भविष्यतीति किं शिद्ग्रहणेनेति पुनरपि ज्ञापकमेव शिद्ग्रहणम्। अनेकान्तेषु चानुबन्धेषु नास्त्येव नानुबन्धकृत-
मनेकाल्त्वमिति एकान्तेषु च तेषु ज्ञापकेन प्रयोजनम्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्या-
यस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकम्॥

॥

स्थानिवत्॥ वत्करणमिति। विनापि वतिनातदर्थलाभो यथा ङिक्किदिति भावः। न च स्थान्यादेशइत्युच्यमाने स्थानिरूपमादेशः प्रतिपद्यत इति कल्पनाऽऽश्रयितुं युक्ता। अस्तेर्भूरित्यादेशविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। न च वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः वालिटीति विकल्पारम्भात्। संज्ञाधिकार इति। संज्ञाप्रस्तावइत्यर्थः। तत्र को दोष इति। आदेशे कार्यं सिध्यर्थोऽतिदेशः। तच्चाऽऽदेशे कार्यसंज्ञासंज्ञिसंबन्धेनापि सिद्ध्यतीति प्रश्नः। वधेरेवेति। संज्ञा हि प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थोसंज्ञिनं प्रत्याय्य निवर्तते न तु स्वतः कार्यं प्रतिपद्यत इति भावः। बहुगणेत्यत्र तु संख्येत्यन्वर्थताऽऽश्रयणाद्दोषो किं कार्थग्रहणाद्विनाऽपि वतिनाऽतिदेशपक्षउपन्यस्तः। वत्करणात्त्विहातिदेशेन स्थानिकार्याण्यादेशे क्रियन्ते न तु स्थानिनि निवर्त्यन्त इत्यदोषः। ङिक्किदिति तु संज्ञा न भवति नन्वासेङिति प्रतिषेधात्। न हि त्वाः कित्संज्ञा विहिता याप्र-

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ॥ वत्करणं किमर्थम्। स्थान्यादेशोऽनल्विधाविती यत्युच्यमाने संज्ञाधिकारोऽयं तत्र स्थानी आदेशस्य संज्ञा स्यात्। तत्र को दोषः। आङो यमहनः। आत्मनेपदं भवतीति वधेरेव स्यात्। हन्तेर्न स्यात्। वत्करणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति स्थानिकार्यमादेशे अतिदिश्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अथादेशग्रहणं किमर्थम्। स्थानिवदनल्विधावितीयत्युच्यमाने क इदानीं स्थानिवत्स्यात्। यः स्थाने भवति। कश्च स्थाने भवति। आदेशः।

तिषिध्येत। किंकिनौ लिट्चेत्यत्र तु संज्ञाप्रकरणाभावात्तद्वदतिदेशः। स्थानिकार्यमित्यनेन कार्यातिदेशोऽयमिति प्रदर्शयति। शास्त्रातिदेशापेक्षया कार्यातिदेशस्य प्राधान्यादितरेषां कार्यार्थत्वादिति भावः। आदेशग्रहणमिति। स्थानिशब्दस्य संबन्धिशब्दत्वादादेशो लभ्यत एव यथा पितृवदधीत इत्युक्ते पुत्र इति भावः। क इदानी-मिति। द्विविध आदेशः प्रत्यक्षश्चास्तेर्भूरित्यादिः। आनुमानिकश्चेरुरित्यादि। अत्र हि इकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते। उकारेणोकारान्तश्चादेशः। ततस्तेस्तुरिति संपद्यते। तत्र प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्नाऽनुमानिकस्येति।

आदेशमात्रमिति। प्रत्यक्षमनुमितं चेत्यर्थः। एहरित्यत्र प्रत्यक्षमुकारस्यादेशत्वमिकारस्य चस्थानित्वम्। न च किंचिदिकारस्य कार्यमस्ति यदुकारेऽतिदिश्येत। तिशब्दकार्यं तु तुशब्दस्यातिदिश्यत इति पदत्वसिद्धिः। सर्वविभक्त्यन्त इति। सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽकारः। बहुत्वप्रतिपादनपरमेतत्। नह्यत्र सप्तविभक्तयः संभवन्ति तत्र संबन्धमात्रे षष्ठ्युपादानेऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावात् फलतः सर्वविभक्त्यन्तता संभवति। अथवाऽल्विधिशब्दवाच्योऽल्विधिरिति विशिष्टप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयणात् सर्वविभक्त्यन्तत्वम्। सति च विधिशब्दे समाससंभावादेतद्वस्तुलाभः। केवलस्त्वल्शब्द उपादीयमानो यद्विभक्तिरूच्चार्येत तदर्थोपक्षय एव स्यात्। तत्रालः परस्य विधिः। द्यौः पन्थाः हल्ङ्यादिसुलोपो न भवति। अलि परतो विधिः। कद्रूष्टः सद्रूष्टः। हशि

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं चोदयिष्यति तन्न वक्तव्यं भवति। अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। अलः परस्य विधिः। अल्विधिः। अलो विधिः। अल्विधिः। अलि विधिः। अल्विधिः। अला विधिरल्विधिरिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयम्। प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति। न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। उत्तरपदलोपो यथा विज्ञायेत।

चेत्युत्वं न भवति। अलो विधिः। द्युकामइति। लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवतीति। ऊठ्त्वेऽवलि सावकाशं स्याद्धर्विमलद्युइति। अला विधिः। महोरस्केनेति। अयोगवाहानामट्सूपदेशात्सत्वं न भवतीति। प्रातिपदिकनिर्देशश्चेति। अनल्त्विधितावदेवोच्यताम्। अत्र शब्दसंस्कारायकेवलं प्रथमा विभक्तिरुपादीयते न तु तदर्थो विवक्ष्यते। यथाभावदृत्यत्र लिङ्गसंख्ये इति भावः। उत्तरपदलोप इति। अनल्त्विधित्युच्यमाने यत्र कार्यं स्यात् क्रियाणलाश्रीयते तत्रैव निषेधः स्यात्। कद्रूष्टः सद्रूष्ट इत्यादौ। प्रदीव्येत्यादौ इटः प्रतिषेधो न स्यात्। न ह्यौद्विधौ वलः स्वातन्त्र्येणाश्रयणं वलादेरित्यन्यपदार्थस्य प्राधान्याद्गुणभावाद्वलः। उत्तरपदलोपे त्वलाश्रयत्वादिड्विधेः प्रतिषेधसिद्धिः॥

॥

अलमाश्रयतइति। अर्थप्रदर्शनमेतत्। एवं ह्यलाश्रय इति स्यात्। तस्मादाश्रीयत इत्याश्रयः। एरच्। अलाश्रयो यस्येति अलाश्रयो विधिरल्विधिः। अलाश्रयत्वाद्विधिरेवाल्विरुच्यत इति गतार्थत्वादप्रयोग एव उत्तरपदस्य लोपः। किमर्थमिति। तत्स्थानापन्नत्वात्तद्धर्मलाभात् स्थानिकार्याण्यादेशः प्राप्स्यन्तीति भावः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादिति। स्थानिस्वरूपाश्रयं यत्कार्यं त-

अलमाश्रयते अलाश्रयः। अलाश्रयो विधिः। अल्विधिरिति। यत्र प्राधान्येनालाश्रीयते तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। यत्र विशेषणत्वेनाऽलाश्रीयते तत्र प्रतिषेधो न स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रदीव्य प्रसीव्येति। वलादिलक्षण इड् माभूदिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। स्थान्यादेशपृथक्त्वादादेशे स्थानिवदनुदेशो गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। अन्यः स्थानी अन्य आदेशः। स्थान्यादेशपृथक्त्वादेतस्मात्कारणात् स्थानिकार्यमादेशेन प्राप्नोति। तत्र को दोषः। आङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। इष्यते च वधेरपि स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिद्ध्यतीति तस्मात् स्थानिवदनुदेशः। एवमर्थमिदमुच्यते गुरुवद्गुरुपुत्र इति यथा। तद्यथा। गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमिति गुरौ यत्कार्यं तद्गुरुपुत्रे अतिदिश्यते। एवमिहापि स्थानिवत्कार्यमादेशे अतिदिश्यते। नैतदस्ति प्रयोजनम्। लोकत एतत्सिद्धम्। तद्यथा। लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्याणि। तद्यथा। उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते। यद्यपि तावल्लोक एष दृष्टान्तः। दृष्टान्तस्यापि तु पुरुषारम्भो निवर्तको भवति। अस्ति चेह कश्चित्पुरुषारम्भः। अस्तीत्याह। कः। स्वरूपविधिर्नाम। हन्तेरात्मनेपदमुच्यमानं हन्तेरेव स्यात् वधेर्न स्यात्। एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति स्थानिवदादेशो भवतीति। यदयं युष्मदस्मदोरनादेश इत्यादेशे प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। युष्मदस्मदोर्विभक्तौ कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यदादेशेऽपि स्यात्। पश्यति त्वाचार्यः स्थानिवदादेशो भवतीति अत आदेशे प्रतिषेधं शास्ति। इदं तर्हि प्रयोजनम्।

द्भिन्नरूपत्वादादेशेन सिद्ध्यतीति भावः। लोकत इति। लोके द्विवचनमन्तरेणापि तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभो दृष्टः। उपाध्यायस्येति। प्रसङ्गापेक्षेयं षष्ठी न तु शिष्यस्य विशेषणमेतद्व्यभिचाराभावात्। ॥

प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। नह्यप्रदर्शितविषयः प्रतिषेधः शक्यो विधातुमिति भावः। एवं तावल्लिङ्गेनाभिमतोऽर्थः सिद्ध इति प्रदर्शित
म्। इदानीं क्रियमाणोऽपि सूत्रेऽनल्विधाविति न कर्तव्यमित्याह। अल्विधौ प्रतिषेध इति। प्रदीव्येतीड् न भवतीतीड्विधौ वलादेरि
ति विशेषणमाश्रितम्। तच्च ह्योऽस्य विति वस्तुस्थित्या संनिहितमपि वलादित्वं स्थानिन्यविवक्षितत्वादनाश्रितम्। तथा हीडादि
रपि क्त्वा भवत्येव क्त्वा केवलोऽपि आकारान्तोऽपि स्नात्वीतीकारान्तोऽपि दत्त्वायेति च यगन्तोऽपि इष्ट्वीनमिति मान्तोऽपि तत्र क्त्वामात्रप्र-
तिबद्धं यत्कार्यं क्त्वाप्रत्ययलाव्ययत्वादि तदादेशेऽतिदिश्यतां न तु वलादित्वमिति ल्यपो न स्वतो नापि स्थानितो वलादित्वमि

अनल्विधाविति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति। इह माभूत्। द्योः पन्थाः स इति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति। अल्विधौ स्थानिवद्भावो न भवतीति। यदयमदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणं
करोति। तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन। आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन् योगे अल्विधौ प्रतिषेधे विशेषणेऽप्राप्तिस्तस्याद
र्शनात्। अल्विधौ प्रतिषेधेऽसत्यपि विशेषणे समाश्रीयमाणे असति तस्मिन् विशेषणे अप्राप्तिर्विधेः। प्रदीव्य
प्रसीव्य। किं कारणम्। तस्यादर्शनात्। वलादेरित्युच्यते न चात्र वलादिं पश्यामः। ननु चैवमर्थ एवायं यत्नः क्रिय
ते। अन्यस्य कार्यमुच्यमानमन्यस्य यथा स्यादिति। सत्यमेवमर्थो न तु प्राप्नोति। किं कारणम्। सामान्यातिदेशे हि
विशेषानतिदेशः। सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति। तद्यथा। ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये व
र्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रियेऽतिदिश्यते। यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते
। एवमिहापि यत्सामान्यं प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं वलादेरिति न तदतिदिश्यते।

तीड्भावः सिद्ध एवेति भावः। ब्राह्मणवदिति। सामान्यशब्दोपादानेन यत्र कार्यमतिदिश्यते तत्र हि विशेषस्याशब्दार्थत्वा-
द्विशेषाश्रयकार्यानतिदेशः। यत्र तु विशेषशब्दोपादाने नातिदेशस्तत्र विशेषातिदेशो भवत्येव। ॥

अग्रहीदिति।ग्रहोऽलिटिदीर्घइतिदीर्घेकृतइतिभावः।दीर्घविधौह्यचूपरिभाषोपस्थानादचएवस्थानित्वम्।इट्त्वजन्तरा-
णांव्यावर्तकइतीट्कार्यविशेषकार्यत्वान्नप्राप्नोति।तथाप्रदीव्येतिगुणप्रतिषेधोनप्राप्नोति।देवित्वेत्यादावकितोऽपित्त्वात्प्र
त्ययस्यसंभवात्।कित्त्वस्यापिवलादित्ववन्नस्यादतिदेशः।तस्माद्विशेषकार्यातिदेशज्ञापनार्थमनल्विधावितिकर्तव्यमि
तिभावः।अनुबन्धकार्येषुचानल्विधावितिप्रतिषेधोनप्रवर्ततेस्थानिन्यनुबन्धस्यासन्निधानादसन्तएवानुबन्धाःकार्यस्य
विशेषकाइतिसिद्धान्तव्यवस्थापनात्।विशिष्टंह्येषोऽनलमिति।इटईटीतिसलोपेसमुदायरूपेणाऽऽश्रयणाद्ग्रहोऽलि

यद्येवमग्रहीत्इटईटीतिसिचोलोपोनप्राप्नोति।अनल्विधावितिपुनरुच्यमानेइहापिप्रतिषेधोभविष्यति।
प्रदीव्यप्रसीव्येति।विशिष्टंह्येषोऽलमाश्रयतेवलंनाम।इहचप्रतिषेधोनभविष्यतिअग्रहीदिति।विशिष्टं
ह्येषोऽनलमाश्रयतेइटंनाम।यदितर्हिसामान्यमप्यतिदिश्यतेविशेषश्चसत्याश्रयेविधिरिष्टः।सतिचवला
दित्वेइटाभवितव्यम्।अरुदिताम्।अरुदितम्।अरुदित।किमतोयत्सतिभवितव्यम्।प्रतिषेधस्तुप्राप्नोति
अल्विधित्वात्।प्रतिषेधस्तुप्राप्नोति।किंकारणम्।अल्विधित्वात्।अल्विधिरयंभवति।तत्रानल्विधावि-
तिप्रतिषेधःप्राप्नोति।नवानुदेशिकस्यप्रतिषेधादितरेणाभावः।नवाएषदोषः।किंकारणम्।आनुदेशि
कस्यप्रतिषेधात्।अस्त्वत्राऽऽनुदेशिकस्यवलादित्वस्यप्रतिषेधः।स्वाश्रयमत्रवलादित्वंभविष्यति।नैत
द्विवदामहेवलादिर्नवलादिरिति।किंतर्हिस्थानिवद्भावात्सार्वधातुकत्वमेषितव्यम्।तत्राऽनल्विधा
वितिप्रतिषेधःप्राप्नोति।

टिदीर्घइत्यत्रापिइटएवस्थानित्वंनाचः।अनियमप्रसङ्गान्नियमफलायाअचूपरिभाषायाअनुपस्थानात्।सत्याश्रयइ
ति।आश्रीयतइत्याश्रयः।यथावलादित्वमिड्विधौ।तत्रेडागमस्याल्विधित्वादनल्विधौचस्थानिवद्भावविधानादरुदि-
तामितिस्थानिकार्यमिडागमोनप्राप्नोति।नवेति।अतिदेशएवानुदेशः।सप्रयोजनंयस्यतदानुदेशिकम्।तत्रस्वाश्रयं
वलादित्वमाश्रित्यस्थान्याश्रयंचसार्वधातुकत्वमितीड्विधास्यते।तत्राऽनल्विधावितीति।इडागमार्थमत्रस्थानिवद्भावः
प्रार्थ्यतेइट्चाल्विधिरितिअनल्विधावितिप्रतिषेधात्सार्वधातुकत्वस्याऽपीडर्थत्वादिड्नप्राप्नोतीति। ॥

इदानीं यथात्र प्रतिषेधो न प्रवर्तते तथा विचारपूर्वकं प्रतिपादयितुमाह किंपुनरिति। आदेशोऽस्यास्तीत्यादेशी स्थानी। किं स्थान्यला-
श्रये कार्ये स्थानिवत्त्वनिषेधोऽथाल्मात्राश्रय इति विचारः किं प्रत्यासत्तिराश्रीयतेऽथवाव्याप्तिरिति भावः। वधक इति। हन्तेर्ण्वुलि
बहुलं संज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यमन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमिति वधादेशः। स च हलन्त इति दोषोपन्यासः। अदन्तत्वे-
ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वृद्ध्यभावः। सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेष्विति। आदिष्ट एवातिदिष्टो विवक्षितः। उपलक्षणं चैतत्। तद्धितादे-
शेष्वपि न प्राप्नोतीति लैगवायन इति अत्र हि स्वाश्रयमजादित्वं स्थानिवद्भावात्तद्धितत्वम्। किंपुनरिति। न्यायापेक्षः प्रकर्षः। कः पक्षो-

किंपुनरादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधो भवत्याहोस्विदविशेषेणादेश आदेशिनि च। कश्चात्र विशेषः। आदे
श्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्धिप्रतिषेधः। आदेश्यल्विधिप्रतिषेधे कुरुवधपिबां गुणवृद्ध्योः प्रति
षेधो वक्तव्यः। कुर्वित्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च लघूप धत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। वधक इत्य
त्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं चादुपधत्वं तत्र वृद्धिः प्राप्नोति। पिबेत्यत्र स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा स्वाश्रयं च ल
घूपधत्वं तत्र लघूपधगुणः प्राप्नोति। अस्तु तर्ह्यविशेषेणादेश आदेशिनि च। आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्
कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानम्। आदेश्यादेश इति चेत्सुप्तिङ्कृदतिदिष्टेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। सुप्। वृक्षाय प्ल
क्षाय स्थानिवद्भावात्सुप्संज्ञा स्वाश्रयं यञादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। सुप्। तिङ्। अरुदिताम्। अरुदितम्।
अरुदित। स्थानिवद्भावात्सार्वधातुकसंज्ञा स्वाश्रयं च वलादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। तिङ्। कृदतिदिष्टम्।
भुवनं सुवनं धुवनम्। स्थानिवद्भावात्प्रत्ययसंज्ञा स्वाश्रयं चाजादित्वं तत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति। किंपुनरत्र ज्यायः
। आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इत्येतदेव ज्यायः।

न्यायोपपन्न इत्यर्थः। आदेशिनीति। प्रत्यासत्त्येति भावः। यत्कार्यमादेशः स्वतो न प्रतिपद्यते तस्य तत्र स्यादतिदेशाकाङ्क्षा। तच्छे
षश्च प्रतिषेधस्तद्द्वारक एव कार्ये युक्तः। अरुदितामित्यत्र वलादेशस्य स्वतो वलादित्वान्न तत्रातिदेशाकाङ्क्षा। सार्वधातुकत्वं स्व
तो नास्तीति तदेवातिदेशेन प्राप्यते। यथा गुरुपुत्रो गुरुत्वे सति नातिदेशमपेक्षते तथा वलादित्वं प्रत्यादेशस्य नास्त्यतिदेशापेक्षे
त्येतावता दृष्टान्तः सार्वधातुकसंज्ञत्वस्यैवातिदेशापेक्षा। ॥

करोताविति। अकारस्य ह्यकारो मात्रिक एव न्याय्य इति शास्त्रान्तरेणापि प्राप्तस्य भिन्नकालस्य निवृत्त्यर्थं तपरत्वमित्यर्थः। अन्यो यमिति। हनो वध चेति वुन्प्रत्ययः। एकदेशविकृतस्येति। एकदेशेन विकृतद्ं इति तृतीयासमासः। तद्यथेति। छिन्नेपि पुच्छे शिष्टावयवसन्निवेशः श्वत्वजातेरभिव्यञ्जकः। एवं पचत्वित्यत्रेकारस्य विकारेपि तकारस्तिङ्त्वस्य व्यञ्जकः। तथा चेकारलोपेप्यपचदिति तकारमात्रस्य तिङ्त्वमर्थप्रतीतिहेतुत्वं चास्ति। नाश्व इति। अवयवापगमेपि न तस्य जात्यन्तरेण योगः। किंत-

कुत एतत्। तथा ह्ययं विशिष्टं स्थानिकार्यमादेशेऽतिदिशति गुरुवद्गुरुपुत्रे इति यथा। तद्यथा। गुरुवदस्मिन्गुरुपुत्रे वर्तितव्यमन्यत्रोच्छिष्टभोजनात्पादोपसंग्रहणाच्चेति। यदि च गुरुपुत्रोपि गुरुर्भवति तदपि कर्तव्यं भवति। अस्तु तर्ह्यादेशिन्यत्वाश्रीयमाणे प्रतिषेधः। ननु चोक्तमादेश्यत्वे विधिप्रतिषेधे कुरु वध पिबां गुणवृद्धिप्रतिषेध इति। नैष दोषः। करोतेस्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। पिबिरदन्तः। वधक इति नायं ण्वुल्। अन्यो यमकशब्दः किदौणादिकः रुचक इति यथा। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम्। एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनं पचतु पचन्तु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्सिद्धम्। एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति। तद्यथा श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति नाश्वो न गर्दभ इति। अनित्यविज्ञानं तु। अनित्यविज्ञानं तु भवति। नित्याः शब्दाः नित्येषु नाम शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः। तत्र स एवायं विकृतश्चेत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम्। भारद्वाजीयाः पठन्ति। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानम्। एकदेशविकृतेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। पचतु पचन्तु। तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात्। किं चकारेणं न स्यात्। अनादेशत्वादादेशः स्थानिवदित्युच्यते।

हि श्वत्वेन व्यवहारः। अनित्यविज्ञानमिति। अवस्थिते तकारे इकारस्य उकार इत्यनित्यत्वं श्रुनद्वत्प्राप्नोतीति भावः। उपसंख्याने तु क्रियमाणे नास्त्यनित्यत्वम्। एरुरिति स्थान्यादेशाभ्यां तिशब्द तु शब्दयोरनुमीयमानत्वात्तेः प्रसङ्गे तोर्विधानात्। तत्रादेशग्रहणादुपसंख्यानाद्वा आनुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावः सिद्धः। ॥

नचेमेइति।तुशब्दादयः।एरु रित्यत्र साक्षात्समुदायानुपादानात्।रूपान्यत्वाच्चेति।यद्यप्यवयवादेशो रूपं न भिन्यात्स्या
देव प्रत्यभिज्ञानात्तिङ्त्वम्।यतस्तु भेदको रूपस्य तस्मान्नास्ति तिङ्त्वमिति भावः।योत्रादेश इति।इकारस्य उकारो नासा-
वाश्रीयते पदसंज्ञायाम्।साहि तिशब्दनिबन्धना नावयवनिबन्धना।यश्चेति।तु शब्दः साक्षादविधानान्नादेशः पदसंज्ञा
निमित्तभावेन चाश्रीयत इत्यर्थः।तत्रोत्तरमाह।नैतदिति।तिपूतस्य झिइति तिस्मिन्निवेशे इकारतकारावपि सन्निविष्टावि

नचेमे आदेशाः।रूपान्यत्वाच्च।अन्यत्वत्वपि रूपं पचतीति अन्यत्य चलिति।इमेप्यादेशाः।कथम्।आदि
श्यते यः स आदेशः।इमे चाप्यादिश्यन्ते।आदेशः स्थानिवदिति चेन्नानाश्रितत्वात्।आदेशः स्थानिवदिति चे
त्तन्न।किंकारणम्।अनाश्रितत्वात्।योत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीयते नासावादेशः।नैतन्मन्तव्यं स
मुदाये आश्रीयमाणेऽवयवो नाश्रीयत इति।अभ्यन्तरो हि समुदायस्यावयवः।तद्यथा।वृक्षः प्रचलन्सहा
वयवैः प्रचलति।आश्रय इति चेदल्विधिप्रसङ्गः।आश्रय इति चेदल्विधिरयं भवति।तत्रानल्विधाविति प्र
तिषेधः प्राप्नोति।नैष दोषः।नैवं सति कश्चिदनल्विधिः स्यादुच्यते चेदमनल्विधाविति।तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञा
स्यते साधीयोल्विधिरिति कश्च साधीयः।यत्र प्राधान्येनाल्लाश्रीयते।यत्र नान्तरीकोल्लाश्रीयते नासावल्
विधिरिति।अथ चोक्तमादेशग्रहणस्य प्रयोजनम्‌ आदेशमात्रं स्थानिवद्यथा स्यादिति।अनुपपन्नं
स्थान्यादेशत्वं नित्यत्वात्।स्थानी आदेश इत्येतन्नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते।किंकारणम्।नित्यत्वात्।स्था
नी हि नाम भूत्वा यो न भवति।आदेशो हि नाम यो भूत्वा भवति।एतच्च नित्येषु शब्देषु नोपपद्यते।यत्सतो
नाम विनाशः स्यात् असतो वा प्रादुर्भाव इति।

तीकारस्य तिङ्त्वात्तदादेशस्याप्युकारस्य तिङ्त्वमिति सिद्धा पदसंज्ञा।अल्विधिप्रसङ्ग इति।इकारस्य पदसंज्ञानिमित्तत्वा
दल्विधिः पदसंज्ञा स्यादित्यर्थः।यत्र प्राधान्येनेति।यत्र साक्षादल् निर्दिष्टः तत्र प्रतिषेधो नानुमीयमाने संभवमात्रेणाल्वी
त्यर्थः।प्राधान्यग्रहणं प्रत्यक्षोपलक्षणम्।आदेशमात्रमिति।आनुमानिकमपीत्यर्थः।अनुपपन्नमिति।एकदेशविकारे ॥
पि यत्र नित्यत्वहानिस्तत्र सर्वविकारे कुतो नित्यत्वम्।यत्रान्वयोपि कस्य चिन्नास्तीत्यर्थः।

सोमस्येति। सोमस्तृणविशेषः। तदसन्निधौ पूतीकतृणानि प्रतिनिधीयन्ते। कार्याबुद्धिरिति। अन्यस्यात्र विपरिणामासंभवात्सा
मर्थ्यात्कार्यत्वेन बुद्धिर्गृह्यते न तु कार्यशब्दो बुद्धिपर्यायः सन्तीति। ङ्याप इत्यत्र बहुलग्रहणात्। भूतपूर्वे चापीति। न च
नित्यत्वविरोधः। बुद्धिधर्माः केवलमर्थेषु प्रतिपत्तृवशादारोप्यन्ते न तु तद्वशादर्थानां तथावस्थानम्। प्राचीनमिति। प्राचि दे

सिद्धं तु यथा लौकिकवैदिकेष्वभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दप्रयोगात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथा लौकिकवैदिके
षु कृतान्तेषु अभूतपूर्वेऽपि स्थानशब्दः प्रयोगो वर्तते। लोके तावदुपाध्यायस्य स्थाने शिष्य इत्युच्यते न च तत्र उ
पाध्यायो भूतपूर्वो भवति। वेदेऽपि सोमस्य स्थाने पूतीकतृणान्यभिषुणुयादित्युच्यते। न च तत्र सोमो भूतपू
र्वो भवति। कार्यविपरिणामाद्वा सिद्धम्। अथवा कार्यविपरिणामात्सिद्धमेतत्। किमिदं कार्यविपरिणामा
दिति। कार्या बुद्धिः सा विपरिणम्यते। ननु च कार्याविपरिणामादिति भवितव्यम्। सन्ति चैवोत्तरपदिकानि
ह्रस्वत्वानि। अपि च बुद्धिः संप्रत्यय इत्यनर्थान्तरम्। कार्या बुद्धिः कार्यः संप्रत्ययः कार्यस्य संप्रत्ययस्य वि
परिणामः कार्यविपरिणामः कार्यविपरिणामादिति। परिहारान्तरमेवेदं मत्वा पठितं कथं चेदं परिहारान्त
रं स्यात् यदि भूतपूर्वे स्थानशब्दो वर्तते। भूतपूर्वे चापि स्थानशब्दो वर्तते। कथम्। बुद्ध्या। तद्यथा। कश्चित्कं
चिदुपदिशति। प्राचीनं ग्रामादाम्रा इति। तस्य सर्वत्राम्रबुद्धिः प्रसक्ता। ततः पश्चादाह। ये क्षीरिणोऽवरोहवन्तः
पृथुपर्णास्ते न्यग्रोधा इति। स तत्राम्रबुद्ध्या न्यग्रोधबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या आम्रांश्चापकृ
ष्यमाणान्न्यग्रोधांश्चाधीयमानान्नित्या एव च तस्मिन्विषये आम्राः नित्याश्च न्यग्रोधाः। बुद्धिस्त्वस्य विपरि
णम्यते। एवमिहाप्यस्तिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टस्तस्य सर्वत्रास्तिबुद्धिः प्रसक्ता सोऽस्तेर्भूरित्यनेनास्तिबुद्ध्या
भवतिबुद्धिं प्रतिपद्यते। स ततः पश्यति बुद्ध्या अस्तिं चापकृष्यमाणं भवतिं चोपादीयमानं नित्य एव च तस्मिन्विषयेऽ
स्तिर्नित्यो भवतिश्च। बुद्धिस्त्वस्य विपरिणम्यते। अपवादप्रसङ्गस्तु स्थानिवत्त्वात्। अपवादे उत्सर्गकृतं च प्राप्नोति।

शे प्राक्। ततो विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थे खः। तत्र सप्तम्यर्थस्याभिहितत्वादन्तर्भूतत्वाच्च प्रथमैव कृता। आम्रबुद्ध्या इति।
अस्या अनन्तरमित्यर्थः। अपवादप्रसङ्गस्त्विति। बुद्धिविपरिणाममात्रं यदि स्थान्यादेशभाव इति भावः। ॥

कर्मण्यणिति। सर्वत्राणबुद्धिः प्रसक्ता आतोनुपसर्गेक इति कबुद्ध्या निवर्त्यते इति केचि[illegible]कृतप्रसङ्गः। विषयेणान्विति। तुशब्दः पुन
रर्थे यदयं गापोष्टगिति कापवादस्य टकः कित्त्वं शास्ति तज्ज्ञापयति नोत्सर्गकृतमपवादे भवतीति। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। न चाऽपवा
दः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभिनभं चेत्यादौ षष्ठ्याः स्थाने प्रथमाया विधानादस्ति षष्ठी। विश्रवणारवणेति तुशब्दान्तरं
प्रत्ययविषयं विज्ञेयम्। यथोक्तं वालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वेति। विश्रवःशब्दात्त्वनभिधानान्न प्रत्ययाभावः। यदय
मिति। न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थं नियमार्थं शित्त्वम्। श्यनो नित्त्वाद्द्ज्ञापकात्पित्त्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात्। नह्यत्र पित्त्वस्य नित्त्वस्य वा वि-

कर्मण्यण्। आतोनुपसर्गे कः इति केऽपि अणि कृतं प्राप्नोति। किं कारणम्। स्थानिवत्त्वात्। उक्तं वा। किमुक्तम्। विषयेण
तु नानालिङ्गकरणात् सिद्धमिति। अथवा सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। षष्ठी
निर्दिष्टस्यादेशः स्थानिवदिति वक्तव्यम्। तत्तर्हि षष्ठीनिर्दिष्टग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुव
र्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाऽपवादे उत्सर्गकृतं भवतीति। य
दयं श्यन्नादीन् कांश्चिच्छितः करोति श्यन् श्नम् श्ना शः श्नुरिति। तस्य दोषस्तयादेश उभयप्रतिषेधः। तस्यैतस्य
लक्षणस्य दोषः। तयादेश उभयप्रतिषेधो वक्तव्यः। उभये देवमनुष्याः। तयपो ग्रहणेन ग्रहणाद्जसि वि
भाषा प्राप्नोति। नैष दोषः। अयच् प्रत्ययान्तरम्। यदि प्रत्ययान्तरम् उभयीति ईकारो न प्राप्नोति। माभूदेव
म्। मात्रच इत्येवं भविष्यति। कथम्। मात्रजिति नेदं प्रत्ययग्रहणम्। किं तर्हि। प्रत्याहारग्रहणम्। क्व
सन्निविष्टानां प्रत्याहारः। मात्रशब्दात्प्रभृति आ अयचश्चकारात्। यदि प्रत्याहारग्रहणं कति तिष्ठन्ति।
अत्रापि प्राप्नोति। अतद् इति वर्त्तते। एवमपि तैलमात्रा घृतमात्रा अत्राऽपि प्राप्नोति।

शोऽस्तीति केचिदाहुः। तदयुक्तम्। ताच्छील्यादौ विषये चानश्शिष्यनो नित्त्वं प्रकृते राद्युदात्तार्थं स्यात्। तस्मादिष्टसिद्ध
ये सामान्येन ज्ञापकं शित्त्वमाश्रीयते अपवादे उत्सर्गकृतं न भवतीति। कतितिष्ठन्तीति। परिहारान्तरसद्भावान्न षट्स्वस्या
दिष्यद् इति प्रतिषेधोऽत्र नोक्तः। तैलमात्रेति। चकारस्य प्रत्याहारार्थस्योपादानात्तस्याऽविशेषकत्वाद्द्मात्रशब्दमात्रग्रह ॥
णप्रसङ्गः।

सद्ग्रहणस्येति। प्रत्ययानुकरणमात्रग्राह्यं इति प्रातिपदिकस्याऽग्रहणमित्यर्थः। जात्याख्यायामिति। एकस्मिन्नर्थे प्राप्तमेक
वचनं तस्य प्रसङ्गे बहुवचनमादेशादिति कल्पनाऽऽश्रयेण दोषोपन्यासः। भूतपूर्व इति। अनुबन्धकार्ये सर्वत्र भूतपूर्वग

सद्ग्रहणस्याप्यसंनिविष्टस्य न भवति प्रत्याहारग्रहणेन ग्रहणम्॥ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानि
वद्भावप्रतिषेधः॥ जात्याख्यायां बहुवचनातिदेशे स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। व्रीहिभ्य आगत
इत्यत्र घेर्ङितीति गुणः प्राप्नोति। नैष दोषः। उक्तमेतत्। अर्थातिदेशात्सिद्धमिति। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः॥
ब्ग्रहणेन ग्रहणात्सुलोपो मा भूदिति। ननु च दीर्घादित्युच्यते। तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः।
स्थानिवद्भावप्रतिषेध एव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति। अतिखट्वाय अतिमालाय। याडापइति
स्मान्न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भाव एतया
परिभाषया शक्यमिहोपस्थातुम्। नेत्याह। न तर्हीदानीं क्वचिदपि स्थानिवद्भावः स्यात्। तत्तर्हि वक्त
व्यम्। न वक्तव्यम्। प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। ङी ई ई कारान्तात्। आ आप्
आकारान्तादिति॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधः॥ आहिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः। आत्थ अभूत्। अस्तिब्रू
ग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति। आहेस्तावन्न वक्तव्यः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नाऽऽहेरीड् भवती
ति। यदयमाहस्थ इति झलादिप्रकरणे थत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेत
स्य वचने प्रयोजनम्। किम्। भूतपूर्वगतिर्यथा विज्ञायेत। झलादिर्यो भूतपूर्व इति। यद्येवं थवच
नमनर्थकं स्यात्॥

त्याश्रयणादिति चरूपसद्भावात्। लक्षणेति। अत्र चान्तरङ्गत्वे कृते सत्येवायमिति बुद्धेर्विच्छेदः। झलादिरिति।
णलादिषु थल्येव भूतपूर्वो झलादिरिति भावः॥

आथिमिति। तिबादयोहि सर्वेज्ञलादयदति[illegible]

[illegible]आवधिषीष्टेति। यदायच्छब्दप्रयोगः यदावधिषीष्टेतितदातिङ्ङतिङ इतिनिघातः प्राप्नोति। निपातैर्यद्यदीतिप्रतिषिद्धस्तदेतदुदाहरणम्। क्वाचत्तुयदाबाधिषीष्टेतिपाठः॥

आथिमेवायमुच्चारयेत्। ब्रुवः पञ्चानामादित आथो ब्रुव इति। भवतेश्चापि न वक्तव्यः। अस्तिसिचोऽपृक्त इति द्विसकारको निर्देशः। अस्तेः सकारान्तादिति॥ वध्यादेशे वृद्धितत्वप्रतिषेधः॥ वध्यादेशे वृद्धितत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। वधकं पुष्करमिति। स्थानिवद्भावाद्धि वृद्धितत्वे प्राप्नुतः। नैष दोषः। उक्तमेतत्। नाऽयं ण्वुल्। अन्योऽयमकशब्दः किदौणादिको रुचक इति यथेति। इङ्श्चेधिश्च। इङ्श्चेधेयः। आवधिषीष्ट। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति। एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधत एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत। आवधिषीष्टेति। नैष दोषः। आर्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ति अनवस्थितेषु प्रत्ययेषु। तत्रार्धधातुकसामान्ये वधिभावे कृते सति शिष्टत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति। आकारान्तान्नुक्पुक्प्रतिषेधः। आकारान्तान्नुक्पुकोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। विलापयति। भापयते। लीभीग्रहणेन ग्रहणान्नुक्पुकौ प्राप्नुतः। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम्। लीभियोः प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्। लीईई कारान्तस्येति। भीईई कारान्तस्येति॥ लोडादेशे शाभावजभावधित्वहिलोपैत्वप्रतिषेधः॥ एषां लोडादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः। शिष्टात्। हतात्। भिन्तात्। कुरुतात्। स्तात्। लोडादेशे कृते शाभावो जभावो धित्वं हिलोप एत्वमित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यम्। लोडादेशः क्रियतामेते विधय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वाल्लोडादेशः। अथेदानीं लोडादेशे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् कस्मादेते विधयो न भवन्ति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति कृत्वा॥ त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः॥ । त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। तिसृभावे कृते त्रेस्त्रय इति त्रयादेशः प्राप्नोति। नैष दोषः। इदमिह संप्रधार्यं तिसृभावः क्रियतामाहोस्वित्त्रेस्त्रय इति। किमत्र कर्तव्यम्। परत्वात्तिसृभावः। अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्त्रयादेशः कस्मान्न भवति। सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति॥

उकारात्प्रभृतीति । तनादिकृञ्भ्य उरित्यत्र तत्र च वसुरन्तर्भूतः । यदीति । श्नाप्रत्ययस्य प्रत्याहारान्तर्भावात्प्राप्ता य इति । न चात्र श्ना शतुः कृत इत्यनुमेव प्राप्ता । मुञ्चतेति । शत्रन्तस्य सनुम्कत्वादिति भावः । तस्मादागमग्रहणेऽपि शतैव विशेषणी-

आम्विधौ च । आम्विधौ सन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चतस्रस्तिष्ठन्ति । चतसृभावे कृते चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामुप्राप्नोति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यं चतसृभावः क्रियताम् आहोस्विच्चतुरनडुहोरामुदात्त इत्यामिति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाच्चतसृभावः । अथेदानीं चतसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् आम् कस्मान्न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥ स्वरे वसादेशे प्रतिषेधः ॥ स्वरे वसादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । विदुषः पश्य । शतुरनुमो नद्यजादी अन्तोदात्तादित्येष स्वरः प्राप्नोति । नैष दोषः । अनुम इति प्रतिषेधो भविष्यति । अनुम इत्युच्यते न चात्रानुमं पश्यामः । अनुम इति नेदमागमग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । क्व संनिविष्टानां प्रत्याहारः । उकारात्प्रभृत्या नुमो मकारात् । यदि प्रत्याहारग्रहणं लुनता पुनता अत्रापि प्राप्नोति । नानुम्ग्रहणेन शत्रन्तं विशेष्यते । किं तर्हि । शतैव विशेष्यते शता योऽनुम्क इति । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । आगमग्रहणे हि सतीह प्रसज्येत । मुञ्चता मुञ्चत इति ॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु ॥ गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं शबलग्वग्रम् । सर्वत्र विभाषा गोरिति विभाषा पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । एङ इति वर्तते तत्राऽनल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति । एवमपीह चित्रगोअग्रम् इत्यत्र प्राप्नोति । णित्वम् । चित्रगुः चित्रगू चित्रगवः । गोतो णिदिति णित्वं प्राप्नोति । आत्वम् । चित्रगुं पश्य शबलगुं पश्य । आ गोत इत्यात्वं प्राप्नोति । नैष दोषः । तपरकरणात्सिद्धम् । तपरकरणसामर्थ्यान्न णित्वात्वे न भविष्यतः ॥

यदीति प्रत्याहारग्रहणेऽपि सत्स्वेव विशेष्यत इत्यस्य दोषः । सर्वत्रेति । प्रकृतिभावोऽनेन विधीयते न तु पूर्वत्वं तस्मादेङः पदान्तादतीति पूर्वत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यदाऽत्र प्रकृतिभावस्तदाऽयं प्रसङ्ग उक्तः । उत्तरं त्वल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावः ॥ ॥

बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानोऽपि आ ओत इत्यपाठः । अल्विधित्वेनैव स्थानिवद्भावाप्राप्तेः । किं त्वा गोत इति पाठ इति यागेश्वरपण्डिताः ।

अचः परस्मिन्॥ अल्विध्यर्थमिदम्। तथाहि। दव्रश्चेति उरदत्त्वे कृते न सम्प्रसारणे इति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः स्थान्यलाश्रयः। एवमचितीकः। सुचितीकः। बहुचितीक इति चितेः कपीति दीर्घे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमिति स्थान्यलाश्रयः स्वरोऽस्माद्वचनाद्भवति। वार्त्तानि प्रत्युदाहरणानि कानिचिच्छक्यप्रतिविधानानीति प्रश्नः अच इति किमिति। अन्तरङ्गत्वादिति। अत एव युगपल्लास्यभावाद्ब्राह्मणीदाङ्गबली यद्वत्येतदत्र नास्ति। यत्र हि युगपदाङ्गवार्णयोः प्राप्तिर्यथा कारकमिति वृद्धियणादेशयोः यथा चकिरतः किरन्तीति यणित्त्वयोस्तत्रैतदुपतिष्ठते। तत्रायं यत्नः। च्छ्वोः शूडिति तकारछकारयोः समुदायनिर्देशात्तुकुछकारः स्थानी समुदायनिर्देशसामर्थ्याच्चालोऽन्त्यस्येत्यस्याऽनुपस्थानमनर्थकत्वात्। एवं च नङो डित्करणं विश्न इत्यत्र गुणनिषे-

स्त्रा। बहुगुमान्। न गोश्वन्साववर्ण–ति प्रतिषेधः प्राप्नोति। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधः। करोतिपिबत्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुरु पिबेति। स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणः प्राप्नोति। उक्तं वा। किमुक्तम्। करोतेस्तपरकरणनिर्देशात्सिद्धं पिबिरदन्त इति॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ। अच इति किमर्थम्। प्रश्नो विश्नः। द्यूत्वा। स्यूत्वा। आक्राष्टाम्। आगत्य। प्रश्नो विश्न इत्यत्र छकारस्य शकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति। अच इति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। क्रियमाणेऽपि अज्ग्रहणे अवश्यमत्र तुगभावे यत्नः कर्तव्यः। अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्यूत्वा स्यूत्वा। वकारस्य ऊठ् परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद् चीति यणादेशो न प्राप्नोति। अच इति वचनाद्भवति। नैतदप्यस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्राऽच्त्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रादेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः।

धार्यमर्थवद्भवति। स्वाश्रयमिति। न ह्यतिदेशेन स्वाश्रया धर्मा निवर्त्यन्ते। यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति क्षत्रियस्य क्षत्रियधर्माः। वाय्वोरित्यादौ तु सत्यपि स्वाश्रये वलत्वे बहिरङ्गत्वाद्यणोऽसिद्धत्वाद्वलि लोपाभावः। द्यूत्वेत्यत्र तु नाऽजानन्तर्ये इति असिद्धत्वनिषेधाद् यण् प्रवर्तते। ऊठः स्थानिवत्त्वाद्वलोपः कथं नाशङ्कित इति चेत्। योऽनादिष्टादच इत्येवमर्थस्याऽज्ग्रहणस्य स्थापयिष्यमाणत्वात्। योऽत्रादेश इति। समुदायरूप ऊठ्। यश्चाश्रीयत इति। यणि धाव च्। नासावादेश इति। समुदायस्यादेशत्वात्। न चाऽऽदेशस्याऽवयव आदेशो गृह्यते। मुख्यसंभवे गौणाग्रहणस्याऽयुक्तत्वात्। ख्यात्रादीनां तर्ह्यनुबन्धवियुक्तानां धातुसंज्ञा आदेशावयवत्वान्न प्राप्नोति। घस्लादेशस्य ल्दित्त्वादङ् अर्थो ज्ञापकाद्धातुकार्याणि भविष्यन्तीत्यदोषः॥

॥

युवजानिरिति। अव्युत्पन्नत्वादुणादीनां जायाशब्दस्याऽऽकारलोपो न भवति। अन्यथाऽऽकारस्य निङि कृते यलोपे च निङः स्था
निवद्भावात्प्रत्ययत्वादाकारलोपः स्यात्। न चाऽसिद्धवदत्राभादित्याकारलोपे कर्तव्येऽसिद्धत्वमात्वस्याऽव्याश्रयत्वात्। पुनरि

इदं तर्हि प्रयोजनम्। आक्राष्टाम्। क्सिचो लोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात् षढोः कस्सीति कत्वं प्राप्नोति।
अचइति वचनान्न भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। वक्ष्यत्येतत् पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति। इदं तर्हि प्रयो
जनम्। आगत्य। अभिगत्य। अनुनासिकलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्येति तुङ् न प्राप्नोति
। अच इति वचनाद्भवति। अथ परस्मिन्निति किमर्थम्। युवजानिः। वधूजानिः। द्विपदिका। वैयाघ्रपद्यः। आदी
ध्यो युवजानिः वधूजानिरिति जायाया निङ् अपरनिमितकः। तस्य स्थानिवद्भावाद्वलीति यलोपो न प्रा-
प्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। स्वाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रा
ऽऽदेशो नाऽसावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। द्विपदिका त्रिपदिका।
पादस्य लोपोऽपरनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावात्पद्भावो न प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनाद्भवति। एतद
पिनाऽस्ति प्रयोजनम्। पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावो न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। वैया
घ्रपद्यः। ननु चात्राऽपि पुनर्वचनसामर्थ्यादेव भविष्यति। अस्ति ह्यन्यत्पुनर्लोपवचने प्रयोजनम्। कि
म्। यत्र भसंज्ञा न व्याघ्रपात् श्येनपादिति।

ति। यस्येति लोपे सिद्धे पादः पत्‌स्येत्यत्र पुनर्लोपवचनं स्थानिवत्त्वनिषेधार्थम्। पुनर्लोपवचने सति लुप्यत एवाकारः का
र्येनाऽऽश्रीयत इत्यर्थः। ननु चाऽत्रापीति। यस्येति लोपे सिद्धे पादस्य लोप इति पुनर्लोपवचनादित्यर्थः ॥

आदीध्य इति। इटएत्वे कृते लोपः प्राप्नोति विकरणश्च तत्र नित्यत्वाद्विकरणस्तस्य लुकू तस्य स्थानिवद्भावेन एरनेकाच इति यण्न प्रवर्तते। क्लिलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेष्विति स्थानिवत्त्वनिषेधात्। यदयमिति। अम्नेवायोऽ इति स्थानिवत्त्वात्तद्ध्रस्वादित्येव लोपः सिद्धः। खट्वे माले इत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति। न यत्यादीनां विजन्तानां विचि गुणेनेत्नोऽ इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विच् दृश्यते॥ बाभ्रवीया इति। सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्य शब्दसन्निपातनिमित्तो

इदं चाऽस्युदाहरणम्। आदीध्ये आवेव्या इकारस्यैकारेण परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद् यीवर्णयोर्दीधीवेव्योरिति लोपः प्राप्नोति। परस्मिन्निति वचनान्न भवति। अथ पूर्वविधाविति किमर्थम्। हे गोः। बाभ्रवीयाः नैधेयः। हे गौरित्यौकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरिति लोपः प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न संबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति। यदयमेङ्ह्रस्वात्संबुद्धेरित्येङ्ग्रहणं करोति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। गोऽर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोतीतरथा ह्योह्रस्वादित्येव ब्रूयात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। बाभ्रवीयाः। माधवीयाः। वान्तादेशः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद्धलस्तद्धितस्येति यलोपो न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। साश्रयमत्र हल्त्वं भविष्यति। अथवा योऽत्रादेशो नासावाश्रीयते यश्चाऽऽश्रीयते नाऽसावादेशः। इदं तर्हि प्रयोजनम्। नैधेयः। आकारलोपः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावाद् द्व्यज्लक्षणो ढग्न प्राप्नोति पूर्वविधाविति वचनाद्भवति।

वान्तादेशो यलोपनिमित्ततां प्रतिपद्यते। योऽत्रादेश इति। वान्तः समुदायः। यश्चेति। लोपं प्रति निमित्तत्वेन वकारः। नैधेय इति। स्थानिवद्भावाद् अच्त्वव्यपदेशे सति विरोधात् साश्रयं ह्यच्त्वं न लभ्यते। यदविरुद्धं साश्रयं तदतिदेशेन न बाध्यते विरुद्धं तु बाध्यत एव। संख्याकृतस्तु व्यपदेशः परस्परपरिहारेण लोके स्थितः। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। ॥

अथेति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्येवं षष्ठ्याविद्धार्थ आक्षिप्तः पूर्वस्य कार्ये कर्तव्य इति कार्यं च विधिरिति प्रश्नः। बेभिदितेति। बेभिद्यशब्दात्तृच्। नित्यत्वादल्लोपयलोपौ। तत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। उपदेशग्रहणं द्वयोरपि विशेषणम्। उपदेशे एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति। द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनम्। अल्लोपस्य तु स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिट्प्रतिषेधाभावः। माथितिक इति। यदा ठस्येक इति संघातग्रहणं तदा स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति वर्णनिर्देशे त्वल्विधित्वात्कादेशस्याऽप्रसङ्गः सन्निपातपरिभाषां चानाश्रित्यैतदुक्तम्। अपीपचन्निति। झेरिति श्चेतीकारलोपे कृते एकदेशविकृतमनन्य-

अथ विधिग्रहणं किमर्थम्। सर्वविभक्त्यन्तः समासो यथा विज्ञायेत। पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिः पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति। कानि पुनः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। बेभिदिता चेच्छिदिता। माथितिकः। अपीपचन्। बेभिदिता चेच्छिदितेति अकारलोपे कृते एकाज्लक्षण इट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तात्क इति कादेशः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। अपीपचन्नित्येकादेशे कृते अभ्यस्ताज्झेर्जुस्भवतीति जुस्भावः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। प्रातिपदिकनिर्देशोऽयं प्रातिपदिकनिर्देशाश्चार्थतन्त्रा भवन्ति न कांचित्प्राधान्येन विभक्तिमाश्रयन्ति। तत्र प्रातिपदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रयितुं बुद्धिरुपजायते सा सा आश्रयितव्या। इदं तर्हि प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्भावो यथा स्यात्।

वद्भवतीति झिरेवाऽयम्। तत्रान्तादेशे कृते चङ्कारस्य च पररूपे कृते तस्यादिवद्भावाज्जुस्प्राप्नोति। स्थानिवद्भावे तु णिलोपस्य पररूपस्य च व्यवधानान्न भवति। ननु पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावे कथं द्येगौरित्यादि सिध्यति। उच्यते। अचो यः पूर्वस्तस्य निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्याश्रयणात्। तथाहि। गोशब्दे ओकारात्पूर्वो गकारो न च तस्माद्विधिरस्ति। विधिमात्र- इति। अचः परस्मिन्पूर्वस्येत्यनेन स्थानिवद्भावे विहिते पुनर्विधावितिवचनं नियमार्थं स्थानिवदेव यथा स्यान्मा भूत्स्वाश्रयमित्यर्थः॥ ॥

अनाश्रीयमाणायामिति। कार्यनिमित्तत्वेनेत्यर्थः। आयन्निति। अजादेरेवाड्विधानात्स्वविधिराट्। दध्यत्रेति। पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवदित्येतदत्र नास्ति। तस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वित्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणार्थत्वात्। पदान्तविधिं प्रति नेत्ययमपि प्रतिषेधोऽत्र नास्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रतिषेधो न च लोपोऽभावात्मकत्वात्पदान्तः। चक्रतुरिति। अत्र साचूकस्य द्विर्वचनमिति स्वविधिर्भवति। ततश्च द्विर्वचनेऽचीत्येतन्न वक्तव्यं भवति। नन्व

अनाश्रीयमाणायामपि प्रकृतौ वाय्वोरध्वर्य्योर्लोपो व्योर्वलीति यल्लोपो माभूदिति। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अपरविधाविति तु वक्तव्यम्। किं प्र—योजनम्। स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात्। कानि पुनः स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि। आयन्। आसन्। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। दध्यत्र मध्वत्र। चक्रतुः चक्रुः। इह तावदायन्नासन्निति। इणस्त्योर्यणल्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाडजादीनामिति आडुन प्राप्नोति स्थानिवद्भावाद्भवति। धिन्वन्ति कृण्वन्ति। यणादेशे कृते वलादिलक्षण इट् प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। दध्यत्र मध्वत्र। यणादेशे कृते संयोगान्तस्य लोपः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति॥ चक्रतुः चक्रुः। यणादेशे कृते अनचूकत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। यदि तर्हि स्ववि-धावपि स्थानिवद्भावो भवति द्वाभ्यां देयं लवनम्। अत्रापि प्राप्नोति। द्वाभ्यामित्यत्रात्वस्य स्थानिवद्भावाद् दीर्घत्वं न प्राप्नोति। देयमिति ईत्वस्य स्थानिवद्भावाद् गुणो न प्राप्नोति। लवनमित्यत्र गुणस्य स्थानिवद्भावादवादेशो न प्राप्नोति। नैष दोषः॥

परविधावित्युच्यमाने कथं वेभिदितेत्यादयः संगृह्यन्ते। उच्यते। निमित्ताऽपेक्षापरत्वविज्ञानात्। तथाहि वेभिदितेत्यत्राऽकारलोपस्य निमित्तमार्द्धधातुकं न च तस्मात्परस्य विधिः किं तर्हि तस्यैवेति सिद्धः स्थानिवद्भावः। एवं माथितिकः। अपीपचन्नित्यत्र वोद्धव्यम्। द्वेगोरित्यत्र तु स्थानिवद्भावः प्राप्त एङिति प्रत्याहारग्रहणान्न भवति। बाभ्रवीयाइत्यत्र योऽत्रादेशो नासावाश्रीयत इति परिहारः। नैधेय इत्यत्र तु निमित्तात्परस्य ढको विधिरिति स्थानिवत्त्वाभावः॥ ॥

स्वाश्रयादिति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवृत्त्यर्थं व्याख्यातमिति स्वाश्रयादित्यन्यथा व्याख्यायते शब्दानां स्वं लक्षणं तेन-
ज्ञापकाश्रयादित्यर्थः। द्वयोरेकस्य इतरच्चेदे यमणोकिरतौ लवनइत्यादिज्ञापकमादेशाश्रयकार्यभावस्यानिमित्तमि
ति। आयन्नित्यादिषु च निमित्तात् पूर्वस्य विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः। मूर्द्धाभिषिक्तमिति। सर्ववृत्तिषूदाहृतत्वात्।

स्वाश्रया अत्रैते विधयो भविष्यन्ति। तत्तर्हि वक्तव्यमपरविधाविति। न वक्तव्यम्। पूर्वविधावित्येवसि
द्धम्। कथम्। न पूर्वग्रहणेनाऽऽदेशोऽभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्था
निवद्भवति कुतः पूर्वस्यादेशादिति। किन्तर्हि निमित्तमभिसंबध्यते। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्व
स्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य निमित्तादिति। अथ निमित्तेऽभिसंबध्यमाने यत्तदस्य यो
गस्य मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणं तदपि संगृहीतं भवति। किं पुनस्तत्। पट्व्या मृद्व्येति। बाढं संगृहीतम्।
ननु चेईकारयणा व्यवहितत्वान्नाऽसौ निमित्तात्पूर्वो भवति। व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्त्तते। तद्य
था। पूर्वं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति। अथवा पुनरस्त्वादेशएवाभिसंबध्यते। कथं यानि स्वविधौ स्था
निवद्भावस्य प्रयोजनानि नैतानि सन्ति। इह तावदायन्। आसन्। धिन्वन्ति कृण्वन्तीति। अयं विधि
शब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनो विधीयते विधिरिति। अस्ति भावसाधनः। विधानं विधिरिति॥ तत्र कर्म
साधनस्य विधिशब्दस्योपादानेन सर्वमिष्टं संगृहीतमिति कृत्वा भावसाधनस्य विधिशब्दस्यो
पादानं विज्ञास्यते। पूर्वस्य विधानं प्रति पूर्वस्य भावं प्रति पूर्वः स्यादिति स्थानिवद्भवतीति। एवमाट्
भविष्यति। इह च न भविष्यति। दध्यत्र मध्वत्र चक्रतुश्चक्रुरिति परिहारं वक्ष्यति। कानि पुनरस्य
योगस्य प्रयोजनानि।

पट्विई आ इति स्थिते परयणादेशेनाऽऽकारस्य व्यवधानात्प्रश्नः। नन्विति। व्यवहितेऽपीति। पूर्वशब्दस्य साक्षान्नि-
र्देशात्तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यस्यानुपस्थानादिति भावः॥ भावसाधनस्येति। भावसाधन एव विधिशब्दो व्यापकत्वा-
दाश्रीयते पूर्वस्येति च षष्ठीसंबन्धसामान्ये विज्ञायते। इट्टूचनेति। विधिग्रहणं स्वाश्रयनिवारणार्थमितीडभावः।

स्तोष्यामीति। कथयिष्यामीत्यर्थः। पादिकमिति। पादोऽस्यास्तीति ठन्। दीव्यत्यादिषु वार्थेषु ठक्। चरत्यर्थे तु पदिकइत्येव भवति पर्पादित्वात्। पद्भावे इके चरतावुपसंख्यानमिति पद्भावः। उदकं वहतीत्यण्। संज्ञायामुदभावः। अपत्ये इञ्। श्वोभूतिर्नाम शिष्यः। तस्याऽऽमन्त्रणम्। शातनपातनशब्दाभ्यां गौरादित्वाद्ङीष्। नेतारावितिं। शिष्ययोरामन्त्रणम्। नयेते गुरुमु-

स्तोष्याम्यहं पादिकमौदवाहिं ततः श्वोभूते शातनीपातनीचानेतारावाऽऽगच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चाइहतावत् पादिकमौदवाहिं शातनीपातनी धारणिं रावणिमिति। अकारलोपे कृते पद्भावः ऊठ् अल्लोपः टिलोप इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। स्थानिवद्भावान्न भवन्ति। स्रंस्यते ध्वंस्यते। णिलोपे कृते अनिदितां हल उपधायाः क्ङितीति न लोपः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवतीति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। असिद्धवदत्राभादित्यनेनाप्येतानि सिद्धानि। इदं तर्हि प्रयोजनम्। याज्यते वाप्यते। णिलोपे कृते यजादीनां किति संप्रसारणं प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवतीति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। यजादिभिरत्र किंतं विशेषयिष्यामः। यजादीनां यः किदिति। कश्च यजादीनां कित्। यजादिभ्यो यो विहित इति। न चाऽयं यजादिभ्यो विहित इति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। पट्व्यामृद्व्येति। परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। ईकारयणा व्यवहितत्वात्। स्थानिवद्भावाद्भवति। किं पुनः कारणं परस्य तावद्भवति न पुनः पूर्वस्य। नित्यत्वात्। नित्यः परयणादेशः कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति। नित्यत्वात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद्भवति। एतदपि नाऽस्ति प्रयोजनम्। असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणे इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्यान्तरङ्गलक्षणः पूर्वयणादेशो भविष्यति। अवश्यं चैषा परिभाषा आश्रयितव्या स्वरार्थम्।

स्वात्प्रशस्त्यार्थमिति नेतारौ। धारणरावणशब्दाभ्यामिञ्। असिद्धं बहिरङ्गेति। नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयइति न्यायात्प्रथमं पूर्वस्य यणइति भावः। अवश्यं चेति। स्थानिवद्भावाऽऽश्रयणेऽपीत्यर्थः। ॥

कर्त्र्येति। कर्तृ ई आ इति स्थिते यदि नित्यत्वात् पूर्वं परयणादेशः स्यात्तस्य स्थानिवद्भावात् पूर्वस्य यण् । ततः उदात्तयणोऽनन्तर आकारेण भवतीत्युदात्तत्वं न स्यात् । यदा त्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वस्य यणादेशस्तदा ङीप उदात्तयणः इति उदात्तत्वं तस्याऽपि यणि कृते आकारस्योदात्तत्वमिति सिद्धमिष्टम् । अनेनापीति । सति स्थानिवत्त्वे पूर्वयणादेशस्यापि नित्यत्वादित्यर्थः । इतर आह । परयणादेशोऽपीति । स एवाऽऽह । परश्चाऽसाविति । शब्दपरविप्रतिषेधात् स एव प्राप्नोति । एकमपि यणलक्षणं पूर्वपरविषयभेदा-

कर्त्र्याहर्त्र्येति । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो यथा स्यात् । अनेनाऽपि सिद्धः स्वरः कथम् । आरभ्यमाणे नित्योऽसौ । आरभ्यमाणे त्वस्मिन्योगे नित्यः पूर्वयणादेशः । कृतेऽपि परयणादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । परयणादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि पूर्वयणादेशे प्राप्नोति अकृतेऽपि । परश्चाऽसौ व्यवस्थया । व्यवस्थया चाऽसौ परः । युगपत्संभवो नास्ति । न चास्ति योगपद्येन संभवः । कथं च सिध्यति । बहिरङ्गेण सिध्यति । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इत्यनेन सिध्यति । एवं तर्हि योऽत्रोदात्तयणस्तदाश्रयः स्वरो भविष्यति । ईकारयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति नाऽस्ति व्यवधानम् । सा तर्हि एषा परिभाषा कर्तव्या । ननु चेयमपि कर्तव्या असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । अवश्यमेवैषा कर्तव्या । सा चाऽप्येषा लोकतः सिद्धा । कथम् । प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते ॥ तद्यथा पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय यान्यस्य प्रतिशरीरं कार्याणि तानि तावत्करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनाम् ।

क्रियते । एकस्य च कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधात् परत्वेन व्यवस्था । प्रत्यङ्गवर्तीति । प्रत्यासन्नवाची प्रत्यङ्गशब्दः । अङ्गशब्देन-प्रत्यासत्तिर्लक्ष्यते अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात् । अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गमित्यव्ययीभावः ॥ प्रतिशरीरमिति । शरीरस्य भोगायतनत्वात् । ततः सुहृदामिति । सौहार्दस्यासत्तिहेतुत्वात् । ततः संबन्धिनामिति । अवश्यकर्तव्यत्वात् । ॥

सामान्यभूत इति। नित्येऽपि शब्दार्थसंबन्धे अक्रमेऽप्यर्थप्रतिपादने उपायभावेनाऽसत्यमपि क्रमं प्रकृत्याद्यर्थं चाऽऽश्रित्योपेयव्यवस्थापनात्। तत्र नाऽगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत इत्यादौ सामान्यमभिधीयते ततस्तदनुरक्तद्रव्ये प्रतीतिः। लिङ्गसंख्याशक्तीनां चाश्रयो द्रव्यमिति तत्पूर्वमभिधातव्यम्। ततः संख्याऽपेक्षया लिङ्गं समानमिति तदभिधीयते। द्व्यादिसंख्या हि वस्त्वन्तरापेक्षोपजायते। एकत्वसंख्याऽपि वस्त्वन्तरापेक्षद्वित्वादिव्यवच्छेदं करोतीति बहिरङ्गा। साऽपि सजातीयपदार्थापेक्षत्वादन्तरङ्गा कर्मादीनि तु विजातीयक्रियापेक्षणाद्बहिरङ्गाणीति न्यायप्राप्तक्रमः। बाह्येनेति। कर्मत्वादिना तद्धि क्रियापेक्षणात् बाह्यम्। योऽनादिष्टादिति। अकृत एवाऽऽ

प्रातिपदिकं चाप्युपदिष्टं सामान्यभूतेऽर्थे वर्तते। सामान्ये वर्तमानस्य व्यक्तिरुपजायते व्यक्तस्य सतो लिङ्गसंख्याभ्यामन्वितस्य बाह्येनार्थेन योगो भवति। यथैव चाऽऽनुपूर्व्याऽर्थानां प्रादुर्भावस्तथैव शब्दानामपि तद्वत्कार्यैरपि भवितव्यम्। इमानि तर्हि प्रयोजनानि। पटयति लघयति अवधीत् बहुखट्वकः। पटयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। अवधीदित्यकारलोपे कृते अतो हलादेर्लघोरिति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति। स्थानिवद्भावान्न भवति। बहुखट्वक इति आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कृते ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वमित्येष स्वरः प्राप्नोति स्थानिवद्भावान्न भवति। इह वैयाकरणः सौवश्व इति य्वोः स्थानिवद्भावादायावौ प्राप्नुतस्तयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अचः पूर्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्॥ योऽनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः आदिष्टाच्चैषोऽचः पूर्वः। किं वक्तव्यमेतत्। न हि। कथमनुच्यमानं गंस्यते। अच इति पञ्चमी। अचः पूर्वस्य। यद्येवमादेशोऽविशेषितो भवति। आदेशश्च विशेषितः। कथम्। न ब्रूमो यत्षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तत्पञ्चमीनिर्दिष्टं कर्तव्यमिति। किं तर्हि। अन्यत्कर्तव्यम्। अन्यच्च न कर्तव्यम्। यदेवाऽदः षष्ठीनिर्दिष्टमजग्रहणं तस्य दिक्शब्दैर्योगे पञ्चमी भविष्यति। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधिं प्रति स्थानिवद्भवति। कुतः पूर्वस्य अच इति। तद्यथा। आदेशः प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य दिक्शब्दयोगे पञ्चमी भवति॥

देशे अचो यः पूर्व इत्यर्थः। अजपेक्षस्य पूर्वत्वस्येहाश्रयणात्। आदेशनमादिष्टं तद्यस्य नास्ति सोऽनादिष्टः। आदेश इति। ततश्च हलादेशोऽपि स्थानिवत्स्यात्। यदेवाद इति। सादृश्यादेवमुक्तं शब्दान्तरमेव तु पञ्चम्यन्तमपेक्ष्यते। तद्यथेति। यथादेशापेक्षया पूर्वत्वे आश्रीयमाणे विभक्तिविपरिणामस्तथाऽस्यान्यपेक्षयाऽपीत्यर्थः। धिन्वन्तीत्यत्रोकारात्पूर्वं यदङ्गं तस्मान्निमित्तत्वेनाश्रिताद्विधिरिति सिद्धः स्थानिवद्भावः। वैयाकरण इत्यत्र तु तन्न भवति। न ह्यीकारात्पूर्वो यो वकारः स कंचिन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितः॥ ॥

तत्रेति। अतिदेशेन पराश्रयं कार्यं प्राप्यते न तु स्वाश्रयं निवर्त्यते। भाष्यकारेण तु विधिग्रहणात् स्वाश्रयकार्याभावः साधितः। उत्सर्गेति। उत्सर्गः स्थानी सह्यादेशेनापवादेनेव निवर्त्यते। नन्वीकारयणोऽसिद्धत्वाद् विभक्तावेव यण् भविष्यति। नैतदस्ति। पूर्वविधावसिद्धत्वमुच्यते न त्वानन्तर्ये लौकिके यथा प्रयोग इति नास्ति विभक्तेरानन्तर्यम्। अनुदेश इति। अतिदेश इत्यर्थः। ननु चै

अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भवति कुतः पूर्वस्य आदेशादिति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधः॥ तत्रादेशलक्षणं कार्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। वाय्वोः। अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति लोपः प्राप्नोति। असिद्धवचनात्सिद्धम्। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वस्य विधिं प्रत्यसिद्धो भवतीति वक्तव्यम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेदुत्सर्गलक्षणानामनुदेशः कर्तव्यः। पद्धा मद्ध्येति। ननु चैतदप्यसिद्धवचनात्सिद्धम्। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न। किं कारणम्। नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः। न ह्यन्यस्याऽसिद्धत्वादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। तद्यथा। न हि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति। तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च। तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्यः। असिद्धत्वं चापद्धा मद्ध्येति स्थानिवद्भावः। वाय्वोरध्वर्य्वोरित्यत्रासिद्धत्वम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वादिति। विषम उपन्यासः। युक्तं तत्र यदेकादेशशास्त्रं तुक्शास्त्रे असिद्धं स्यात्। अन्यदन्यस्मिन्। इह पुनरयुक्तम्। कथं हि तदेव नाम तस्मिन्नसिद्धं स्यात्। तदेव चापि तस्मिन्नसिद्धं भवति। वक्ष्यति ह्याचार्यः। चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याऽप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चाऽसिद्धत्वादिति। चिणो लुक् चिणो लुक्येवासिद्धो भवति। काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चाऽपि नेह भारोऽस्ति। कल्प्यो हि वाक्यशेषो वाक्यं वक्तर्यधीनं हि। अथवा वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्।

तदपीति। शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणात्। नान्यस्येति। कार्याऽसिद्धत्वाश्रयमेतत्। उक्तं वेति। शास्त्रासिद्धत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। तदेवेति। सकृत्पाठापेक्षयैतदुच्यते। विषयभेदात्तु भेदाश्रयणादसिद्धत्वमाश्रीयते। नेह भारोऽस्तीति। नह्यभावातिदेशोऽधिकं सूत्रपठनीयं विधिशब्दं चान्तरेण सिध्यति। अधीनमिति। अध्युत्तरपदात्खविधानादव्युत्पन्न आयत्तार्थवृत्तिरधीनशब्दः। ॥

तद्यथा। येनोपमाने यवानामसत्ताऽवगता स सन्तीति वाक्यशेषं प्रकल्पयति। असत्ताऽवगतौ न सन्तीति। एवमस्यापि लक्षणस्य प्र
तिलक्ष्यं भेदात् कश्चिद्भावोऽतिदिश्यते [illegible] । किं पुनरिति [illegible] नामनन्त्यात् पूर्वमानयेत्यत्रानन्तरे पूर्वशब्दो दृ
ष्टः। मथुरायाः पूर्वं पाटलिपुत्रमिति व्यवहिते इति प्रश्नः। तत्र यदा विषयभेदाल्लक्षणं भिद्यते तदा यादृशं यत्र पूर्वत्वं संभवति ता
दृशं तत्राऽऽश्रीयत इति व्यवहितस्याऽपि ग्रहणम्। यदा त्वेकमेव लक्षणं तदा किमित्यव्यवहितं भवेद्व्यवहितमाश्रीयत इति
अनन्तरस्यैव ग्रहणेन भाव्यम्। लुनीह्यत्रेति। हेरपित्त्वादुदात्तत्वम्। तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्याऽभावाद्वर्ज्यमानस्वरेण स्यात्।

तद्यथा। उशीनरवन्मद्रेषु यवाः सन्ति न सन्तीति। मातृवदस्याः कलाः सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि स्थानिवद्भवति स्था
निवन्न भवतीति वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे। इह तावत्पट्व्या मृद्व्येति यथा स्थानिनि यणादेशो भवति एवमादेशेऽ
पि भवति। इहेदानीं वाय्वोरध्वर्य्वोरिति यथा स्थानिनि यलोपो न भवति एवमादेशेऽपि न भवतीति॥ किं पुनरनन्तर-
स्य विधिं प्रति स्थानिवद्भाव आहोस्वित्पूर्वमात्रस्य। कश्चात्र विशेषः। अनन्तरस्य चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघा
तेषूपसंख्यानम्॥ अनन्तरस्येति चेदेकानुदात्तद्विगुस्वरगतिनिघातेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकानुदात्त। लुनी
ह्यत्र पुनीह्यत्र। अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येष स्वरो न प्राप्नोति। द्विगुस्वर। पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः। इगन्तकालेत्येष
स्वरो न प्राप्नोति। गतिनिघात। यत्प्रलुनीह्यत्र यत्प्रपुनीह्यत्र। तिङि चोदात्तवतीत्येष स्वरो न प्राप्नोति। अस्तु तर्हि पूर्व
मात्रस्य। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वम्। पूर्वमात्रस्येति चेदुपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्।
अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। योऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नो
ति। गुरुसंज्ञा च। गुरुसंज्ञा च न सिध्यति।

स्थानिवद्भावात्तु यथा स्थानिनि स्वरो भवति एवमादेशेऽपि सिद्धः स्वरः। पञ्चारत्न्य इति। जसादिषु छन्दो वा वचनं प्राङ्णौ चङ्यु-
पधाया इति जसि चेति गुणश्छन्दसि विकल्पितत्वान्न भवतीति यणि कृते इगन्तत्वाऽभावात् पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्रसङ्गः। य-
त्प्रलुनीह्यत्रेति। यच्छब्दप्रयोगो निघातप्रतिषेधार्थः। तत्र यणि कृते उदात्तवत्त्वाऽभावाद्गतिनिघाताऽप्रसङ्गः। एतच्च स
र्वमनाश्रित्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावमुक्तम्॥

श्लेष्मघ्न इति। कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञाया व्यवहितस्याऽत्र प्लुतविधिरिति पूर्वपक्षः। ननु चेति। यथोद्देशपक्षे प्रत्येकं च संयोग संज्ञेति पक्षे आनन्तर्याश्रयेऽपि दोष इत्यर्थः। नवेति। समुदायः संज्ञीति भावः। पूर्वमात्रस्येति पक्षोऽत्र स्थितः। अचीवदित्ति तु च ङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधो वक्ष्यते। एकादेशस्येति। परस्मिन्नित्येतदवधारणार्थमुपात्तं तथा ह्यनुपादीयमानेऽपि परस्मिन्नित्यस्मिन्परनिमित्तकस्यस्थानिवद्भावो लभ्यत एव। तत्रानेन यथा अपरनिमित्तकस्यस्थानिवद्भावो निवार्यते वैयाघ्रपद्यः आदीध्य इति एवं परस्मिन्नेव य आदेश इत्यवधारणादुभयनिमित्तस्याप्राप्तिरिति भावः। श्रायसादिभ्योऽणन्तेभ्य औ

श्लेष्म३घ्न पित्त३घ्न द३ध्य श्व म३ध्व श्व। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। ननु च यस्याऽप्यनन्तरस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावस्तस्याऽप्यनन्तरलक्षणो विधिः संयोगसंज्ञा विधेया। न वा संयोगस्याऽपूर्वविधित्वात्। न वा एष दोषः। किं कारणम्। संयोगस्यापूर्वविधित्वात्। न पूर्ववि-धिः संयोगः। किं तर्हि। पूर्वपरविधिः संयोगः॥ एकादेशस्योपसंख्यानम्॥ एकादेशस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। श्रायसौ गोमतौ चातुरौ आनडुहौ पादे ऽदवाहे। एकादेशे कृते नुमामौ पद्भाव ऊडित्येते विधयः प्राप्नुवन्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति। उभयनिमित्तत्वात्। अजादेशः परनिमित्तक इत्युच्यते। उभयनिमित्तश्चायं। उभयादेशत्वाच्च। अच आदेश इत्युच्यते अचोश्चायमादेशः। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। उभयनिमित्तत्वादिति। इह यस्य ग्रामे नगरे वा अनेकं कार्यं भवति शक्नोत्यसौ ततोऽन्यतरतो व्यपदेष्टुम्। तद्यथा। गुरुनिमित्तं वसाम इति अध्ययननिमित्तं वसाम इति। यदप्युच्यते। उभयादेशत्वाच्चेति॥

प्रत्यये कृते एकादेशे च तस्यादिवद्भावान्नुमामौ प्राप्नुतः। पादे ऽदवाहे इत्यत्र ङावेकादेशे कृते आदिवत्त्वात् भसंज्ञायां स-त्यां पद्भाव ऊठ् च प्राप्नुतः। अचोश्चेति। अच इति गुणत्वादेकत्वसंख्यायाः पशुना यजेतेतिवद्विवक्षितत्वात्। इह यस्येति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाद्वत्येव परस्य निमित्तता। अयोगव्यवच्छेदेन परस्मिन्य आदेश इति विशेषणात् ॥ ॥

ह्वयोरिति। वर्णनिर्देशे तावज्जातिग्रहणं नास्ति संख्याविवक्षा भवतु वा तथापि न दोष इति भावः। अथ हलचोरिति। उभयथा शास्त्रे व्यवहारदर्शनात् प्रश्नः। उरण् रपर इत्यत्राऽणान् समुदायोऽकङादिरादेशोऽरपरो न भवति। नाग्लोपीत्यत्र लत्वरा जदिति हलचोर्लोपे अग्लोपित्वाश्रयणादुपधाह्रस्वत्वनिषेधो भवति। अस्तिह्यत्राकोदर्शनमिति। विंशक मिति। विंशतिर्विंशद्भ्यामिति डुन्। विंशमिति। शदन्तविंशतेश्चेति डः। विंश इति। तस्य पूरणे डट्। स्थवीयानिति। गुणलोपयोस्तुल्यकालत्वाद् गुणस्य कथमनादिष्टादचः पूर्वत्वमिति चेत्। स्थानिनोऽनादिष्टादचः पूर्वत्वान् तद्द्वारेण गुणस्याऽपि भविष्यतीत्यदोषः। तत्र स्थानिवद्भावे तत्तिलशब्देन व्यवधानादवादेशाऽप्रसङ्गः। कैकेय इति।

इह यो हयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः प्रसङ्गे भवति लभतेऽसावन्यतरतो व्यपदेशम्। तद्यथा। देवदत्तस्य पुत्रः देवदत्तायाः पुत्र इति। अथ हलचोरादेशः स्थानिवद्भवति उताहो न। कश्चात्र विशेषः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशः। हलचोरादेशः स्थानिवदिति चेद्विंशतेस्तिलोपे एकादेशो वक्तव्यः। विंशकं विंशं विंशः॥ स्थूलादीनां यणादिलोपेऽवादेशः॥ स्थूलादीनां यणादिलोपे कृतेऽवादेशो वक्तव्यः। स्थवीयान् दवीयान्। केकयमित्रय्वोरियादेश एत्वम्। केकयमित्रय्वोरियादेशे एत्वं न सिध्यति। कैकेयः। मैत्रेयः। अचीत्येत्त्वं न सिध्यति। उत्तरपदलोपे च। उत्तरपदलोपे च दोषो भवति। दध्युपसिक्ताः सक्तवो दधिसक्तवः। अचीति यणादेशः प्राप्नोति। यङ्लोपे यणियङुवङः। यङ्लोपे यणियङुवङो न सिध्यन्ति। चेच्यः। नेन्यः। चेक्षियः। चेक्रियः। लोलुवः। पोपुवः। अचीति यणियङुवङो न सिध्यन्ति। अस्तु तर्हि न स्थानिवत्।

नन्वजमात्रे गुणो विधीयते न त्वजादौ तेन योऽत्राश्रीयते नाऽसावादेशः। यश्चादेशः समुदायो नाऽसावाश्रीयत इति न्यायान्नाऽस्ति दोषः। नैतदस्ति। स्थानिवन्न भवतीत्यभावातिदेशाऽऽश्रयणपक्षे दोषः स्यादेव। परिहारान्तरस्याभिधास्यमानत्वाद्धैतन्नाश्रितम्। दधिसक्तव इति। समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चेति लोपस्य परनिमित्तता। यद्यप्यत्र पदान्तविधौ नेति सिध्यति। तथापि परिहारान्तरस्याऽभिधास्यमानत्वादेतन्नोक्तम्। चेच्यः। नेन्य इति। उतोऽचीत्येतदनाश्रयणादुपन्यासः। अस्तु तर्हीति। अच इत्युपादानात् साक्षादेव यस्याच् स्थानित्वेनोपात्तस्तस्यैव स्थानिवद्भावो न तु हलजादेशस्येत्यर्थः॥

किं पुनरिति। यत्र कार्यं स्थान्याश्रितः किं तत्रैव स्थानिवद्भाव उत यत्राऽप्यनाश्रित इति प्रश्नः। गुरुविधिरिति। कार्यार्थत्वात् संयोगसंज्ञाया गुरुविधिरित्युच्यते। लोपयणादेशयोः स्थानी संयोगसंज्ञायां नाश्रीयते। द्विर्वचनादयश्चेति। द्विर्वचनादावपि स्थानी नाश्रीयते। अनचीति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृश स्यहलो द्विर्वचनादावाश्रयणं न लचः। एवं यल्लोपेऽपि। वरेलाकारलोपे विधीयमाने प्रकृतिराश्रितैवाचिकित्तीति। भाष्ये तु वरे शब्दोऽपि पठितस्तत्राऽयं भावः। यङ एव समुदायस्य प्रत्ययत्वं न तदवयवस्याकारस्येत्यजादौ प्रत्यय आकारलोपविधानादत्राप्रसङ्ग एवेति। अदुग्धेति। क्तस्य अलोऽन्त्यस्येति लोपे कृते तेन स्य

अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्धिप्रतिषेधः॥ अस्थानिवत्त्वे यङ्लोपे गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः। लोलुवः पोपुवः सरीसृपो मरीमृज इति। नैष दोषः। न धातुलोप आर्धधातुक इति प्रतिषेधो भविष्यति। किं पुनराश्रीयमाणायां प्रकृतौ स्थानिवद्भवति आहोस्विदविशेषेण। कश्चाऽत्र विशेषः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशयोर्गुरुविधिर्न सिध्यति। श्लेष्मघ्नमपित्तघ्नं दध्यत्रम मध्वत्रम। हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो न प्राप्नोति। द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे॥ द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्याः॥ द्विर्वचनवरे यल्लोप इति॥ क्सलोपे लुग्वचनम्॥ क्सलोपे लुग्वक्तव्यः। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति॥ हन्तेर्घत्वम्॥ हन्तेर्घत्वं वक्तव्यम्। घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन्। अस्तु तर्ह्याश्रीयमाणायां प्रकृताविति॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिषादेशप्रतिषेधः॥ ग्रहणेषु स्थानिवदिति चेज्जग्ध्यादिषु आदेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। निराद्यसमाद्याः अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इति अदो जग्धिभावः प्राप्नोति।

स्थानिवद्भावाज्झलो झलीति लोपो न स्यादिति लुग्वचनम्। अदुह्वहीत्येवमर्थस्त्वयं वक्तव्यो वकारस्याझल्त्वात्। घ्नन्ति। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो नकारो न भवतीति घत्वाऽप्रसङ्गः। वचनसामर्थ्यात्त्व्यवधानाश्रयणे तु हननादिष्वतिप्रसङ्गः। निराद्येति। आदयतेर्णिलोपे कृते एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाददिरेवाऽयमिति जग्धिः प्राप्नोति। न च जग्धो णिराश्रितः। आदिग्रहणाद्घात्यादिति वधादेशाप्रसङ्गः॥

॥

यणादेशादिति। बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणेनैतदुच्यते। अजज्ञीति। जनजनन इत्यस्माद्दृन्प्रत्यये नाऽऽत्मनेपदम्। जनीप्रादुर्भावइत्यस्माद्वा श्यन्। छान्दसत्वात् श्नुः॥ सौर्यीति। तेनैकदिगित्यण्। ततो मत्वर्थीय इनिः। सौर्ये इत्यत्र तु यल्लोपो न प्राप्नोति। यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेध इति वचनात्। सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति परिगणनानाश्रयेणैतदुच्यते। गा

यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्त्वप्रतिषेधः॥ यणादेशे युलोपेत्वानुनासिकात्वानां प्रतिषेधो वक्तव्यः। यलोपः। वाय्वोः। अध्वर्य्वोः। लोपो व्योर्वलीति यणादेशे लोपः प्राप्नोति। उलोपः। अकुर्वि आशाम्। अकुर्व्याशाम्। नित्यं करोतेः ये चेत्युकारलोपः प्राप्नोति। इत्वम्। अलुनि आशाम्। अलुन्याशाम्। ई हल्यघोरितीत्वं प्राप्नोति। अनुनासिकात्वम्। अजज्ञि आशाम्। अजज्ञ्याशाम्। ये विभाषेत्यनुनासिकात्त्वं प्राप्नोति॥ रायात्वप्रतिषेधश्च॥ रायात्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। रायि आशाम्। राय्याशाम्। रायो हलीत्यात्वं प्राप्नोति॥ दीर्घयलोपप्रतिषेधः॥ दीर्घयलोपस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गं तद्वान् सौर्यी हिमवानिति सोऽस्मिन्नाश्रये दीर्घत्वे कृते सूर्यतिष्येति यलोपः प्राप्नोति॥ अतो दीर्घे यलोपं वचनम्॥ अतो दीर्घे यलोपो वक्तव्यः। गार्गीभ्यां वात्साभ्याम्। दीर्घे कृते आपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। आश्रीयते तत्र प्रकृतिस्तद्धित इति। सर्वेषामेष परिहारः। उक्तं विधिग्रहणस्य प्रयोजनम्। विधिमात्रे स्थानिवद्यथा स्यादनाश्रीयमाणायां प्रकृताविति। अथवा पुनरस्त्वविशेषेण स्थानिवदिति। ननु चोक्तम् अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिः। द्विर्वचनादयश्च। वल्लोपे लुग्वचनं हलेर्घत्वमिति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। अविशेषेण स्थानिवदिति चेल्लोपयणादेशे गुरुविधिरिति। उक्तमेतत्। न वा संयोगस्यापूर्वविधित्वादिति।

गीभ्यामिति। गोत्रस्त्रियाइति णः सञ्ज्ञाङ्कलक्षणेष्वित्यण्वा। अनातीति प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेणेचोद्यं पर्युदासाश्रयेण तु सदृशतद्धिताश्रयेण परिहारः। सर्वेषामिति। आश्रीयमाणायां प्रकृतावित्यस्मिन्नेव पक्षे आश्रीयमाणो विधिग्रहणादधिकाद्यत्नात्त्वाश्रयनिवृत्त्यर्थात्तु सिध्यन्तीति भावः। अत एव पक्षान्तरोपन्यासः। अथवेति। न वा संयोगस्येति। संयोगसंज्ञायाः समुदायाश्रयत्वादपूर्वविधित्वम्। ॥

उच्यन्त इति। अत एव लिङ्गाद्विशेषेण स्थानिवद्भावः। क्रियत इति। अदुहद्यर्थमवश्यकर्तव्यमेवेति भावः। सप्तम इति। श्रु
तिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते स्थानिवद्भावकृतं तु व्यवधानं वचनसामर्थ्याद विघातकम्॥ नपदान्त॥ वेतस्वानिति। भावसाध
नविधिशब्दाश्रयेणोच्यते वेतसशब्दात् कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुपि टिलोपे कृते स्वादौ पूर्वं पदमिति पदसं-
ज्ञायां सकारः पदान्तत्वं प्रतिपद्यत इति परान्ततायाविधायमानत्वात् स्थानिवत्त्वनिषेधाद्रुत्वप्रसङ्गः। तसौ मत्वर्थ इति। तदस्मि
न्नस्तीत्यत्रैवार्थे ड्मतुप् ननिर्दिष्टत्वादिषु अनभिधानादित्येतदाश्रित्यैतदुच्यते। अकारान्तमिति। भसंज्ञां प्रति स्थानिवत्त्वनिषे-
धाऽभावात् सकारान्तत्वाभावान्नास्ति भसंज्ञा पदान्तत्वे तु विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधात् सकारान्तस्य पदत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः

यदप्युच्यते द्विर्वचनादयश्च प्रतिषेधे वक्तव्या इति। उच्यन्ते न्यास एव। कत्तलोपे लुग्वचनमिति। क्रियते न्या
स एव। हन्तेर्घत्वमिति सप्तमे परिहारं वक्ष्यति॥ नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्वि-
धिषु॥ पदान्तविधिं प्रति न स्थानिवदित्युच्यते। तत्र वेतस्वानिति रुः प्राप्नोति। नैष दोषः। भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्य
ति। तसौ मत्वर्थ इति। अकारान्तमेतद् संज्ञां प्रति पदसंज्ञां प्रति तु सकारान्तम्। ननु चैवं विज्ञायते यस्सं प्रतिपदा
न्त इति। कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एतदेवं स्यात्। अयं च विधिशब्दोऽस्त्येव कर्मसाधनः। विधीयत इ
ति विधिरिति। अस्ति च भावसाधनो विधानं विधिरिति। तत्र भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादाने एष दोषो भवति
। इदं च ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै धकारस्य जश्त्वं प्राप्नोति। अस्ति पुनः किंचिद्भावसाधनस्य विधिशब्दस्योपादा
ने सतीष्टं संगृहीतम्। आहोस्विद्दोषान्तमेवेति।

। ननु चेति। स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विनायः सिद्धः पदान्तस्तस्य विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथा कौ स्तः कानि सन्तीति। इह तु सकारः
स्थानिवत्त्वनिषेधाद्विना पदान्तत्वेनाऽसिद्ध इति भवत्येव स्थानिवद्भाव इत्यपदान्तत्वात् सकारस्य रुत्वाऽभावः। ब्रह्मबन्ध्वे
ति। ब्रह्मबन्धुशब्दादूङ्। ऊङ्। नूङोरेकादेश आदिव —— द्भावादूङ्ग्रहणेन गृह्यत इति तस्मिन्नस्वादिष्विति पदसंज्ञायां ध
कारस्य पदान्ततावि धेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं स्यात्। भसंज्ञां तु प्रत्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वादूकारान्तमेतदिति भि
न्नावधिकत्वाद् पदसंज्ञयोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः। यणादेशे चारणं चाऽतन्त्रम्। एकादेशस्यैवोदाहरणत्वात्। ॥

कानि सन्तीति। पक्षद्वयसाधारणमिदं प्र[illegible]न्यत्वमू। यकार इति। यकारवकारौ विधीयमानावेव पदान्तौ भवत इत्यस्ति पदान्ततया विधानम्। इदानीमसाधारणं प्रयोजनमाह। षडिक इति। पडङ्गुलिग्रहणाद्
इवहूचो मनुष्यनाम्न ष्ठज्वेति ठचि ठस्येकादेशे ठाजादावूर्ध्वमितिङ्गुलि शब्दस्य लोपे यस्येति लोपे षषिस्य षं ग्रहणाद्वोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सिद्धः पदत्वेनेति पदान्ततया अविधानान्नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावाद् कारान्तस्य भसंज्ञा।
पदसंज्ञात्वन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयेण षकारान्तस्येति सिद्धं जश्त्वम्। कर्मसाधने तु षषः षकारः पदान्तत्वेन सिद्ध इति स्थानिवत्त्वनिषेधात् षकारान्तस्यैव भसंज्ञेति तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया एकसंज्ञाधिकाराद्बाधनाज्जश्त्वासिद्धिः। वाचिक इति। चकारस्य पदान्तत्वात्कुत्वप्रसङ्गात्। कथं पुनः षडिकस्य सिद्धिः। यावतोक्तं योऽसौ पदान्तो यकार इति तद्वदिहापि डकारस्य पदान्तस्य विधेयत्वात् पदान्ततया विधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः। नैष दोषः। पूर्वमेव जश्त्वेन डकारस्य निष्प

अस्तीत्याह। इह कानि सन्ति यानि सन्ति कौ स्तः यौ स्त इति। योऽसौ पदान्तो यकारो वकारो वा श्रूयते स न श्रूयते। षडिकश्चाऽपि सिद्धो भवति। वाचिकस्तु न सिध्यति। अस्तु तर्हि कर्मसाधनः। यदि कर्मसाधनः। षडिको न सिध्यति। अस्तु तर्हि भावसाधनः। वाचिको न सिध्यति। वाचिकषडिकौ न संवदेते। कर्तव्योऽत्र यत्नः। कथं ब्रह्मबन्ध्वा ब्रह्मबन्ध्वै। उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति।

त्वान्नेदानीं विधिरिति भावसाधने षडिकसिद्धिः। कर्मसाधने तु डकारस्य पदान्तत्वेन प्रसिद्धस्य भत्वात्तद्त्वनिवृत्तौ षकाररूपापत्तिर्विधेयेति स्थानिवत्त्वनिषेधात् तुल्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधनाज्जश्त्वनिवृत्तौ षडिकासिद्धिः। न च भावसाधने षकारापत्तिर्भाव्येति शक्यते वक्तुं तस्या अपदान्तरूपत्वात् पदान्तत्वे हि जश्त्वं स्यात्। न च जश्त्वविधिनिमित्तस्थानिवत्त्वनिषेधः। यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जश्त्वं विधीयते सन्धिर्विबध्यामिति सोऽस्य विषयः। इह तु पूर्वमेव जश्त्वं कृतं स्थानिवत्त्वनिषेधात्तु तन्निवृत्तिराशङ्क्यते पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यस्याप्ययमविषयः। न ह्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयं किंचित्कार्यं विधेयम्। कर्तव्योऽत्र यत्न इति। एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्य इति वाचिकः सिद्धः। षडिकस्तु षष्ठाजादाविति लोपे यस्येति लोपे च सिद्धः। उभयत इति। यस्मात्तु स्वादिविधिस्तत्स्वादौ पदमिति पूर्वपरोभयाश्रयणाम्।

॥

पदेऽन्त इति। न च ङ्गन्तु पूर्वप्रत्ययः पदम्। एवं षडिके इक प्रत्ययो न पदमिति नास्ति स्थानिवत्त्वनिषेधः। यथैवेति। यचि भमित्यत्र तसौ मत्वर्थ इत्यत्र च पदमिति वर्तते तेन पदं सद्धं भवतीति लब्धे पदत्वे तन्निबन्धनरुत्वप्रतिबन्धार्थो भसंज्ञा तद्विषयत्वात् पदान्तविधिरिति स्थानिवत्त्वनिषेध इति भत्वाद्रुत्वाऽभावः सिद्धः। कण्डूयतेरिति। क्यजन्तात् क्विपि यगन्तात् क्विब्न भवति। उक्तं हि भाष्ये नैतेभ्यः क्विबृहश्रूयत इति। सौरीति। एकोऽण्यकारलोपो द्वितीय ई कारे तयोः स्थानिवत्त्वाद्यकारस्योपधात्वं न-

कथं वेतस्वान्। नैवं विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः। पदान्तविधिं प्रतीति। कथं तर्हि। पदे अन्तः। पदान्तः। पदान्तस्य विधिः पदान्तविधिः पदान्तविधिं प्रतीति । अथवा यथैवान्यान्यपि पदकार्याण्युपपन्नवन्ते रुत्वं जश्त्वं च एवमिदमपि पदकार्यमुपपन्नोष्यते। किम्। भसंज्ञा नाम। वरे यलोपविधिं प्रतिनस्थानिवद्भवतीत्युच्यते तत्र तेऽप्सु या यावरः प्रवपेत पिण्डान्। अवर्णलोपविधिं प्रति स्थानिवत्स्यात्। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते वरे यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। वरे अयलोपविधिं प्रतीति। किमिदमयलोपविधिं प्रतीति। अवर्णलोपविधिं प्रति यलोपविधिं च प्रतीति। अथवा योगविभागः करिष्यते वरे लुप्तं न स्थानिवत्। ततो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदिति। यलोपे किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। सौरी बलाका। नैतदस्ति उपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि प्रयोजनम्। आदित्यः। नैतदस्ति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्। इदं तर्हि कण्डूतिर्वल्गूतिः। नैतदस्ति प्रयोजनम्। कण्डूयावल्गूयाइति भवितव्यम्। इदं तर्हि कण्डूयतेः क्तिच्। ब्राह्मणकण्डूतिः क्षत्रियकण्डूतिः॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्॥ प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वक्तव्यम्।

स्यात्। स्थानिवत्त्वनिषेधे द्वितीयलोपस्य समानाश्रयत्वादसिद्धत्वादणो लोपस्य व्याश्रयत्वात्सिद्धत्वाद्यकारस्य उपधात्वा-ल्लोपः सिध्यति। आदित्य इति। अदितेः साऽस्य देवतेत्यत्रार्थे ण्य स्तोभवादावर्थे द्वितीयो ण्यः। हलो यमां यमीति लोपश्च्यते स च स्थानिवत्त्वनिषेधात् सिध्यति। ब्राह्मणकण्डूतिरिति। षष्ठीसमासः कर्मधारये कण्डूतिप्राब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः।

आकर्षिक इति। चरत्यर्थे आकर्षात् ष्ठलिति ष्ठन्। यस्येति लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ककाराकारस्योदात्तत्वं न स्यात्। ककारकइ-त्यादौ च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वादनन्तरस्य स्वरभाजस्संभवादन्यव्यवधानेन स्यात्। यत्र तु व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते तत्राप्यऽवध्यवधिमतोरानन्तर्यासंभवादन्तरालस्यानुसतोऽप्यर्थानन्नादृत्यव्यवहारः। यत्रत्वानन्तर्यसंभवस्तत्र व्यवहितं नैवाश्रीयते। ष्ठलो लित्करणाद्व्यवधानेऽपि भविष्यतीति चेत्। आकारस्यापि पक्षे स्यादिति स्थानिवत्त्वनिषेधः। प्रतिदीव्नेति। रेफवकारान्तस्य भस्य न भकुर्छुरामिति दीर्घत्वनिषेधइत्यत्र न प्रवर्तते। इह हि लोपोऽपीति। प्रकृतः। प्रस्तुतः। आनुपूर्व्येणेति। तत्र पदार्थानां समन्वयावगमात्। इह तु लोपो यशब्देन संबद्धः।

स्वर। आकर्षिकः। चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। योह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। पञ्चारत्न्यो दशारत्न्यः। स्वर। दीर्घ। प्रतिदीव्ना प्रतिदीव्ने। योह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। किर्योः। गिर्योः। दीर्घ। यलोप। व्रात्त्वणकण्डूतिः। क्षत्रियकण्डूतिः। योह्यन्य आदेशः स्थानिवद्देवासौ भवति। वाय्वोरध्वर्य्वोरिति। तत्तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। इह हि लोपोऽपि प्रकृत आदेशोऽपि विधिग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते दीर्घादयोऽपि निर्दिश्यन्ते। केवलं तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम्। स्वरदीर्घयलोपविधिषु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति। आनुपूर्व्येण संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम्। न चैतान्यानुपूर्व्येण संनिविष्टानि अनानुपूर्व्येणापि संनिविष्टानां यथेष्टमभिसंबन्धो भवति। तद्यथा। अनड्वाहमुदहारि या त्वं हरसि शिरसा कुम्भं भगिनि साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति। तस्य यथेष्टमभिसंबन्धो भवति उदहारि भगिनि या त्वं कुंभं हरसि शिरसा अनड्वाहं साचीनमभिधावन्तमद्राक्षीरिति॥

सकृच्छ्रुतो हि द्विधा चास्योपयोग इष्यते स्वरदीर्घयलोपाश्च विक्षिप्ताः कथं समुच्चीयन्तामिति भावः। अनानुपूर्व्येणापीति। लोपशब्द आवर्तते। तत्र लोपाजादेश इति ज्ञायते। तत्र हि द्विर्वचनविधौ लोपाजादेशस्याऽसंभवात्सवर्णादिविधौ तु तस्यैव संभवान्न तत्राऽऽदेशस्य लोपो विशेषणम्। पदान्ते तु यद्यपि संभवव्यभिचारौ स्तस्तानि सन्निकानि सन्तीति। तथापि न पदान्तेति योगविभागात् तद्विधौ लोपो न विशेषणमिति पारिशेष्यात् स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेशो न स्थानिवदिति विज्ञायते। स्मृतिशास्त्रत्वाच्चाऽस्यरेतावन्तोऽर्थाः संनिहिता इत्येतावत्प्रतीयते। ग्रहणकवाक्यानुलस्य संस्कारकं प्रक्रियावाक्यम् उपपन्नवत् इति सिद्धमिष्टम्। अनड्वाहमिति। पाठक्रमादार्थक्रमो बलीयानिति यथेष्टमत्राभिसंबन्धः॥ ॥

लौरिति। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वादूठ् न स्यात्। अकृत्वेति। णयल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति-णिलोपस्ततो वृद्धिरावादेशस्तु वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणेन न भवति यथा गोहितमित्यवादेशः। एतच्चान्तरङ्गत्वमनाश्रित्योक्तम्। तत्रत्वाश्रितेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाभावः। लवमाचष्ट इति। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्याऽर्थस्य प्रदर्शनायेदमुदाहृतम्। इदं तु क्वौलुप्तस्योदाहरणं देवयतेर्देयूरिति। बिम्बमिति। बिम्बीबदरीशब्दाभ्यां ङीषन्ताभ्याम् अनुदात्तादेश्चेत्यञ्। तस्य फले लुक्। लुक् तद्धितलुकीति ङीषो लुकि तस्य स्थानिवद्भावाद्यस्येति लोपः प्राप्नोतीति

क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं कर्तव्यम्। क्वौ किमुदाहरणम्। कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पिपठिषतेरप्रत्ययः। पिपठीः। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि। लावयतेर्लौः। पावयतेः पौः। नैतदस्ति। अकृत्वा वृद्ध्यावादेशौ णिलोपः। प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिर्भविष्यति। इदं तर्हि लवमाचष्टे लवयति। लवयतेरप्रत्यये लौः। स्थानिवद्भावाल्लोरूठ् न प्राप्नोति। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति भवति। एवमपि न सिध्यति। कथम्। क्वौ णिलोपो णावकारलोपस्तस्य स्थानिवद्भावादूठ् न प्राप्नोति। नैष दोषः। नैवं विज्ञायते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति। कथं तर्हि। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदिति। लुकि किमुदाहरणम्। बिम्बं बदरम्। नैतदस्ति पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम्। इदं तर्हि आमलकम्। नैतदस्ति। वक्ष्यत्येतत् फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादिति।

प्रतिषेध उच्यते तद्धितस्य स्थानिनः परत्वाल्लुकोऽपि परत्वाऽश्रयणात्परनिमित्तकत्वं स्त्रीप्रत्ययलुक आश्रीयते। अन्यथा अभावेन पौर्वापर्याभावात् कुतः परनिमित्तकत्वम्। अथवा बुद्धिपरिकल्पितमभावेनापि पौर्वापर्यं भवति। पुंवद्भावेनेति। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावः। अत्र च भाषितपुंस्कत्वं नाश्रीयत इत्येवमुक्तम्। तदाश्रये तु नास्ति पुंवद्भावः। आमलकमिति। वृद्धत्वाद्मयटो विधानाद्दुलाभावः। प्रकृत्यन्तरत्वादिति। बिम्बबदरामलकादयो न यौगिकाः शब्दाः किं तर्हि विशिष्टफलजातिवाचिन इत्यर्थः। ॥

पञ्चभिरिति। आर्हादिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति लुक्। तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। अथान्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाध
तद्इति यणादेशः पूर्वं न प्रवर्तते। कृते तु लुकि तस्य स्थानिवत्त्वाद्यणः प्रसङ्ग इति स्थानिवत्त्वनिषेध उच्यते। अव्ययिकन्यायेन पटु
शब्दान्तादेव ठग् भविष्यति न तु पटुशब्दान्तादिति चेत्प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गः। वर्णाश्रय इति। यद्यपि पुंवद्भावे सिद्धश्च प्रत्ययवि-
धावित्यस्ति तथापि यत्र भाविभक्त्वं तत्र पुंवद्भावः। इह तु लुकि भत्वाभावात्कुतः पुंवद्भावः। किं तर्ह्यन्येऽपीति। यत्र पुंवद्भावो ना
स्ति पञ्चेन्द्र इति। साऽस्य देवतेत्यण् तस्य द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक् ततो ङीपो लुक् तस्य स्थानिवत्त्वाद् ङीषूसंनियुक्त आनु-

इदं तर्हि पञ्चभिः पट्वीभिः क्रीतः पञ्चपटुर्दशपटुरिति। ननु चैतदपि पुंवद्भावेनैव सिद्धम्। कथं पुंवद्भावः। भस्याढे
तद्धिते पुंवद्भवतीति। भस्येत्युच्यते यजादौ च संज्ञा भवति। न चात्र यजादिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन यजादिः।
वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्। एवं तर्हि ठक्छसोश्चेत्येवं भविष्यति। ठक्छसोश्चेत्युच्यते। न चात्र ठक्छ
सौ पश्यामः प्रत्ययलक्षणेन। न लुमताऽस्मिन्निति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः। न खल्वप्यवश्यं ठगेव क्रीतप्रत्य
यः। क्रीतार्था एव वा तद्धिताः। किं तर्ह्यन्येऽपि तद्धिता ये लुकं प्रयोजयन्ति। पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्येति पञ्चेन्द्रः।
दशेन्द्रः। पञ्चाग्निः। दशाग्निः। उपधात्वे किमुदाहरणम्। पिपठिषतेः प्रत्ययः पिपठीरिति। नैतदस्ति। दीर्घविधिं प्र
ति न स्थानिवत्। इदं तर्हि सौरी बलाका। नैतदस्ति। यलोपविधिं प्रति न स्थानिवत्। इदं तर्हि पारिखीयः। चङ्परनिर्ह्रासे चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। वादितवन्तं प्रयोजितवान्। अवीवदद्वीणां परिवादकेन। किं पुनः कारणं न सिध्यति। यो
ऽसौ णौ णिर्लुप्यते तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति। ननु चैतदप्युपधात्वविधिं प्रति न स्थानिवदित्येवं सिद्धम्।
विशेषत एव तद्वक्तव्यम्। क्व। प्रत्ययविधाविति। इह मा भूत् पटयति लघयति। कुले चोपसंख्यानं कर्तव्यम्। अर्चय
तेरर्कः। मर्चयतेर्मर्कः। नैतद्घञन्तम्। औणादिक एष कप्रत्ययस्तस्मिन्नाष्टमिकं कुत्वम्। एतदपि णिचा व्यवहित-
त्वान्न प्राप्नोति। पूर्वत्रासिद्धे च। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्।

कुञ्श्रूयते यथेन्द्राणीति तथा पञ्चाग्न्याय्यो देवता अस्य पञ्चाग्निरिति ऐकारः श्रूयेत समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावाद्वर्णाश्र
यत्वाद्वत्वाभावाच्च पुंवद्भावो नास्ति। अथ वा यस्येति लोपप्रसङ्गः। लुकि च स्थानिवत्त्वनिषेधादादीध्य इति परस्मिन्नित्यस्य पूर्व
सूत्रे प्रत्युदाहरणमुपपद्यते। पाबूलुकि कृते टेरेत्वस्य स्थानिवद्भावादव्यवधानाच्च लोपप्रसङ्गात्। पारिखीय इति। परिखाश-
ब्दाच्चातुरर्थिके ऽणि कृते आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्पारिखिभवद् इति वृद्धाद्केकान्तखोपधादिति छो न स्यात्। ॥

क्तलोप इति। अदुद्दुह्वर्थं लुग्वचनं कर्तव्यमेव। तदर्थं लुग्ग्रहणं नेति निर्देशं कुर्वन्ति। कर्तव्यं भवतीत्युत्तरम्। अवश्यकार्यमित्यर्थः। चकारेण कर्तव्य इति। झषन्तत्वात् पूर्वेणैवसिद्धत्वात्। पापक्तिरिति। किंचासंयोगान्तलोपादयः पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्सिद्धा इति भाष्येनोदाहृताः। स्कन्दयतेः स्कन्। काष्ठं तक्षयतीति काष्ठतक्। संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति वचनात् संयोगादिलोपे स्थानिवत्वात्तदभावात्तत्र संयोगान्तलोपः। दोहयतेर्धोक्। लेहयतेर्लेट्। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। किर्योर्गिर्योरित्यत्र-

क्तलोपः सलोपे। क्तलोपः सलोपे प्रयोजनम्। अदुग्ध अदुग्धाः। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लुग्ग्रहणं न कर्तव्यम् भवति। दध आकारलोप आदिचतुर्थत्वे प्रयोजनं धत्से धद्ध्वे धद्ध्वमिति। दधस्तथोश्चेति चकारेण कर्तव्यो भवति। हलो यमां यमि लोपे प्रयोजनम्। आदित्यः। हलो यमां यमि लोपः सिद्धो भवति। अल्लोपणिलोपौ संयोगान्तलोपप्रभृतिषु प्रयोजनम्। पापच्यतेः पापक्तिः। यायज्यतेर्यायष्टिः। पाचयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। द्विर्वचनादीनि च प्रयोजनानि न पठितव्यानि भवन्ति पूर्वत्रासिद्धे नैव सिद्धानि भवन्ति। किमविशेषेणेत्याह। वरे यलोपस्वरवर्जम्। वरे यलोपं स्वरं च वर्जयित्वा। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु॥ । तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु। संयोगादिलोपे। काक्यर्थं वास्यर्थम्। स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्राप्नोति। लत्वम्। निगार्यते निगाल्यते। अचि विभाषेति लत्वं न प्राप्नोति। णत्वम्। माषवपनी। व्रीहिवपनी। प्रातिपदिकान्तस्येति णत्वं प्राप्नोति। न पदान्तद्विर्वचन॥ द्विर्वचनेऽचि। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्तद्वतो द्विर्वचनम्। आदेशः स्थानिवदनुदेशात्तद्वतः। किंवतः। आदेशवतो द्विर्वचनं प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्राभ्यासरूपम्। तत्राभ्यासरूपं न सिध्यति॥

दीर्घाभावः। माषवपनीति। समासान्तस्य नकारस्य णत्वं विधीयमानमल्लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधादृञीवुत्सतेः प्राक् समासविधानात् प्राप्नोति॥ द्विर्वचने॥ अचः परस्मिन्नित्यत्र योऽनादिष्टादचः पूर्व इति स्थितम्। साचूकस्य चद्विर्वचनमिति पूर्वविधित्वाभावादप्राप्तं स्थानिवत्त्वं विधीयते। अथाऽपि निमित्तात् पूर्वमित्यस्मिन् पक्षे प्राप्तिः स्यात्। तथापि न पदान्तद्विर्वचनेति प्रतिषेधप्रसङ्गादिदं वचनम्। आदेश इति। कार्यातिदेश इति पूर्वः पक्षः॥

॥

चक्रतुरित्यत्र यणादेशे कृते एकाचो [illegible] द्विर्वचनमनच्कत्वात् [illegible] स्थानिवत्त्वाद् यण्युक्तस्यैव प्राप्नोति। अथहीति। कार्योऽतिदेशे हि घ्री ध्मीति भाष्यमेव द्विर्वचनेनेति किमजूग्रहणेन। नन्वजूग्रहणस्य प्रयोजनं भसेः ब्सौ घसिभसो र्हलीति लुपधालोपे कृते द्विर्वचनं मा भूदिति। नैतदस्ति। सत्यसति वा द्विर्वचने प्सानिति श्रुतौ विशेषाऽभावात्। छान्दसश्चैवोपधालोपः छन्दसि च दृष्टाऽनुविधिः। रूपस्थानिवत्त्वे च निन्यतुरित्यत्र पूर्वमियङादेशे कृते स्थानिरूपातिदेशाद् नीनीति द्विर्वचने एरनेकाच इति यणा बाधितत्वात् पुनरियङ् न प्रवर्तते। अधिजगद् इति। कृते एशादेशे गाङिति प्रक्रियाश्च यणा चोद्यम्।

चक्रतुश्चक्रुरिति। अजूग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भावस्य। यदयमजूग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपं स्थानिवद्भवतीति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। अजूग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्। द्रुहमाभूत्। जेघ्रीयते। देध्मीयते। यदि च रूपं स्थानिवद्भवतीति ततोऽजूग्रहणमर्थवद्भवति अथ हि कार्यं नाऽर्थोऽजूग्रहणेन भवत्येवाऽत्र द्विर्वचनम्। तत्र गाङ्प्रतिषेधः॥ तत्र गाङः प्रतिषेधो वक्तव्यः। अधिजगे। इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति। न वक्तव्यः। गाङ् लिटीति द्विर्लकारको निर्देशः। लिटि लकारादाविति। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपम्। कृत्येजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। कृति। अचिकीर्तत्। एजन्त। जग्ले मम्ले। दिवादि। दुद्यूषति सुस्यूषति। नामधातु। भवनमिच्छति भवनीयति भवनीयतेः सन् बिभवनीयिषति। एवं तर्हि प्रत्यय इति वक्ष्यामि। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपम्। प्रत्यय इति चेत् कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासरूपं न सिध्यति। दिवादय एके परिहृताः। एवं तर्हि द्विर्वचननिमित्ते अच्यजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि। स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयः। न ह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यते। तद्यथा। दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः। ज्वरनिमित्तमिति गम्यते। नड्वलोदकं पादरोगः। पादरोगनिमित्तमिति गम्यते। आयुर्घृतम्। आयुषो निमित्तमिति गम्यते।

ङकारस्यानुबन्धत्वादिकारस्य गाङ् भवत्यजादेशः। कृत्येजन्तेति। अचि योऽजादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति सूत्रार्थमाश्रित्यैतदुच्यते। जग्ल इति। ग्लास्त्र इत्यत्र आत्त्वमित्यत्र पक्षेऽयं दोषः। द्विर्वचननिमित्त इति। अस्मिन् पक्षे जग्ल इत्यपरिहृतम्। उत्तरत्र तु परिहरिष्यते। दधित्रपुसमिति। समाहारद्वन्द्वः कर्मधारयो वा दध्येव विशिष्टावस्थायुक्तं त्रपुसमुच्यते तत्र द्विर्वचननिमित्तत्वात्तद्रूपाऽऽरोपेणाजेव द्विर्वचनमुच्यते। अथवा अधिकरणेल्युट्। द्विरुच्यतेऽस्मिन्निति द्विर्वचनम्। ॥

एतदप्रतिपद्यमानं प्रतिपरिहारान्तरमाह। अथवा अकार इति। एवमपीति। एकत्वाद्द्विर्वचनशब्दस्य चाजविशेषणेऽप-
युक्तत्वात् कालावधारणाभावः। एवं तर्हीति। स्थानिवदिति नानुवर्तत इति भावः। प्रत्ययश्चेति। द्विर्वचनेन प्रत्ययस्याक्षि-
प्तत्वात्तद्विशेषणं द्विर्वचनम्। अचीत्येतच्च तस्य तदादिविधिर्भवत्यजादाविति। कथं पुनरिति। विरुद्धत्वादनयोरर्थयोरे-
केन द्विर्वचन इत्यनेन पदेनानुपादानादिति भावः। एकशेषनिर्देश इति। सहविवक्षाभावेऽपि सरूपाणामित्येकशेषः
संज्ञापरिभाषावल्लक्षणाङ्गत्वात्तस्येति प्रागेवोक्तम्। विभक्त्यन्तयोश्चैकशेषविधानादप्रातिपदिकत्वाच्च द्विवचना-

अथवा अकारो मत्वर्थीयः। द्विर्वचनमस्मिन्नस्ति सोऽयं द्विर्वचनः द्विर्वचन इति। एवमपि न ज्ञायते कि-
यन्तमसौ कालं स्थानिवद्भवतीति। यः पुनराह द्विर्वचने कर्तव्य इति। कृते तस्य द्विर्वचने स्थानिवत्त्वं भवि-
ष्यति। एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते। क्व प्रकृतः। न पदान्तद्विर्वचनेति। द्विर्वचननिमित्ते
अचि अजादेशो न भवतीति। एवमपि न ज्ञायते कियन्तमसौ कालमजादेशो न भवतीति। यः पुनराह
द्विर्वचने कर्तव्य इति कृते तस्य द्विर्वचने अजादेशो भविष्यति। एवं तर्हि उभयमनेन क्रियते। प्रत्ययश्च
विशेष्यते द्विर्वचनं च। कथं पुनरेकेन यत्नेनोभयं लभ्यम्। लभ्यमित्याह। कथम्। एकशेषनिर्देशात्। ए-
कशेषनिर्देशोऽयं द्विर्वचनं च द्विर्वचनश्च द्विर्वचने। द्विर्वचने कर्तव्ये द्विर्वचनेऽचि प्रत्यय इति। द्विर्वचन
निमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्वचनम्। द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदिति चेण्णौ स्थानिवद्भावो व-
क्तव्यः। अवनुनावयिषति अवचुक्षावयिषति। न वक्तव्यः। ओः पुयण्जिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिव-
द्भावस्य। यदयम् ओः पुयण्ज्यपर इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति णौ स्थानिवद्भाव इति। यद्येतज्ज्ञ-
ज्ञाप्यते। अचिकीर्तत्। अत्रापि प्राप्नोति। तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम्॥

भावः। अथवैकशेषेण समानफलत्वात्तन्त्रमावृत्तिर्वा लक्ष्यते। ओः पुयण्जिष्विति। नहि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावम-
न्तरेण पुयण्जिषु सर्वेष्ववर्णपरेषु उवर्णान्तोऽभ्यासः संभवति। पिपविषते यियविषते यियविषतीत्यत्रैवाऽनेन स्थानिवद्भावा-
त्तत्र पु इति पवर्गग्रहणं यणीति प्रत्याहारग्रहणं ज्ग्रहणं च ज्ञापका णौ कृतस्य स्थानिवद्भावोऽनुमीयते। ननु तत्र णाविति-
नास्ति तत्कथं तत्रैव स्थानिवत्त्वानुमानं न तु बिभवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्यादावपि। नैतदस्ति। येन नाव्यवधानमित्येकेनैव
प्रत्ययेन तत्र व्यवधानाश्रयणाण्णेरेव केवलस्य व्यवधायकस्य संभवात्॥

कानि पुनरिति। अन्यथासिद्धत्वात्प्रश्नः। पूर्वविप्रतिषेधेनापीति। अपूर्वो वाचनिकः पूर्वविप्रतिषेधः। नहि नित्यानामाल्लोपादीनामनि-
त्येन द्विर्वचनेन कश्चिद्विप्रतिषेधः। अथ नित्यत्वतुरिति कथं न ह्यत्र यङ्परिगणितः। एवं तर्हि प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्या-
याद् यणोऽत्र भवितव्यमिती यङ् न प्रवर्तत इति द्विर्वचने कृते पश्चादनेकाच्त्वादिति यणा सिद्धम्। ओदौदादेशस्येति। ओदौतोरादेशो
यस्मिन्नङ्गे तस्य योऽभ्यासस्त्रुटुतुप्रादिस्तस्य योऽकारस्तस्योकारादेशो भवतीत्यर्थः। यथा चुक्षावयिषति। डुण्टुनावयिषति। तुना-
वयिषति। तुतावयिषति। पुप्रावयिषति। पुस्फारयिषति। अत्र चिस्फुरोर्णाविति योकारस्यात्वम्। अत्र च यद्यपि स्वयः पुंषेषु कृते अभ्या-

कृत्स्न तुल्यजातीयः। यथाजातीयकाः पुयण्जयः। कथंजातीयकाश्चैते। अवर्णपराः। कथं जम्लेमम्ले। अनैमि-
त्तिकमात्वं शिति तु प्रतिषेधः। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि। पपतुः पपुः। तस्थतुस्तस्थुः। जग्मतुर्जग्मुः। आटि-
टत् आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न प्राप्नोति।
स्थानिवद्भावाद्भवति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। पूर्वविप्रतिषेधेनाप्येतानि सिद्धानि। कथम्। वक्ष्यति ह्याचार्यः। द्वि-
र्वचनं यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्त्वेभ्य इति। स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति।
किं पुनरत्र ज्यायः। स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। पूर्वविप्रतिषेधे हीदं वक्तव्यं स्यात्। ओदौदादेशस्य उद्भवति चुटुतुप्र-
रादेरभ्यासस्येति। ननु च त्वयापीत्त्वं वक्तव्यम्। परार्थं मम भविष्यति सन्यत इद्भवतीति। ममापि तर्ह्युत्त्वं परार्थं भ-
विष्यति उत्परस्यातस्तौ चेति।

तस्य प्वादित्वं नास्ति तथाप्यभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽस्ति एते स्वन्तरङ्गत्वात्प्रागेव द्विर्वचनाद्भावादेशयोः प्रवर्तनादिवर्णान्त-
ताया मभ्यासस्य प्राप्तायामुत्त्वं विधीयते। ननु च त्वयापीति। ओः पुयण्जिष्विति ज्ञापनार्थमवश्यं वाच्यमित्यर्थः। उत्त्ववादी तु ओः
पुयण्जीति न पठति सन्यत इतीत्त्वस्य सिद्धत्वात्। परार्थमिति। इत्त्वार्थं प्रसङ्गात्तु ज्ञापकत्वयात्व पूर्वमुत्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः। म-
मापीति। उत्त्वमप्यन्यार्थं वक्तव्यं तदेवाधिकविषये उपजीव्यत इत्यर्थः। तत्रायं न्यासः। उत्परस्यातः। इति च ओदौदादेशस्य चुटुतु-
प्वादेरिति अभ्यासस्येति वर्तते। ॥

इत्वमपीति। यत्रान्तरङ्गत्वं नास्ति समानाश्रयत्वात्। एवं तेयौते श्वसनिस्मि— पूङ्रञ्ज्वशां सनि सनीवन्तर्द्धेति चेटि कृते परत्वा-
द्गुणः पूर्वविप्रतिषेधाद्वादेशात्पूर्वं द्विर्वचनमितीत्त्वं वक्तव्यम्। तथा जिजावयिष— तीत्यत्रेत्त्वविधानार्थं वक्तव्यम्। तस्मादि
ति। नन्वस्त्यस्मिन्सूत्रे ओः पुयण्जीति ज्ञापकमेवं समर्थयिष्यते अन्तरङ्गो नित्यश्च विधिर्द्विर्वचनेन प्रतिषिध्यत इति तत्र द्वि
र्वचने कृते यथाप्राप्तं भविष्यति। तदयुक्तम्। यदि सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयते अचिकीर्तदित्यत्रापि पूर्वं द्विर्वचनप्रसङ्गादनिष्ट
रूपप्राप्तिः। अथ तुल्यजातीयापेक्षं ज्ञापकं व्याख्यायते यथोक्तं भाष्यकारेण तथा सति चक्रुरित्यादि न सिध्यतीति सूत्रमेव कर्त-

इत्वमपि त्वया वक्तव्यम्। यत्समानाश्रयं तदर्थम्। उत्सिपविषते संयियविषतीत्येवमर्थम्। तस्मात्स्थानिव
दित्येष एव पक्षो ज्यायान्॥ द्विर्वचनेऽचि॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्य संज्ञा कर्तव्या शब्दस्य मा भूदिति। इतरेतराश्र
यं च भवति। का इतरेतराश्रयता। सतोऽदर्शनस्य संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञया चादर्शनं भाव्यते। तदेतदितरे
तराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च कार्याणि न प्रकल्पन्ते। लोपसंज्ञायामर्थसतोरुक्तम्। किमुक्तम्। अ
र्थस्य तावदुक्तम् इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थ इति। सतोऽप्युक्तं सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। नित्याः शब्दाः। नि-
त्येषु शब्देषु च सतोऽदर्शनस्य संज्ञा क्रियते न संज्ञयाऽदर्शनं भाव्यते। सर्वप्रसङ्गस्तु सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्।
सर्वप्रसङ्गस्तु भवति सर्वस्यादर्शनस्य लोपसंज्ञा प्राप्नोति।

व्यं यत्तु तेन न सिध्यति तदर्थं ज्ञापकमाश्रयणीयं तुल्यजातीयापेक्षमिति सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैय
टकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादेऽष्टममाह्निकम्॥ अदर्शनं लोपः॥ अर्थस्येति। स्वं रूपमिति वचनाच्छब्दस्यै
व संज्ञा प्राप्नोतीति भावः। इतरेतराश्रयमिति। विधिप्रदेशेषु तच्चोद्यं नानुवादे वादिलोपे विभाषेत्यादौ। इतिकरण इति। इहापि
स एवानुवर्तते लोप इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्वाऽर्थस्य संज्ञा न शब्दस्य। सर्वप्रसङ्गस्त्विति। यदि स्वभावतोऽप्रयुक्तस्यान्वाख्यान
मात्रं क्रियते तदा सर्वस्य स्वविषयादन्यत्राप्रयोगादस्त्यदर्शनमिति लोपसंज्ञाप्रसङ्गः॥ ॥

ञ्णित्यङ्गस्येति। अङ्गसंज्ञा च विधानप्रतिबद्धा न चात्र प्रत्ययस्य णितो विधानम्। यस्माच्चेति। त्रपुशब्दात्तो विधानम्। न तत्प्रत्यय
इति। ञ्णितिवृद्धिनिमित्तइत्यर्थः। यच्चेति। सुशब्दे। न तस्मादिति। तस्मात्त्रपुशब्दात्तो रन्यस्याणो विधानं नास्तीत्यर्थः। अना
ङ्गं कार्यं चोदयति। क्विपइति। त्रपुइत्यत्र क्विपोऽदर्शनमस्ति ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् प्रसङ्गः। सिद्धं त्विति। शास्त्रादर्थाद्वा प्रसक्तस्य यदद
र्शनं तल्लोपसंज्ञं भवति। स्थाने ग्रहणमिहाप्यनुवर्तते। स्थानं च प्रसङ्गः। तेन प्रसङ्गे यददर्शनमिति लभ्यते। ग्रामणीरिति। अ

किंकारणम्। सर्वस्यान्यत्रादृष्टत्वात्। सर्वो हि शब्दो यो यस्य प्रयोगविषयः स ततोऽन्यत्र न दृश्यते। त्रपुजतुइ
त्यत्राणोऽदर्शनं तत्रादर्शनं लोपइति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्र
त्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अचो ञ्णितीति वृद्धिः प्राप्नोति। नैष दोषः। ञ्णित्यङ्गस्याचो
वृद्धिरुच्यते। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं भवति। यस्माच्च प्रत्ययविधिर्न तत् प्रत्यये परतः। यच्च
प्रत्यये परतः न तस्मात्प्रत्ययविधिः। क्विपस्तर्ह्यदर्शनम्। तत्रादर्शनं लोपइति लोपसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दो
षः। तत्र प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः। तत्र प्रत्ययलक्षणं कार्यं प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। ह्रस्वस्य पिति
कृति तुगिति तुक् प्राप्नोति। सिद्धं तु प्रसक्तादर्शनस्य लोपसंज्ञत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। प्रसक्तादर्शनं लो
पसंज्ञं भवतीति वक्तव्यम्। यदि प्रसक्तादर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। ग्रामणीः सेनानीः। अत्र वृद्धिः प्रा
प्नोति। प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य। यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्युच्यते। चाहलोप एवेत्यव
धारणम्। चादिलोपे विभाषा। अत्र लोपसंज्ञा न प्राप्नोति। अथ प्रसक्ताऽदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यमाने
कथमेवैतत् सिध्यति। को हि शब्दस्य प्रसङ्गः। यत्र गम्यते चाऽर्थो न च प्रयुज्यते। अस्तु तर्हि प्रसक्ताऽदर्श
नं लोपसंज्ञं भवतीत्येव। कथं ग्रामणीः सेनानीः। योऽत्राऽणः प्रसङ्गः क्विपाऽसौ बाध्यते॥

र्थोपपदधातुसंनिधानादर्थाच्छास्त्राच्चाणः प्रसङ्गोऽस्तीति भावः। षष्ठीनिर्दिष्टस्येति। षष्ठीग्रहणमप्यनुवर्तते। चादिलोपइति।
ततश्च शुक्ला व्रीहयो भवन्ति श्वेता गा आज्याय दुहन्तीति निघातविकल्पो न स्यात्। अथेति। अत्राऽपि चादीनां शास्त्रान्नास्ति प्रस
ङ्गः। क्विपाऽसौ बाध्यतइति। सत्सूद्विषेति क्विपो विधानादणोऽत्र प्रसङ्गाऽभावः॥ ॥

त्रपुइत्यत्रेति। सोमसुत्त्रपुइत्यस्योपलक्षणमिदम्। यत्तु विवरणेऽनियमप्रसक्त्यभावान्न प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदाद्युपस्थितिरित्युक्तं त
च्चिन्त्यम्। अतदादावतिप्रसङ्गस्यैवानियमप्रसक्तित्वेन तदुपस्थितेर्निष्प्रत्यूहत्वात्॥ ॥

प्रत्ययस्य।प्रत्ययग्रहणमिति।लुगादिविधौ क्वचित्प्रत्ययः साक्षान्निर्दिश्यते क्वचिदनुवर्तते क्वचित्सामर्थ्यात्प्रतीयत इति प्र-
श्नः। अप्रत्ययस्येति।अविद्यमानः प्रत्ययो ऽस्मिन्नदर्शनेन इति तदप्रत्ययम्। गोरपीति। पञ्चेन्द्र इत्यादौ तु निर्दिश्यमानस्या-
देशा भवन्तीति वचनात् स्त्रीप्रत्ययस्यैव लुग्भविष्यति न तदन्तस्य गोरतद्धितलुकीत्यत्र गोर्लुकि कृते पञ्चगुरित्यादौ गो-
शब्दान्तत्वाऽभावात्समासान्तोऽप्राप्तावतद्धितलुकीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति चेत्। कृते समासान्ते लुक् स्यादित्यर्थे

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः।प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लुमतिप्रत्ययग्रहणमप्रत्ययसंज्ञाप्रतिषेधार्थम्। लु-
मति प्रत्ययग्रहणं क्रियते। अप्रत्ययस्यैताः संज्ञा माभूवन्निति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं तद्धितलुकि कंसी-
यपरशव्ययोर्लुकि च गोप्रकृतिनिवृत्त्यर्थम्। तद्धितलुकि गोनिवृत्त्यर्थम्। कंसीयपरशव्ययोश्च लुकि प्र-
कृतिनिवृत्त्यर्थम्। लुक्तद्धितलुकीति गोरपि लुक् प्राप्नोति। प्रत्ययग्रहणान्न भवति। कंसीयपरशव्ययो-
र्यञञोर्लुक् चेति प्रकृतेरपि लुक् प्राप्नोति प्रत्ययग्रहणान्न भवति। गोनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः। योगविभा-
गात् सिद्धम्। योगविभागः करिष्यते। गोरुपसर्जनस्य। गोन्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति।
ततः स्त्रियाः। स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति। ततो लुक्तद्धितलुकीति स्त्रिया इति
वर्तते गोरिति निवृत्तम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशात् सिद्धम्। कंसीयपरशव्ययोर्विशिष्टनिर्देशः
कर्तव्यः। कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ भवतः शकल्यतोश्च लुग्भवतीति। स चावश्यं विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः। क्रि-
यमाणेऽपि वै प्रत्ययग्रहण उकारसकारयोर्मा भूदिति। कमेः सः कंसः। परान् शृणातीति परशुरिति। नैष
दोषः। उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि॥

वानेव प्रतिषेधः। ननु स्वभावतोऽप्रवृत्तस्याऽदर्शनं लुक्संज्ञं न च तत्र गोशब्दस्य स्वभावतोऽप्रवृत्तिः। नैष दोषः। शास्त्रानु-
सारिभिरस्यार्थस्य दुर्ज्ञानत्वात्। प्रकृतेरपीति। समुदायस्य षष्ठीनिर्देशात्। योगविभागादिति। एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदे-
शेऽनुवृत्तिरित्येतत्प्रकारान्तरेण प्रतिपाद्यते। विशिष्टनिर्देशादिति। शकल्यतावेवाऽत्र निर्दिष्टव्याविरसर्थः। उणादय इति। अतः
टकमिकंसकुम्भेति कंसशब्दस्य भेदेनोपादानात् क्वचिदुणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्त इत्यर्थः। यञञोस्तु विधानसाम-
र्थ्याल्लुगभावः॥

स एषोऽन्यार्थ इति। प्रकृतिनिर्ह्रास्यर्थ [illegible] षष्ठीनिर्देशार्थं त्विति। विशिष्टस्य षष्ठ्यर्थ-
स्य स्थाने योगत्वस्य निर्देशार्थमित्यर्थः। असति प्रत्ययस्येत्येतस्मिन् यः कश्चिदानन्तर्यादिः संबन्धः स्यात् ततश्च जनपदे
लुबिति पञ्चालाः शोभनादित्यादौ जनपदवाचिनोऽनन्तरस्य शोभनादेरपि लुप् स्यात्। सर्वादेशार्थं वेति। षष्ठीनिर्देशा
र्थत्वं तु स्थितमेवेति वार्तिककारेण विकल्पार्थो वाशब्दः प्रयुक्तः। आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र हि यदि लुगनुवर्तेते-
तदैकैकस्य त्रय आदेशाः स्युः। अथ नानुवर्तते ह्वावेवादेशौ विधीयेते तदागस्त्यादेशेन सर्वत्र भाव्यमिति आग

स एषोऽन्यार्थो विशिष्टनिर्देशः कर्तव्यः प्रत्ययग्रहणं वा कर्तव्यम्। उक्तं वा। किमुक्तम्। ङ्याप्प्रातिपदिक
ग्रहणमङ्गभपदसंज्ञार्थं यच्छयोश्च लुगर्थमिति। षष्ठीनिर्देशार्थं तु। षष्ठीनिर्देशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्त
व्यम्। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्प्येत। अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाप्रसिद्धिः। अक्रियमाणे हि प्रत्ययग्रहणे षष्ठ्यर्थस्या
प्रसिद्धिः स्यात्। कस्याः स्थाने योगत्वस्य। क्व पुनरिह षष्ठीनिर्देशेनार्थः प्रत्ययग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चा
र्यते अणिञोस्तद्राजस्य यञञोः शप इति। इह न काचित् षष्ठी जनपदे लुबिति। अत्रापि प्रकृतं प्रत्ययग्रहणमनु
वर्तते। क्व प्रकृतम्। प्रत्ययः परश्चेति। तद्वै प्रथमानिर्दिष्टम्। षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्येषा
पञ्चमी प्रत्यय इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्येति। प्रत्ययविधिरयं न च प्रत्ययविधौ प-
ञ्चम्यः प्रकल्पिका भवन्ति। नायं प्रत्ययविधिः। विहितः प्रत्ययः प्रकृतश्चानुवर्तते। सर्वादेशार्थं वा वचनप्रामा
ण्यात्। सर्वादेशार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा यथा स्युः।

स्त्रीयाः प्रकृत्यान्तराद् इति न सिध्यति। अवृद्धत्वात् प्रकृतेः। प्रत्ययस्येति तूच्यमाने गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे संनियोगशिष्टत्वा
त् लुगभावादगस्त्यादेशाभावादागस्तीय इति सिध्यतीति। भाष्यकारस्तु तर्ह्यर्थे वाशब्दं व्याचक्षाणः षष्ठीनिर्देशार्थत्वं नेच्छति।
स ह्येवं मन्यते आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते लुगिति च तेनागस्त्यकौण्डिन्ययोर्यो गो
त्रे विहितस्तस्य लुक् परिशिष्टस्य तु प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनचावादेशाविति सूत्रार्थः। ॥

अथक्रियमाणेऽपीति। अलोऽन्त्यस्येतिवचनात्प्रत्ययस्य योऽन्त्यस्तस्यैव प्राप्नुवन्तीति भावः। वचनप्रामाण्यादिति। प्रत्ययस्येति वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते। वचनप्रामाण्यादिति ब्रुवतो वार्तिककारस्यापि षष्ठीनिर्देशार्थत्वमनभिप्रेतमेव षष्ठीनिर्देशार्थत्वे हि प्रत्ययस्येत्यस्य चरितार्थत्वात्कथमलोऽन्त्यविधिर्बाध्येतेति। यदयमिति। विपर्ययस्तु न कल्प्यते अनुपसंजातविरोधित्वात् लोपस्तावदन्त्यादेशः स्थितस्ततो लुगारभ्यमाणो यद्यन्त्यस्य स्याल्लोपादुक्तस्यैव सिद्धत्वाल्लुकं न विदध्यात्। विहितस्तु सर्वादेशत्वस्य ज्ञापकः संपद्यते। द्वितीयमिति। लोपविशेषणापेक्षया द्वितीयं पाठापेक्षया तु तृतीयं भवति। एकदेशलोप इति। अवयवक्रिया समुदायेऽपि व्यपदिश्यते। यथा पटो दग्ध इति। अवयवे हि पटाख्योऽवयवी समवेत इति तस्यायं सो दाहः। न त्वयं गौणो व्यपदेशः।

अथक्रियमाणेऽपि प्रत्ययग्रहणे कथमिव लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा लभ्याः। वचनप्रामाण्यात्। प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लुक्श्लुलुपः सर्वादेशा भवन्तीति। यदयं लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्य इति लोपे प्रकृते लुकं शास्ति। उत्तरार्थं तु। उत्तरार्थं तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्। क्रियते तत्रैव प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति। द्वितीयं कर्तव्यम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। एकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संशयस्योषेणघ्नीयेति॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्॥ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। लोपे प्रत्ययलक्षणमितीयत्युच्यमाने सौरथी वै हतीति गुरूपोत्तमलक्षणः ष्यङ् प्रसज्येत॥

। गौणत्वे हि सति मुख्यस्यैव संप्रत्ययान्न कर्तव्यमेव प्रत्ययग्रहणं स्यात्। आघ्नीतेति। परत्वादुपधालोपे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादनुनासिकलोपः स्यात्॥ प्रत्यय॥ प्रत्ययग्रहणमिति। प्रत्ययनिमित्तं कार्यं लोपे भवतीत्युक्ते प्रत्यासत्त्या प्रत्ययस्यैव लोप इति विज्ञास्यत इति भावः। सौरथीति। प्रत्ययस्य लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भाव इत्यर्थं परिकल्प्यैतदुच्यते। सुरथस्य विह तस्य चापत्यं गोत्रं स्त्रीति इञि कृते मकारनकारयोर्भावे यथा गुरूपोत्तमत्वात् ष्यङ् भवति एवं लोपेऽपि स्यात्। प्रत्ययग्रहणे तु सति विरुद्धत्वान्नायमर्थो भवति प्रत्ययस्य लोपे कृते तस्यैव पुनः प्रादुर्भाव इति। एवं हि लोपविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं प्रत्ययलोपे भवतीति वाक्यार्थ आश्रीयते॥

नैवमिति। संदेहेऽपिव्याख्यानात्करणसाधनोलक्षणशब्द आश्रयिष्यते। अन्यथाऽस्मिन्पक्षे यमाणोऽपिप्रत्ययग्रहणाभावसाधनाश्र-
ङ्कानिवर्ततेप्रत्ययलोपेप्रत्ययान्तरस्यप्रादुर्भावइति। यथाग्रामणीरितिक्विपोलोपेस्वाद्युत्पत्तिः। ततश्चाधोमित्यत्रपदसंज्ञा
नस्यादितिकरणसाधनत्वेव्याख्यानमेवशरणमितिभावः। लक्षणशब्दोपादानसामर्थ्याद्वाकरणसाधनोलक्षणशब्दः।
अन्यथात्वेलोपेप्रत्ययइत्येववक्तव्यंस्यात्। सतिप्रत्ययइति। प्रत्ययप्रदेशेऽत्रलुप्तसप्तमीकोनिर्दिश्यतेतेनप्रत्ययेसतियत्कार्यं

नैषदोषः। नैवंविज्ञायतेलोपेप्रत्ययलक्षणंभवतिप्रत्ययस्यप्रादुर्भावइति। कथंतर्हिप्रत्ययोलक्षणंयस्य
कार्यस्यतल्लुप्तेऽपिभवति। इदंतर्हिप्रयोजनम्। सतिप्रत्ययेयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणंयथास्यात्। लो
पोत्तरकालंयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणंमाभूदिति। किंप्रयोजनम्। ग्रामणिकुलंसेनानिकुलमित्यत्रो
त्तरपदिकेह्रस्वत्वेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुक्प्राप्नोतिसमाभूदिति। यदितर्हियत्सतिप्रत्ययेप्रा
प्नोतितत्प्रत्ययलक्षणेनभवतिलोपोत्तरकालंयत्प्राप्नोतितन्नभवति। जगत्जनगदित्यत्रतुग्नप्रा
प्नोति। लोपोत्तरकालंह्यत्रतुगागमः। तस्मान्नार्थएवमर्थेनप्रत्ययग्रहणेन। कस्मान्नभवतिग्रामणि
कुलंसेनानिकुलम्। बहिरङ्गंह्रस्वत्वम्। अन्तरङ्गः लुक्। असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे।

दृष्टंतल्लोपेसतिभवतिनचग्रामणीरित्यत्रक्विपिसतितुग्दृष्टः। ह्रस्वाभावात्। कृतेक्विलोपेह्रस्वत्वेचतुक्प्राप्तिः। जगदिति।
द्युतिगमिजुहोत्यादीनांद्वेचेतिगमेः क्विप्। अत्रान्तरङ्गत्वात्पूर्वंविलोपः। गमः क्वावित्ययंहिलोपोऽङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः।
भिन्नविषयत्वाच्चयेननाऽप्राप्तिन्यायोनभवतिसतिचस्मिन्न्यायेनैवविलोपःस्यात्। तस्मात्सतिक्विपिनाऽत्रतुकःप्राप्तिः। अपि-
तुविलोपेकृते। ॥

भिन्नविषयत्वादिति। वार्तिकमतेएतत्। भाष्यरीत्याविषयभेदेऽपितत्त्वेतुलोपेनानुत्पत्तेरेवाचाख्यानेनापवादत्वंनेतिबोध्यमितिविव
रणम्। अन्येतुभिन्नविषयत्वादित्यस्यैतदतिरिक्तविषयत्वादित्यर्थः। अनित्यत्वादत्राप्रवृत्तिरितियावत्। अनित्यत्वेज्ञापकंचेदमो
मइतिसूत्रम्। अनुत्पन्नेरन्वाख्यानंतुनबाधंप्रतिबभाति। लुकाप्यनुत्पत्तेरन्वाख्यानेनान्तरङ्गाणांप्राप्तेरेवाभावेन्तरङ्गानपिविधी-
नित्यादेरुक्तिसंभवस्यैवविलयापत्तेः। तस्मादनित्यत्वेनैवात्राप्रवृत्तिर्न्यायस्यवक्तव्या। प्रवृत्तौदोषमाह। सतित्विति। इतिव्याचख्युः ॥

श्री कौ
९५४

अन्यतरदिति। एकमेवप्रत्ययग्रहणं सामर्थ्यात् कृत्स्नप्रत्ययलोपप्रतिपादने समर्थम्। वर्णलक्षणमिति। प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युच्यमाने प्रत्ययस्य यत्र कार्ये निमित्तभावः प्रत्ययरूपाऽऽश्रयेण वर्णरूपताऽऽश्रयेण वा तत्सर्वं स्यात्। सर्वनाम्नो वस्तुमात्रपरामर्शित्वात्। प्रत्ययग्रहणे सति प्रत्ययनिमित्तमेव कार्यं प्रत्ययलोपे भवति न वर्णरूपतानिमित्तम्। रैकुलमिति। अवयवद्वारेणाऽप्रत्ययस्याप्यादेशं प्रति निमित्तत्वमस्त्येव प्रत्ययाश्रयत्वाद्यादेशो न भवतीति तिन प्रवर्तते। अनेनन्यायेन न धातुलोप आर्धधातुके इत्यत्र धिन्विकृण्व्योर्विचि लोपो व्योर्वलीति वलोपस्य वल्निमित्तत्वादार्धधातुकनिमित्त

इदं तर्हि प्रयोजनम्। कृत्स्नप्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं यथा स्यादेकदेशलोपे मा भूदिति। आघ्नीत संरायस्पोषेण ग्मीय। पूर्वस्मिन्नपि योगे प्रत्ययग्रहणस्यैतत्प्रयोजनमुक्तम्। अन्यतरच्छक्यमकर्तुम्। अथ हि तीयं प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्। प्रत्ययलक्षणं यथा स्यात्। वर्णलक्षणं मा भूदिति। गवे हितं गोहितम्। रायः कुलं रैकुलमिति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनं सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमित्युच्यते सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। सच्छास्त्रेणान्वाख्यायते सतो वा शास्त्रमन्वाख्यायकं भवति। सदन्वाख्यानाच्छास्त्रस्य। उगिदचां सर्वनामस्थाने धातोरिति इहैव स्यात् गोमन्तौ। गोमान् यवमानित्यत्र न स्यात्। दृश्यते च स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यतः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणवचनमित्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। लुक्युपसंख्यानम्। लुक्युपसंख्यानं कर्तव्यम्। पञ्च सप्त। किं पुनः कारणं न सिध्यति। लोपे हि विधानम्। लोपे हि प्रत्ययलक्षणं विधीयते तेन लुकि न प्राप्नोति।

त्वाभावाद्गुणप्रतिषेधो न भवति। तेन सुधेसुकरिति भवति न तु सुधीसुकोरिति। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति भावः। सदन्वाख्यानादिति। शास्त्रं कर्तृकरणं वा शेषत्वेन विवक्षितमिति षष्ठी कृता। सच्छास्त्रेणेति। शास्त्रेण करणेनाचार्यः स्मर्ता सद्विद्यमानं वस्तु निमित्तत्वेनान्वाचष्टे। सतो वेति। शास्त्रस्यैवाविच्छेदेन प्रवर्तमानस्य स्वतन्त्रत्वमन्वाख्याने इति पूर्वस्माद्व्याख्यानादस्य विशेषः। न च स्थानिवद्भावेन सिध्यति। अतरोडित्यादावल्विधित्वात्। लुक्युपसंख्यानमिति। तत्कौण्डिन्यन्यायेन लोपसंज्ञया लुगादिसंज्ञया बाधनादिति भावः। लुग्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् श्लुलुपावपि गृह्येते॥

रामः
९५४

नवाऽदर्शनस्येति। अदर्शनमात्रस्य लोपसंज्ञाविषयत्वात् लुमादिसंज्ञा विषयमवगाहते तेन च संज्ञानां बाध्यबाधकभावः समावेशाद्दर्शनात्तासामिति कडारसूत्रे वक्ष्यते। लोपस्य संज्ञि लोपसंज्ञितस्य भावो लोपसंज्ञित्वं तस्मादित्यर्थः। प्रत्ययादर्शनं त्विति लुक्श्लुलुप्संज्ञानां संकरः प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र लुकि श्लुविधिरिति। उपलक्षणं चैतत्। तेन श्लावपि लुग्विधिः प्राप्नोति। जुहोतीति उतो वृद्धिर्लुकि हलीति। लुप्यपि लुग्विधिप्रसङ्गः। हरीतकीति। लुक् तद्धितलुकीति। तथा लुकि लुप्विधिः। लवणः सूपइति युक्तवद्भावः स्यात्। नवा पृथगिति। एकयैव संज्ञया प्रदेशवाक्येषु संज्ञिप्रत्यायने सिद्धेऽनेकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्भावित

नवाऽदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। नवा कर्तव्यम्। किं कारणम्। अदर्शनस्य लोपसंज्ञित्वात्। अदर्शनं लोपसंज्ञं भवतीत्युच्यते। लुमत्संज्ञाश्चाऽप्यदर्शनस्य क्रियन्ते। तेन लुक्यपि भविष्यति। यद्येवम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञम्। प्रत्ययादर्शनं तु लुमत्संज्ञमपि प्राप्नोति। तत्र को दोषः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्रतिषेध्यः। तत्र लुकि श्लुविधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। अत्ति हन्ति। श्लाविति द्विर्वचनं प्राप्नोति। नवा पृथक्संज्ञाकरणात्। नवा एष दोषः। किं कारणम्। पृथक्संज्ञाकरणात्। पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्याल्लुकि श्लुविधिर्न भविष्यति। तस्माददर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। यथैव तर्हि अदर्शनसामान्याल्लोपसंज्ञा लुमत्संज्ञा अवगाहते। एवं लुमत्संज्ञा अपि लोपसंज्ञामवगाहेरन्। तत्र को दोषः॥

ग्रहणं विज्ञायते। तत्राश्रितस्वरूपव्यापारास्ते लुगादय आश्रीयन्ते आवृत्तिर्वा लुगादिशब्दानामाश्रीयत इति तद्भावितग्रहणं सिध्यति। विधिप्रदेशेषु चेतरेतराश्रयदोषानवतारो नित्यशब्दाश्रयणाद्भाविसंज्ञाविज्ञानाद्वा। यथैवेति। तिसृणां संज्ञानां विधानसामर्थ्यात्परस्परविषयावगाहनं तासां मा भूत्। लोपसंज्ञाविषये तु ताः प्रवर्तेरन्॥

तद्भावितेति। अत्रेदं तत्त्वम्। लुगादिपदानां लुगादिपदप्रयोज्येऽदर्शने च खण्डशः सङ्केतः। खण्डशः सङ्केतस्थले च प्रमुष्टखण्डान्तरस्याप्यन्वयबोधस्य प्रसिद्धत्वात्प्रकृते विधेयताप्रयोजकत्वेन तात्पर्यविषयेभ्यो लुगादिपदेभ्योऽदर्शनमात्रावगाही बोधः। अन्यत्र तु खण्डद्वयावगाह्येवेति न काप्यनुपपत्तिरिति॥ ॥

गोमतीति। च्वेर्लोपे कृते लुक्संज्ञायां सत्यां लुक्कृतद्धितलुकीति लुक् प्राप्नोति पुंवद्भावस्त्वत्र न भवति वैयधिकरण्यात्। महद्भूतान्नाह्मणीत्यत्र तु भवति सामानाधिकरण्याद् नित्यत्वाद्धि शब्दानां क्वचिद्विकारस्य जनिकर्तृत्वं क्वचित्प्रकृतेः। ननु चात्रापि ति। लुगादिसंज्ञानां भेदेनोपादाना त्तद्भावितग्रहणमित्यर्थः। अस्त्वन्यदिति। प्रत्ययाप्रत्ययादर्शनस्य लोपसंज्ञा यथा स्यादिति। लोपमात्रे मा भूदिति। यथा गोमतीभूतेति च्वेर्लोपे कृते लुक्तद्धितलुकीति न भवति तस्माल्लोपसंज्ञायां नास्ति तद्भावितग्रहणम्। सतो निमित्ताभावादिति। निमित शब्देन निमित्तत्वमुच्यते तेन यस्य सतः कार्यं प्रति निमित्तत्वं नाभूत्स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्यादित्यर्थः। राज्ञ इति। सति ङ्सिभसंज्ञायां स्वादिष्विति पदसंज्ञा बाधितेति न लोपो नाभूद्ल्लोपश्चाभूदिति लुप्तेऽ

अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूतेति लुक्कृतद्धितलुकीति ङीपो लुक्प्रसज्येत। ननु चात्रापि न वा पृथक्संज्ञाकरणादित्येव सिद्धम्। यथैव तर्हि पृथक्संज्ञाकरणसामर्थ्यादत्र लुमत्संज्ञा लोपसंज्ञां नावगाहन्ते एवं लोपसंज्ञापि लुमत्संज्ञां नावगाहेत। तत्र स एव दोषो लुक्युपसंख्यानमिति। अस्त्वन्यल्लोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनम्। किम्। लुमत्संज्ञासु यदुच्यते तल्लोपमात्रे मा भूदिति। लुमति प्रतिषेधाद्। अथवा यदयं न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवति लुकि प्रत्ययलक्षणमिति। सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावः। सन् प्रत्ययो येषां कार्याणामनिमित्तं राज्ञः पुरुष इति स लुप्तोऽप्यनिमित्तं स्याद् राजपुरुष इति। अस्तु तस्या अनिमित्तं या स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा या तु सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा सा भविष्यति। सत्येतत्प्रत्यय आसीत्।

पि तस्मिन्न लोपो न स्याद्ल्लोपश्च स्यात्। अस्तु तस्या इति। द्वे चात्र पदसंज्ञे। एका स्वादिष्वित्यवयवस्य सा च भसंज्ञया बाधिता। द्वितीया सुबन्तत्वेन समुदायस्य सा च लुप्तेऽपि स्थितैव। अल्लोपस्तु न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधान्न भवति। सत्येतदिति। — कालविप्रकर्षप्रतिपादनाया नद्यतनप्रत्ययप्रयोगः। राज्ञ इत्यत्राऽवधिभेदाद्भसंज्ञयाऽवयवस्यैव पदसंज्ञा बाध्यते न समुदायस्य सुबन्तत्वनिमित्ता। लुप्ते प्रत्ययेऽवधिभेदाभावात् प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तया भसंज्ञया द्वे अपि पदसंज्ञे बाधितव्ये। एकोऽपवादत्वेन द्वितीया परत्वेनेति भावः॥

अनयेति। पदसंज्ञाद्वयमनेन दर्शितम्। ...लक्षणेन वर्णाश्रयोऽपि भवति। यथा अतृणेडितीमागमः। तुग्दीर्घत्व-
योश्चेति। अनेनैव प्रत्ययनिमित्तानि कार्याणि लुप्तेऽपि प्रत्यये विधीयन्त इति क्रमाभावात्पौर्वापर्येन प्रकल्प्यते कार्यस्य प्राधा-
न्यान्नानेन शास्त्रव्यपदेशो विधीयते। सिद्धं त्विति। अन्यो भावोऽन्यद्वस्तु। स्थान्यपेक्षयाऽऽदेशः। अन्यभाव एवान्यभाव्यमिति
स्वार्थे ष्यञ्। तत्र परिवीरिति स्थानिनः क्विपो या संज्ञा यो व्यपदेशः पितृकृत्प्रत्यय इत्यादिः स लोपस्यानेन विधीयते ततस्तन्नि

अनया भविष्यत्यनया न भविष्यतीति। त्त्विदानीमस्य येयावत एवावधेः स्वादौ पदमिति पदसंज्ञा तावत ए-
व सुबन्तं पदमिति। अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन यजादिपरतेति कृत्वा भसंज्ञा प्राप्नोति। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्र-
तिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्। परिवीरिति। तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधो नोपपद्यते। क्व। परिवीरिति
। किं कारणम्। एकयोगलक्षणत्वात्। एकयोगलक्षणे हि तुग्दीर्घत्वे। इह लुप्ते प्रत्यये सर्वाणि प्रत्ययाश्रया-
णि कार्याणि पर्यवपन्नानि भवन्ति तान्येतेन प्रत्युत्थाप्यन्ते। अनेनैव तुक् अनेनैव च दीर्घत्वमिति। तदेकयो-
गलक्षणं भवति। एकयोगलक्षणानि च न प्रकल्प्यन्ते। सिद्धं तु स्थानिसंज्ञानुदेशादान्यभाव्यस्य। सिद्धमेत-
त्। कथम्। स्थानिसंज्ञाऽन्यभूतस्य भवतीति वक्तव्यम्। किं कृतं भवति। सत्तामात्रमनेन क्रियते। यथा प्रा-
प्ते तुग्दीर्घत्वे भविष्यतः। तद्वक्तव्यं भवति। यद्यप्येतदुच्यते अथ वै तर्हि स्थानिवद्भावो नारभ्यते। स्थानि-
संज्ञाऽन्यभूतस्यानल्विधाविति वक्ष्यामि। यद्येवमाङो यमहन आत्मनेपदं भवतीति हन्तेरेव स्यात्व-
धेर्न स्यात्। न हि काचिद्धन्तेः संज्ञाऽस्ति यावधेरिति दिश्येत। हन्तेरपि संज्ञाऽस्ति। का। हन्तिरेव।

वन्धनं प्राप्य प्रवर्तत इति सिद्धो विप्रतिषेधः। सत्तामात्रमिति। कृदादिव्यपदेशस्येत्यर्थः। यद्येवमिति। हन्तिं स्वरूपेणोपा-
दायात्मनेपदं विधीयते। न तु कांचित्संज्ञामाश्रित्येति भावः। नहीति। यद्यपि धातुसंज्ञाऽस्ति तथापि न तदुपादानेनात्मनेप-
दं विधीयते।
॥

हन्तेरपीति। आङो यमहनइति सूत्रोपात्तो हन्तिः संज्ञाप्रयोगस्थस्तु संज्ञीति वधेरपि हन्तिसंज्ञाऽतिदिश्यते। चित्रायां जाते ति। चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानमित्यणो लुक्। टिड्ढाणञित्यत्रातद्धयधिकारात् ङीपोऽल्विधित्वम्। वतण्डी- ति। यथा आवट्यायनीति चापं बाधित्वा सर्वत्रग्रहणापकर्षात् ष्फो भवत्येवं शार्ङ्गरवादिपाठात् प्राप्तं ङीनं बाधित्वा प्राचां ष्फः

कथम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति वचनात् स्वं रूपं शब्दस्य संज्ञा भवतीति हन्तेरपि हन्तिः संज्ञा भ विष्यति। भसंज्ञा ङीपू ष्फ गोरात्वेषु च सिद्धम्। भसंज्ञा ङीपू ष्फ गो रात्वेषु च सिद्धं भवति। भसंज्ञा। राज्ञः पुरु षः राजपुरुषः। प्रत्ययलक्षणेन यचीति भसंज्ञा प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। ङीप्। चित्रायां जाता चित्रा। प्रत्ययलक्षणेनाऽसन्तादितीकारः प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूत स्यानल्विधाविति वचनान्न भविष्यति। ष्फ। वतण्डी। प्रत्ययलक्षणेन यञन्तादिति ष्फः प्राप्नोति स्था निसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। गोरात्वम्। गामिच्छति। गव्यति। प्रत्ययलक्षणेनामि औतोऽम्शसोरित्यात्वं प्राप्नोति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भवति। तस्य दोषो ङोन कारलोपेत्वे ष्विधयः। तस्यैतस्य लक्षणस्य दोषः। ङोनकारलोपः। आर्द्रे च र्मन्। लोहिते चर्मन्। प्रत्यय लक्षणेन यचीति भसंज्ञा सिद्धा भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति। इत्वम्। आशीः। प्रत्ययलक्षणेन हलीतीत्वं सिद्धं भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न प्राप्नोति। इम्। अ तृणेट्। प्रत्ययलक्षणेन हलीति इम् सिद्धो भवति। स्थानिसंज्ञान्यभूतस्यानल्विधाविति वचनान्न भ विष्यति। सूत्रं च भिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननु चोक्तं सतो निमित्ताभावात्पदसंज्ञाभावस्तुग्दीर्घत्वयोश्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकयोगलक्षणत्वात्परिवीरिति। नैष दोषः। वक्ष्यत्यत्र परिहारम्। इहापि प- रिवीरिति।

स्यात्। अतद्धयधिकारादल्विधिः ष्फः। गव्यतीति। औतोऽम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्तनादल्विधिरात्वम्। चर्मन्निति। सु- पां सुलुगिति ङेर्लुकि अत्र भसंज्ञाया अभावान्नलोपः प्राप्नोतीति न ङिसंबुद्ध्योरिति वक्तव्यं जायते॥ ॥

परत्वाद्दीर्घत्वमिति। सतिप्रत्यये यत्कार्यं दृष्टं तद्धेतोऽपि भवतीति सूत्रार्थः। परिवीयेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो न तु गिति

परिवीरित्यत्रापि दीर्घ एव भवति। प्रयोजनमिति। यद्यप्यल्विध्यर्थमिदमत्र णेडित्यादौ तथापि विशेषविहितत्वान्नुमाद-
योऽप्यस्यैवोदाहरणानीति भावः। अनड्वन्निति। पूर्वं संबुद्धिलोपमाश्रित्यैतदुक्तम्। यदि तु विशेषविहितत्वादम्संबुद्धा-

ग्रास्त्वपरविप्रतिषेधेन परत्वाद्दीर्घत्वं भविष्यति। कानि पुनरस्य प्रयोजनानि। प्रयोजनमष्टक्तश्लिलो
पे नु-मामौ गुणवृद्धी दीर्घत्वेमडाऽऽश्नम्विधयः। अष्टक्तलोपे श्लिलोपे च कृते नुम्। अमामौ गुणवृ
द्धी दीर्घत्वमिम्। अडाटौ श्नम्विधिरिति प्रयोजनानि। नुम्। अग्ने त्रीते वाजिनात्रीषधस्थात्। ताता पिण्डा
नाम्। अमामौ। हे अनड्वन्। अनड्वान्। गुणः। अधोक्। अलेट्। वृद्धिः। न्यमार्ट्। दीर्घत्वम्। अग्ने त्रीते वा-
जिनात्रीषधस्थात्। ताता पिण्डानाम्। इम्। अतृणेट्। अडादौ। अधोक्। अलेट्। ऐयः। औनः। श्नम्वि
धिः। अभिनोऽत्र। अच्छिनोऽत्र। अष्टक्तश्लिलोपयोः कृतयोरेते विधयो न प्राप्नुवन्ति। प्रत्ययल
क्षणेन भवन्ति। नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। स्थानिवद्भावेनाप्येतानि सिद्धानि। न सिध्यन्ति। आदेशः स्था
निवदित्युच्यते न च लोप आदेशः। लोपोऽप्यादेशः। कथम्। आदिश्यते यः स आदेशः। लोपोऽप्यादिश्य
ते। दोषः खल्वपि स्याद्यदि लोपो नादेशः स्यात्। इहाचः परस्मिन्पूर्वविधावित्येतस्य भूयिष्ठानि लोप
उदाहरणानि तानि न स्युः। यत्र तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वक्तव्यः। क्व च स्थानिवद्भावो ना
स्ति। योऽल्विधिः। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ङ्यौ नकारलोपेत्वम्विधयः। भसंज्ञा ङीप्पूष्फ गोराल्वेषु च दो
षः। भसंज्ञा ङीप्पूष्फ गोराल्वेषु च दोषो भवति। भसंज्ञायां तावन्न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्य
यलक्षणेन भसंज्ञा भवतीति यदयं नङिसंबुद्ध्योरिति ङौ प्रतिषेधं शास्ति॥

वितिपूर्वमम् प्रवर्तते तदा संबुद्धिलोपो न स्यात्॥ ऐय इति। इयर्तेर्लङि तिप् शपः श्लुर्द्विर्वचनमर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वमभ्यास
स्यासवर्णे इतीयङ्। औन इति। उन्देर्लङि सिप् श्नम् श्नान्नलोपो दश्चेति रुत्वम्। न च लोप इति। दिशिरुच्चारणक्रियो न च लो
प उच्चार्यते। अभावरूपत्वात्। लोपोऽपीति। प्रतिपादनक्रियोऽत्र दिशिरिति भावः॥ ॥

अणयोऽकार इति। अकारेणाणन्तं न विशेष्यते किं तर्ह्यणेव। सर्वश्चाणकार एवेति विशेषणसामर्थ्याच्छ्रूयमाणाका-
ररूपादणादिति विज्ञायते। अथवाऽणयोऽकार इति अणोऽकारो विशेष्यत इति वर्णनिमित्तो ङीप् न तु प्रत्ययनिमित्त इति प्र
त्ययलक्षणाभावः। यञ्त्र्योऽकार इति। अकारावयव इत्यर्थः। अथवा यञवयवे यञ्शब्दोऽत्र वर्तते यञवयवो योऽकार
इत्यर्थः। पूर्ववदेतद् व्याख्येयम्। अच्यमीति। अच् प्रधानं तद्विशेषणममीति तदादिविध्यभावः। तत्र वर्णनिमित्तमा
त्वं न प्रत्ययनिमित्तमिति दोषाभावः। क्रियत एतदिति। त्वयापि ज्ञापनार्थमवश्यं वक्तव्यमिति भावः। शास इदङ्हलोरिति।
कृतेऽप्यस्मिन्सूत्रे नियमार्थमेतद्वक्तव्यमाशास्त इत्यादौ माभूत्। अकृते तु विध्यर्थम्। आशास्त इत्यादौ तु न भवति

ङीप्यपि नैवं विज्ञायते अणन्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि अणयोऽकार इति। ष्फेऽपि नैवं विज्ञायते। यञ
न्तादकारान्तादिति। कथं तर्हि। यञ्त्र्योऽकार इति। गोरत्वेऽपि नैवं विज्ञायते अमि अचीति। कथं तर्हि। अ
च्यमीति। प्रयोजनान्यपि तर्हि नैतानि सन्ति। यत्तावदुच्यते ङीनकारलोप इति। क्रियत एतन्न्यास एव। अन-
ङि संबुद्ध्योरिति। इत्त्वमपि वक्ष्यत्येतत्। शास इत्त्वे आशासः क्वाविति। इद्विधिरपि हलीति निवृत्तम्। यदि
हलीति निवृत्तं तदा हानि अत्रापि प्राप्नोति। एवं तर्ह्यचि नेत्यनुवर्तिष्यते। न तर्हीदानीमयं योगो वक्तव्यः
। वक्तव्यश्च। किं प्रयोजनम्। प्रत्ययं गृहीत्वा यदुच्यते तत्प्रत्ययलक्षणेन यथा स्यात् शब्दं गृहीत्वा यदुच्य
ते तत्प्रत्ययलक्षणेन मा भूदिति। किं प्रयोजनम्। शोभना दृषदोऽस्य ब्राह्मणस्य सुदृषद् ब्राह्मणः। सोर्म
नसी अलोमोषसी इत्येष स्वरो मा भूत्॥

शासु अनुशिष्टावित्यस्यैव तत्र ग्रहणात्। प्रत्ययं गृहीत्वेति। स्थानिवद्भावेन सिद्धे सत्ययं योगो नियमार्थः। प्रत्यय एव यस्य ल
क्षणं तत्प्रत्ययलोपे यथा स्यात्। सोर्मनसी इत्यत्र त्वनिनस्मन्ग्रहणानि चेति वचनादसप्रत्ययश्चाप्रत्ययश्च गृह्यत इति
सुदृषदित्यत्र स्थानिवद्भावाभावादुत्तरपदाद्युदात्तत्वाभावेन त्रिसुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं भवति। तत्र चोत्तरपदादिरित्यधि
कारादसन्तमुत्तरपदं गृह्यते इति सुदृषदित्यत्रापि स्थानिवद्भावादसन्तत्वमुत्तरपदस्य स्यात्॥ ॥

नलुमताङ्गस्य। लुमतीति। लुमत्संज्ञया प्रतिपादितमदर्शनं लुमत्, तत्र यः प्रतिषेधस्तस्मिन्नित्यर्थः। एकपदस्वरस्येति। एकपदाश्रयो यः स्वरस्तस्येत्यर्थः। यस्तु पदस्य पदादिति पदद्वयाश्रयः स्वरस्तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। दधि तिष्ठति तिङ्। तिङ् इति निघातः। अङ्गस्येत्यङ्गाधिकारनिर्देशाद् ञ्नितिकित्स्वरस्य चानाङ्गत्वात् प्रतिषेधस्याऽप्राप्तिरिति भावः। सर्वस्तोम इति। सर्वस्य सुपीति यदाद्युदात्तत्वं तदेव बहुव्रीहौ प्रकृत्येति विधीयत इत्येकपदस्वरो भवत्येव। सर्पिरिति। सर्पिःशब्दोऽन्तोदात्तः प्रत्ययस्वरेण, घृतादित्वाद्वा। सप्तनूशब्दोऽपि घृतादित्वादन्तोदात्तः। नित्स्वरेणत्वाद्युदात्तत्वे विशेषो न स्यात्। माह्दिाताम् इति। गातिस्था-

नलुमताङ्गस्य॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानम्॥ लुमति प्रतिषेध एकपदस्वरस्योपसंख्यानं कर्तव्यम्। एकपदस्वरे च लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। किमविशेषेण नेत्याह। सर्वामन्त्रितसिज्लुक्स्वरवर्जम्। सर्वस्वरमामन्त्रितस्वरं सिज्लुक्स्वरं च वर्जयित्वा। सर्वस्वर। सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। आमन्त्रितस्वर। सर्पिरागच्छ सप्ताऽऽगच्छत। आमन्त्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात्। सिज्लुक्। माह्दिाताम् माह्दिधाताम्। आदिः सिचोऽन्यतरस्यामित्येष स्वरो यथा स्यात्। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं ञ्निति कित्सु लुक्सु स्वराः। ञ्निति कित्स्वरा लुकि प्रयोजयन्ति। गर्गा वत्सा विदा उर्वाः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः। ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं मा भूदिति। इह चात्रयः। कित इत्यन्तोदात्तत्वं मा भूदिति। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुकि प्रयोजनम्। पथिमथोः सर्वनामस्थाने लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्।

ध्वितिलेर्लुकि विधातव्ये सिचो लुग्विधानं प्रत्ययलक्षणार्थम्। ञ्निति कित्सु कीति। इकार उच्चारणार्थः। ञ्निति कितां प्रत्ययानां लुकि कृते स्वरा निवर्त्यमानतया प्रयोजनमिति पदानां संबन्धः। भाष्यकारस्तु वस्त्वर्थं व्याचष्टे। ञ्निति कित्स्वरा इति। प्रतिषेधमित्यध्याहारः। उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुरिति। देवपथादित्वात्कनो लुप्। असंज्ञायां चेदमुदाहरणं संज्ञायां तु संज्ञायामुपमानमिति भवितव्यमाद्युदात्तत्वेन। अत्रय इति। राष्ट्रादिभ्यां त्रिपूर्वादेः ञ्निनिश्चेति त्रिबन्तोऽत्रिशब्द आद्युदात्तः। ॥

पथिप्रियो मथिप्रिय इति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तौ पथिमथिशब्दौ भवतः। अहर्ददातीति। असुपीति प्रसज्यप्रतिषेधः
पर्युदासे तु दीर्घो हा निदाघ इत्यत्रापि सुप्सदृशे निदाघशब्दे परतो रत्वं स्यात् रुत्वं चेष्यते। लोपशब्देन सोर्लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्ष
णेन सुपि नेति रत्वप्रतिषेधाद्रुत्वे यत्वे तस्य च लोपे दीर्घो हा निदाघ इति सिध्यति। लुकि तु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्रुत्वे सत्यु-
त्वाभावादहर्ददातीत्यादि सिध्यति। उत्तरपदत्वे चेति। उत्तरपदमुत्तरशब्देनोच्यते पदैकदेशलोपात्। तेनोत्तरपदस्य प
दत्वे पदव्यपदेशे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः। परमवाचेति। समासार्था या विभक्तिः कृता तां प्रत्ययलक्षणेनाश्रि
त्य पदत्वनिबन्धनानि कुत्वादीनि प्राप्नुवन्ति भसंज्ञा तु यस्माद्यजादिविधिरिति समुदायस्यैव न त्ववयवस्याद्दधिसेचा

पथिप्रियो मथिप्रियः। पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्येष स्वरो मा भूदिति॥ अह्नोर विधौ॥ अह्नोरविधाने
लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। अहर्ददाति अहर्भुङ्क्ते। रोऽसुपीति प्रत्ययलक्षणेन प्र
तिषेधो मा भूदिति॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ॥ उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं
न भवतीति वक्तव्यम्। परमवाचा परमवाचे। परमगोदुहा परमगोदुहे। परमश्वलिहा परमश्वलिहे। पदस्येति
प्रत्ययलक्षणेन कुत्वादीनि मा भूवन्निति। अपदादिविधाविति किमर्थम्। दधिसेचौ दधिसेचः। सात्पदाद्यो
रिति प्रतिषेधो यथा स्यात्। यद्यपदादिविधावित्युच्यते। उत्तरपदाधिकारेण प्रकल्प्येत। तत्र को दोषः। क
र्णो वर्णलक्षणादित्येवमा दिविधिर्न सिध्यति। यदि पुनर्नलोपादिविधौ लुत्यन्ते लुमता लुप्ते प्र
त्ययलक्षणं न भवतीत्युच्येत। नैवं शक्यम्। इह हि राजकुमार्यौ राजकुमार्य इति णत्वं प्रसज्येत। नैष दो
षः। यदेतत् सिति णत्वं नेति। एतत्प्रत्यये णत्वं नेति वक्ष्यामि।

विति। दध्नः सेचाविति षष्ठीसमासः। उपपदसमासे तु प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेचृशब्दस्य पदसंज्ञाया अभावा
त्पदादित्वं सकारस्य न स्यात्। अनभिधानाच्च सोपपदात् क्विजभावाद्दधिषेचावित्यादिप्रयोगाभावात्। कर्णो वर्णलक्ष
णादिति। नन्वपदादिविधावित्युच्यते स्वरश्चाऽयं पदादिविधिः। ककारोऽत्रादिर्न लकार इत्यदोषः। स्वरविधौ व्यञ्जन
मविद्यमानवन्नत्वादिव्यपदेशो। सूत्रं चासमासार्थं स्यात्। कर्णशब्दाद पूर्वादित्वादचि कृते शुक्कः कर्ण इत्याद्युदा
त्तत्वं यथा स्यात्। यदि पुनरिति। तेन पूर्वस्मिन्परत्र च भवत्येव प्रत्ययलक्षणम्। राजकुमार्याविति। इकोऽसवर्ण इत्य
त्रैङः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते तत्र प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाच्छाकलप्रसङ्गः।

दधिअधुनेति। अधुनाप्रत्ययद्वद्मोविधीयतेततद्दमद्वप्रयस्येतिलोपः। यस्माद्यद्दति। प्रत्यासत्त्येतिभावः। राजकुमार्यौवि त्यत्र यद्यपिसमुदायाद्विहितस्तथाप्यवयवादप्यसौविहितद्दतिबुद्धिर्भवत्येव। समुदायद्विर्वचनेऽवयवद्विर्वचनबुद्धिवत्। उत्त मिति। उत्तविधावेङःपदान्तादितिपदाधिकारः। वचनादिति। समासेह्युत्तरपदं भवतिनचकर्णोपृष्ठोअचूप्रत्ययान्तोऽस्तिअ- र्णोआदिषुहिस्वाङ्गाद्धीनादितिपठ्यतेतेनखञ्जादिभ्यएवहीनस्वाङ्गवाचिभ्योऽचूप्रत्ययोभवतिनचकर्णपृष्ठोहीनस्वाङ्गवा

यदिप्रत्ययेएकलंनेत्युच्यतेदधिअधुनामधुअधुनाअत्राऽपिनप्राप्नोति। प्रत्ययेनणत्कलंभवतिकतर स्मिन्‌यस्माद्यःप्रत्ययोविहितद्दति। इहतर्हिपरमदिवापरमदिवो। दिवउदित्युत्वंप्राप्नोति। अस्तुतर्ह्यवि- शेषेण। ननुचोक्तम्‌उत्तरपदाधिकारेणप्रकल्प्यतेति। वचनादुत्तरपदाधिकारोभविष्यति। तत्तर्हिवक्तव्यमान वक्तव्यम्‌। अनुवृत्तिःकरिष्यते। इदमस्तियस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्‌। सुप्तिङन्तंपदम्‌। यस्मात्सु- प्तिङ्विधिस्तदादिसुबन्तंतिङन्तंच। नःक्ये। नान्तंक्येपदसंज्ञंभवतीतियस्मात्क्यविधिस्तदादिसुबन्तंच। सि तिचपूर्वंपदसंज्ञंभवतियस्मात्सिद्विधिस्तदादिसुबन्तंच। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने। स्वादिष्वसर्वनामस्थानेपूर्वंप दसंज्ञंभवति। यस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंच। यचिभम्‌। यजादिप्रत्ययेपूर्वंभंभवति। यस्माद्यजादिविधि स्तदादिसुबन्तंच। इहतर्हिपरमवाक्‌। असर्वनामस्थानद्दतिप्रतिषेधःप्राप्नोति। अस्तुतस्याःप्रतिषेधः। या स्वादौपदमितिपदसंज्ञा। यातुसुबन्तंपदमितिपदसंज्ञासाभंविष्यति। सत्येतत्प्रत्ययेआसीत्‌। अनयाभवि ष्यत्यनयानभविष्यतीति। लुप्तइदानीप्रत्ययेयावतएवावधेःस्वादौपदमितिपदसंज्ञातावतएवावधेः सुबन्तंपदमिति।

चि। तत्तर्हीति। उत्तरपदत्वेचापदादिविधावित्येतत्। यचिभमिति। ततश्चपरमवाचेत्यत्रवाक्‌शब्दस्यभत्वात्पदत्वाऽभावः। इ हतर्हीति। असर्वनामस्थानद्दतिप्रसज्यप्रतिषेधंमन्यतेततश्चसर्वनामस्थानेपरतोयस्मात्स्वादिविधिस्तदादिसुबन्तंचपद संज्ञंनभवतीतिप्रत्ययलक्ष — णेनसर्वनामस्थानपरत्वात्पदत्वप्रतिषेधात्कुत्वाप्राप्तिः। सत्येतदिति। अवधिभेदात्संज्ञिनांभेदात्।

बलीयांसइति। विध्युन्मूलनरूपत्वात्। एवं तर्हीति। योगविभागे सति सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिध्यत इति दोषाभावः। असर्वनामस्थान इति। नञः क्रियापदेन संबन्धादुत्तरपदेनासंबन्धोऽयचीत्येतच्च सर्वनामस्थानविशेषणं तेनायमर्थो भवति यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पदसंज्ञा न भवतीति। हलादौ तु सुप्त्वाद्भवत्येव। भाष्ये तु वस्तुमात्रमुपन्यस्तम्। सर्वनामस्थाने अयचीति।

अस्ति च प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामस्थानपरतेति कृत्वा प्रतिषेधाच्च बलीयान्सो भवन्तीति प्रतिषेधः प्राप्नोति। नाप्रतिषेधात्। नायं प्रसज्यप्रतिषेधः सर्वनामस्थाने नेति। किं तर्हि पर्युदासोऽयं यदन्यत्सर्वनामस्थानादिति सर्वनामस्थाने अव्यापारः। यदि केनचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति। पूर्वेण च प्राप्नोति। अप्राप्तेर्वा। अथवा अनन्तरा या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते। कुत एतत्। अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति। पूर्वा प्राप्तिरप्रतिषिद्धा तया भविष्यति। ननु चेयं प्राप्तिः पूर्वां प्राप्तिं बाधेत। नोत्सहते प्रतिषिद्धा सती बाधितुम्। यद्येवं परमवाचौ परमवाच इति सुप्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा प्राप्नोति। एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते। स्वादिषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततः सर्वनामस्थाने अयचि। पूर्वं पदसंज्ञं भवति। ततो भम्। भसंज्ञं भवति यजादावसर्वनामस्थान इति। यदि तर्हि स्वावपि पदं भवति एचः प्लुतविकारे पदान्तग्रहणं चोदयिष्यति। इह मा भूत्। भद्रं करोषि गौरिति तस्मिन्क्रियमाणेऽपि प्राप्नोति। वाक्यपदयोरन्त्यस्येत्येवं तत्। इह तर्हि दधि सेचः सात्पदाद्योरिति पदादिलक्षणः षत्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवं पदस्यादिः पदादिः पदादेर्नेति। कथं तर्हि पदादिः पदादिः पदादेर्नेत्येवं भविष्यति। नैवं शक्यम्। इहापि प्रसज्येत क्रुञ्च्सु वाक्सु कुमारीषु किशोरीष्विति। सात्प्रतिषेधो ज्ञापकः स्वादिषु पदत्वेन येषां पदसंज्ञा न तेभ्यः प्रतिषेधो भवतीति। इह तर्हि बहुसेचौ बहुसेचः। बहुजयं प्रत्ययः। अत्र पदाद्यादिः पदादिः पदादेर्नेत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति। एवं तर्हि उत्तरपदत्वे च पदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवतीति वक्ष्यामि। तन्नियमार्थं भविष्यति पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति॥

यजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञानिषेधात्सामर्थ्यादयमर्थः संपद्यते अयजादौ सर्वनामस्थाने पदसंज्ञा भवतीति। वाक्यपदयोरिति। गौरित्यौकारो वाक्यान्त्यो न भवतीत्यप्लुतौ न भवतः। पदाद्यादिरिति। पञ्चमीति योगविभागात्समासः। ॥

कथं बहुसे चाविति। समासाभावान्नोत्तरपदत्वं नापि पूर्वपदत्वम्। द्वन्द्वेऽन्त्यस्येति। उत्तरपदत्वे चेत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमन्त्य
स्यैवेति मध्यमपदस्यापि पूर्वपदापेक्षयोत्तरपदत्वसंभवात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधप्रसङ्गात्। मुख्येतूत्तरपदे संभवति कथं म
ध्यमपदस्य ग्रहणं स्यादिति चिन्त्यमेतत्। आकारप्रकरणादिति। आकारस्य नियमार्थत्वेन प्रस्तावादित्यर्थः। अथवाऽऽका
रे प्रकरणादातद्दृत्यत्र सिचः प्रकृतत्वादित्यर्थः। इति युष्मत्पुत्रइति। पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोरादेशविधानादिति शब्दप्र
योगः। श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति। षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थित्येव सिद्धे स्थग्रहणे सत्ययमर्थो भवति तासु येत्ववस्थिते यु

कथं बहुसेचौ बहुसेचः। बहुच्च पूर्वस्य च पदादिविधावेव न पदान्तविधाविति। द्वन्द्वेऽन्त्यस्य। द्वन्द्वेऽन्त्यस्य
लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वक्तव्यम्। वाक्त्वक्त्वचम्। इह ह्याभूवन्निति प्रत्ययलक्षणेन जुस्भावः
प्राप्नोति। सिचि जुसोऽप्रसङ्ग आकारप्रकरणात्। सिचि जुसोऽप्रसङ्गः। किं कारणम्। आकारप्रकरणात्। आ
तद्दृति वर्तते तन्नियमार्थं भविष्यति। आत एव सिज्लुगन्तान्नान्यस्मात्सिज्लुगन्तादिति। इह च इति यु
ष्मत्पुत्रो ददाति इत्यस्मत्पुत्रो ददातीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावा
विति वान्नावादयः प्राप्नुवन्ति। युष्मदस्मदोः स्थग्रहणात्। स्थग्रहणं तत्र क्रियते तच्छ्रूयमाणविभक्तिवि
शेषणं विज्ञास्यते। अस्त्यन्यत्स्थग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्। सविभक्तिकस्य वान्नावादयो यथा स्युरिति।
नैतदस्ति प्रयोजनम्।

ष्मदस्मदोरिति श्रूयमाणासु चावस्थानं भवति न तु लुप्तासु लुप्तस्याधारत्वासंभवात्। अस्त्यन्यदिति। तिष्ठतिरहानावपि वर्त
ते यथा तपसि स्थितः तपो न जहातीत्यर्थः। तथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरित्यर्थः। तेन सति स्थग्रहणे तत्सहितयोः-
कार्यं विज्ञायते। अथवा यथा रथस्य आनीयतामिति सरथ आनीयते तथा षष्ठ्यादिसहितयोर्युष्मदस्मदोः कार्यं भवतीति वि-
ज्ञायते।

॥

पदस्येतिवर्ततइति। केवलयोःपदत्वाभावात्तदवयवंपदंगृह्यतेइतिभावः। यत्रत्विति। अत्रहितेएवपदेइतितयोरेवादेशप्रसङ्गः। सर्वग्रहणमपीति। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वेलब्धेसर्वग्रहणमनुवृत्तंषष्ठ्यन्तंविपरिणम्यमानंसर्वस्यपदस्यविभक्तिसहितस्यस्थानित्वमवगमयतीत्यर्थः। याजयांचकारेति। परत्वात्तिबादिषुकृतेषुआमइतिलुकिप्रत्ययलक्षणेनयाजयामित्यस्यतिङन्तत्वमितिपूर्वःपक्षः। आमितिलोपादिति। नाप्राप्तेषुतिबादिषुलुगारभ्यमाणस्तेषांबाधकः। अङ्गाधि

पदस्येतिवर्तते। विभक्त्यन्तंचपदंतत्राऽन्तरेणाऽपिस्थग्रहणंसविभक्तिकस्यैवभविष्यति। भवेत्किंइदंयत्रविभक्त्यन्तंपदंयत्रतुलत्वलुविभक्तौपदंतत्रनसिध्यति। ग्रामोवांदीयतेग्रामोनोदीयते। सर्वग्रहणमपिप्रकृतमनुवर्ततेतेनसविभक्तिकस्यैवभविष्यति। इहचस्नुकामंयाजयांचकारेतितिङ्ङ्तिङइतितस्यचनिघातस्तस्माच्चानिघातःप्राप्नोति। आमितिलोपात्तस्यचानिघातस्तस्माच्चनिघातःसिद्धोभविष्यति। अङ्गाधिकारेइष्टोविधिप्रतिषेधौ। अङ्गाधिकारेइष्टोविधिप्रतिषेधौनसिध्यतः। जिगमिषसंविद्वत्स। अङ्गस्येतीटोविधिप्रतिषेधौनप्राप्नुतः। क्रमेर्दीर्घत्वंच। किंचाइष्टश्चविधिप्रतिषेधौनेत्याह। अदेशोऽयंचःपठितः। क्रमेश्चदीर्घत्वम्। उत्क्रामसंक्रामेति। इहकिंचिदङ्गाधिकारेलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणेनभवतिकिंचिच्चान्यत्र-
नभवति॥

कारइति। अङ्गस्येतिस्वर्यतेतेनाङ्गाधिकारविहितंयत्कार्यंतल्लुमतालुप्तेप्रत्ययेनभवतीतिसूत्रार्थेदोषोपन्यासः। जिगमिषेति। अतोहिरितिलुकिकृतेगमेरिट्परस्मैपदेष्वितीड्नप्राप्नोति। संविद्वत्सेति। नवृद्भ्यश्चतुर्भ्यइतीट्प्रतिषेधः। क्रमेरिति। कार्यसमीपेश्रूयमाणश्चकारःकार्यमेवसमुच्चिनुयादित्यभिप्रायेण। किंचेति। अदेशइति। कार्यस्यसमुच्चेतव्यस्याभावात्सामर्थ्यात्प्रकृतिसमुच्चयइत्यर्थः। किंचिच्चेति। ग्रुनिलित्स्वराः॥

नलुमतातस्मिन्निति।लुमतायोलु[illegible]

[illegible]प्रत्ययलक्षणंकार्यमाङ्गमनाङ्गंवातन्नभवतीत्यर्थः।अत्रयद्यप्यत्रस्वरोनभ
वतितद्धितस्यैवकितोऽन्तोदात्तत्वविधानाल्लुकिकृतेकार्यिणोऽसत्वात्।प्रत्ययलक्षणंहियदन्यस्यकार्यंतत्प्रत्यय
लोपेऽपिभवतिनतुयत्प्रत्ययस्यैवकार्यंतदपिनहिवचनेनासतःकार्यंशक्यतेप्रतिपादयितुम्।तद्विशेषणमिति
।विशेषणएवोपक्षीणत्वात्कार्यंप्रतिनिमित्तभावोनास्तीत्यर्थः।हनिणिङादेशादिति।लुकालुङोविषयत्वापहा
राद्विषयसप्तम्याश्रयणेऽप्यसिद्धिः।तद्विशेषणंलुङ्ग्रहणमिति।तेनलुङ्परेचिण्यादेशविधानम्।नलुमतेति।

यदिपुनर्नलुमतातस्मिन्नित्युच्यते।अथनलुमतातस्मिन्नित्युच्यमानेकिंसिद्धमेतद्भवति।दृष्टोविधिप्रति
षेधौक्रमेदीर्घत्वंच।बाढंसिद्धम्।नदृष्टोविधिप्रतिषेधौपरस्मैपदेष्वित्युच्यते।कथंतर्हि।सकारादावितित
द्विशेषणंपरस्मैपदग्रहणम्।नखल्वपिक्रमेदीर्घत्वंपरस्मैपदेष्वित्युच्यते।कथंतर्हि।शितीतितद्विशेषणं
परस्मैपदग्रहणम्।नलुमतातस्मिन्नितिचेद्धनिणिङादेशास्तल्लोपे।नलुमतातस्मिन्नितिचेद्धनिणिङा
देशास्तल्लोपेनसिध्यन्ति।अवधिमवतादस्युः।अगायिभवताग्रामः।अध्यगायिभवताऽनुवाकः।तल्लोपेकृ
तेलुङीतिहनिणिङादेशानप्राप्नुवन्ति।नैषदोषः।नलुङीतिहनिणिङादेशाउच्यन्ते।किंतर्हि।आर्धधातु
कइतितद्विशेषणंलुङ्ग्रहणम्।इहचसर्वस्तोमःसर्वपृष्ठःसर्वस्यसुपीत्याद्युदात्तत्वंनप्राप्नोति।तच्चापि
वक्तव्यम्।नवक्तव्यम्।नलुमताङ्गस्येत्येवसिद्धम्।कथम्।नलुमतालुप्तेऽङ्गाधिकारःप्रतिनिर्दिश्यते।किं
तर्हि।योऽसौलुमतालुप्यतेतस्मिन्यदङ्गंतस्ययत्कार्यंतन्नभवति।एवमपिसर्वस्वरेणनसिध्यति।कर्तव्योऽ
वयत्नः॥अलोऽन्त्यात्पूर्वउपधा॥किमिदमल्ग्रहणमन्त्यविशेषणम्।एवंभवितुमर्हति।

अङ्गस्येत्यस्यस्वरितत्वात्प्रतिज्ञाना।तत्रलुमतालुप्तेप्रत्ययेयदङ्गंतस्ययत्कार्यंप्रत्ययाश्रयमाङ्गमनाङ्गंवातन्नभवतीत्यर्थः॥
कर्तव्योऽत्रयत्नइति।सर्वशब्दार्थंवचनंकर्तव्यम्॥अलोऽन्त्यात्॥किमिदमिति।प्रथमापञ्चमीवेतिसंदेहात्प्रश्नः।एवमि
ति।प्रथमायामभिप्रेतायामसंदेहार्थमलित्येकवचनंवक्तव्यंस्यात्।अन्त्यादितिपञ्चमीसाहचर्याच्चाऽलदित्यपिपञ्चम्यन्त
मितिभावः।अल्ग्रहणमिति।निर्दिश्यतेऽभिधीयतेऽनेनेतिनिर्देशः।यद्यन्त्यःप्रत्याय्यतइत्यर्थः। ॥

संघातप्रतिषेधइति। पूर्वस्याऽविशेषितत्वात् समुदायाऽवयवसन्निधौ च समुदायस्यैव कार्यित्वादेकाजुद्धिर्वचनइवेतिभावः। अन्त्यविशेषणत्वेवर्णनिर्देशेजातिग्रहणेऽप्यलइत्युपादानसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यतेयदि पुनरिति। अत्राप्यल्ग्रहणसामर्थ्यात्संख्याविवक्ष्यतेपिवेरदन्तत्वप्रतिज्ञानाच्चलिङ्गादल्समुदायस्यसंज्ञित्वगुणस्यप्राप्तिरेवनास्तिकिमदन्तत्वप्रतिज्ञानेन। सूत्रंचेति। अलन्त्यादितिपठ्यमानइत्यर्थः। अन्त्यविज्ञा-

उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातप्रतिषेधः॥ उपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्संघातस्यप्रतिषेधोवक्तव्यः। संघातस्योपधासंज्ञाप्राप्नोति। तत्रकोदोषः। शासइदङ्हलोः शिष्टात् शिष्टाम्। संघातस्येत्त्वंप्राप्नोति। यदि पुनरलन्त्यादित्युच्यते। एवमप्यन्त्योऽविशेषितोभवति। तत्रकोदोषः। संघातादपिपूर्वस्योपधासंज्ञाप्रसज्येत। तत्रकोदोषः। शासइदङ्हलोः शिष्टः शिष्टवान्। शकारस्येत्त्वंप्रसज्येत। सूत्रंचभिद्यते। यथान्यासमेवास्तु। ननुचोक्तमुपधासंज्ञायामल्ग्रहणमन्त्यनिर्देशश्चेत्तुसंघातप्रतिषेधइति। नैषदोषः। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धम्। सिद्धमेतत्। कथम्। अलोऽन्त्यस्यविधयोभवन्तीत्यन्त्यस्यभविष्यति। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अन्त्यविज्ञानात्सिद्धमितिचेत्तन्न। किंकारणम्। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। अनर्थकेऽलोन्त्यस्यविधिर्नेत्येषापरिभाषाकर्तव्या। किमविशेषेणेत्याह। अनभ्यासविकारे। अभ्यासविकारान्वर्जयित्वा। भृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेति। कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि। प्रयोजनमव्यक्तानुकरणस्यातइतौ। अव्यक्तानुकरणस्यातइतावित्यन्त्यस्यप्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नभवतीतिनदोषोभवति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। नान्त्यस्यपररूपंभवतीति। यदयंनाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेत्याह। ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च। ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्यन्त्यस्यप्राप्नोति। अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नेतिनदोषोभवति। एतदपिनास्तिप्रयोजनम्।

अनादिति। उपधायाइतिषष्ठ्यन्त्यमलंनीयतइत्यर्थः। अनभ्यासविकारइति। अभ्यासोऽनर्थकः शब्दस्यद्व्यावृत्तिर्निर्थस्य। अव्यक्तानुकरणस्येति। अव्यक्तानुकरणस्ययोऽच्छब्दस्तस्येतौपररूपमितिसूत्रार्थः। यदयमिति। आम्रेडितस्यवेत्येववक्तव्ये। ध्वसोरिति। अनभ्यासविकारइविप्रतिषेधोरूपवत्त्वादेशेलोपस्तुनीरूपः। तथाचपस्यशायांलोपागमवर्णविकारइतिलोपविकारोभेदेननिर्दिष्टो॥

पुनर्लोपेति। लोपो यीत्यतो लोपग्रहणोऽनुवर्तमान इति भावः। तत्र घ्वसोरेद्धावभ्यासस्य चेति वक्तव्यं तत्र व्याख्यानादभ्यासस्य
लोप एव भविष्यति न त्वेत्त्वं योगविभागो वा करिष्यते घ्वसोरेद्धौ ततोऽभ्यासस्येति तत्र च लोपोऽनुवर्तिष्यते तत्र पुनर्लोप-
वचनात् सर्वापहारार्थादलोऽन्त्यस्येति बाध्यते। द्विशकारकोनिर्देश इति। लोपशब्दात् कृदन्तात् संज्ञिनार्थेनार्थवत्त्वाद्द्वि
भक्तीकृतायां शकारः प्रतिनिर्दिश्यते तस्य चेत्संज्ञायां सत्यां सर्वादेशो लोपो भवति इत्संज्ञोपदेश एव प्रवर्तते तत्कार्यं
तु प्रयोग इत्येष सिद्धान्तः। तिष्ठति सूत्रमिति। लक्ष्यलक्षणभावस्याविवक्षितत्वात्तिष्ठतु सूत्रमिति न कृतम्। तत्राय-

पुनर्लोपवचनसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अथवा शित्त्वोपः करिष्यते स शित्सर्वस्येति सर्वादेशो भवि
ष्यति। स तर्हि शकारः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। द्विशकारकोनिर्देशः। घ्वसोरेद्धावभ्यासलो
पशश्चेति। आपिलोपोऽकोऽनचि। तिष्ठति सूत्रम्। अन्यथा व्याख्यायते। आपिह लिलोप इत्यन्त्यस्य
प्राप्नोति। अनर्थकेऽलोन्त्यविधिर्नेति न दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अन एव लोपं वक्ष्या
मि। तदनोग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। अनाप्यक इति। तच्च प्रथ
मानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः। हलीत्येषा सप्तमी अनिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति। तस्मि
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। अत्र लोपोऽभ्यासस्य। अन्त्यस्य प्राप्नोति। नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरिति न
दोषो भवति। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। अत्र ग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति। अस्त्यन्यदत्र ग्रह
णस्य प्रयोजनम्। किम्। सन्नधिकारोऽपेक्ष्यते। इह माभूत्। दधौ ददौ। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सन्न
धिकारमपेक्षिष्यामहे। सन् तर्हि सकारादिरपेक्ष्यते सनि सकारादाविति।

मर्थेस्तिष्ठति सूत्रं न प्रत्याख्यायते तत्तु अन्यथा व्याख्यायते। तत्रानचीत्यनेन हलीत्यस्यार्थो व्याख्यातः। आप्यक
इत्यनुवृत्तिर्दर्शिता। अन एवेति। अनाप्यक इति सामान्येनाऽनादेशं विधाय हलादौ तु तस्यैव लोपो विधीयत इ
त्यर्थः। येन नाव्यवधानमिति त्वदाघलेन व्यवधानमाश्रीयते। अत्र ग्रहणसामर्थ्यादिति। मीमादीनामधिकारादेव
सिद्धेरत्र ग्रहणादयमर्थ आश्रीयते योऽभ्यासत्वेन निर्ज्ञातस्तस्य समग्रस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येति॥ ॥

यथाजातीयकोऽन्त्य इति। एतच्च बहुवतापञ्चमीपक्ष एवाश्रितः। षष्ठीप्रथमयोरपि न दोषः। षष्ठीपक्षे निर्धारणे षष्ठी निर्धारणं च तुल्यजातीयस्य भवतीति अलां मध्ये योऽन्त्योऽल् तस्मात्पूर्व उपधासंज्ञ इत्यलेवो क्तान्यायात्तज्जातीयते। प्रथमा बहुवचनपक्षेऽप्ययमर्थः। अन्त्यात्पूर्वोऽलुपधासंज्ञ इति। अल इति जातौ बहुवचनम्। अवधिमत्तुल्य जातीयश्चाऽवधिरिति अलोऽन्त्यादिति विज्ञायते॥ तस्मिन्निति॥ किमुदाहरणमिति। इति करणस्य गौरित्ययमाहे त्यादौ स्वरूपपदार्थकत्वेन व्यवस्थापकत्वदर्शनाद्प्रश्नः। दध्यत्रेति। यदि तस्मिन्नणि चेति तस्माच्छस इति चात्रै

इह माभूत्। जिह्वपयिषतीति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणं सनं सकारादिमपेक्षिष्यामहे। प्रकृतयस्तर्ह्य पेक्ष्यन्ते एतासां प्रकृतीनां लोपो यथा स्यात्। इह माभूत्। पिपक्षतिथियक्षति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रह णमेताः प्रकृतीरपेक्षिष्यामहे। विषयस्तर्ह्यपेक्ष्यते। मुचोऽकर्मकस्य गुणो वेति। इह माभूत्। मु मुक्षति गामिति। अन्तरेणाप्यत्र ग्रहणमेतं विषयमपेक्षिष्यामहे। कथम्। अकर्मकस्येत्युच्यते ते न यत्रैवायं मुचिरकर्मकस्तत्रैव भविष्यति। तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया नानर्थकेऽलोऽन्त्यवि धिरिति। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधेति वा। अथवा व्यक्तमेव पठितव्यम्। अलोऽन्त्यात्पूर्वोऽलुपधा संज्ञा भवतीति। न तर्हि वक्तव्यम्। न वक्तव्यम्। अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम्। अन्तरेणापि वचनं लो कविज्ञानात्सिद्धमेतत्। तद्यथा। लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्त्यात्पूर्व आनीयतामित्युक्ते यथा जातीयकोऽन्त्यस्तथाजातीयकोऽन्त्यात्पूर्व आनीयते॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य॥ तस्मादित्युत्त रस्य॥ किमुदाहरणम्। इह तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति इकोयणचि दध्यत्र। मध्वत्र। इ ह तस्मादित्युत्तरस्येति द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्। द्वीपम्। अन्तरीपम्। समीपम्॥

वैते परिभाषे उपास्यास्येतां तदा तत्रैव पूर्वग्रहणमुत्तरग्रहणं चाकरिष्येतामिति भावः। अत्र व्यवच्छेद्यमस्ति यो ष्माकीणः अस्मभ्यं देहि आस्माकीन युष्मभ्यं दीयतामिति स्वजः परयोर्युष्मदस्मदोरादेशौ न भवतः। इक्षा नित्यत्र च पू र्वसवर्णदीर्घभूताच्छसः पूर्वस्य षकारस्य नत्वं न भवति। अथ पूर्वसद इति स्थानषष्ठीति व्याख्यानात् षकारस्य न भव तीत्युच्यते एवमप्युच्चरत आनुपल्लभत इत्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घात्पूर्वस्य पूर्वसोन त्वं व्यवच्छेद्यमेव॥ ॥

अन्यथाजातीयकेनेति। इतिकरणात्स्वरूपग्रहणे नैव नाव्यमिति भावः। थालाप्रकारमात्रमभिधीयत इति तद्धतोऽभि-
धानाय जातीयर् प्रत्ययः कृतः। लौकिके प्रयोगे लाघवानादरप्रदर्शनाय प्रत्ययद्वयप्रयोगः। केवलेनापि जातीयरा प्रकार-
वान् गम्यत एव। इदं चाऽपीति सिद्धान्तवादी। इतिकरणोऽत्रार्थनिर्देशार्थः एवं स्वरूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणे प्राप्ते।
सर्वनाम्नाऽयमिति। सूत्रान्तरोपात्तस्य तस्मिन्नित्यस्य तस्मादित्यस्य च नैतदनुकरणं किं तर्हि सर्वनाम्ना निर्देश इत्यर्थः।
एतेन यत्र सप्तम्यर्थनिर्देशः पञ्चम्यर्थनिर्देशश्च तत्रोभयोरुपस्थानम्। विशेषा अपीति। अपिः संभावनायां न समुच्चये
न हि विशेषपरित्यागेनेह शास्त्रे सामान्यमस्ति यदुदाहरणं स्यात् तस्मात्सर्वे विशेषा इहोदाहरणमित्यर्थः। सामान्य

अन्यथाजातीयकेन शब्देन निर्देशः क्रियते अन्यथाजातीयक उदाह्रियते। किं तर्ह्युदाहरणम्। इह
तावत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकाविति तस्मादित्युत्तरस्येति तस्माच्छ-
सो नः पुंसीति। इदं चाप्युदाहरणम्। इको यणचि इद्यन्तरुपसर्गे भ्यो पई दिति। कथम्। सर्वनाम्नाऽ-
यं निर्देशः क्रियते। सर्वनाम च सामान्यवाची तत्र सामान्ये निर्दिष्टे विशेषा अप्युदाहरणानि भवन्ति। किं
पुनः सामान्यं को विशेषः। गौः सामान्यं कृष्णो विशेषः। न तर्हीदानीं कृष्णः सामान्यं गौर्विशेषो भवति। भव-
ति च। यदि तर्हि सामान्यमपि विशेषो विशेषोऽपि सामान्यं सामान्यविशेषौ न प्रकल्पेते। प्रकल्पेते च।
कथम्। विवक्षातः। यदाऽस्य गौः सामान्येन विवक्षितो भवति कृष्णो विशेषत्वेन तदा गौः सामान्यं कृष्णो
विशेषः। यदाऽस्य कृष्णः सामान्येन विवक्षितो भवति गौर्विशेषत्वेन तदा कृष्णः सामान्यम् गौर्विशेषः। अपर
आह। प्रकल्पेते च। कथम्। पितापुत्रवत्। तद्यथा। स एव कंचित्प्रति पिता भवति कंचित्प्रति पुत्रो भवति॥

स्य सर्वे विशेषेषु भावात्। किं पुनरिति। सामान्यविशेषभावस्याऽनवस्थानात्प्रश्नः। कदाचिद्दूराद्गोत्वमात्रग्रहणं
पश्चात्कृष्णादिविशेषाऽवगमः कदाचित्तु पूर्वं कृष्णादेर्ग्रहणं पश्चाद्गोत्वादेः। गौः सामान्यमिति। यद्धि शेष्यं प्रधानं तत्सामान्यम्
। यत्तु विशेषणत्वेन परोपकारितया निर्दिश्यते स विशेष इति तात्पर्यम्। इहापि तस्मिन्नित्यनेन सप्तम्यर्थ सामान्यं निर्दिष्टमचि
हलीत्यादयस्तु विशेषाः। पितापुत्रवदिति। जन्यजनकशक्तिद्वययोगवदेकस्यैव विशेषणविशेष्यशक्तिद्वययोगात्कदाचित्का-
चिच्छक्तिराश्रीयते। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येत्येव कस्मान्नोच्यत इत्याह।
॥

एते खल्वपीति। नैर्देशिकानां निर्देशप्रयोजनानां मध्ये वार्त्ततरका युक्ततरका इत्यर्थः। भाष्यकारवचनप्रामाण्यादत्र
तरप्प्रत्ययः। तमपाद्यत्र भाव्यम्। एतैर्हीति। यदि हि सप्तमीनिर्दिष्ट इत्युच्यते तदा सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रती
येतेति भावः। किमर्थमिति। किमर्थमुपसर्गयुक्तस्य धातोर्निर्देशः क्रियते तस्मिन्निति पूर्वस्येति कस्मान्नोच्यत इ
ति भावः। न पुनर्दिष्ट इत्येवोच्यतामिति प्रश्नः। केवलस्य दिशेर्दानार्थत्वादिहानुपयोगात्। शब्द इति। अन्तरेणाऽपि
निर्दिष्टग्रहणं तस्मिन्निति पूर्वस्येत्येवं निर्दिष्टत्वे लब्धे पुनर्निर्दिष्टशब्द उपादीयमानो बहिर्भावं गमयति शब्दाच्च ब-
हिर्भूतः शब्द एव भवतीति। जनपद इति। तत्रायमर्थः स्याद् जनपदवाचिनि शब्दे परतश्चातुरर्थिकस्य लुब् भवती-

एवमिहापि स एव कं चित्प्रति सामान्यं कं चित्प्रति विशेषः। एते खल्वपि नैर्देशिकानां वार्त्ततरका
भवन्ति ये सर्वे नाम्ना निर्देशाः क्रियन्ते। एतैर्हि बहुतरकं व्याप्यते। अथ किमर्थमुपसर्गनिर्देशः
क्रियते। शब्दे सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं यथा स्यात् अर्थे मा भूत्। जनपदे अतिशायन इति। किं ग
तमेतदुपसर्गेण आहोस्विच्छब्दाधिकादर्थाधिक्यम्। गतमित्याह। कथम्। निरयं बहिर्भावे वर्तते।
तद्यथा। निष्क्रान्तो देशाद् निर्देशो बहिर्देश इति गम्यते। शब्दश्च शब्दाद् बहिर्भूतः। अर्थोऽबहिर्भूतः। अ
थ निर्दिष्टग्रहणं किमर्थम्। निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थम्। निर्दिष्टग्रहणं क्रियते। आनन्तर्यार्थम्।
आनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात्। इको यणचि दध्यत्र। मध्वत्र। इह मा भूत्। समिधौ समिधः। दृष-
दौ दृषदः। किमर्थं पुनरिदमुच्यते॥

ति। अथेति। ननु प्रयोजनस्योक्तत्वात् पुनः प्रश्नानुपपत्तिः। अयं भावः। जनपदे लुबित्यत्रार्थेन पौर्वापर्याभावाज्जनपदे यः प्र-
त्ययस्तत्र तस्य लुब् इति तथाऽतिशायने वर्तमानात्तमबादय इत्यर्थनिर्देशेषूपस्थानं न भविष्यति। यदि चैतत्प्रयोजनं तदा
तस्मिन्निति शब्दे पूर्वस्येति वक्तव्यम्। निर्दिष्टग्रहणमिति। पूर्वोक्तप्रयोजनाभावादिति भावः। निःशब्दश्च नैरन्तर्ये वर्तते दिशि
श्चोच्चारणक्रियः। तेन निरन्तरोच्चारिते कार्यं लभ्यते। समिधाविति। ननु संहितायामित्युच्यते न च व्यवहितयोः संहिताऽस्ति अची
ति चाधिकरणमौपश्लेषिकं निर्दिष्टं न च व्यवहितमुपश्लिष्टं भवति। नैष दोषः। वर्णानां परः संनिकर्षः संहिता सा चात्रास्ति अ-
चीति सत्सप्तमी विज्ञायते व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तते इति यत्र विषये यथाभूतइक् संभवति अन्तरो व्यवहितो वा तथाभूत-
स्यैव यणादेशः स्यात्। किमर्थमिति। किं नियमार्थमथ षष्ठीप्रकॢप्त्यर्थमिति प्रश्नः॥

पूर्वोत्तरयोरिति। कर्मणि षष्ठी योगः संबन्धः। तदयमर्थः। अच्युपश्लिष्टस्य कार्यं न भाव्यम्। यथा च परस्मिन्नपूर्वे उपश्लि-
ष्ट एवं पूर्वस्मिन्नपि परः। तिङ्ङतिङ इत्यत्रापि यथा तिङन्तात्परं तिङन्तं भवत्येवं पूर्वमपि तत्र षष्ठीप्रकृतिपक्षे षष्ठ्यनुवर्तयि-
तव्येति गौरवप्रसङ्गान्नियमार्थमित्युक्तम्। योगयोरिति। युज्येते इति योगौ कर्मणि घञ्। अचीति सत्सप्तमीपक्षेऽप्यनियमप्रस-
ङ्गः। अचि पूर्वस्येति। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायादधिकरणसप्तमीकृतानन्तुदिग्योगलक्षणा पञ्चमी त-
त्र दध्युदकमित्यादौ पर्यायप्रसङ्गः। नहि युगपदेकस्य स्थानित्वं निमित्तत्वं चोपपद्यत इति नियमार्थं वचनं पूर्वस्यैवाऽनन्तरस्यै-

तस्मिन्नुत तस्मादिति पूर्वोत्तरयोर्योगाविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनम्। तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तर
योर्योगयोरविशेषान्नियमार्थोऽयमारम्भः। ग्रामे देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः। ग्रामाद्देवदत्तः पूर्वः पर इति संदेहः
। एवमिहापि दध्युदकं पचत्योदनम्। उभाविकौ उभावचौ। अचि पूर्वस्य अचि परस्येति संदेहः। तिङ्ङतिङ इति।
अतिङः पूर्वस्य अतिङः परस्येति संदेहः। इष्यते चाचि पूर्वस्य स्यात्। अतिङश्च परस्येति। तच्चान्तरेण वचनं न सि-
ध्यतीति नियमार्थं वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति। अथ यत्रोभयं निर्दिश्यते
किं तत्र पूर्वस्य कार्यं भवति आहोस्वित् परस्येति॥ उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशः॥ उभयनिर्देशे
विप्रतिषेधात्पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमतो लसार्वधातुकानुदात्तत्वे। वक्ष्यति ता
स्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थ इति। तस्मिन् क्रियमाणे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधा
तुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनामिति संदेहः। तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य। वहो रिष्ठादीना
मादिलोपे। वहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसामिष्ठेमेयःसु परतो वहोरिति संदेहः। वहोरुत्तरेषामिष्ठेमेयसाम्।

वभवतीति द्वयं चानेन क्रियते परनिवृत्तिर्व्यवहितनिवृत्तिश्च संदेहस्तूपक्रममात्रतयोपन्यस्तः। नहि संदेहादलक्षणमिति न्याया-
त्पर्यायप्रसङ्गात्। अथ यत्रेति। यथा वहोर्लोप इत्यत्र युगपच्चैकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वासंभवात् प्रश्नः। विप्रतिषेधादिति। सू-
त्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमित्यर्थः। किं प्रयोजनमिति। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वाद् दृश्यमानोऽभिप्रा-
यः। संदेह इति। संदेहाच्च पर्यायप्रसङ्गः। इष्ठेमेयःस्विति। तदा च बहुशब्दस्य लोपभूभावौ पर्यायेण स्याताम्। ॥

गोतोणिदिति। यदि गोशब्दस्य णित्त्वं स्यात्तदा तिष्ठतिगोरित्यत्र वचनसामर्थ्यादनङ्गस्यापि वृद्धिः स्यात्। ङमो ह्रस्वादिति। ङमो-
ङमुडागमे सति कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रसङ्गः। पदस्यैकोननकारोऽन्त्यो न तु द्वाविति णत्वनिषेधो नास्ति। विभक्तीति। पूर्वोपात्तेषु सू-
त्रेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वार्थत्वात् क्वचिदुत्तरार्थत्वात्सावकाशत्वम्। पञ्चमी तु निरवकाशेति परस्य कार्यित्वं बोधयिष्य-
तीति भावः। यथार्थं वेति। यथाविषयमित्यर्थः। प्रदेशेषु कार्यिणः षष्ठ्यैव निर्देष्टव्याः। प्रकल्पकमिति चेदिति। यत्र षष्ठी नास्ति।

गोतोणित्। गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य सर्वनामस्थाने परतो गोत इति संदेहः। गोतः परस्य सर्वनामस्था
नस्य। रुदादिभ्यः सार्वधातुके। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य सार्वधातुके परतो रुदादीनामिति संदेहः
। रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य। आने मुक्। ईदासः। आस उत्तरस्यानस्याने परत आस इति संदेहः। आस
उत्तरस्यानस्य। आमि सर्वनाम्नः सुट्। सर्वनाम्न उत्तरस्यामआमि परतः सर्वनाम्न इति संदेहः। सर्वनाम्न
उत्तरस्यामः। घेर्ङिति। आण्नद्याः। नद्या उत्तरेषां ङितां ङित्सु परतो नद्या इति संदेहः। नद्या उत्तरेषां ङिताम्। या
डापः। आप उत्तरस्य ङितो ङिति परत आप इति संदेहः। आप उत्तरस्य ङितः। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य
म्। ङम उत्तरस्याऽचोऽचि परतो ङम इति संदेहः। ङम उत्तरस्याचः। विभक्तिविशेषनिर्देशानवकाश
त्वादविप्रतिषेधः। विभक्तिविशेषनिर्देशस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। सर्वत्रैवात्र कृतसामर्थ्या
सप्तमी अकृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा पञ्चमीनिर्देशो भविष्यति। यथार्थं वा षष्ठीनिर्देशः। यथार्थं-
वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्यः। यत्र पूर्वस्य कार्यमिष्यते तत्र पूर्वस्य षष्ठी कर्तव्या। यत्र परस्य कार्यमिष्यते तत्र परस्य ष
ष्ठी कर्तव्या। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। अनेनैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यति। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी तस्मादित्यु
त्तरस्य षष्ठीति। तत्तर्हि षष्ठीग्रहणं कर्तव्यम्। न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते। क्व प्रकृतम्। षष्ठी स्थानेयोगेति। प्रकल्पकमिति चे
न्नियमाभावः। प्रकल्पकमिति चेन्नियमस्याभावः। उक्तं चैतन्नियमार्थोऽयमारम्भ इति। प्रत्ययविधौ खल्वपि पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः
स्युः। तत्र को दोषः। गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। गुप्तिज्किद्भ्य इत्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति।
अस्तु। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते। तत्राऽन्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यतीति नैवं शक्यम्। इत्संज्ञा न प्रकल्पेत। उपदेश इतीत्संज्ञोच्यते।

तत्र तस्याः प्रक्लृप्तिः क्रियते यत्र षष्ठ्यस्ति इको यणचीत्यादौ तत्रानेन नियमो न क्रियते न हि व्यापारद्वयमुपपद्यते येन षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तस्या नियमश्चेति
भावः। इत्संज्ञेति। आदेशस्योपदेशाभावात्तस्येत्संज्ञा न सिध्यतीत्यर्थः। स्थानी चोत्पत्तिकाल एव निवृत्त्यभिमुखतया प्रतिपन्न इति स्थानिन्यपीत्संज्ञा नास्ति। ॥

यणीति प्रथमायादिति। ततश्चैकः स्थाने यणनलभ्यते इको ऽप्यन्य आदेशः स्यादचो ऽप्यन्य इत्यभिमतास्थान्यादेशभावव्यवस्था न स्यात्। उभयकार्यप्रसङ्ग इति। विरोधाभावाद्यौगपद्येनोभयोः कार्यं प्राप्नोति। मा भून्नियम इति। षष्ठीप्रकॢप्त्यैव तत्फलस्य लब्धत्वादिति भावः। यत्र षष्ठी नास्ति तत्रासौ प्रकल्प्यते। यत्र त्वस्ति इको यणचीति तत्रापि पूर्वस्यैव षष्ठी न परस्येति प्रकल्प्यते। कृतायामि

प्रकृतिविकाराऽव्यवस्था च। प्रकृतिविकारयोश्च व्यवस्था न प्रकल्प्यते इको यणचि अचीत्येषा सप्तमी यणीति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठी प्रकॢप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः। सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्रैव षष्ठी प्राप्नोति। तास्यादिभ्य इत्येषा पञ्चमी लसार्वधातुक इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत्। तस्मादित्युत्तरस्येति। तथा लसार्वधातुक इत्येषा सप्तमी तास्यादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति। तत्र को दोषः। तत्रोभयकार्यप्रसङ्गः। तत्र उभयोः कार्यं प्राप्नोति। नैष दोषः। यत्तावदुच्यते। प्रकल्पकमिति चेन्नियमाभाव इति। मा भून्नियमः। सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य। यावता सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य षष्ठी प्रकल्प्यते पञ्चमीनिर्दिष्टे परस्य नोत्सहते सप्तमीनिर्दिष्टे परस्य कार्यं भवितुं नापि पञ्चमीनिर्दिष्टे पूर्वस्य। यदप्युच्यते प्रत्ययविधौ पञ्चम्यः प्रकल्पिकाः स्युरिति। सन्तु प्रकल्पिकाः। ननु चोक्तं गुप्तिज्किद्भ्यः सन्नित्येषा पञ्चमी सन्निति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मादित्युत्तरस्येति। परिहृतमेतत्। न कश्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते तत्रान्तर्यतः सनः सन्नेव भविष्यति। ननु चोक्तं नैवं शक्यमित्संज्ञा न प्रकल्पेत उपदेश इति इत्संज्ञोच्यते। स्यादेष दोषो यदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीक्षेत। तत्र खल्वकृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति। उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यते। अथवा नानुत्पन्ने सनि प्रकॢप्त्या भवितव्यं यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसामर्थ्या पञ्चमीति कृत्वा प्रकॢप्तिर्न भविष्यति। यदप्युच्यते प्रकृतिविकाराव्यवस्था चेति। अत्राऽपि प्रकृतौ षष्ठी इक इति विकृतौ प्रथमा यणिति।

त्संज्ञायामिति। स्थूलस्वोच्चारितस्य इत्संज्ञेति प्रयोगे सप्शब्द एव सनिकार्यं लभत इत्यर्थः। अथवेति। परत्वविशिष्टस्य सन उत्पादने उपक्षयात्प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वमित्यर्थः। प्रकृतौ षष्ठीति। इको यणचीति श्रुतयोरेव स्थान्यादेशभावे। पपादनान्नास्ति षष्ठीप्रकल्पनम्। अपेक्षाया अभावादित्यर्थः॥ ॥

यदयमिति।यद्युभयनिर्देशात्परस्य षष्ठीप्रकल्पने सतिग्रहणकवाक्याद्वाक्यान्तरमनुमीयते तास्यादिभ्यो लसार्वधातुकस्य लसार्व-
धातुके तास्यादीनामनुदात्तत्वं भवतीति तदाऽऽद्गुण इत्यादावपि तथैव प्रक्लृप्तिर्भविष्यतीति किं पूर्वपरयोरित्यनेनेत्यर्थः।तत्र-
परत्वानवकाशत्वाभ्यां नियमपक्षवत् षष्ठीप्रकल्पनपक्षे व्यवस्था।दीर्घाच्छे तुग्भवतीत्यत्र षष्ठीस्थाने व्यत्ययेन पञ्चमीति व्याख्या-
नात् छुराच्छायेत्यादेर्वा ज्ञापकाद्दीर्घस्येव तुग्भवति न तु छस्य॥स्वंरूपंशब्द॥स्वरूपस्य पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणे प्राप्ते नि-
यमार्थां परिभाषेयमिति केचिदाहुः।अन्ये तु लिङ्गाभावाद्विध्यन्तरशेषभावाभावाच्च नेयं परिभाषा अपि तु संज्ञासूत्रमिदमिति
प्रतिपन्नाः।देवदत्तादयश्च संज्ञाशब्दा नियमार्था इति सिद्धान्तः।सर्वोऽर्थप्रत्यायनशक्तियुक्तो हि शब्दः सर्वशब्दप्रत्याय्यशक्ति

यत्र च नामसौत्री षष्ठी नास्ति तत्र प्रक्लृप्त्या भवितव्यम्।अथवाऽस्तु तावदिको यणिति यत्र नामसौत्री षष्ठी
यदि चेदानीमचीत्येषा सप्तमी यणिति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयेत् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति अस्तु न क-
श्चिदन्य आदेशः प्रतिनिर्दिश्यते।तत्राऽऽन्तर्यतो यणो यणेव भविष्यति।यदप्युच्यते सप्तमीपञ्चम्योश्च भावा-
दुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग इति नैष दोषः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोभे युगपत्प्रकल्पि-
के भवत इति।यदयमेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणं करोति।तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्त-
रस्य॥स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा॥रूपग्रहणं किमर्थं न स्वं शब्दस्याशब्दसंज्ञा भवतीत्येव रूपं शब्दस्य सं-
ज्ञा भविष्यति न ह्यन्यत्स्वं शब्दस्यास्त्यन्यदतो रूपात्।

युक्त एवार्थ इति व्यवहाराय नियमः क्रियते।रूपशब्देन चेहाग्निशब्दत्वादिकं शुकसारिकापुरुषोदीरितभिन्नशब्दव्यक्तिस-
मवेतं सामान्यमभिधीयते तत्र व्यक्तेः सामान्यं संज्ञा सामान्यस्य वा व्यक्तिरिति व्याख्याने कामचारः।व्यक्तिः कार्यं प्रतिपद्यमाना सा-
मान्यप्रतिबद्धैव प्रतिपद्यते सामान्यमपि कार्यं प्रतिपद्यमानं व्यक्तिद्वारेणैव प्रतिपद्यत इति फले न कश्चिद्भेदः। रूपग्रहणमिति।प्र-
तीतावुपदेशानपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वादहेयत्वादसाधारणत्वाच्च रूपमेव ग्रहीष्यते अर्थो हि संबन्धग्रहणमपेक्षते अनुकरण-
शब्देषु नाऽर्थः प्रतीयते साधारणश्च पर्यायैरपि प्रत्यायनात् न चार्थः संज्ञा शक्यते वक्तुं संज्ञित्वे चार्थस्य सूत्रमनर्थकमिति प्रश्नः।

एवं तर्हीति। यत एवेह रूपग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति ततएव ज्ञापकं सति तु व्यावर्त्ये तत्रैवोपक्षयान्न ज्ञापकं स्यात्। अर्थवद्ग्रहणे इति। अर्थयुक्तं रूपं गृह्यत इत्यर्थः। तेन काशे कुशे इत्यत्र शे इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति यत्र चार्थवता रूपेण शब्दो नाश्रीयते तत्रेदं नोपतिष्ठते यथा वर्णग्रहणेषु टेरेत्वे चेति पचेते इत्यत्रानर्थकस्यापि टेरेत्वं भवति। किमर्थमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। शब्देनार्थगतेरिति। कात्यायनवचनप्रामाण्याद् स्त्रियामिति प्रतिषेधस्यानित्यत्वाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पञ्चमी। इह योग्य-

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्रूपग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः। अस्त्यन्यद्रूपात्स्वं शब्दस्येति। किं पुनस्तत्। अर्थः। किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येषा परिभाषा न कर्तव्या भवति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवात् तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम्। शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते गामानय दध्यशानेति अर्थ आनीयते अर्थश्च भुज्यते। अर्थे कार्यस्यासंभवादिह च व्याकरणे अर्थे कार्यस्यासंभवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यतेऽङ्गारेभ्यः परो ढक् कर्तुम्। शब्देनार्थगतेरर्थे कार्यस्यासंभवाद्यावन्तस्तद्वाचिनः शब्दास्तावद्भ्यः सर्वेभ्य उत्पत्तिः प्राप्नोति। इष्यते च तस्मादेव स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति तद्वाचिनः संज्ञाप्रतिषेधार्थं स्वरूपवचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते। न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययस्तस्मादर्थनिवृत्तिः। न वा एतत्प्रयोजनमस्ति। किं कारणम्। शब्दपूर्वको ह्यर्थे संप्रत्ययः। आतश्च शब्दपूर्वकः। योऽपि ह्यसावाहूयते नाम्ना। नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति तदा पृच्छति किं भवानाहेति। शब्दपूर्वकश्चार्थस्य संप्रत्ययः।

तालक्षणेन संबन्धेन शब्दोऽर्थं लोके प्रत्याययति व्याकरणेऽपि पशुरपत्यं देवता प्राञ्च उदञ्चो भरता इत्यर्थ एव गृह्यते। अग्नेर्ढगित्यादौ त्वर्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्यासंभवात् साहचर्यात्तु सर्वस्य तद्वाचिनः संप्रत्ययः स्यादिति सूत्रारम्भः संज्ञाप्रतिषेधार्थमिति संज्ञासंप्रत्यय उच्यते। न वेति। शब्द उपलब्धोऽर्थं प्रत्याययति न सत्तामात्रेण। चक्षुरादीनि तु सत्तामात्रेण विषयमवगमयन्ति अर्थस्य शास्त्रीये कार्ये क्वचिदयोग्यत्वात् प्रत्यासत्त्या स एवोपात्तः शब्दो ग्रहीष्यते न तु विप्रकृष्टं शब्दान्तरमिति भावः। शब्दपूर्वक इति। अस्योपलब्धुः शब्दपूर्वक इत्यर्थः॥

॥

अशब्दसंज्ञेति। न्यायात् स्वरूपग्रहणे सिद्धे शब्दसंज्ञायां स्वरूपग्रहणं माभूदित्येवमर्थमिदमित्यर्थः। अन्यथोपसर्गे घोः किरिति
कि प्रत्ययो घोर्धातोः शब्दार्थात् स्यात् नतु दाधाभ्यः। कुमारीघट्टत्यत्र घरूपेति ह्रस्वः प्रसज्येत। ईहल्यघोरित्यत्र तु घशब्दस्याकारा-
न्तत्वाभावाद्दाधामेव ग्रहणं सिध्यति। वचनप्रामाण्यादिति। प्रदेशेषु संज्ञिप्रत्यायनार्थं संज्ञाकरणमिति सामर्थ्यात् स्वरूपग्रहणं
न भविष्यति। ननु चेति। उभयगतिरिह शास्त्रे दृष्टा संख्याकर्मकरणादिष्विति इहापि स्वरूपस्य संज्ञिनश्च प्रदेशेषु ग्रहणं स्या-

दिह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य संभवः। अर्थेऽसंभवस्तस्मादर्थनिवृत्तिर्भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्।
अशब्दसंज्ञेति वक्ष्यामीति इह माभूत् दाधाघ्वदाप् तरप्तमपौ घ इति। शब्दसंज्ञाप्रतिषेधानर्थक्यं वचन
प्रामाण्यात्। शब्दसंज्ञायाः प्रतिषेधोऽनर्थकः। शब्दसंज्ञायां स्वरूपविधिः कस्मान्न भवति। वचनप्रामाण्या
त्। शब्दसंज्ञावचनसामर्थ्यात्। ननु च वचनप्रामाण्यात् संज्ञिनां संप्रत्ययः स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च संज्ञा-
याः। एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति शब्दसंज्ञायां न स्वरूपविधिर्भवतीति। यदयं ष्णा
न्ता षडिति षकारान्तायाः षट्संज्ञां शास्ति। इतरथा हि वचनप्रामाण्याच्च नकारान्तायाः संख्यायाः संप्रत्ययः
स्यात् स्वरूपग्रहणाच्च षकारान्तायाः। नैतदस्ति ज्ञापकम्। न हि षकारान्ता संज्ञा। का तर्हि। डकारान्ता। असिद्धं
जश्त्वं तस्यासिद्धत्वात् षकारान्ता। मन्त्राद्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते यदुच्यते तत्र म
न्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च माभूत्। मन्त्राद्यर्थमिति चेच्छास्त्रसामर्थ्यादर्थगतेः सिद्धम्। मन्त्राद्यर्थमिति
चेत्तन्न। किं कारणम्। शास्त्रस्य सामर्थ्यादर्थस्य गतिर्भविष्यति॥

त्। नहीति। षड्भ्यो लुगित्यादावुच्चारिते तिभावः। का तर्हीति। तत्र डकारान्तः शब्द उच्चारितो जश्शासो श्च षकारान्ता हु कूकर्त-
व्यः। षस्पामिति च नुट्। असिद्धमिति। डकारान्तः श्रूयमाणोऽपि डत्वस्यासिद्धत्वात् षकारान्तस्य स्वरूपस्य ग्राहको भविष्यती-
त्यर्थः। मन्त्राद्यर्थमिति। मन्त्रादयः शब्दस्य संज्ञा। शास्त्रसामर्थ्यादिति। दिवसुम्नयोरित्यादौ क्यजादीनां निमित्तत्वेनोपादा-
नाद्यजुषि ऋचि मन्त्र इति च स्वरूपं न ग्रहीष्यते न च तथाविधं लक्ष्यमस्तीति भावः॥ ॥

मन्त्रादिसहचरितइति। साहचर्यं च शब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमात्। सित्तद्विशेषाणामिति। वृक्षस्य मृगस्य इत्येवं निर्दे-
शः कर्तव्यः। एतदपि न्यायसिद्धं तुल्यजातीयानां द्वन्द्व एकवद्भवतीति वक्ष्यते। पर्यायाणां च युगपत्प्रयोगाभावात् सामान्यवि
शेषाणां चार्थाभावात् सामान्यशब्देन सर्वविशेषाणामाक्षेपाद्बहुवचनप्रसङ्गमिति द्वन्द्वाभावाद्विशेषाणामेव प्लक्षन्यग्रोधादी

मन्त्रे ऋचि यजुषीति यदुच्यते मन्त्रशब्दे ऋक्शब्दे यजुःशब्दे च तस्य कार्यस्य संभवो नास्तीति कृत्वा म
न्त्रादिसहचरितो योऽर्थस्तस्य गतिर्भविष्यति साहचर्यात्। सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्। सिन्निर्देशः कर्त
व्यः। ततो वक्तव्यं तद्विशेषाणां ग्रहणं भवतीति। किं प्रयोजनम्। वृक्षाद्यर्थम्। विभाषा वृक्षमृगेति। प्लक्षन्य
ग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधाः॥ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम्॥ पिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। पर्यायवचनस्य
च तद्विशेषाणां च ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति। किं प्रयोजनम्। स्वाद्यर्थम्। स्वे पुषः। स्वपोषं पुष्यति। रैपो-
षम्। धनपोषम्। अश्वपोषम्। गोपोषम्॥ जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्॥ जिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्त
व्यम्। पर्यायवचनस्यैव ग्रहणं भवति। किं प्रयोजनम्। राजाद्यर्थम्। सभा राजामनुष्यपूर्वा। इनसभम्। ईश्वर
सभम्। तस्यैव न भवति। राजसभा। तद्विशेषाणां च न भवति। पुष्यमित्रसभा चन्द्रगुप्तसभा॥ झित्तस्य च तद्वि
शेषाणां च मत्स्याद्यर्थम्॥ झिन्निर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्। तस्य च ग्रहणं भवति तद्विशेषाणां चेति। किं
प्रयोजनम्। मत्स्याद्यर्थम्। पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति। मात्सिकः। तद्विशेषाणाम्। शाफरिकः शाकुलिकः। प
र्यायवचनानां न भवति। अजिह्मान् हन्ति अनिमिषान् हन्तीति। अस्यैकस्य पर्यायवचनस्येष्यते। मीनान्
हन्ति मैनिकः।

नां ग्रहणं सिद्धम्। पित्पर्यायवचनस्य चेति। चशब्दात् स्वरूपस्य विशेषाणां च ग्रहणम्। इदं वाचनिकमेव। जित्पर्याये
ति। इदं न्यायसिद्धमित्याहुः। अराजेति पर्युदास आश्रीयते तेन राजसदृशानां तत्पर्यायाणामेव ग्रहणं सिध्यति। झि
त्तस्य चेति। इदं वाचनिकमेव। मत्स्याद्यर्थमिति। मृगपक्षिणोस्तु पिन्निर्देशस्तत्फललाभार्थः कर्तव्यः। अस्यैकस्येति।
इयमिष्टिरेव॥ ॥

भा॰कै॰
१६७

अणुदित्॥ अप्रत्यय इति किमर्थमिति। किं यस्य प्रत्ययसंज्ञा विहिता तस्य प्रतिषेध उत यः प्रतीयते विधीयते इति यौगिकः प्रत्ययस्तस्यापीति प्रश्नः। इत इति। विशेषविहितत्वात्तुल्यदाद्यत्वं बाधित्वा त्रिमात्र आदेशः प्राप्नोति। बभूवेति। अनुनासिकः प्राप्नोति। अनड्वानिति। आमपि पक्षे प्राप्नोति। यदयमिति। ग्रहेरेव दीर्घो नान्येष्विति नियमाभावादिति भावः। नियमार्थमिति। ग्रहेर्दीर्घ एव न ह्रस्व इत्येवमर्थं स्यादित्यर्थः। वृतो वेति। ननु ववरिथेति लिटि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यादिति कथं ज्ञापकम्। एवं तर्हि तृ इत्यत्रापि अलिटीत्यनुवर्तनाल्लिटि दीर्घनिषेधादन्यत्र उभयस्मिन् सिद्धे वा ग्रहणं ज्ञापकमीट इटा ग्रहणाभावस्य। प्रत्यये भूयानिति। साधारणोऽसाधारणश्चेत्यर्थः। प्रत्यय इत्यन्वर्थसंज्ञा कृता येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः। न च दीर्घप्लुतयोरर्थ ११९

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ अप्रत्यय इति किमर्थम्। सनाशंसभिक्ष उः। असांप्रतिके। अत्यल्पमिदमुच्यते अप्रत्यय इति। अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यम्। प्रत्यये उदाहृतम्। आदेशे इदम इश्। इतः। इह। टिति लविता लवितुम्। किति बभूव। मिति हे अनड्वन्। टितः परिहारः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न टितां सवर्णानां ग्रहणं भवतीति। यदयं ग्रहोऽलिटि दीर्घत्वं शास्ति। नैतदस्ति ज्ञापकम्। नियमार्थमेतत्स्यात्। ग्रहोऽलिटि दीर्घ एवेति। यत्तर्हि वृतो वेति विभाषां शास्ति। सर्वेषामेव परिहारः। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येवं न भविष्यति। प्रत्यये भूयान् परिहारः। अनभिधानात्प्रत्ययः सवर्णान्न ग्रहीष्यति। यान् हि प्रत्ययः सवर्णान् गृह्णीयान्न तैरर्थस्याभिधानं स्यात्। अनभिधानान्न भविष्यति। इदं तर्हि प्रयोजनम्। इह केचित्प्रतीयन्ते केचित्प्रत्याय्यन्ते। ह्रस्वाः प्रतीयन्ते। दीर्घाः प्रत्याय्यन्ते। यावद्ब्रूते प्रत्याय्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति तावदप्रत्यय इति।

स्याभिधानमस्ति। ह्रस्वा इति। प्रतीयन्ते श्रूयन्ते उच्चार्यन्ते अगादिचोदनास्वित्यर्थः। दीर्घा इति। ह्रस्वैर्गृहीतैरणत्वाद्दीर्घाणां ग्रहणात्। तत्राष्टन आ विभक्तावित्यत्राकारो ग्राहको मा भूदित्यर्थः। यथैव हि अणत्वादाकारो रपरत्वादिकार्यं प्रतिपद्यते तथा ग्राहकत्वमपि प्रतिपद्येतेति भावः। कथं पुनरप्रत्यय इत्यस्याप्रत्याय्यमान इत्यर्थः। अन्तर्भावितण्यर्थादेतेः कर्मण्यच्विधानात्। ॥

राम॰
१६७

यत्नाधिक्यादिति। ननु च ह्रस्वोच्चारणे अर्धमात्रिकस्य मात्रिकत्वस्यादिति दीर्घोच्चारणमुभयार्थं स्यात्। एतत्तु न निरूपितं
न्याय्य एवात्र परिहारो विधास्यते। अनणत्वादिति। अत्र हि सूत्रे प्रत्याहारसन्निविष्टा एव गृह्यन्ते स्वात्मनि क्रियाविरोधादनि
ष्यादाद्ग्रहणकशास्त्रान्तराभावाच्च अत्र सूत्रे अकारादिभिराकारादीनां ग्रहणासंभवोऽन्येषु प्रदेशेषु अनेन सूत्रेणाकारा
दिभिराकारादयो गृह्यमाणा अणादिकार्याणि लभन्ते। भाव्यमानेनेति। प्रतीयते विधीयत इति यौगिकस्यात्र प्रत्ययस्य ग्र-
हणमिति भावः। किमर्थं पुनरिति। आकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति प्रश्नः। अणसवर्णस्येति। उदिद्ग्रहणस्याऽविचारयिष्य

कं पुनर्दीर्घः सवर्णग्रहणेन गृह्णीयात्। ह्रस्वम्। यत्नाधिक्यान्न भविष्यति। प्लुतं तर्हि गृह्णीयात्। अनण्
त्वान्न ग्रहीष्यति। एवं तर्हि सिद्धे सति यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभा
षा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। अणसवर्णस्येति स्वराऽनुनासिक्यकाल
भेदात्। अणसवर्णस्येत्युच्यते। स्वरभेदादानुनासिक्यभेदात्कालभेदाच्चाणसवर्णान्न गृह्णीयादिष्य
ते च ग्रहणं स्यादिति। तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमिदमुच्यते। अस्ति प्रयोजनमेतत्। किं तर्हीति
। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णग्रहणमनुपदेशात्। तत्र प्रत्याहारग्रहणे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अ
कः सवर्णे दीर्घ इति। किं कारणम्। अनुपदेशात्। यथाजातीयकानां संज्ञा कृता तथाजातीयकानां संप्र
त्यायिका स्यात्। ह्रस्वानां च क्रियते ह्रस्वानामेव संप्रत्यायिका स्याद्दीर्घाणां न स्यात्। ननु च ह्रस्वाः प्रती
यमाना दीर्घान्संप्रत्याययिष्यन्ति।

माणत्वादेवमुक्तम्। व्यक्तिनिर्देशे कालादिभिन्नस्य ग्रहणं न प्राप्नोतीति भावः। प्रत्याहारग्रहण इति। अकोऽचीति यत्र संज्ञ
या प्रत्यायनमिकारादीनां तत्र तैरन्येषां ग्रहणं न स्याद्यद्यत्र स्वरूपेणोच्चार्यन्ते अस्य च्वौ यस्येति चेति च तत्रैवैषां ग्राहकत्वं
स्यात्। अनुपदेशादिति। अनुच्चारणादित्यर्थः। न हि प्रत्याहारे दीर्घा उच्चारिता यतोऽगादिचोदनाभिर्गृह्येरन्। अथवा अ
कोऽचीत्यादावनुच्चारिता इकारादयो दीर्घाणां प्रत्यायका न स्युरित्यर्थः। ननु चेति। उच्चार्यमाणैरेव प्रत्यायकैर्भवितव्य-
मिति नास्ति। सन्निहितास्तु प्रत्यायकास्तच्च सन्निधानं यथायोगमस्त्येवेत्यर्थः।

॥

उच्चार्यमाणेति। प्रतीयमानो हि प्रधानं सत्कथमन्यप्रत्यायनेऽङ्गभावं तद्दैवगच्छेदित्यर्थः। शब्दस्यावचनमिति। प्रतीयमान शब्देनान्यस्याप्रत्यायनमित्यर्थः। ऋगित्युक्त इति। यद्यपि प्रकरणावगाहि विशिष्टसन्निवेशापि ऋक् शब्देन ऋक् प्रत्याय्यते। तथापि स्वार्थेन प्रत्याययतीत्यर्थः। एवं तर्हीति। अइउणिति प्रत्याहार एवाकारादिभिरकारादीनां ग्रहणात्तेषामण् गादिसंज्ञाभिर्ग्रहणं भविष्यतीत्यर्थः। उपदेश इति। प्रत्यायनमित्यर्थः। करिष्यत इति। व्याख्यास्यते। अवरकालत्वादि-

ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्य माणशब्दसंप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्यावचनम्। ह्रस्वसंप्रत्ययादिति चेदुच्चार्यमाणशब्दसंप्रत्यायको भवति न संप्रतीयमानः। तद्यथा। ऋगित्युक्ते संपाठमात्रं गम्यते। एवं तर्हि वर्णपाठ एवोपदेशः करिष्यते। वर्णपाठ उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। वर्णपाठक्रम उपदेश इति चेदवरकालत्वात्परिभाषाया अनुपदेशः। किं पराः सूत्रात्पुक्ति यत इत्यतोऽवरकाला। नेत्याह। सर्वथाऽवरकालैव। वर्णानामुपदेशस्तावत्। उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञा। इत्संज्ञोत्तरकाल आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारः। प्रत्याहारोत्तरकाला सवर्णसंज्ञा। सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्यय इति। सैषाऽवरकाला उपदेशोत्तरकाला वर्णानामुत्पत्तौ निमित्तत्वाय कल्पयिष्यत इत्येतन्न। तस्मादुपदेशः कर्तव्यः। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनण्त्वात्। तत्रानुवृत्तिनिर्देशे सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति। अस्य च्वौ यस्येति च। किं कारणम्। अनण्त्वात्। न ह्येतेऽणो येऽनुवृत्तिनिर्देशे। के तर्हि। येऽक्षरसमाम्नाय उपदिश्यन्ते। एवं तर्ह्यनण्त्वादनुवृत्तौ न अनुपदेशाच्च प्रत्याहारेन। उच्यते चेदमण् सवर्णान् गृह्णातीति तत्र वचनाद्भविष्यति।

ति। निष्पन्ने षष्ठ्येकवचनयाऽन्यत्राऽस्य च्वावित्यादौ सवर्णानां ग्रहणं भवति नाङ्गे पुनाऽपि सात्मनि अनिष्पन्नत्वादिति भावः। सर्वथेति। आर्थक्रमेणाऽपि न शब्दक्रमेणैवेत्यर्थः। वर्णानामुत्पत्ताविति। अइउणित्यत्र इयमेव वर्णनाकारादीनुत्पादयतीत्येतन्नास्ति। तस्मादिति। प्रत्याहार एव दीर्घप्लुता अपि पठनीया इत्यर्थः॥ तत्रानुवृत्तीति। व्यक्तिपक्षे सत्यपि सूत्रारम्भेऽवान्तरभेदसंभवाद्ग्रहणं न सिध्यतीत्यर्थः। ॥

वचनादिति। अणसदृशोऽणितिग्रहीष्यतइत्यर्थः। यत्रेति। अनन्तरोक्तमुभयंयत्रनास्तिअकोऽचीत्यादौ। अत्रह्यनुबन्धेन

चिह्नेनप्रत्याहारस्थएवनिर्दिष्टइत्यणत्वमुच्चारणंचास्ति। तत्राकारउच्चारितआदिरन्त्येनसहेतेतिमध्यपातिनांस्वरूपस्य-
चग्राहकोऽस्माच्चवचनात्सवर्णानामपीत्यर्थः। एवंव्यक्तिपक्षेसत्यपिसूत्रारम्भेनास्तीष्टसिद्धिराकृतिपक्षेतुसूत्रंनकर्तव्य-
मित्याह। सवर्णेइति। प्रत्याहारेअनुवृत्तिनिर्देशेचसर्वत्रजातिरुपदिश्यतेनान्तरीयकंव्यक्त्युच्चारणम्। अत्वंचह्रस्वदीर्घप्लु
तेषुविद्यतेयथागोत्वंकृष्णेगोपिण्डेस्थूलेशुक्लेकृशेचेतिभावः। ननुचान्येति। श्रुतिभेदादिदमितिमन्यमानस्यप्रश्नः। अनन्य

वचनाद्यत्रतन्नास्ति। नेदंवचनाल्लभ्यम्। अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किम्। यएतेप्रत्याहारा-
णामादितोवर्णास्तैःसवर्णानांग्रहणंयथास्यात्। एवंतर्हिसवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रह-
णात्। सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम्। कुतः। आकृतिग्रहणात्। अवर्णाकृतिरुपदिष्टासर्वमवर्णकु-
लंग्रहीष्यति। तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः। ननुचान्याआकृतिरकारस्यान्याऽऽकारस्य च। अनन्यत्वा-
च्च। अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च। अनेकान्तोह्यनन्यत्वकरः। योह्यनेकान्तेनभेदोनासावन्यत्वंक-
रोति। तद्यथा। नयोगोश्चगोश्चभेदःसोऽन्यत्वंकरोति। यस्तुखलुगोश्चाश्वस्यचभेदःसोऽन्यत्वंकरोति।
अपरआह। सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादनन्यत्वम्। सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यम्।
आकृतिग्रहणादनन्यत्वंभविष्यति। अनन्याकृतिरकारस्याऽऽकारस्य च। अनेकान्तोह्यनन्यत्वकरः। यो
ह्यनेकान्तेनभेदोनासावन्यत्वंकरोति। तद्यथा। नयोगोश्चगोश्चभेदःसोऽन्यत्वंकरोतियस्तुखलुगोश्चा-
श्वस्यचभेदःसोऽन्यत्वंकरोति॥

त्वाच्चेति। सत्यपिश्रुतिभेदेएकाकृतियोगोऽस्त्येवयथाकृशेस्थूलेऽपिचगोपिण्डेगोत्वयोगः। योहीति। अभेदस्यापिप्रत्यभिज्ञानात्स-
द्भावइत्यर्थः। यस्त्विति। अत्रापियदाप्राणीनहन्तव्यइतिप्राणित्वेनाश्रयणंतदाअभेदएवगवाश्वस्वरूपाश्रयेतुभेदइतिभावः। अष्टन
आविभक्तावित्यत्रतुयत्नाद्दीर्घव्यक्तिसमवेतंसामान्यंगृह्यते। यथापूर्ववयाब्राह्मणःप्रत्युत्थेयइतिविशिष्टव्यक्तिस्थंब्राह्मण्यमाश्रीयते।
अपरआहेति। व्यक्तिरेवशब्दार्थः। जातिस्त्वशब्दार्थोऽप्यभेदप्रत्ययहेतुरस्तीतिसर्वथाव्यक्तीनामभेदाश्रयणादेकव्यक्तिनिर्देशेऽपिसर्व-
व्यक्तीनांग्रहणंसिध्यतीत्यर्थः। अत्रपक्षेआकृतिग्रहणमाकृतेरेकाकारप्रत्ययनिमित्तत्वेनप्रतिपत्तिरुच्यते॥ ॥

भा॰ कै॰
१६१

तद्धूचेति। यथाऽऽकृतिग्रहणादणस्तु कार्यं सिध्यति तथा हल्स्वपि आकृतिग्रहणादेव सिध्यति। व्यक्तिनिर्देशपक्षे तु एके
वतकारव्यक्तिर्हल्व्यपदेशमासादयेत् पूर्वापरावेत्यवात्तामिति लोपो न स्यात्। अबुद्धेत्यादावेव तु स्यात्। धातुप्रत्यययाव
यवयोस्तकारयोर्भेद एवेति चेत्। तत्राह। अनेकान्त इति। द्रुतेति। हल्ग्रहणेष्वेवेदमुच्यते। यत्रैतन्नास्ति। अणः सवर्णा-
न्गृह्णातीति। अणस्तु व्यक्तिनिर्देशेऽपि ग्रहणकशास्त्रेणास्यादेव वृत्तिभिन्नस्य ग्रहणम्। वृत्तिपृथक्त्वमिति। ह्रस्वदीर्घा-
दिप्रमाणलक्षणापि वृत्तिर्नभेदिका स्यादिति खट्वाभिरित्यत्रेस्य सञ्ज्ञेतेति भावः। क्रियत इति। अवश्यकर्तव्यतां दर्शयति।
व्यक्तिपक्षेऽणः सवर्णान्गृह्णातीति प्रसङ्गः। सूत्रप्रत्याख्यानेत्वाकृतिग्रहणात्। उदिद्ग्रहणं कर्तव्यमेव नहि वर्ग्याणामे
काकृतियोगोऽस्ति। कृते तु सूत्रे कुहोश्चुरित्यादौ भाव्यमानस्य उदित्त्वसामर्थ्यादप्रत्यय इति निषेधो नावतरतीत्यणस्त्वेवा

तद्वच्च हल्ग्रहणेषु। एवं च कृत्वा हल्ग्रहणेषु सिद्धं भवति। झलो झलि। अवात्ताम्। अवात्तम्। अवात्त। यत्रै
तन्नास्ति। अणः सवर्णान्गृह्णातीति। अनेकान्तो ह्यनन्यत्वकर इत्युक्तार्थम्। द्रुतविलम्बितयोश्चानुपदेशान्म
न्यामहे आकृतिग्रहणात्सिद्धमिति। यदयं कस्यांचिद्वृत्तौ वर्णानुपदिश्य सर्वत्र कृती भवति। अस्ति प्रयोजन
मेतत्। किं तर्हीति। वृत्तिपृथक्त्वं तु नोपपद्यते। वृत्तेः पृथक्त्वं नोपपद्यते। तस्मात्तपरनिर्देशात्सिद्धम्। तस्मात्तत्र
तपरनिर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। क्रियते न्यास एव। अतो भिस ऐसिति॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः॥ तपर
स्तत्कालस्य॥ अयुक्तोऽयं निर्देशस्तत्कालस्येति। तदित्यनेन कालः प्रतिनिर्दिश्यते तदित्ययं च वर्णः।

यं निषेधः। प्रत्याख्यानपक्षे भाव्यमानेषु यथाश्रुतं रूपमूह्यत इत्याकृतिग्रहणेऽपि भिन्नकालानां ग्रहणं न भवति यथा पशुना यजेत
पशुमालभेतेत्युत्पत्तिवाक्यत्वात्संख्या विवक्ष्यते। उदात्तादयस्तु भेदका इत्युक्तम्। अनुवादे तु नान्तरीयकत्वादेकव्यक्त्युच्चारणेऽपि
सकलव्यक्तिग्रहणम्। यथा ग्रहं संमार्ष्टीति सर्वेषां ग्रहाणां प्राजापत्यान्नवग्रहानित्यादिभ्यो ज्ञातानां संमार्जनम्॥ तपरः॥ अयुक्त
इति। न्यायेनासंबद्ध इत्यर्थः। न्यायशब्दस्य प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः। कदाचिदप्रसिद्धार्थस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते न्यायेनायु
क्तमिति। धात्वर्थेऽन्तर्भूतस्य प्रयोगाभावः। न हि भवति जीवति प्राणानिति। तदित्यनेनेति। स कालो यस्येति कालसामानाधिक
रण्येन तच्छब्दोपादानात्। तदित्ययं च वर्ण इति। परामृष्ट इत्यर्थः। तपरशब्दवाच्यस्याऽर्थस्य तच्छब्देन परामर्शात्। ॥

रामः
२६९

वर्णस्येति। वर्णवाचिनस्तच्छब्दस्येत्यर्थः। कालेनेति। कालवाचिनेत्यर्थः। कालो हि प्रसिद्धपरिमाणक्रियाऽप्रसिद्धपरिमाणस्य क्रियान्तरस्य परिच्छेदिका यथा दिवसमधीत इति दिवसशब्देनोदयादिरस्तमयान्त आदित्यगतिप्रबन्ध उच्यते स चाऽध्ययनस्य परिच्छेदकत्वात्कालः। वर्णस्तु क्रियात्मको न भवति। तस्यकाल इति। येन एकस्य वर्णस्य परिच्छेदिका क्रिया निमेषादिः सैव यस्य परस्य स तत्कालकालः। उष्ट्रमुख इति। गम्यमानार्थत्वाद्द्वितीयमुखशब्दाऽप्रयोगः। उष्ट्रो मुखमस्योष्ट्रमुखः। न च प्राणिमात्रस्यान्तरस्य मुखमिति सामर्थ्यात्तादृश्यप्रतीतिः। समग्रेणचोष्ट्रेण मुखस्य सादृश्याभावादुष्ट्रशब्दोऽवयवे वर्तते मुखे

तत्राऽयुक्तं वर्णस्य कालेन सह सामानाधिकरण्यम्। कथं तर्हि निर्देशः कर्तव्यः। तत्कालकालस्येति। किमिदं तत्कालकालस्येति। तस्य कालस्तत्कालः। तत्कालः कालो यस्येति सोऽयं तत्कालकालस्तत्कालकालस्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य सोऽयमुष्ट्रमुखः खरमुखः। एवं तत्कालकालस्तत्कालस्तत्कालस्येति। अथवा साहचर्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति। कालसहचरितो वर्णः। वर्णोऽपि काल एव। किं पुनरिदं नियमार्थम्। आहोस्वित् प्रापकम्। कथं च नियमार्थं स्यात् कथं वा प्रापकम्। यद्यत्राऽणग्रहणमनुवर्तते ततो नियमार्थम्। अथ निवृत्तं ततः प्रापकम्। कश्चात्र विशेषः। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नाग्रहणम्। तपरस्तत्कालस्येति नियमार्थमिति चेद्दीर्घग्रहणे स्वरभिन्नानां ग्रहणं न प्राप्नोति। केषाम्। उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम्। अस्तु तर्हि प्रापकम्।

नेव मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यादुष्ट्रमुखमिव मुखमस्येत्यर्थो गम्यते। एवमिहाऽपि वर्णः कालो न भवतीति सामर्थ्यात्त-दीयाक्रियाक्रियान्तरपरिच्छिन्ना सती क्रियान्तरस्य परिच्छेदिकेति वर्ण एव परिच्छेदक उच्यते। अथवेति। वर्णसहचरिता-यां क्रियायां तच्छब्दो वर्तते स कालो यस्येति तद्वर्णसमवेता क्रियापरिच्छेदिकाऽस्येत्यर्थः। यथाऽश्वादिद्रव्यं द्रव्यान्तरपरिच्छि-न्नं सुवर्णादीनां परिच्छेदकं तद्वत्क्रियापीत्यर्थः। दीर्घग्रहण इति। भेदका उदात्तादय इति भावः। तत्र वृद्धिरादैजिति षण्णामा-काराणां वृद्धिसंज्ञेष्यते एकस्यैव तु दीर्घस्य स्यात् तपरकरणं लैजर्थमेव स्यात्। ॥

ह्रस्वग्रहणइति। अतोभिसऐस् इत्यकारग्रहणे पूर्वसूत्रेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं प्राप्नोति। इदं हि सूत्रमनण्ग्रहणे चरितार्थम्।
विप्रतिषेधादिति। विरोधो ह्यत्र विद्यते यदि पूर्वसूत्रेणणकारः सवर्णानां ग्राहकस्तदाष्टादशानां ग्रहणप्रसङ्गोऽनेन तु षण्णाम्।
तत्र परत्वादनेनैव तपरोऽण् सवर्णानां तत्कालानां स्वरूपस्य च ग्राहकः। नन्वत इति तकारोच्चारणसामर्थ्यादनेनैव ग्रहणं भ
विष्यति किं विप्रतिषेधाश्रयेण। नैतदस्ति। मुखसुखार्थस्यापि तकारस्य दर्शनात्। ऋत इद्धातोरिति यथा। यद्येवमिति। य

प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतप्रतिषेधः। प्रापकमिति चेद्ध्रस्वग्रहणे दीर्घप्लुतयोः प्रतिषेधो व
क्तव्यः। न वक्तव्यः। विप्रतिषेधात्सिद्धम्। अणसवर्णान् गृह्णातीत्येतदस्तु तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति वि
प्रतिषेधेन। अणसवर्णान् गृह्णातीत्यस्यावकाशः। ह्रस्वा अतपरा अणः। तपरस्तत्कालस्येत्यस्यावका
शः। दीर्घास्तपराः। ह्रस्वे प्लुतपरे चोभयं प्राप्नोति। तपरस्तत्कालस्येत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। यद्येवं द्रुतायां
तपरकरणे मध्यमविलम्बितयो रूपसंख्यानं कालभेदात्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयो
रूपसंख्यानं कर्तव्यं तथा मध्यमायां द्रुतविलम्बितयोस्तथा विलम्बितायां द्रुतमध्यमयोः। किं पुनः कार
णं न सिध्यति। कालभेदात्। ये हि द्रुतायां वृत्तौ वर्णास्त्रिभागाधिकास्ते मध्यमायाम्। ये च मध्यमायां वर्णास्त्रिभा
गाधिकास्ते तु विलम्बितायाम्। सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते। सिद्ध
मेतत्। कथम्। अवस्थिता वर्णा द्रुतमध्यमविलम्बितासु। किं कृतस्तर्हि वृत्तिविशेषः। वक्तुश्चिराचिरवच
नाद्वृत्तयो विशिष्यन्ते। वक्ता कश्चिदाशुभिधायी भवति आशु वर्णानभिधत्ते कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरत
रेण कश्चिच्चिरतमेन। तद्यथा। तमेवाध्वानं कश्चिदाशु गच्छति कश्चिच्चिरेण कश्चिच्चिरतरेण कश्चिच्चिर
तमेन। रथिक आशु गच्छति आश्विकश्चिरेण पदातिश्चिरतरेण शिशुश्चिरतमेन।

यं यं योगस्तत्कालान् प्रतिपादयन् भिन्नकालान् निवर्तयतीत्यर्थः। त्रिभागाधिका इति। द्रुतं श्लोकमृचं वोच्चारयति वक्तरि-
नाडिकायां यस्यां नव पानीयपलानि स्रवन्ति तस्यामेव मध्यमायां वृत्तौ द्वादश पलानि स्रवन्ति। नवानां त्रिभागास्त्रीणि पलानि
तदधिकानि नव द्वादश संपद्यन्ते विलम्बितायां तु वृत्तौ षोडश पलानि स्रवन्ति। सिद्धं त्विति। सर्वासु वृत्तिषु न वर्णानामुपचयाप
चयौ। यथा गन्तॄणामालस्यादिभेदात् गतिभेदेऽपि न मार्गभेद इत्यर्थः।

विषमइति।वर्णाःप्रयत्नजन्याः।तद्भेदेवृत्तिभेदाद्भिन्नकाला... [illegible] ...नगन्त्वक्रियाजन्यः।एवंतर्हीति।-
व्यक्तिस्फोटोऽत्रविवक्षितःसचनित्यः।एतच्चयेनोच्चारितेनेत्यत्रपस्पशायांविचारितमितिततएवबोद्धव्यम्।शब्दगुणइति।
शब्दस्यगुणउपकारकोव्यञ्जकत्वेनेत्यर्थः।तद्यथा।घटःपुनःपुनर्दृश्यमानोऽपिनभेदमवलम्बतेतथाविलम्बितायांवृ-
त्तावकारएवपुनःपुनरुपलभ्यतइतिवृत्तिभेदेऽपिवर्णस्यभेदोनगृह्यतइतिसर्ववृत्तिषुतत्कालत्वम्।ह्रस्वदीर्घप्लुतास्तु
तएवभिन्नाभिन्नैर्ध्वनिभिर्व्यज्यन्तइतितेषांकालभेदः।भेर्याघातइति।भेरीमाहन्तीतिभेर्याघातः।उपलब्धिसामा-
न्येदृष्टान्तः।यथाप्रयत्नवशादुत्पन्नोभेरीशब्दःकश्चिदल्पकालमुपलभ्यतेकश्चिच्चिरंचिरतरंच।एवंवृत्तिषूपलब्धीनांका-

विषमउपन्यासः।अधिकरणमत्राऽध्वाननिक्रियायाः।तत्राऽयुक्तंयदधिकरणस्यवृद्धिह्रासौस्याता-
म्।एवंतर्हिस्फोटःशब्दः।ध्वनिःशब्दगुणः।कथम्।भेर्याघातवत्।तद्यथाभेर्याघातःभेरीमाहत्य
कश्चिद्विंशतिपदानिगच्छतिकश्चित्त्रिंशत्कश्चिच्चत्वारिंशत्स्फोटस्तावानेवभवतिध्वनिकृतावृद्धिः
।ध्वनिःस्फोटश्चशब्दानांध्वनिस्तुखलुलक्ष्यते।अल्पोमहांश्चकेषांचिदुभयंतत्स्वभावतः॥तपरस्त-
त्कालस्य॥आदिरन्त्येनसहेता॥आदिरन्त्येनसहेतेत्यसंप्रत्ययःसंज्ञिनोऽनिर्देशात्।आदिरन्त्येनस
हेतेतिअसंप्रत्ययः।किंकारणम्।संज्ञिनोऽनिर्देशात्।नहिसंज्ञिनोनिर्दिश्यन्ते।सिद्धंत्वादिरितासह
तन्मध्यस्येतिवचनात्।सिद्धमेतत्।कथम्।आदिरन्त्येनसहेतागृह्यमाणःस्वस्यचरूपस्यग्राहकस्तन्म
ध्यानांचेतिवक्तव्यम्।

लभेदोविषयस्यलभेदएवास्फोटस्तावानेवेति।दार्ष्टान्तिकोपन्यासः।ध्वनिःस्फोटश्चेति।व्यञ्जकोव्यङ्ग्यश्चेत्यर्थः।शब्दानांव्य
ङ्ग्यानांसबन्धीव्यञ्जकत्वेनयोध्वनिःसएवमहानल्पश्चलक्ष्यतेव्यङ्ग्यस्त्वभिन्नकालएवेत्यर्थः।उभयमिति।व्यङ्ग्योव्यञ्जक
श्चप्रमाणेनस्वभावतःस्वरूपेणसिद्धावित्यर्थः।केषांचिदिति।व्यक्तानामुभयंगृह्यतेअव्यक्तानांतुध्वनिरेव।आदिरन्त्येन।असं
प्रत्ययइति।अप्रतिपत्तिरित्यर्थः।

॥

संबन्धिशब्दैर्वेति। संज्ञयैवाक्षिप्तः संज्ञीत्यर्थः। आद्यन्तौ च मध्यापेक्षाविति मध्यमानामेव संज्ञित्वम्। स्वं रूपमित्यनुवर्तनात्स्वस्य च रूपस्य च। सहग्रहणादाद्यन्तौ समुदितौ संज्ञेतीकोयणचीति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिर्नादिमात्रात्। स्वं रूपं त्वादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य तस्याप्राधान्यादिति दध्यत्रेति केवल एव यकार आदेशः प्रवर्तते न तु णकारसहितः। येन। इहकस्मादिति। शब्दानुशासनप्रस्तावात् शब्दरूपमिका विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तस्य प्रसङ्गः। येऽनेकाल इति। ततश्च चयनजयनादिष्वयनमिति प्राप्नोति। प्रकरणादिवशाच्चाक्षादिष्विवार्थविशेषावगतिः स्यात्। निर्दिश्यमानस्यादेशा इत्यनाश्रितं परिहारान्तरविवक्षया। यदि चैवमिति। आ गुणादित्यादौ। अत्र ह्यादित्यकारान्तो गृह्यते अचीति चाजादिस्तेन खट्वेन्द्र इत्यादाववर्णान्तस्य समुदायस्याजादेश्च गुणप्रसङ्गो द्वैरूप्यप्रसङ्गः। षष्ठ्या निर्दि

संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यम्। संबन्धिशब्दैर्वा तुल्यमेतत्। तद्यथा। संबन्धिशब्दाः मातरि वर्तितव्यम्। पितरि शुश्रूषितव्यमिति। न चोच्यते स्वस्यां मातरि स्वस्मिन् पितरीति। संबन्धाच्चैतद्गम्यते या यस्य माता यो यस्य पितेति। एवमिहाप्यादिरन्त्य इति संबन्धिशब्दावेतौ। तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यम्। यं प्रति य आदिरन्त्य इति च भवति तस्य ग्रहणं भवति स्वस्य च रूपस्येति॥ येन विधिस्तदन्तस्य॥ इह कस्मान्न भवति इको यणचि। दध्यत्र। मध्वत्र। अस्तु। अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य भविष्यति। नैवं शक्यम्। येऽनेकाल आदेशास्तेषु दोषः स्यात्। एचोऽयवायावइति। नैष दोषः। यथैव प्रकृतितस्तदन्तविधिर्भवति एवमादेशतो भविष्यति। तत्रैजन्तस्यायाद्यन्ता आदेशा भविष्यन्ति। यदि चैवं क्वचिद्द्वैरूप्यं तत्र दोषः स्यात्। खट्वेन्द्रः खट्वोदकम्। अपि चान्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम्। तत्र को दोषः। स्योनः स्योना।

ष्टाच्च निर्दिश्यमानस्येत्यपि नास्ति। स्योन इति। सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणे वलोपऊडिति कार्यत्रयप्रसङ्गः। तत्रापवादत्वादूठा वलोपो बाध्यते गुणस्त्वन्तरङ्गत्वाद्बाध्यते। गुणो ह्यङ्गसंबन्धिनी मिग्लक्षणं लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः। तत्र कृते गुणश्च प्राप्नोति यणादेशश्च। तत्र वर्णमात्रापेक्षत्वाद्यणादेशोऽन्तरङ्गः प्रवर्तते नानाश्रयत्वाद्वार्णादाङ्गं बलीय इत्येतन्नास्ति यत्रैकाश्रयेवार्णाङ्गे यथाकार इति धज्ञाश्रये यणवृद्धी तत्रैवास्य प्रवृत्तिः। यदि च इको यणचीत्यत्र तदन्ततदादिविधी स्यातां तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेशः स्यात्। अन्तरङ्गलक्षणस्येति। असति तदन्ततदादिविधित्वे योऽन्तरङ्गस्तस्येत्यर्थः। एवं बहिरङ्गलक्षणो गुण इति व्याख्येयम्॥ ॥

अल्विधिश्चेति। अलोऽन्त्यस्येत्यत्रापि तदन्तविधिसद्भावादन्त्यालन्त्यस्य समुदायस्य कार्यं ण भाव्यमिति द्योः पन्था इत्यत्रालोऽन्त्यस्यादे

शो न प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र कदाचित्पथिन्नित्यस्याकारः स्यात् कदाचित् पथिन्नित्यस्य। अनेकाल्शित्सर्वस्येत्येतत्तु सर्वस्यैवेति नियमार्थं
स्यात्। प्रकृतवदिति। प्रस्तुते। प्रस्तावश्च क्वचित्साक्षात् तदन्तविधिभाजो निर्देशात्। यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यत्र द्विवचनस्य। क्व-
चिदधिकाराद् यथैरजित्यत्र धातोः। क्वचिदाक्षेपाद् यथेको झलित्यत्र सनाधातोः। करणएषेति। विधिशब्दः कर्मसाधनो येनक
रणेन कार्यं विधीयते स शब्दस्तदन्तस्य संज्ञेत्यर्थः। तेन विशेषणेन विशेष्यस्य तदन्तविधिर्भवति नान्यथा। इको यणचीत्यादौ च-

अन्तरङ्गलक्षणस्य यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत। ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नश
ब्दमाश्रित्य गुणः। अल्विधिश्च न प्रकल्पेत। द्योः पन्थाः स इति। तस्मात् प्रकृते तदन्तविधिरिति वक्तव्यम्। न वक्त
व्यम्। येनेति करणएषा तृतीया। अन्येन चान्यस्य विधिर्भवति। तद्यथा। देवदत्तस्य समांशशरावैरोदनेन च यज्ञ
दत्तः प्रतिविधत्ते। तथा संग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिः। एवमिहापि चाधातोर्यं तं विधत्ते अकारेण प्रातिपदिकस्य
इत्वं विधत्ते। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रहणोपाधीनां तदन्तोपाधिप्रसङ्गः। येन विधिस्तदन्तस्येति चेद् ग्रह
णोपाधीनां तदन्तोपाधिताप्रसङ्गः। ये ग्रहणोपाधयस्ते तदन्तोपाधयः स्युः। तत्र को दोषः। उतश्च प्रत्ययादसंयो
गपूर्वादिति असंयोगपूर्वग्रहणमुकारान्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। असंयोगपूर्वग्रहणे न इहैव प्रर्यु
दासः स्यात्। अक्ष्णुहीति। इह न स्याद् आप्नुहि शक्नुहीति। तथोदोष्ठ्यपूर्वस्येति ओष्ठ्यपूर्वग्रहणमृकारा
न्तविशेषणं स्यात्। तत्र को दोषः। ओष्ठ्यपूर्वग्रहणे न इह प्रसज्येत। संकीर्णं संगीर्णमिति। इह च न स्याद्
निपूर्तीः पिण्डा इति।

विशेष्यस्यासन्निधानात्तदन्तविधेरभावः। हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति। बहुप्रकृतित्वाभावादेकवद्भावाभावः। ग्रहणोपाधी
नामिति। गृह्यत उच्चार्यत इति ग्रहणं तस्य ये उपाधयः इष्यन्ते तदन्तस्य संज्ञिनः प्राप्नुवन्ति संज्ञा हि संज्ञिप्रत्यायने विशेषणभाव
मापन्ना कथमात्मनो विशेषणसंबन्धमनुभवेत्। संकीर्णमिति। ओष्ठ्यः पूर्वो यस्मादृकारान्ताद्धातोस्तस्योत्त्वमित्येव सूत्रार्थः स्यात्।
तत्र च सूत्रार्थे धात्ववयवत्वमोष्ठ्यस्याऽऽश्रयितुं न युज्यते अवधित्वावयवित्वयोरेकस्य विरोधात्। ॥

सिद्धं त्विति। वृद्ध्यादिसंज्ञा गुणप्रधानभावानपेक्षा एव प्रदेशेषु संज्ञिनं प्रत्याययन्ति इयं तु संज्ञा गुणप्रधानभावापेक्षत्वात्कार्यकाले तत्रोतश्च प्रत्ययादित्यादौ विशेषणसंबन्धमनुभूय विशेष्येण संबन्धमुकारादिरनुभवतीति यथोक्तदोषाऽभावः। समासेति। श्रितादिभिः सुबन्तस्य विशेषणे सति प्राप्तस्तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते प्रतिषेधद्वारेणैतत्प्रदर्श्यते श्रितादयः प्राधान्येनाऽऽश्रयितव्याः तद्विशेषणत्वेन च सुपेति। कष्टं परमश्रितइति। श्रितान्तमेतत्सुबन्तं न भवतीति संबुध्यन्तमुदाहर्तव्यं परमश्रितेति। एतत्प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं भवति श्रितान्तं च श्रूयते सौत्र नाडिरिति। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। नडादीनि प्रातिपदिके

सिद्धं तु विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वात्। सिद्धमेतत्। कथम्। यथेष्टं विशेषणविशेष्ययोर्योगो भवति। यावता यथेष्टम्। इह तावदुतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति नासंयोगपूर्वग्रहणेन उकारान्तं विशेष्यते किं तर्हि उकार एव विशेष्यते उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति। तथा उदोष्ठ्यपूर्वस्येति नौष्ठ्यपूर्वग्रहणेन ॠकारान्तं विशेष्यते ॠकारान्तो यो धातुरोष्ठ्यपूर्व इति किं तर्हि ॠकार एव विशेष्यते ॠकारो य ओष्ठ्यपूर्वस्तदन्तस्य धातोरिति॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥ समासविधौ प्रत्ययविधौ च प्रतिषेधो वक्तव्यः। समासविधौ तावत्। द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते। कष्टश्रितः। नरकश्रितः। कष्टं परमश्रित इत्यत्र मा भूत्। प्रत्ययविधौ। नडस्यापत्यं नाडायनः। इह न भवति सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः। किमविशेषेण। नेत्याह॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्॥ उगिद्ग्रहणं वर्णग्रहणं च वर्जयित्वा। उगिद्ग्रहणम्। उगितश्च भवती अतिभवती महती अतिमहती। वर्णग्रहणम्। अत इञ् दाक्षिः प्लाक्षिः। अस्ति चेदानीं कश्चित्केवलोऽकारः प्रातिपदिकं यदर्थो विधिः स्यात्। अस्तीत्याह। अततेडः। अस्यापत्यमिः॥ अकचूश्चम्वतः सर्वनामाव्ययधातुविधावुपसंख्यानम्॥ अकज्वतः सर्वनामाव्ययविधौ श्मन्वतो धातुविधावुपसंख्यानं कर्तव्यम्॥

न विशेष्यन्त इति तदन्तविध्यभावः। अतिमहतीति। महान्तमतिक्रान्तेति प्रादिसमासः। तत्र यद्यपि गौरादिषु बृहद् महदिति पठ्यते तथापि अनुपसर्जनाधिकारात्तत्र ङीष् न भवतीति उगिल्लक्षणो ङीप् प्रार्थ्यते। अन्ये तु गौरादिष्वेतयोः प्रमादपाठमाहुः। तथा चोक्तं नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति। ङीषि सति उदात्तस्य सिद्धत्वात् किं नद्या उदात्तविधानेन। अतइञिति। तदन्तविधावसति त्रित्करणमुत्तरार्थं स्यात्।

॥

सर्वक इति। अकचित्कृते शीभावो न स्यात्। उच्चकैरिति। तथैवाकचित्कृते लुप्न स्यात्। उच्चकैरधीयाने त्यव्ययानां प्रतिषेध इति प
राङ्गवद्भावनिषेधो न स्यात्। उच्चकैर्मुखमिति नाव्ययदिक्शब्देति मुखस्वरनिषेधो न स्यात्। भिनत्तीति धातोरन्त उदात्तो भवती-
ति उदात्तत्वं न स्यात्। प्रत्ययस्वरेण तु तत्सिध्यतीत्यभिनोऽत्रेति दृश्चेति धातोर्विधीयमानं ह्रस्वत्वं न स्यादिति वक्तव्यम्। अन्ये त्वा
हुः। भिनत्तीत्यत्रागमानुदात्तत्वेन प्रत्ययस्वरस्य बाधितत्वात् सतिशिष्टः स्वरो धातुस्वर एष्टव्यः। सिद्धं त्विति। सर्वशब्दस्यायोऽन्तो
ऽकारः सोऽन्तः सर्वकशब्दस्य। एवमन्यत्रापि योज्यम्। तत्र सर्वनामानीत्यन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते। अव्ययसंज्ञा
क्षिप्तः स्वरादिभिः। धातुसंज्ञाभाजो वा प्रकारो भूवादिभिरिति भावः। उत्तरपदलोप इति। वाचनिकोऽत्र लोपो न तु सामर्थ्याद्गम्यमा-

अकज्वतः। सर्वके विश्वके। अव्ययविधौ। उच्चकैः नीचकैः। अम्वतः। भिनत्ति छिनत्ति। किं पुनः कारणं न सिध्यति। इह
तस्य वा ग्रहणं भवति तदन्तस्य वा न चेदं तत् नापि तदन्तम्। सिद्धं तु तदन्तान्तवचनात्। सिद्धमेतत्। कथम्। तदन्ता
न्तवचनात्। तदन्तान्तस्येति वक्तव्यम्। किमिदं तदन्तान्तस्येति। तस्यान्तस्तदन्तस्तदन्तोऽन्तो यस्य तदिदं तदन्तान्तं तदन्तान्त
स्येति। स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः। उत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः ख
रमुखः। एवमिहापि तदन्तः अन्तो यस्य सोयं तदन्तस्तदन्तस्येति। तदेकदेशविज्ञानाद्वा सिद्धम्। तदेकदेशविज्ञानाद्वा पु-
नः सिद्धमेतत्। तदेकदेशभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते। तद्यथा। गङ्गायमुनाद्देवदत्तेति। अनेका नदी गङ्गायमुना च प्रविष्टा
गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते। देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते। विषम उपन्यासः।

नार्थस्य निवृत्तिरित्याहुः। अन्ये तु वर्णयन्ति यथाऽवयवदर्शनाद्गौरित्यवयविविषया बुद्धिरुदेति तथेहापि सर्वशब्दस्यायोऽव
यवोऽन्त्यस्तत्रैव सर्वशब्दविषयबुद्ध्युत्पत्त्या तदवयवान्तः सर्वशब्दान्त इति व्यपदिश्यते। अथ वाऽवयवे समुदायरूपारोपात्
तदन्तता भविष्यति। गौणेनापि ह्यर्थेन शास्त्रव्यवहारो दृश्यते। छत्रपार्श्वो यः शूलदण्डाजिन शीतोष्णाद्रक्षादिषु। तदेकदेशवि-
ज्ञानादिति। मध्यपातिनोऽकजादयस्तदेकदेशा इति तत्त्वबुद्धिं न विघ्नन्ति। ॥

अक्तपरिमाणानामिति। परिच्छिन्नपरिमाणानामित्यर्थः। यावदेवेति। अल्पमधिकं वेत्यर्थः। इमाश्चापीति। सर्वाद्युपादानेन संज्ञाः क्रियमाणाः कथं सर्वकादीनां भवन्ति नित्या हि शब्दा विकारोपजनरहिता इति सर्वशब्दः सर्वकशब्द इति न वक्तुं शक्य तइत्यर्थः। एवं तर्हीति। यद्यपि नित्याः शब्दास्तथापि प्रक्रियायामकजादयो विधीयमाना ज्ञापकाद्व्यतिरेकक्त तइत्यर्थः। प्रयोजनमिति। अन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तः संज्ञी सर्वादिभिर्विशेष्यते अपूर्वो वा तदन्तविधिरुपसंख्यायते। एवमुत्तरत्र विज्ञेयम्। उपपदविधाविति। भ-

इह केचिच्छब्दा अक्तपरिमाणानामर्थानां वाचका भवन्ति। य एते संख्याशब्दाः परिमाणशब्दाश्च। पञ्च सप्तेति ए के नाप्यपायेन भवन्ति। द्रोणः खारी आढकमिति नैवाधिके भवन्ति न न्यूने। केचिद्यावदेव तद्भवति तावदेवाहुः। य एते जातिशब्दा गुणशब्दाश्च तैलं घृतमिति खार्यामपि भवन्ति द्रोणेऽपि। शुक्लो नीलः कृष्ण इति हिमवत्यपि भवति वटकणिकामात्रेऽपि द्रव्ये। इमाश्चापि संज्ञा अक्तपरिमाणानामर्थानां क्रियन्ते ताः केनाधिकस्य स्युः। एवं त र्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। यदयं नेदमदसोरकोरिति सककारयोरिदमद सोः प्रतिषेधं शास्ति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्। इदमदसोः कार्यमुच्यमानं कः प्रसङ्गो यत्सककारयोः स्यात्। पश्यति-त्वाचार्यस्तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति ततः सककारयोः प्रतिषेधं शास्ति। कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोज नानि। प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्। सर्वे परमसर्वे विश्वे परमविश्वे उच्चैः परमोच्चैः नीचैः परमनीचैरिति। उपपदविधौ भयाढ्यादिग्रहणम्। प्रयोजनम्। भयंकरः। अभयंकरः। आढ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम्। ङीब्वि धावुगिद्ग्रहणम्। प्रयोजनम्। भवती अतिभवती। महती अतिमहती। प्रतिषेधे स्वस्रादिग्रहणम्। प्रयोजनम्। स्वसा परमस्वसा। दुहिता परमदुहिता। अपरिमाणबिस्तादिग्रहणं च प्रतिषेधे। प्रयोजनम्। अपरिमाणबिस्ता चितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकीति। द्विबिस्ता द्विपरमबिस्ता। त्रिबिस्ता त्रिपरमबिस्ता। द्व्याचिता द्विपरमाचिता॥

याढ्यादिभिः कर्म विशेष्यते। क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यत्र तु कर्मणा क्षेमादय इति तदन्तविध्यभावः। प्रतिषेध इति। विधीयत इति-विधिः सामान्येन गृह्यत इति प्रतिषेधे पि तदन्तविधिर्भवति। स्वस्रादिभिः प्रातिपदिकस्य विशेषणात्। द्विपरमबिस्तेति। द्विगुना संनिधापितमुत्तरपदं बिस्तादिभिर्विशेष्यत इति तदन्तविधिः। ॥

दितिग्रहणं चेति। परमदित्यादिभ्यस्त्वनभिधानाद् ण्यो न भवति। तस्य चेति। स्वं रूपमित्यस्यानुवृत्तिं वार्त्तिककारो नेच्छति तथा चाद्यन्तवदित्यत्र येन विधिस्तदन्तस्य इति प्रयोजनमवोचत्। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। ननु रौणीशब्दो न प्रातिपदिकं प्रत्ययान्तत्वात्। नैष दोषः। अप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्ये प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति वचनात् स्त्रीप्रत्ययान्तैरपि व्यपदेशिवद्भावो न भवति। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषा स्वरूपविधिविषयैवेति प्रातिपदिकसूत्रे वक्ष्यते। स

दितिग्रहणं च। प्रयोजनम्। दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरपत्यमादित्यः। दित्यदित्यादित्येत्यदितिग्रहणं न कर्तव्यं भवति। रोण्या अण्। रोण्या अण्ग्रहणं च प्रयोजनम्। आजकरौणः। सैंहिकरौणः॥ तस्य च॥ तस्य चेति वक्तव्यम्। रौणः। किं पुनः कारणं न सिध्यति। न तदन्तात्स्वतदन्तविधिना सिद्धं केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। किं पुनः कारणं व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन। इह सूत्रान्ताट्ठग्भवति दशान्ताड्डो भवतीति केवलादुत्पत्तिर्मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धमत्र तदन्तात्स्वतदन्तविधिना केवलाच्च व्यपदेशिवद्भावेन। सोऽयमेवं सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः सूत्रान्तादेव दशान्तादेवेति। नात्र तदन्तादुत्पत्तिः प्राप्नोति। इदानीमेव ह्युक्तं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति। सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या। न कर्तव्या। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति। व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति। यदयं पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेत्याह। नैतदस्ति ज्ञापकम्। अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम्। किम्। सपूर्वादिनिं वक्ष्यामीति। यत्तर्हि योगविभागं करोति इतरथा पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव ब्रूयात्। किं पुनरयमस्यैव शेषस्तस्य चेति। नेत्याह। यच्चानुक्रान्तं यच्चानुक्रंस्यते सर्वस्यैव शेषस्तस्य चेति। रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ।

पूर्वादिनिमिति। पूर्वग्रहणेत्युक्ते सपूर्वादिनिरित्युच्यमाने सर्वस्मात्सपूर्वात्प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकमित्यर्थः। यच्चानुक्रान्तमिति। अप्रातिपदिकेनेति तु निषेधो यत्रान्तग्रहणं सूत्रे रौणो वोपात्तं तत्र। यथा दशान्ताड्ड इति दशाधिका अस्मिन् शत इत्यत्र न भवति। यद्विधाविति। ठग्विधौ तु तदन्तविधेरभावात्पारमहलिक इति ठग्न भवति॥

॥

ऋतोरिति। ऋतुवाचिनः शब्दाद्यो वृद्धिमान्प्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां तदन्तविधिः। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत् तत्र भवमिति ऋतुलक्षणोऽण्। तत्र वृद्धिमदिति वचनात्प्रावृषएण्यदृत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति तेन ऋत्वणेव भवति पूर्वप्रावृषमिति। प्रावृट्शब्दो वर्षापर्यायः। अवयवानामिति किम्। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यण्न भवति कालाट्ठञित्येव भवति। तत्र हि यथाकथंचित्कालवाचिनो गृह्यन्ते। द्विषाष्टिकमिति। द्वे षष्टी परिमाणमस्येति समासे कृते आर्हादिति ठग्न भवति संख्याया स्तदन्तविधौ सति संख्यात्वादपि ठक्प्रतिषेधात्तेन प्राग्वतेरिति ठञ् भवति। अध्यर्धपूर्वेति लुग्न भवति। सोऽस्यां

प्रयोजनम्। रथ्यः परमरथ्यः सीत्यं परमसीत्यं हल्या परमहल्या। सुसर्वार्धदिक्छब्देभ्यो जनपदस्य। प्रयोजनम्। सु। सुपाञ्चालकः सुमागधकः। सु। सर्व। सर्वपाञ्चालकः सर्वमागधकः। सर्व। अर्ध। अर्धपाञ्चालकः। अर्धमागधकः। अर्ध। दिक्शब्द। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। पूर्वमागधकः। अपरमागधकः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधाववयवानाम्। प्रयोजनम्। पूर्वशारदम्। अपरशारदम्। पूर्वनैदाघम्। अपरनैदाघम्। ठञ्विधौ संख्यायाः। प्रयोजनम्। द्विषाष्टिकं पञ्चषाष्टिकम्। धर्मान्नञः। प्रयोजनम्। धर्मं चरति धार्मिकः। अधर्मं चरति अधार्मिकः। अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च॥ पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। पदाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु। इष्टकचितं चिन्वीत पक्वेष्टकचितं चिन्वीत। इषीकतूलेन मुञ्जेषीकतूलेन। मालभारिणी कन्या उत्पलमालभारिणी कन्या। अङ्गाधिकारे किं प्रयोजनम्। प्रयोजनं महदप्सु स्वसृनप्तॄणां दीर्घविधौ। महान् परममहान्। महत्।

शावस्त्वमततयद्त्यतः सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः प्रत्ययार्थसमर्थविभक्तिनिर्देशात्कृते वा लुकि पुनस्तन्निर्देशसामर्थ्यात्पुनः प्रत्ययः। तद्विधानसामर्थ्याच्च पुनर्लुगभावः। पदाङ्गाधिकार इति। पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यते पदेकदेशलोपादुत्तरपदेन सामर्थ्यादाक्षिप्तं पूर्वपदमिष्टकादिभिर्विशेष्यते। महदप्स्विति। महदादिभिरङ्गं विशेष्यते।

स्त्रापदइति। नपूजनादितिसमासान्तनिषेधः। अपोभीतितत्त्वमपिस्वाद्भिरितिभवति। द्विपदइति। पादः पदित्यत्रपाच्छब्देना ङ्गं विशेष्यते। पादस्यपदेति। ननुपदङ्गावेतदन्तविधिरुक्तोऽयंतुपदभावविधिः। नैषदोषः। पादशब्देनपूर्वपदस्यविशेषणा त्पदङ्गावेतदन्तविधिः। अनेनैवन्यायेनपद्भावेऽपितदन्तविधिप्रसङ्गः। यथाभूतःपूर्वसूत्रेपादशब्दोनिर्दिश्यतेतथाभूत स्योत्तरत्रानुमानात्। एवं तर्हीति। एवंचपरमपादेनकषतीतिविवक्षायांपरमपादकाषीतिभवतियदातुपरमःपत्का-

अप्। आपस्तिष्ठन्तिस्त्रापस्तिष्ठन्ति। अप्। स्वस्। स्वसा। स्वसारौ। स्वसारः। परमस्वसापरमस्वसारौपरमस्वसारः। स्वस्। नप्तृ। नप्तानप्तारौनप्तारः। एवंपरमनप्तापरमनप्तारौपरमनप्तारः। पद्युष्मदस्मदस्थ्यादयनडुहोन्तुम्। पद्भावःप्र योजनम्। द्विपदःपश्य। अस्तिचेदानींकश्चित्केवलःपाच्छब्दोयदर्थोविधिःस्यात्। नास्तीत्याह। एवन्तर्हिअ ङ्गाधिकारेप्रयोजनंनास्तीतिकृत्वापदाधिकारस्यप्रयोजनमुक्तम्। हिमकाषिहतिषुच। यथापत्काषिणौप त्काषिणः। एवंपरमपत्काषिणौपरमपत्काषिणः। यदितर्हिपदाधिकारेपादस्यतदन्तविधिर्भवति। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषुयथेहभवति। पादेनोपहतंपादोपहतम्। अत्रापिस्यात्। दिग्धपादेनोपहतंदिग्ध पादोपहतमिति। एवं तर्ह्यङ्गाधिकारएवप्रयोजनम्। ननुचोक्तंनकेवलःपाच्छब्दइति। अयमस्तिपाद यतेरप्रत्ययःपात्। पदःपदापदोपत्। युष्मत्। अस्मत्। यूयंवयम्। परमयूयंपरमवयम्। अस्थ्यादि। अस्थ् नादध्नासक्थ्ना। परमास्थ्नापरमदध्नापरमसक्थ्ना। अनडुहोनुम्। अनड्वान्। परमानड्वान्। द्युपथिम थिपुंगोसखिचतुरनडुत्त्रिग्रहणम्। प्रयोजनम्। द्यौःसुद्यौः। पन्थाःसुपन्थाः। मन्थाःपरममन्थाः। पुमान्। परमपुमान्। गौःसुगौः॥

षीतिविवक्षातदापरमपत्काषीतिभवति। पादयतेरिति। पदेर्ण्यन्तादित्यर्थः। परमपन्थाइतिक्वचित्पाठःसत्वयु- क्तःसमासान्तविधानात्। नपूजनादित्यत्रपूजायांस्वतिग्रहणमितिवचनान्नास्तिनिषेधः। तस्मात्सुपन्थाइतिपाठः। पर मगौरित्यप्यपपाठः। गोरतद्धितलुकीतिटज्विधानात्तस्मात्सुगौरितिपाठः॥ ॥

परमसखायावितिबहुव्रीहिः। तत्पुरुषे तु टचा भाव्यम्। अनडुच्छब्दस्येह प्रपञ्चार्थः पाठः। अनडुहो नुमित्यत एव वचनादादित्यधिकारादमामोः कृतयोर्नुम्विधानान्नुम्विधौ तदन्तविधिना अमामोरर्पितदन्तविधेरापेक्षेपात्। अन्ये त्वाहुः। असतीह पुनर्ग्रहणे यत्रैव नुमुक्रियते तत्रैवामामौ तदन्तस्य स्याताम्। परमानड्वाहइत्यत्र त्वाम्न स्यादिति पुनः पाठः कर्तव्यः पूर्वत्रापि पाठो नुमर्थः कर्तव्यः। अन्यथा अमामोरेव तदन्तविधिः स्यान्न तु नुम्विधौ। अतिसदिति। शोभनः सदित्यर्थः। उपसर्जने तु तच्छब्दार्थे अतितदिति भवति। बहुभस्त्रिकेति। नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यं भवति। वर्णग्रहणं चेति। यद्येवमुगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्यत्र किमर्थं वर्णग्रहणम्। उच्यते। प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधाद्वर्णग्रहणे प्रत्ययविधौ प्रतिषेधाशङ्कानिरासार्थम्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याइति। प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितइति सिद्धे तदन्तविधावपञ्च

सखा सखायौ सखायः। सुसखा सुसखायौ सुसखायः। परमसखा परमसखायौ। चत्वारः परमचत्वारः। अनड्वाहः परमानड्वाहः। त्रयाणां परमत्रयाणाम्। त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्रीग्रहणम्। प्रयोजनम्। सः अतिसः। भस्त्रिका भस्त्रिका बहुभस्त्रिका बहुभस्त्रिका निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रिका। स्त्रीग्रहणं च प्रयोजनम्। स्त्रियौ स्त्रियः। राजस्त्रियौ राजस्त्रियः। वर्णग्रहणं च सर्वत्र। प्रयोजनम्। क्व सर्वत्र। अङ्गाधिकारे चान्यत्र च। अन्यत्रोदाहृतम्। अङ्गाधिकारे। अतो दीर्घो यञि सुपि चाइहैव स्यात्। आभ्याम्। घटाभ्यामित्यत्र न स्यात्। प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्याः। प्रत्ययग्रहणं च अपञ्चम्याः प्रयोजनम्। यञिञोः फग्भवति। गार्ग्यायणः। वात्स्यायनः॥

म्याइति प्रतिषेधार्थं वचनम्। यत्र पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्माभूद्यथा रदाभ्यामित्यत्र। तत्र हि तदन्तविधौ रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठान्तस्तस्य नत्वं स्यात्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधावतारः। यत्र हि संज्ञाविधानं तत्रायं निषेधः। इह तु निष्ठानुवादेन नत्वविधिः। संज्ञाविधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलम्। उच्यते। यदि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् तत्प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तान्तं गृह्येत तत स्मात्संज्ञाविधावपि तदन्तविधिनिषेधो रदाभ्यामित्यत्र च। अपञ्चम्याइत्यस्य नायमर्थः। यत्र पञ्चम्यन्तात्प्रत्ययो विधीयते तत्र तदन्तविधिर्न भवतीति। एवं हि व्याख्यायमाने ञितश्च तत्प्रत्ययादित्यत्र तत्प्रत्ययादेवाञि विधीयमाने तस्यैवाङ्गसंज्ञायां वृद्धिस्वरौ स्यातां न तु तदन्तस्येतीति॥ ॥

परमगार्ग्यायणइति। तत्रगार्ग्यायणइत्येत [illegible] गार्ग्यशब्दाद्यञन्तात्फक्विधानादिन त्वत्रपरमगार्ग्यशब्दात्तस्ययस्त-
स्ययञन्तत्वाभावात्।तस्माच्चफक्विधीयमानेपारमगार्ग्यायणइत्यनिष्टरूपप्रसङ्गः।तस्मादेतन्न्यायव्युत्पादनार्थंपरमगार्ग्याय
णइत्युपन्यस्तम्। उत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदन्तविध्यभावोलेखग्रहणेनज्ञापितः।तत्र रदाभ्यामित्यत्रनिष्ठायाःप्राधान्ये-
नाश्रयणात्तदन्तविध्यभावः।स्यतासीलृलुटोरित्यत्रधातोरित्यधिकारादपञ्चम्यादितिनिषेधाल्लृलुटोर्वाप्राधान्येनाश्रयणात्तद
न्तविध्यभावः। अलैवानर्थकेनेति। अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येतिवर्णनिर्देशेषुनाश्रीयतइतिस्थितम्। वर्णरूपतयायस्यशब्द-
स्याश्रयणंनार्थवत्तोरूपमाश्रीयते।तत्रवर्णग्रहणंचसर्वत्रेत्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्रहणादृणिसमुदायग्रहणेप्यनर्थकस्यग्रहणंप्राप्तमनेननिय
मेननिवार्यते।अलैवेतिचैकत्वसंख्यागुणत्वाद्विवक्ष्यते।नियमविधानसामर्थ्यात्।हन्ग्रहणइति।तेनप्लीहानावितिदीर्घोभवति।उद्ग्रहणइति।

परमगार्ग्यायणः परमवात्स्यायनः।दाक्षायणः परमदाक्षायणः।अपञ्चम्यादितिकिमर्थम्।द्विषन्तीर्णपरिषन्तीर्ण
॥अलैवाऽनर्थकेन॥नान्येनानर्थकेनेतिवक्तव्यम्। किंप्रयोजनम्।हन्ग्रहणेप्लीहन्ग्रहणंमाभूत्।उद्ग्रहणेगर्मु
द्ग्रहणम्।स्त्रीग्रहणेपुंस्त्रीग्रहणम्। संग्रहणेपायसंकरोतीतिमाभूत्। किमर्थमिदमुच्यतेनपदाङ्गाधिकारेत
स्यचतदुत्तरपदस्यचेत्येवसिद्धम्।नचेदंतद्नापितदुत्तरपदम्॥

।उदःस्थास्तम्भोरित्यत्र।तेनगर्मुतस्थास्यतीतिपूर्वसवर्णभावः।पुंस्त्रीग्रहणमिति।तेनपुंस्याविति स्त्रियादितीयङ्नभवति। पा-
यसंकरोतीति।संपर्युपेभ्यःइतिसुण्नभवति।तत्रहन्ग्रहणेस्त्रीग्रहणेचाङ्गस्यविशेष्यत्वात्स्यात्तदन्तविधिः।उदःस्थेत्यत्रनोरि
त्यधिकारात्तवर्गान्तस्येत्यच्छब्देनविशेषणात्स्यात्तदन्तविधिः। प्रतिषेधविज्ञानेतुनभवतिउदएवतवर्गेणविशेष्यत्वात्।तो
रित्यस्यवानिवृत्तत्वात्।संग्रहणेपदप्रकरणात्तदन्तविधिःस्यादितिनिवार्यते।पदेनसमादयोविशेष्यन्तेइतितदन्तविध्यभा
वः।पायसंकरोतीतिकरोतेर्भूषणार्थवृत्तितासंभवतीतिसुट्स्यात्। किमर्थमिति। अलैवानर्थकेनेत्येतदाक्षिप्यते।अस्यहि
नियमस्यप्लीहानावित्यादिप्रयोजनंतच्चान्यथासिध्यतिअङ्गाधिकारेहन्ग्रहणंस्त्रीग्रहणंचास्तिएङःपदान्तादतीतिपदा
धिकारेसंग्रहणंवापदान्तस्येत्यतःपदग्रहणानुवर्तनादुदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णःपदाधिकारेविधीयतेपदाङ्गाधिका
रइत्यत्रचकेवलपदाधिकारोऽपिगृह्यतेउत्तरपदाधिकारोऽपिततश्चप्लीहानावित्यादिषुदोषोनभवतिनहिप्लीहा
नावित्यत्रहनित्यङ्गंनापितदुत्तरपदमितिप्रश्नः॥ ॥

तन्न वक्तव्यमिति। पदाङ्गाधिकार इत्येतदित्यर्थः। अल्लेवाऽनर्थकेनेति वचनेनाऽर्थवता तदन्तविधिसद्भावादिति भावः। तदन्तवि-
धिरेवेति। प्राथमकल्पिकः सूत्रेणैव तदन्तविधिः स एव अल्लेवानर्थकेनेति नियम्यते। परमातिमहानिति। परमश्चासावतिमहानिति
समासः। तत्र परमादिर्महच्छब्दो न भवति नापि महच्छब्दोत्तरपदः। अतिमहच्छब्दोत्तरपदत्वादिति सान्तमहत इति दीर्घत्वं न
स्यात्। अनेनैव न्यायेनोगिल्लक्षणो नुमागमोऽपि न स्यात् तदन्तविधिना तु भवति। सुश्रोता इति। अनागमकानां सागमका आदेशा
इत्याश्रयणादत्रासआनर्थक्यमर्थवतो ह्यागम इति न्यायाश्रयेणार्थवानेवाऽस्शब्दः। यस्मिन्विधिरिति। तदन्तविध्यपवादस्तदादि
विधिः अत एव विशेषणेन भवति नान्येन॥ वृद्धिर्यस्य। वृद्धिग्रहणमिति। असति वृद्धिग्रहणे कथं सर्वस्य वृद्धसंज्ञा न भवतीति चे

तन्न वक्तव्यं भवति। किं पुनरत्र ज्यायः तदन्तविधिरेव ज्यायान्। इदमपि सिद्धं भवति। परमातिमहान्। एतद्धि
नैव तदन्तोऽपि तदुत्तरपदम्॥ अनिनस्मन्ग्रहणानि च॥ अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। अन्।
राजेत्यर्थवता सामेत्यनर्थकेन। अन्। इन्। दण्डीत्यर्थवता वाग्मीत्यनर्थकेन। इन्। अस्। सुपया इत्यर्थवता सु
स्रोता इत्यनर्थकेन। अस्। मन्। सुशर्मा इत्यर्थवता सुप्रथिमा इत्यनर्थकेन। मन्॥ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रह
णे॥ यस्मिन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङाविति इहैव स्यात् श्रियौ भ्रुवौ। श्रियो
भ्रुव इत्यत्र न स्यात्॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। वृद्धिग्रहणं किमर्थम्। यस्याचामादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्य
माने दाक्षाराक्षिताः अत्रापि प्रसज्येत। वृद्धिग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथ यस्य ग्रहणं किमर्थ
म्। यस्येति व्यपदेशाय। अथाज्ग्रहणं किमर्थम्। वृद्धिर्यस्यादिस्तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने इहैव स्यात् ऐतिका
यनीयाः। औपगवीयाः।

त्। यस्याचामादिर्भिन्नजातीयो हल्लूत इद्वृद्धमित्यजादिव्यावर्तितं स्यात्। दाक्षाद् इति। असति वृद्धिग्रहणे निर्धारणहेतो
धर्मस्यानुपादानादादिशब्दः समीपार्थो विज्ञायेत दत्तशब्दो रक्षितशब्दश्चात्र क्रियाशब्दो द्रष्टव्यः। नामधेयस्य तु
पक्षे भवत्येव वृद्धसंज्ञा। प्रस्थेऽवृद्धमित्यत्र यदा नामधेयत्वादवृद्धाः पक्षे कर्क्यादयस्तदर्थं प्रतिषेधः स्यात्। य
स्येति व्यपदेशायेति। संज्ञिन इति शेषः। अन्यथा तच्छब्देन किं प्रत्यवमृश्येत तदित्यस्यानुपादाने च वृद्धेरेव वृद्धसंज्ञाप्रसङ्गः।

गार्गीयाद् इति। नहि गार्ग्यशब्दस्य वृद्धिरादिः किंतर्हि हल्। मालादीनां चेत्येतत्तु नामधेयार्थं स्यात्। समासंनयन इति। सति चेहादि-
ग्रहणे आद्यन्तवत्त्वेन एकग्रहणस्य समासंनयनशब्दः प्रत्युदाहरणम्। असति त्विहादिशब्दे दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणस्याचो
ऽभाव एकग्रहणस्य प्रयोजनम्। अचामिति तु बहुत्वसंख्याविवक्षार्थं स्यात्। नह्यचामिति। सर्वस्य प्रातिपदिकस्याज्झल्समुदा
यरूपत्वात्। अचामित्यनेन च केवलानामचां समुदायः संनिवेशरूपो निर्दिष्टः। पौर्वापर्येणावस्थानं संनिवेशः स च केवलाना
मचां नास्ति। ननु चैवमिति। अचां संनिवेशस्यासंभवादचां मध्ये ऽजपेक्षया यस्य वृद्धिरादिरिति विज्ञास्यत इत्यर्थः। नैवं शक्य
मिति। वृद्धिविशेषणार्थान्निर्धारणे षष्ठी स्यात्। अचां मध्ये अज्रूपा या वृद्धिरित्याकारस्य निवृत्तिप्रसङ्गः। आकारो ह्यनजेव स
न्केवलमच्कार्याणि ग्रहणकशास्त्रेण लभते ततश्चाश्वलायन इत्यत्र न स्यात् गार्ग्य इत्यत्र चाकारस्यानच्त्वात्समुदाया-

इह न स्यात्। गार्गीया वात्सीया इति। अज्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति। अथादिग्रहणं किमर्थम्। वृ
द्धिर्यस्याचां तद्वृद्धमितीयत्युच्यमाने समासंनयने भवः सामासंनयन इत्यत्रापि प्रसज्येत। आदिग्रहणे पुनः क्रि
यमाणे न दोषो भवति। वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादनादित्वम्। वृद्धसंज्ञायामजसंनिवेशादादिरित्येतन्नोपप
द्यते। नह्यचां संनिवेशोऽस्ति। ननु चैवं विज्ञायते अजेवादिरिति। नैवं शक्यम्। इहैव प्रसज्येत। औपगवीयाः इ
ह न स्यात् गार्गीयाः। एकान्तादित्वं तर्हि विज्ञायते। एकान्तादित्वे च सर्वप्रसङ्गः। इहापि प्रसज्येत। समासन्नयने
भवः सामासन्नयन इति। सिद्धमजाकृतिनिर्देशात्। सिद्धमेतत्। कथम्। अच आकृतिर्निर्दिश्यते। एवमपि व्य
ञ्जनैर्व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति।

नादित्वाच्च न स्यात्। एकान्तादित्वे चेति। एकान्ता अवयवा अचः प्रातिपदिकस्य तेषामचाम् आदिर्वृद्धिर्यस्य तद्वृद्ध
मित्यर्थः। सर्वप्रसङ्ग इति। नह्यत्र विशेष उपादीयते सर्वेषामचामादिर्वृद्धिरिति ततश्च मध्ये ऽपि वर्तमान आकारोऽ
न्याजपेक्षया आदिरिति समासन्नयने संज्ञाप्रसङ्गः। आदिग्रहणं त्वन्त्यनिवृत्त्यर्थं स्यात्। खट्वेति। सिद्धमिति। उभयरूप
त्वे ऽपि प्रातिपदिकस्याऽजाकृतिरचामिति वचनादाश्रीयते। विद्यमानापि हल्त्वाकृतिर्न विवक्ष्यते। तेनाऽयमर्थः। यस्य श
ब्दस्य सकलाऽजपेक्षया वृद्धिरादिस्तद्वृद्धमिति। यथा पङ्क्तौ ब्राह्मणानामादिमानयेत्युक्ते सतोऽपि शूद्रादीननादृत्य-
ब्राह्मणजातीयापेक्षया यो ब्राह्मण आदिः स आनीयते। ॥

व्यञ्जनस्येति। आचामिति वचनाद्विद्यमानान्यपि व्यञ्जनानि न विवक्षितानीत्यर्थः। यथान्यत्रेति। यथा स्वरविधावयोग्यत्वा-
द्व्यञ्जनमविद्यमानवदेवमिहाप्यचामिति वचनादित्यर्थः। ह्रस्वनुड्भ्यामिति स्वरविधौ नुड्ग्रहणलिङ्गाद्व्यञ्जनं व्यवधाय-
कमेवेत्युदश्वित्वानिति मतुप उदात्तत्वं न प्रवर्तते। वा नामधेयस्येति। पौरुषेयं नाम गृह्यते। काम्बलचारायणीया इति। कम्ब
लप्रियस्य चारायणस्य शिष्या इत्यर्थः। औदनपाणिनीया इति। पणिनोऽपत्यमित्यण् गाथिविदथीति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभा

व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं यथान्यत्र॥ व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावो वक्तव्यो यथाऽन्यत्रापि व्यञ्जनस्याविद्यमान
वद्भावो भवति। कान्यत्र स्वरे॥ वा नामधेयस्य॥ वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। देवदत्तीयाः। दैवदत्ताः। यज्ञदत्तीयाः। याज्ञद
त्ताः॥ गोत्रोत्तरपदस्य च॥ गोत्रोत्तरपदस्य च वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। कम्बलचारायणीयाः। ओदनपाणिनीयाः। घृ
तरौढीयाः। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवत्॥ गोत्रान्ताद्वा असमस्तवत्प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम्। एतान्येवोदाहरणा
नि। किमविशेषेण। नेत्याह॥ जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्॥ जिह्वाकात्यं हरितकात्यं च वर्जयित्वा। जैह्वाका
ताः हारितकाताः। किं पुनरत्र ज्यायः। गोत्रान्ताद्वाऽसमस्तवदित्येव ज्यायः। इदमपि सिद्धं भवति। पिङ्गलका
ण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वाः॥ त्यदादीनि च॥ यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते उताहो न। किं चातः। यद्यनुव
र्तते इह च प्रसज्येत त्वत्पुत्रस्य छात्रास्त्वात्पुत्राः। इह च न स्यात् त्वदीयो मदीय इति। अथ निवृत्तम् एङ् प्रा-
चां देशे यस्याचामादिग्रहणं कर्तव्यम्। एवं तर्ह्यनुवर्तते। कथं त्वात्पुत्रा मात्पुत्रा इति।

वः। पाणिनस्यापत्यं युवेतीञ् तस्य छात्रा इति विवक्षिते यूनि लुगितीञो लुकि कृते नेत्रश्चेत्यण् न भवतीति छो भवति। पैङ्ग
लकाण्वा इति। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् वृद्धसंज्ञायां तु छः स्यात्॥ त्यदादीनि च॥ त्वात्पुत्रा इति। आदिग्रहणानुवृत्त्याऽ
न्यथानुपपत्त्योपसर्जनानामपि त्यदादित्वं स्यादिति भावः। अचामित्यस्य तूक्तरार्थैवानुवृत्तिः स्यात् तत्त्वं बन्धस्येहायो-
ग्यत्वान्निर्द्धारणस्य समानजातीयविषयत्वात्। त्वदीय इति। व्यपदेशिवद्भावोऽत्र नास्ति अप्रातिपदिकेनेति निषेधात्।

संबन्धमिति। द्वितीयान्तमेतत्। संबन्धमनुरोत्स्यते न हास्यतीत्यर्थः। अथवा संबध्यत इति संबन्धः कर्मणि घञ् नपुंसकेऽपि बाधकाभावाद्भवति। वृद्धिग्रहणसंबद्धमादिग्रहणमिहानुवर्तत इति नास्ति तस्य त्यदादिभिः संबन्धः। तद्यथेति। एतद्द्योतयति ।स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरसूत्र एव योग्यत्वाद्यस्याचामादिरिति संबध्यते एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धमिति वाक्यार्थसंपादनाय। इह त्वयोग्यत्वात् संबन्धानुपपत्तिः। तुल्यजातीयस्य निर्द्धारणात् त्यदादीनां चाज्रूपत्वाभावाद्यस्याऽचामादय त्यदादयद्य इति तत्संबन्धाभावात्॥ एङ् प्राचाम्॥ कुणिना प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थं व्यवस्थितविभाषात्वं चेति व्याख्यातं तेन क्रोडो नामोदग्ग्रामस्तत्र भवः क्रौड इत्यणेव भवति। अन्येन तु प्राग्ग्रहणं देशविशेषणं व्याख्यातं तेन देवदत्तो नाम-

संबन्धमनुवर्तिष्यते। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं त्यदादीनि च वृद्धसंज्ञानि भवन्ति। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। एङ् प्राचां देशे यस्याचामादिग्रहणमनुवर्तते वृद्धिग्रहणं निवृत्तम्। तद्यथा। कश्चित्कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते स यदा निष्क्रान्तकान्तारो भवति तदा सार्थं जहाति॥ एङ् प्राचां देशे॥ एङ् प्राचां देशे शैषिकेष्विति वक्तव्यम्॥ सैपुरिकी सैपुरिका। स्कौनगरिकी स्कौनगरिकेति॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः॥

वाहीकेषु ग्रामस्तत्र भवो दैवदत्त इत्यत्र वृद्धत्वाट्ठञ्ञिठौ न भवतः। भाष्यकारस्तु कुणिदर्शनमाश्रियत। सैपुरं-स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ। तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ भवतः। शैषिकेष्विति वचनादपत्यविकारयोर्वृद्धलक्षणप्रत्ययाभावः। क्रोडदेवदत्तयोस्तु प्राग्देशवाचिनोर्व्यवस्थितविभाषया न भवतीति प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तस्य-वृद्धसंज्ञत्वात् काश्यादित्वात् वृद्धलक्षणौ ठञ्ञिठौ भवतः॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् पादश्चायं समाप्तः॥

मा॰ कै॰
१७८

१११

॥विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरंसदा॥

॥इतिनवमआह्निकम्॥

॥सहस्रांशुरिवाशेषंमुद्राकिरणराजिभिः॥

रामः
१७८